REFORMA 2019

HISTORIA

PODRĘCZNIK • LICEUM I TECHNIKUM • ZAKRES PODSTAWOWY

WSiP

4

Autorzy:
Piotr Szlanta – rozdziały I (tematy 2, 3, 4, 5), III (tematy13, 14), IV, VI (tematy 30, 32)
Andrzej Zawistowski – rozdziały I (temat 1), II, III (tematy 15, 16, 17, 18), V, VI (tematy 31, 33, 34)

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców: **prof. dr. hab. Andrzeja Szwarca**, **dr. Romana Mazka**, **dr. hab. Grzegorza Ptaszka**.

Etap edukacyjny: IV
Typ szkoły: szkoła ponadpodstawowa (liceum ogólnokształcące i technikum)
Rok dopuszczenia: 2022

Numer ewidencyjny w wykazie: **987/4/2022**

Podręcznik wpisany do wykazu podręczników MEiN dopuszczonych do użytku szkolnego, uwzględniających podstawę programową kształcenia ogólnego określoną w rozporządzeniu z dnia 30 stycznia 2018 r. (Dz.U. poz. 467).

© Copyright by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne
Warszawa 2022

Wydanie I

ISBN 978-83-02-20800-3 – podręcznik w wersji elektronicznej (flipbook)
ISBN 978-83-02-20311-4 – podręcznik w wersji drukowanej

Opracowanie merytoryczne i redakcyjne: **Dorota Ślubowska**
Współpraca redakcyjna: **Urszula Radomska**
Redakcja językowa: **zespół WSiP**
Redakcja techniczna: **Iwona Białkowska**
Projekt okładki: **Ewa Pawińska**
Projekt graficzny: **Hanna Michalska-Baran**
Opracowanie graficzne: **Katarzyna Białasiewicz-Jaczewska** (s. 72, 80–81, 113, 116–121, 158–159, 178–179, 184–185, 197, 230–234, 258–259, 264, 282–283), **Marta Staniszewska** (s. 40–41)
Opracowanie kartograficzne: **Adrian Bergiel**
Fotoedycja: **Ignacy Składowski**
Skład i łamanie: **Maria Dylewska**

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna
00-807 Warszawa, Aleje Jerozolimskie 96
KRS: 0000595068
Infolinia: 801 220 555
www.wsip.pl

Publikacja, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, abyś przestrzegał praw, jakie im przysługują. Jej zawartość możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym. Ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

Szanujmy cudzą własność i prawo.
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

Spis treści

I. II WOJNA ŚWIATOWA

1. Wojna obronna Polski w 1939 r. 8
2. Działania wojenne w latach 1939–1941 18
3. Polityka Niemiec w okupowanej Europie 29
4. Wielka koalicja i przełom na frontach 38
5. Zakończenie II wojny światowej 49

Powtórzenie działu I 58

II. POLSKA W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

6. Polska pod okupacją niemiecką 66
7. Ziemie polskie pod okupacją sowiecką 75
8. Władze polskie na uchodźstwie 83
9. Polskie Państwo Podziemne 90
10. Polacy na frontach II wojny światowej 98
11. Sytuacja Polski i Polaków w latach 1942–1943 108
12. Powstanie warszawskie 116

Powtórzenie działu II 126

III. POLSKA I ŚWIAT PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

13. Świat po II wojnie światowej 134
14. Początki zimnej wojny 143
15. Powojenna Polska 152
16. Tworzenie podstaw władzy komunistycznej w Polsce 161
17. Niepodległościowe podziemie zbrojne 168
18. Stalinizm w Polsce 175

Powtórzenie działu III 186

IV. ŚWIAT W 2. POŁOWIE XX W.

19. Europa Środkowa pod wpływem ZSRS 194
20. Dekolonizacja w Azji i Afryce 200
21. Konflikty na Bliskim Wschodzie 207
22. Rywalizacja Stanów Zjednoczonych i ZSRS 214
23. Integracja europejska 221
24. Przemiany społeczne i kulturowe w 2. połowie XX w. 228

Powtórzenie działu IV 236

V. POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA

25. Postalinowska odwilż 244
26. Polska w czasach Władysława Gomułki 251
27. PRL w okresie rządów Gierka 260
28. Opozycja polityczna w latach 1976–1980 267
29. Czas stanu wojennego 274
Powtórzenie działu V 284

VI. POLSKA I ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

30. Kryzys w ZSRS 292
31. Upadek PRL 298
32. Jesień Narodów i rozpad ZSRS 305
33. III Rzeczpospolita 313
34. Polska w integrującym się świecie 319
Powtórzenie działu VI 326

Indeks ważniejszych pojęć 331

Jak korzystać z podręcznika?

Przeczytaj, zapamiętaj, dowiedz się więcej

Obóz zagłady (niem. *Vernichtungslager*) – miejsce masowej eksterminacji istniejące w okresie II wojny światowej na obszarach okupowanych przez Niemców (głównie na ziemiach polskich). Osoby tam kierowane były mordowane natychmiast po przybyciu.

objaśnienia ważniejszych pojęć

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

WARTO WIEDZIEĆ

BIOGRAM

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Pamięć o powstaniu i spór o nie
Jeszcze w trakcie powstania warszawskiego polscy komuniści rozpoczęli walkę z pamięcią o nim.

Porządkuj wydarzenia i procesy historyczne

KALENDARIUM	
1965	list biskupów polskich do biskupów niemieckich
1966	obchody Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego
8 marca 1968	wiec studentów na Uniwersytecie Warszawskim
7 grudnia 1970	podpisanie układu o normalizacji wzajemnych stosunków między PRL a RFN

Sprawdzaj wiedzę, ćwicz i doskonal umiejętności

? Wyjaśnij, czemu służyły nadawane przez radio komunikaty o obronie Westerplatte.

polecenia do ilustracji i map

POWTÓRZENIE DZIAŁU V

powtórzenie najważniejszych wiadomości na zakończenie działów

POLECENIA

1. Wymień główne przyczyny, które doprowadziły do klęski wojny obronnej Polski w 1939 r.

polecenia na zakończenie lekcji

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY

teksty źródłowe i polecenia powtórzeniowe na zakończenie działów

Pamiętaj, by odpowiedzi do wszystkich zadań zamieszczonych w podręczniku zapisywać w zeszycie przedmiotowym.

Świat

1939 r. – likwidacja Czechosłowacji; pakt Ribbentrop–Mołotow

1938 r. – noc kryształowa; Anschluss Austrii; konferencja w Monachium

1933 r. – Adolf Hitler zostaje kanclerzem

1922 r. – układ w Rapallo; powstanie ZSRS; marsz na Rzym i przejęcie władzy przez Mussoliniego

1919–1920 – konferencja pokojowa w Paryżu

1917 r. – rewolucja w Rosji

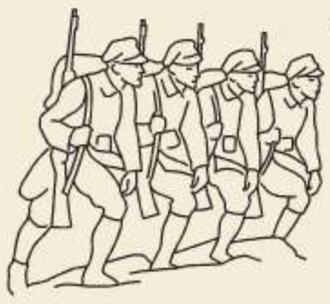

1914–1918 – I wojna światowa

1904–1905 – wojna japońsko-rosyjska

1904 r. – *entente cordiale*

1900

1894 r. – francusko-rosyjski sojusz wojskowy

1882 r. – narodziny trójprzymierza

1853–1856 – wojna krymska

1848–1849 – Wiosna Ludów

1825 r. – pierwsza linia kolejowa na świecie

1814–1815 – kongres wiedeński

1800

Polska

1938 r. – zajęcie Zaolzia

1935 r. – konstytucja kwietniowa;
maj: śmierć Józefa Piłsudskiego

1926 r. – zamach majowy

1921 r. – konstytucja marcowa

1919–1920 – wojna polsko-bolszewicka

1919–1921 – powstania śląskie

1918–1919 – powstanie wielkopolskie

listopad 1918 r. – polsko-ukraińskie walki o Lwów

1914 r. – powstanie Legionów Polskich

1905 r. – wybuch rewolucji w Królestwie Polskim

1900

1863–1864 – powstanie styczniowe

1861 r. – wprowadzenie autonomii w Galicji

1848 r. – Wiosna Ludów w zaborze rosyjskim i Galicji

1846 r. – powstanie krakowskie i rabacja galicyjska

1830–1831 – powstanie listopadowe; wojna polsko-rosyjska

1815 r. – nadanie konstytucji Królestwu Polskiemu

1800

nowożytność

I. II WOJNA ŚWIATOWA

- Wojna obronna Polski
- Etapy II wojny światowej
- Polityka okupacyjna Niemiec

Pancernik Schleswig-Holstein ostrzeliwuje Westerplatte.

II wojna światowa rozpoczęła się **1 września 1939 r. o godz. 4.45**, kiedy **niemiecki pancernik Schleswig-Holstein** (czytaj: szlezwik holsztajn), cumujący w porcie gdańskim, rozpoczął ostrzał polskiej Wojskowej Składnicy Tranzytowej (w której znajdował się skład broni) na **Westerplatte**. Zapoznaj się z tekstem zamieszczonym w ramce na s. 9 i wykonaj polecenia:

? Wyjaśnij, czemu służyły nadawane przez polskie radio komunikaty o obronie Westerplatte.

? Sprawdź, w jaki sposób niemieckie dowództwo potraktowało mjr. Henryka Sucharskiego po kapitulacji. Dlaczego?

1 Wojna obronna Polski w 1939 r.

- Atak niemiecki na Polskę
- Niemiecka wojna błyskawiczna i polski opór
- Atak sowiecki na Polskę
- Bilans wojny obronnej

Międzynarodowa sytuacja Polski w przededniu wojny

Zawarcie 23 sierpnia 1939 r. przez III Rzeszę i ZSRS **paktu Ribbentrop–Mołotow** (patrz: klasa 3, s. 294) skutkowało zburzeniem ładu wersalskiego. Dla Hitlera atak na Polskę był kolejnym, po Anschlussie Austrii i rozbiciu Czechosłowacji, etapem realizacji planu wyłożonego w *Mein Kampf* (patrz: klasa 3, s. 274) i stworzenia przestrzeni życiowej dla Niemców (patrz: temat 3). Z kolei dla Stalina wojna była okazją do rozpoczęcia ekspansji komunizmu na Zachód, a także szansą na odzyskanie ziem utraconych przez Rosję w wyniku I wojny światowej.

W końcu sierpnia 1939 r. II Rzeczpospolita znalazła się w kleszczach pomiędzy dwoma totalitarnymi państwami. Teoretycznie nie była jednak osamotniona. Formalnymi jej sojusznikami militarnymi były wówczas Rumunia (na wypadek agresji sowieckiej) oraz Francja i Wielka Brytania (na wypadek agresji Niemiec, patrz: klasa 3, s. 364). Gdyby doszło do napaści na Polskę, Francja i Wielka Brytania w ciągu 15 dni miały uderzyć na III Rzeszę. Tylko zmuszenie Niemiec do walki na kilku frontach mogło dać szansę na zwycięstwo nad liczną i znakomicie wyekwipowaną niemiecką armią.

W Polsce 30 sierpnia 1939 r. ogłoszono **mobilizację powszechną**. Tę decyzję opóźniano ze względu na naciski Francji i Wielkiej Brytanii, które uważały, że taki ruch może niepotrzebnie drażnić Niemcy. **Naczelnym Wodzem** wojsk polskich w czasie wojny obronnej 1939 r. został marszałek **Edward Rydz-Śmigły**.

Naczelny Wódz – w czasie wojny najwyższy dowódca Wojska Polskiego, mianowany na to stanowisko przez prezydenta Rzeczypospolitej.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kampania wrześniowa / kampania polska / wojna obronna 1939 r.

Od dziesiątków lat historycy spierają się, jak syntetycznie nazwać działania wojenne, od których rozpoczęła się II wojna światowa. Przez wiele lat najpopularniejszym określeniem była „kampania wrześniowa". Krytycy tej nazwy zauważają, że w ten sposób pomija się ważne walki toczone w pierwszym tygodniu października 1939 r. Określenie „kampania polska" nawiązywało do innych podobnych kampanii czasów II wojny światowej, np. norweskiej czy francuskiej. Krytycy tego określenia zwracają uwagę, że jest ono dosłownym tłumaczeniem nazwy niemieckiej. Pojawia się także określenie „wojna obronna 1939 r.", ono jednak również nie jest precyzyjne: przecież 1 września 1939 r. zaczęła się II wojna światowa, a nie – tylko wojna polsko-niemiecka.

Siły polskie, niemieckie i sowieckie we wrześniu 1939 r.

? Porównaj potencjał militarny Polski z możliwościami Niemiec i ZSRS. Uwzględnij liczebność wojska i wyposażenie w sprzęt. Gdzie dysproporcje były największe?

? Na podstawie tabeli oceń, czy niemiecki plan zajęcia Polski w ciągu dwóch tygodni był realny.

POLSKA	NIEMCY	ZSRS*
1 mln żołnierzy	1,8 mln żołnierzy (w tym 50 tys. Słowaków)	600 tys. żołnierzy
800 czołgów	2,8 tys. czołgów	5 tys. czołgów
400 samolotów	2 tys. samolotów	3 tys. samolotów

* Tylko przeciw Polsce.

Początek wojny

Wcześnie rano **1 września** rozpoczął się ostrzał Polskiej Składnicy Tranzytowej na **Westerplatte**. Załoga polskiej placówki, pod dowództwem mjr. Henryka Sucharskiego i kpt. Franciszka Dąbrowskiego, stawiła zacięty opór nacierającym Niemcom. Tego samego dnia niemiecka armia – bez wypowiedzenia wojny – przekroczyła granicę polsko-niemiecką na całej długości. Natarcie z lądu uzyskało silne wsparcie lotnictwa.

Niemieckie plany zakładały **blitzkrieg** (czytaj: blickrig), czyli **wojnę błyskawiczną**, polegającą na zmasowanym ataku z użyciem broni pancernej, oddziałów zmotoryzowanych i lotnictwa. Celami stały się miasta, ośrodki przemysłowe, ciągi komunikacyjne i zgrupowania wojsk polskich. Hitler planował, że pokona Polskę w ciągu dwóch tygodni. Jednoczesne uderzenie na Polskę wyszło z trzech kierunków: z zachodu (na Bydgoszcz, Toruń oraz Łódź i Warszawę), od północy (z Prus Wschodnich na Modlin i Warszawę) oraz z południa (w kierunku linii Sanu) – z terytorium Protektoratu Czech i Moraw, kontrolowanego przez Niemców. Od strony Słowacji zaatakowały wojska niemieckie i oddziały słowackie. Natomiast Węgrzy kategorycznie odmówili Niemcom możliwości ataku ze swojego terytorium.

Blitzkrieg (niem. wojna błyskawiczna) – taktyka wojenna polegająca na nagłym i zmasowanym uderzeniu przy pomocy piechoty, lotnictwa i marynarki wojennej; jej zastosowanie miało zapewnić szybkie zwycięstwo przy minimalnych stratach własnych.

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona Westerplatte

Według założeń polska załoga, licząca ok. 200 żołnierzy, powinna bronić się tam maksymalnie 12 godzin – do tego czasu miała dotrzeć do niej odsiecz z polskiego terytorium. Broniła się jednak 7 dni, odcięta od pomocy jednostek polskiej armii. Obrona placówki stała się symbolem siły polskiego oporu. W pierwszych dniach września komunikaty Polskiego Radia rozpoczynały się od słów „Westerplatte broni się!". Zmasowany atak niemiecki i brak nadziei na pomoc zmusił jednak komendanta Wojskowej Składnicy Tranzytowej (WST) mjr. Henryka Sucharskiego do kapitulacji. Choć od wojny obronnej minęło już ponad 80 lat, wciąż odkrywane są szczątki poległych w niej żołnierzy. Jesienią 2019 r. archeolodzy z Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku odnaleźli na Westerplatte szczątki dziewięciu anonimowych osób. Dzięki badaniom DNA, przeprowadzonym przez zespół Polskiej Bazy Genetycznej Ofiar Totalitaryzmów, udało się ustalić tożsamość sześciu z nich. Byli to polscy żołnierze polegli w tym miejscu we wrześniu 1939 r.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kiedy rozpoczęła się wojna?
Chociaż od wybuchu II wojny światowej minęło już ponad 80 lat, do dzisiaj pojawiają się spory o moment jej rozpoczęcia. Hitler wydał rozkaz uderzenia na Polskę nad ranem 26 sierpnia 1939 r. Ten rozkaz w ostatniej chwili wstrzymano, ale niewielki niemiecki oddział zaatakował polską stację kolejową w Mostach koło Jabłonkowa na Zaolziu. W tym samym czasie w pobliżu Mławy śmiertelne strzały ugodziły dwóch polskich strażników granicznych. W kolejnych dniach Niemcy przeprowadzali liczne prowokacje i akcje sabotażowe. W ramach jednej z nich 29 sierpnia Niemiec mieszkający w Polsce podłożył bombę na dworcu w Tarnowie – zginęły co najmniej 22 osoby, a rannych zostało 30. Natomiast 31 sierpnia miała miejsce tzw. prowokacja gliwicka – grupa niemieckich funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa (SD), przebrana w polskie mundury, zdobyła radiostację w niemieckich wówczas Gliwicach i nadała po polsku wezwanie do walki z Niemcami. To wydarzenie propaganda niemiecka uznała za usprawiedliwienie ataku na Polskę. Krótko po północy 1 września Niemcy zaatakowali polski posterunek graniczny w Jeziorkach w Wielkopolsce. Do wymiany ognia dochodziło też na Śląsku. Około godz. 4.20 rozpoczął się atak na most graniczny w Tczewie, o 4.45 niemiecki pancernik zaatakował polską placówkę na Westerplatte, po godz. 5.00 bomby spadły na Wieluń. Na ogół za początek wojny uznaje się ostrzał Westerplatte przez pancernik Schleswig-Holstein.

Koncepcja obrony Polski zakładała odparcie niemieckiego ataku i utrzymanie pozycji obronnych do czasu wystąpienia zbrojnego Francji i Wielkiej Brytanii. Pod wpływem opinii publicznej te państwa zdecydowały się 3 września wypowiedzieć Niemcom wojnę. Lokalny polsko-niemiecki konflikt zbrojny przekształcił się w ten sposób w wojnę światową.

W dniach 1–6 września Polacy usiłowali **bronić się na linii rzek Narwi, Wisły, Noteci i Warty**. Jednak w pierwszych dniach wojny próbowano powstrzymać agresora w czasie tzw. **bitwy granicznej** (1–3 września) – czyli na terenach położonych w pobliżu granicy polsko-niemieckiej. Krwawe **bitwy** pod **Mokrą** (1 września), gdzie walczyły oddziały kawalerii pod dowództwem płk. Juliana Filipowicza, pod **Mławą** (1–3 września), a także w **Borach Tucholskich** (1–5 września) i w innych miejscach nie zatrzymały niemieckiego natarcia. Wojsko Polskie, w obawie przed znalezieniem się w okrążeniu, dość szybko wycofało się ze Śląska. Opór w tej części Polski stawiła Niemcom lokalna samoobrona, złożona częściowo z harcerzy i dawnych powstańców śląskich. Jej członkowie walczyli m.in. w Katowicach (gdzie do legendy przeszła obrona wieży spadochronowej) i w Chorzowie. Zacięty opór stawiały polskie bazy w **Pucku**, **Gdyni** i **Helu**. W nocy z 4 na 5 września rozpoczęto ewakuację z Warszawy rządu oraz instytucji państwowych, jak również złota z Banku Polskiego, ponieważ miasto było bombardowane przez niemieckie lotnictwo.

Końcem tej fazy obrony Polski był **upadek Westerplatte 7 września**. Dzień później niemieckie oddziały dotarły pod Warszawę.

Dalsze walki w obronie Polski

Decyzja sojuszników o przystąpieniu do wojny przeciw III Rzeszy dała Polakom nadzieję na wypełnienie ich zobowiązań, czyli na szybki atak na zachodnią część Niemiec. Hitler musiałby wówczas przesunąć część oddziałów z frontu polskiego na zachód i w ten sposób osłabić swoje siły.

Płonący Zamek Królewski w Warszawie po niemieckim bombardowaniu 17 września 1939 r.

? Sprawdź, kto rezydował w Zamku od 1926 r.

Takie założenie oznaczało konieczność utrzymania polskiej obrony do czasu rozpoczęcia walk na granicy francusko-niemieckiej. Od 7 **września obrona była organizowana na linii Wisły, Narwi i Sanu**. Elementem tej fazy wojny była próba polskiego kontruderzenia na Niemców nacierających na Warszawę. Wojska niemieckie zostały zaatakowane przez polskie armie „Poznań" i „Pomorze", dowodzone przez gen. Tadeusza Kutrzebę. W dniach **9–18 września** rozegrała się **bitwa nad Bzurą – największa bitwa polskiego września**. Mimo początkowych sukcesów zakończyła się rozbiciem wojsk polskich. Pozwoliła jednak na zatrzymanie na kilka dni wojsk niemieckich i wycofanie się części wojsk polskich na wschód od linii Wisły i Sanu. Niemcy jednak przekroczyli Narew, oskrzydlili od wschodu Warszawę, a następnie ruszyli w kierunku Brześcia nad Bugiem.

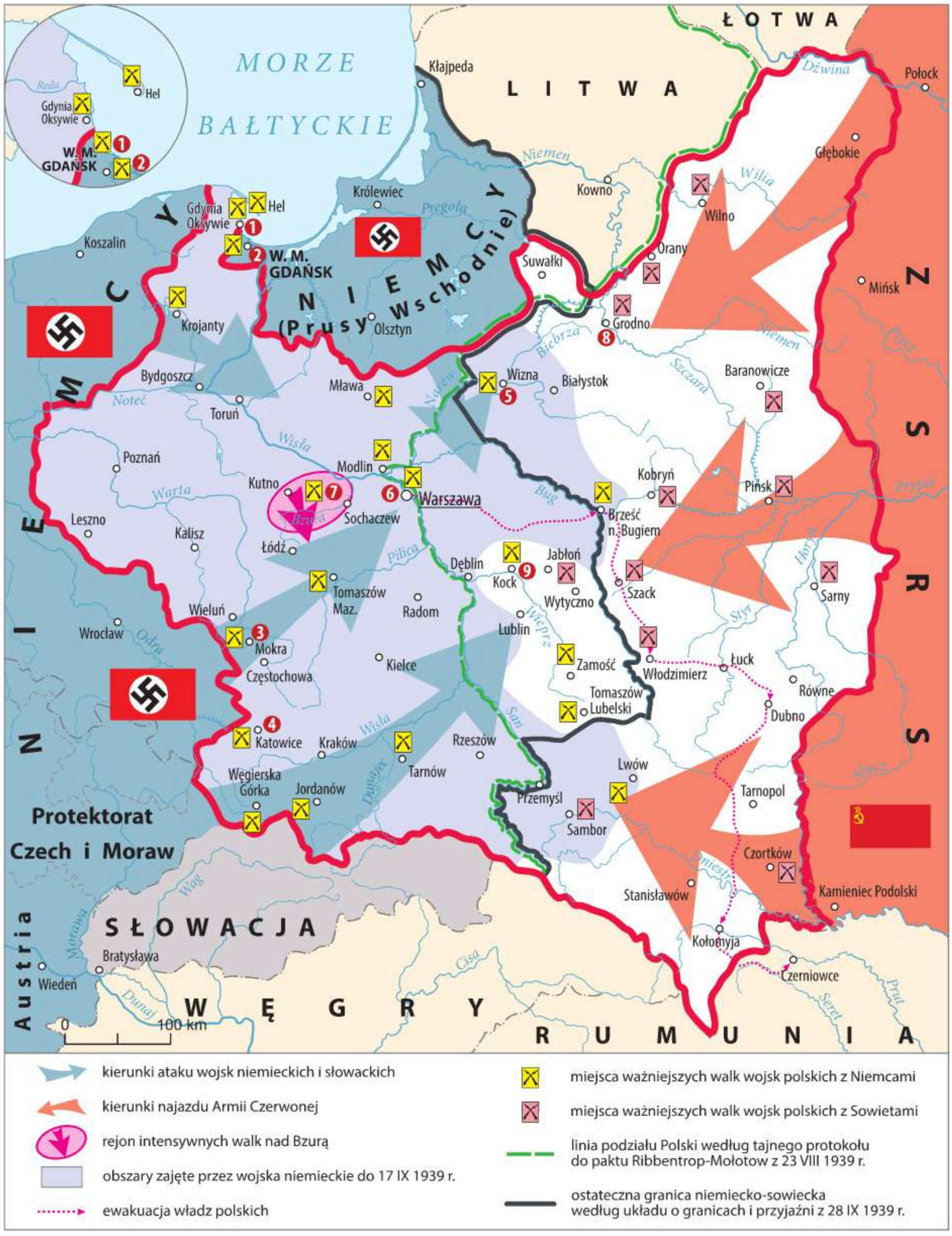

Wojna obronna Polski w 1939 r.

? Oceń sytuację obronną Polski we wrześniu 1939 r. na podstawie układu jej granic. Które z nich nie zostały zaatakowane?

? Wskaż na mapie główne kierunki ataku wojsk niemieckich i sowieckich oraz punkty polskiego oporu.

? Wskaż Narew, Wisłę, Noteć i Wartę, które miały wyznaczać polską linię obrony na początku wojny. Następnie wskaż linię Narwi, Wisły i Sanu, które stanowiły drugą linię obrony.

BIOGRAM

KPT. WŁADYSŁAW RAGINIS

(1908–1939)

W 1927 r. wstąpił do Wojska Polskiego. Ukończył szkołę oficerską. Służył w 76 Pułku piechoty w Grodnie, a od 1939 r. – w Korpusie Ochrony Pogranicza. We wrześniu 1939 r. postawiono przed nim zadanie utrzymania 9-kilometrowego odcinka obrony na linii Biebrzy i Narwi w okolicach Wizny. Do dyspozycji miał 720 ludzi i 12 nie w pełni ukończonych schronów. Razem z por. Stanisławem Brykalskim, dowódcą artylerii, aby wzmocnić morale żołnierzy, złożył przysięgę, że do końca będzie bronił powierzonych pozycji. W czasie walk por. Brykalski zginął. W obliczu klęski kpt. Raginis polecił ostatnim obrońcom złożyć broń lub przebijać się za pozycje wroga, a sam popełnił samobójstwo – rozerwał się granatem.

? Do jakich postaci historycznych lub bohaterów literackich można porównać postawę kpt. Raginisa? Podaj co najmniej jeden przykład.

Mimo pogarszającej się sytuacji walki obronne trwały w różnych częściach kraju. Dowódcy stawiali przede wszystkim na utrzymanie pozycji, ponieważ liczyli, że na zachodzie Europy rozpoczną się walki. Do legendy przeszła bohaterska obrona polskich pozycji w okolicach **Wizny**, którą dowodził kpt. **Władysław Raginis**. Zaledwie 720 Polaków przez trzy dni (7–10 września) wstrzymywało marsz ponad 40-tysięcznego korpusu niemieckiego gen. Heinza Guderiana. Nie mniej bohaterską walkę wciąż toczyły polskie oddziały w obronie **Gdyni** (8–13 września) i **Kępy Oksywskiej** (1–19 września).

Atak sowiecki

Od 13 września oddziały wojska, ale także władze cywilne (rząd i prezydent), koncentrowały się na terenie województw południowo-wschodnich. Polskie władze nie wiedziały, że premierzy Francji i Wielkiej Brytanii już **12 września** podczas spotkania w **Abbeville** (czytaj: abwil) ustalili, że nie przeprowadzą ofensywy na Niemcy. Uznano tam, że los Polski jest już przesądzony – zarówno ze względu na dynamikę niemieckiego natarcia, jak również z uwagi na porozumienie Ribbentrop–Mołotow. Nieświadomi tej decyzji sojuszników, Polacy wciąż się bronili.

Przełomowe dla losów wojny obronnej okazały się wydarzenia na wschodzie kraju: **17 września 1939 r. Armia Czerwona**, wypełniająca zobowiązania paktu Ribbentrop–Mołotow, **zaatakowała Polskę**. Było to złamanie układu o nieagresji z 1932 r. łączącego Polskę i ZSRS. Oficjalnie władze sowieckie ogłosiły, że państwo polskie przestało istnieć, a wojsko przekracza granicę, aby wziąć pod ochronę zagrożoną ludność białoruską i ukraińską. Było to oczywiste kłamstwo. Armia polska wciąż walczyła, a władze II RP przebywały na jej terytorium.

Dowódcy: niemiecki Heinz Guderian i sowiecki Siemion Kriwoszein przyjmują wspólną defiladę oddziałów Armii Czerwonej i Wehrmachtu, która odbyła się w Brześciu nad Bugiem 22 września 1939 r.

? Wskaż na mapie na s. 11 Brześć nad Bugiem. Wyjaśnij, dlaczego właśnie tam zorganizowano wspólną niemiecko-sowiecką defiladę.

Sowiecki plakat propagandowy z jesieni 1939 r. Czerwonoarmista przebija bagnetem polskiego orła, z którego głowy spada wojskowa rogatywka.

? Zwróć uwagę na ręce chłopów ukazanych w dolnej części plakatu. Co miały oznaczać przerwane sznury, widoczne na ich rękach?

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Wyjazd z kraju polskich władz
Decyzja o opuszczeniu przez polskie władze terytorium Rzeczypospolitej do dzisiaj budzi kontrowersje. Ich wyjazd sprawiał wrażenie ucieczki, zwłaszcza że wierne im wojsko wciąż walczyło z najeźdźcami. Warto jednak pamiętać, że miejscowość Kuty, w okolicy której 17 września 1939 r. znajdowały się polskie władze, już po trzech dniach została zajęta przez Armię Czerwoną. Jeżeli prezydent, premier i Naczelny Wódz pozostaliby na polskim terytorium, najprawdopodobniej dostaliby się do niewoli sowieckiej. Niewątpliwie oznaczałoby to dla nich pokazowe procesy, więzienie, a nawet śmierć.

Jednak sowiecki atak niweczył wszelkie plany obronne – polskie siły zostały bowiem praktycznie otoczone przez wrogów.

Marszałek Edward Rydz-Śmigły nakazał, aby żołnierze wycofywali się do krajów neutralnych: do Rumunii i na Węgry. Rozkazał też, aby z Armią Czerwoną walczyć jedynie w przypadku prób rozbrajania Wojska Polskiego.

W nocy z **17 na 18 września prezydent** Ignacy Mościcki, **premier** gen. Felicjan Sławoj-Składkowski i część rządu oraz **Naczelny Wódz** Edward Rydz-Śmigły **przekroczyli granicę rumuńską**. Wyjazd polskich władz, a zwłaszcza Naczelnego Wodza w sytuacji, gdy jego podkomendni wciąż walczyli z agresorami, osłabiał morale walczących.

Ostatnie walki

Mimo tak trudnej sytuacji walki trwały. Niemcy 22 września zamknęli okrążenie Warszawy, lecz stolica wciąż się broniła. Oprócz żołnierzy, do walki stanęli także cywile, mobilizowani radiowymi przemówieniami przez prezydenta miasta **Stefana Starzyńskiego**. Ludność budowała umocnienia i wspomagała walczących żołnierzy.

W tym czasie **Lwów** został okrążony jednocześnie przez Sowietów i Niemców. Jego obrońcy **22 września** skapitulowali przed Armią Czerwoną. Do 22 września broniło się **Grodno**. Także odpowiedzialny za ochronę polskich granic Korpus Ochrony Pogranicza stawił czoło Armii Czerwonej w bitwie **pod Szackiem** (28–30 września).

W kilkudniowych ciężkich walkach ostatnie duże zgrupowanie wojsk polskich zostało rozbite przez Niemców w dwóch bitwach w okolicach **Tomaszowa Lubelskiego** (17–20 i 22–27 września).

Kapitulacja Warszawy 28 września stała się ostatecznym sygnałem, że obrona Polski dobiega końca. Dzień później skapitulowała załoga twierdzy **Modlin**, a **2 października** poddała się polska załoga na **Helu**, dowodzona przez kontradmirała Józefa Unruga.

BIOGRAM

STEFAN STARZYŃSKI
(1893–1939?)

W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę oficer Wojska Polskiego oraz polityk. W 1934 r. został wyznaczony przez rząd na prezydenta Warszawy. Zainicjował wieloletni plan przebudowy i modernizacji miasta. We wrześniu 1939 r. jako komisarz cywilny przy Dowództwie Obrony Warszawy mobilizował mieszkańców do walki – m.in. przemawiając przez radio. Stał się symbolem walczącej stolicy. Po jej upadku pozostał w Warszawie. W październiku 1939 r. został aresztowany przez Niemców. Najprawdopodobniej rozstrzelano go w grudniu tego samego roku.

Okrążonej Warszawy broniły regularne oddziały wojska i ludność cywilna.

? Opisz na podstawie zdjęcia, w jaki sposób mieszkańcy angażowali się w obronę miasta.

WARTO WIEDZIEĆ

„Hubal”

Z klęską wrześniową nie pogodził się mjr Henryk Dobrzański (1897–1940; na zdjęciu w jasnym szaliku wśród podkomendnych), który zdecydował się na kontynuowanie walki do czasu rozpoczęcia spodziewanej ofensywy zachodnich sojuszników. Przyjął wówczas pseudonim „Hubal”, a jego oddział kawalerii działał na Kielecczyźnie jako Oddział Wydzielony Wojska Polskiego. Przez następne miesiące hubalczycy nękali Niemców, atakując ich oddziały. Mieli wsparcie ze strony ludności cywilnej, którą widok polskich mundurów podnosił na duchu. Niemcy ze wszystkich sił starali się zlikwidować „Hubala”. Palili wsie, które wspomagały jego oddział, a ich mieszkańców mordowali. Ostatecznie Dobrzańskiego i pozostałych przy nim kilku żołnierzy Niemcy dopadli 30 kwietnia 1940 r. w Anielinie koło

Inowłodza. „Hubal” zginął w walce. Niemcy, w obawie, że grób majora stanie się miejscem kultu wzmagającego opór wobec okupantów, zabrali ciało Dobrzańskiego. Być może pochowano je anonimowo bądź spalono. Do dzisiaj nie odnaleziono śladów ostatniego miejsca spoczynku mjr. Dobrzańskiego.

W dniach **2–5 października pod Kockiem** Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie” dowodzona przez gen. **Franciszka Kleeberga** stoczyła ostatnią bitwę tej kampanii. Dzień później jej żołnierze złożyli broń.

Walki pod Kockiem zakończyły wojnę obronną Polski w 1939 r., choć nigdy nie doszło do formalnej kapitulacji Polski – w tym czasie polskie władze organizowały już swoje struktury na terenie sojuszniczej Francji.

Wojna totalna i zbrodnie wojenne

Prowadzona przez Niemcy i ZSRS wojna z Polską była **wojną totalną** (patrz: klasa 3, s. 217). Najeźdźcy nie ograniczali się do walki z żołnierzami, ale atakowali też cele cywilne. Hitler rozkazał swoim żołnierzom: „Bądźcie bez litości! Bądźcie brutalni! […] Każda nowa armia polska, która się pojawi, winna być natychmiast zdruzgotana. Wojna ma być wojną wyniszczenia”.

Zbombardowany Wieluń.

? Dowiedz się, czy w chwili rozpoczęcia wojny w mieście znajdowały się cele militarne, np. oddziały wojska lub fabryki zbrojeniowe, które uzasadniałyby nalot.

Polacy z Bydgoszczy, w tym katoliccy duchowni, aresztowani przez Niemców we wrześniu 1939 r. Spośród tych ludzi Niemcy wybrali osoby, które rozstrzelali wkrótce po zrobieniu tego zdjęcia.

Już nad ranem 1 września 1939 r. niemieckie lotnictwo **zniszczyło 75 % zabudowy Wielunia**. Zabito ponad tysiąc bezbronnych osób. Natomiast 13 września Luftwaffe zbombardowało leżący z dala od pola walki **Frampol** – tym razem **zniszczenia wyniosły 90 %**. Przez wiele dni bezwzględnie bombardowano cele cywilne w Warszawie. Tylko 25 września zrzucono na nią 630 ton bomb. We wrześniu 1939 r. w gruzach legło 10 % miejskiej zabudowy stolicy, w tym wiele gmachów publicznych. Niemieckie myśliwce strzelały do całkowicie bezbronnych cywilów, którzy uchodzili przed nadciągającym frontem.

Bezwzględnie rozprawiano się z osobami stawiającymi opór najeźdźcom. W **Wolnym Mieście Gdańsku** 1 września do walki stanęła załoga **Poczty Polskiej**. Pocztowcy bronili się przez wiele godzin, skapitulowali po podpaleniu budynku. Zginęło 14 obrońców, kolejnych 28 osób Niemcy skazali na karę śmierci i rozstrzelali. Już 2 września uruchomiono na Pomorzu obóz koncentracyjny **Stutthof**, do którego trafili Polacy z Gdańska i okolic. Także po zdobyciu przez Niemców **Bydgoszczy** publicznie rozstrzelano 600–800 Polaków. Była to zemsta Niemców za wydarzenia tzw. bydgoskiej krwawej niedzieli (3 września), kiedy oddziały polskie rozstrzelały w mieście ok. 300 osób uznanych za niemieckich dywersantów.

Z rąk niemieckich ginęli także polscy jeńcy, mimo że znajdowali się oni pod ochroną prawa międzynarodowego. **Konwencja genewska**, podpisana także przez Niemcy, gwarantowała żołnierzom, którzy dostali się do niewoli, ochronę i pomoc medyczną. Tymczasem zdarzało się, że oddziały niemieckie mordowały bezbronnych polskich jeńców. Wehrmacht 9 września **pod Ciepielowem** rozstrzelał ok. 250 polskich żołnierzy, którzy się poddali. W nocy z 13 na 14 września **w Zambrowie** na trzymanych pod bronią ok. 4 tys. jeńców wpadł tabun koni. Do jeńców starających się uciec przed stratowaniem Niemcy strzelali – zginęło ok. 100 osób. Przez kilka godzin nie dopuszczano pomocy do rannych.

Także żołnierze **Armii Czerwonej** bezwzględnie traktowali pokonanych Polaków. Po upadku Grodna **wymordowali ok. 300 polskich obrońców**, w tym uczniów. Podczas bitwy pod Szackiem zabito 18 polskich oficerów wziętych do niewoli. W tym czasie komuniści, inspirowani przez Sowietów, organizowali bandy, które przeprowadzały napady na przedstawicieli polskich władz, żołnierzy, ziemiańskie dwory.

Konwencje genewskie – zbiór umów międzynarodowych określających zasady postępowania z rannymi i jeńcami w czasie wojny.

Zbrodnie wojenne – przestępstwa popełnione w czasie prowadzenia działań wojennych, będące naruszeniem międzynarodowych zasad prowadzenia konfliktów zbrojnych.

Bilans września 1939 r.

Wojna obronna 1939 r. została przez Polskę przegrana. Złożyło się na to wiele przyczyn. Obaj agresorzy – zarówno III Rzesza, jak i ZSRS – dysponowali liczniejszymi i znacznie lepiej uzbrojonymi wojskami. Piechota i kawaleria, które stanowiły trzon polskiej armii, nie były w stanie przeciwstawić się niemieckim jednostkom pancernym i zmotoryzowanym, wspieranym przez lotnictwo. Program przebudowy struktury Wojska Polskiego oraz gruntownego zmodernizowania jego uzbrojenia, wdrożony w 2. połowie lat 30., nie zdążył przynieść pożądanych efektów. Szkodliwe okazało się **opóźnianie decyzji o rozpoczęciu powszechnej mobilizacji** w sierpniu 1939 r. – w wyniku tego wiele jednostek nie osiągnęło pełnych zdolności bojowych przed niemieckim atakiem. Najważniejsze jednak było to, że Polska została zaatakowana niemalże ze wszystkich stron. **Brak ofensywy sojuszników** – Francji i Wielkiej Brytanii – nie odciążył walczących Polaków. W takiej sytuacji żaden z planów obrony nie miał szans powodzenia. Mimo to polscy żołnierze bronili się znacznie dłużej, niż wcześniej zakładali to Niemcy i Sowieci.

W walkach poległo ok. 70 tys. polskich żołnierzy, a 133 tys. zostało rannych. Trudno oszacować straty wśród **ludności cywilnej**. Na skutek zastosowania metody wojny totalnej mogły one sięgnąć nawet **150–200 tys. zabitych**. Niemcy ponieśli znacznie mniejsze straty – ok. 17 tys. poległych.

W Warszawie Hitler 5 października 1939 r. odebrał defiladę niemieckich oddziałów. Odbyła się ona w Alejach Ujazdowskich, które Niemcy wkrótce przemianowali na Siegestrasse (ulicę Zwycięstwa).

? Wyjaśnij, jaki przekaz propagandowy wynikał z niemieckiej defilady w polskiej stolicy. Jakie znaczenie miał fakt, że przybył na nią sam Hitler?

Strat sowieckich nie znamy. Ponadto **300 tys. walczących Polaków trafiło do niewoli niemieckiej, a 250 tys. – do sowieckiej**. Na Węgry i do Rumunii udało się dostać ok. 83 tys. żołnierzy. Wiele polskich miast i wsi zostało zniszczonych.

PODSUMOWANIE

1 września 1939 r. Niemcy zaatakowały Polskę. ■ Koncepcja polskiej obrony zakładała, że działania wojenne na Zachodzie rozpoczną Francja i Wielka Brytania, które wypowiedziały Niemcom wojnę 3 września 1939 r. Ta idea załamała się w momencie, gdy 17 września 1939 r. Polskę zaatakował ZSRS. ■ Zarówno armia niemiecka, jak i sowiecka miały nad Wojskiem Polskim przewagę liczebną i sprzętową. ■ Władze polskie opuściły terytorium kraju, jednak walki polskich oddziałów trwały jeszcze do 5 października 1939 r. ■ Działania wojenne prowadzone przez III Rzeszę i ZSRS miały charakter wojny totalnej – mordowano polskich jeńców i cywilów, bombardowano miasta.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego doszło do sojuszu Niemiec i ZSRS. Jakie wspólne cele łączyły oba państwa?
2. Opisz etapy wojny obronnej Polski w 1939 r.
3. Sprawdź i wyjaśnij, dlaczego walki pod Wizną nazywa się polskimi Termopilami.
4. Wymień główne przyczyny, które doprowadziły do klęski wojny obronnej Polski w 1939 r.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa propagandowa Michaiła Kowalowa, dowódcy sowieckiego Frontu Białoruskiego. W formie ulotki była ona kolportowana wśród Polaków po agresji Armii Czerwonej na Polskę 17 września 1939 r. (pisownia oryginalna)

Rzołnierze Armii Polskiej!
Pańsko-burżuazjny Rząd Polski, wciągnowszy Was w awanturystyczną wojnę, pozornie przewaliło się. Ono okazało się bezsilnym rządzić krajem i zorganizować obronu. Ministrzy i gienerałowie, schwycili nagrabione imi złoto, tchórzliwie uciekli, pozostawiają armię i cały lud Polski na wolę losu.

Armia Polska pocierpieła surową porażkę, od którego ona nie oprawić wstanie się. Wam, waszym żonom, dzieciam, braciam i siostram ugraża głodna śmierć i zniszczenie.

W te ciężkie dni dla Was potężny Związek Radziecki wyciąga Wam ręce braterskiej pomocy. Nie przeciwcie się Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Wasze przeciewenie bez kożyści i przerzeczono na całą zgubę. My idziemy do Was nie jako zdobywcy, a jako wasi braci po klasu, jako wasi wyzwoleńcy od ucisku obszarników i kapitalistów.

Wielka i niezwolczona Armia Czerwona niesie na swoich sztandarach procującym, braterstwo i szczęśliwe życie.

Rzołnierze Armii Polskiej! Nie proliwacie doremnie krwi za cudze Wam interesy obszarników i kapitalistów.

Was przymuszają uciskać białorusinów, ukraińców. Rządzące kołe Polskie sieją narodową rużność między polakami, białorusinami i ukraińcami.

Pamiętajcie! Nie może być swobodny naród, uciskając drugie narody. Pracujące białorusini i ukraińcy – Wasi procujące, a nie wrogi. Razem z nimi budujcie szczęśliwe dorobkowe życie.

Rzucajcie broń! Przechodźcie na stronę Armii Czerwonej. Wam zabezpieczona swoboda i szczęśliwe życie. […]

https://polona.pl/item/rzolnierze-armii-polskiej-inc-pansko-burzuazyjny-rzad-polski-wciagnowszy-was-w,NTY0MDIwMTk/0/#info:metadata [dostęp: 22.01.2022].

1. Wymień przyczyny sowieckiej agresji podane przez Kowalowa.
2. Omów obietnice, jakie autor odezwy składa polskim obywatelom i żołnierzom, i wyjaśnij, do czego ich zachęca.
3. Przeanalizuj dokument od strony językowej. Co dostrzegasz? O czym to świadczy?

KALENDARIUM

1 września 1939	atak Niemiec na Polskę; bitwa pod Mokrą
1–3 września 1939	bitwa pod Mławą
1–5 września 1939	bitwa w Borach Tucholskich
2 września 1939	wycofanie się wojsk polskich ze Śląska
3 września 1939	wypowiedzenie wojny III Rzeszy przez Francję i Wielką Brytanię
7 września 1939	kapitulacja Westerplatte
9–18 września 1939	bitwa nad Bzurą
10 września 1939	przełamanie polskiej obrony pod Wizną
12 września 1939	decyzja premierów Francji i Wielkiej Brytanii o nieprowadzeniu działań przeciwko Niemcom
17 września 1939	atak ZSRS na Polskę
18 września 1939	ewakuacja rządu i Naczelnego Wodza do Rumunii
18–20 i 22–27 września 1939	bitwy pod Tomaszowem Lubelskim
20–22 września 1939	obrona Grodna; **22 września:** kapitulacja Lwowa
28 września 1939	kapitulacja Warszawy
28–30 września 1939	bitwa pod Szackiem
29 września 1939	kapitulacja Modlina
2 października 1939	kapitulacja Helu
5 października 1939	zakończenie bitwy pod Kockiem

2 Działania wojenne w latach 1939–1941

- „Dziwna wojna”
- Ekspansja terytorialna ZSRS
- Wojna na zachodzie Europy
- Atak Niemiec na ZSRS

„Dziwna wojna” na zachodzie Europy

Zakończenie działań wojennych na ziemiach polskich nie doprowadziło do końca wojny, która nabierała dalszego rozpędu. Na przełomie 1939 i 1940 r. Niemcy odbudowywali swój potencjał militarny. Produkowano sprzęt wojenny i amunicję, aby uzupełnić straty poniesione w czasie kampanii polskiej. W ten sposób III Rzesza przygotowywała się do podjęcia ofensywy przeciw Francji i Wielkiej Brytanii. Jednocześnie niemiecka marynarka wojenna atakowała alianckie statki na Morzu Północnym i Atlantyku.

WARTO WIEDZIEĆ

Linia Maginota

Francuska linia fortyfikacja na granicy z Niemcami i Luksemburgiem, zbudowana w latach 30. XX w. z inicjatywy francuskiego ministra obrony André Maginota (czytaj: andre mażinota). Jej długość wynosiła ponad 450 km, a tworzyło ją ponad 5,8 tys. bunkrów, schronów i stanowisk artyleryjskich. W podziemiach znajdowały się koszary i magazyny żywności, amunicji i ropy. Potężne betonowe forty miały stanowić skuteczną zaporę na wypadek niemieckiej inwazji. W 1940 r. wojska niemieckie obeszły jednak umocnienia od północy poprzez terytoria Belgii i Holandii (patrz: s. 20). Linia Maginota okazała się w praktyce bezużyteczna.

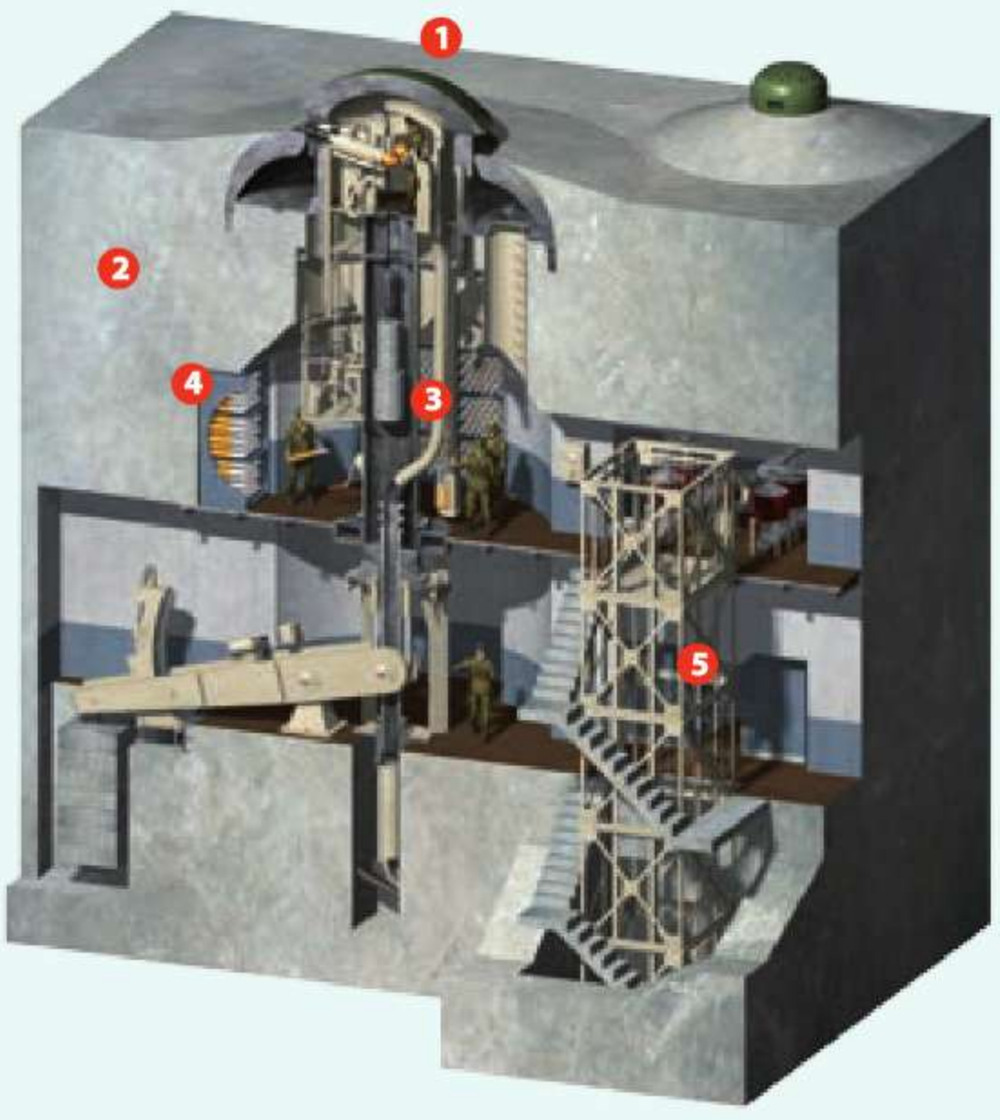

Przekrój schronu artyleryjskiego na linii Maginota.
(1) Stalowa kopuła z działem; **(2)** umocnienia z żelbetonu; **(3)** automatyczny mechanizm ładowania działa; **(4)** magazyn amunicji; **(5)** szyb ze schodami prowadzącymi na niższe poziomy schronu (do koszar, jadalni, magazynów).

Działania wojenne na silnie ufortyfikowanej granicy francusko-niemieckiej były bardzo ograniczone i mało intensywne. Z tego powodu zwano je **siedzącą wojną** albo **„dziwną wojną"**. Francuzi oddali Niemcom inicjatywę strategiczną, ponieważ mieli nadzieję, że nie zdołają oni przełamać potężnych fortyfikacji granicznych zwanych **linią Maginota** (czytaj: mażinota).

Wojna sowiecko-fińska

Kiedy na zachodzie Europy trwała „dziwna wojna", do zdobywania kolejnych terenów przystąpił sojusznik Niemiec – ZSRS. Po wkroczeniu na ziemie polskie i podpisaniu 28 września 1939 r. kolejnego porozumienia z III Rzeszą (patrz: s. 66) Związek Sowiecki w pierwszej kolejności zwrócił się ku **Finlandii**. Zażądał od niej oddania nadgranicznego pasa, co tłumaczył koniecznością zapewnienia lepszej obrony Leningradu, leżącego 30 km od granicy. Finowie nie ulegli presji, co doprowadziło w **listopadzie 1939 r.** do inwazji Armii Czerwonej na ich kraj. Fińsko-sowiecka **wojna zimowa** trwała do wiosny 1940 r. Mimo ogromnej dysproporcji sił i sprzętu nieliczne siły fińskie stawiały zdecydowany opór. Na niekorzyść agresorów działały m.in. trudne warunki terenowe oraz surowy klimat.

Po trzech miesiącach walk osamotnieni Finowie – Brytyjczycy i Francuzi nie byli w stanie przyjść im ze skuteczną pomocą – **w marcu 1940 r.** podpisali traktat pokojowy. Finlandia została zmuszona do oddania ZSRS 10 % swojego terytorium – zachodniej Karelii, ale zachowała niepodległość. W reakcji na inwazję bezsilna Liga Narodów usunęła w grudniu 1939 r. ZSRS z grona państw członkowskich. W latach 1941–1944 Finowie w sojuszu z III Rzeszą próbowali odzyskać terytoria utracone na rzecz ZSRS w 1940 r.

Fińscy żołnierze wyposażeni w narty.

? Wyjaśnij, dlaczego wojnę sowiecko-fińską nazywa się wojną zimową.

? Sprawdź, jakie jest ukształtowanie terenu Finlandii. Jak sądzisz, czy sprzyjało ono broniącym się Finom czy atakującym Sowietom? Uzasadnij swoją opinię.

Aneksja państw bałtyckich, Besarabii i Bukowiny

Już w październiku 1939 r. władze w Moskwie wymusiły na **Litwie**, **Łotwie** i **Estonii** zgodę na założenie baz armii sowieckiej na ich terytorium i na podpisanie traktatów o wzajemnej pomocy. Ponieważ państwa nadbałtyckie nie mogły liczyć na żadną pomoc zewnętrzną, zgodziły się na ten dyktat. Latem 1940 r. ZSRS rozpoczął okupację tych krajów, ustanowił tam podporządkowane sobie rządy. Zdelegalizowano dotychczasowe partie i aresztowano przywódców, a także politycznych działaczy litewskich, łotewskich i estońskich. W atmosferze terroru, pod nadzorem NKWD i sowieckiej armii, odbyły się wybory do nowych władz. Zgromadzenia ludowe wybrane w ten sposób, składające się z komunistów, zwróciły się do Rady Najwyższej ZSRS z prośbą o „przyłączenie" do państwa sowieckiego. W sierpniu 1940 r. **Litwa**, **Łotwa** i **Estonia weszły w skład ZSRS** jako republiki sowieckie (litewska, łotewska, estońska). Tysiące mieszkańców tych terenów deportowano w głąb ZSRS.

W czerwcu 1940 r. Związek Sowiecki wymusił na Rumunii oddanie – należącej do 1918 r. do Rosji – **Besarabii** (części Mołdawii), z której stworzono sowiecką republikę mołdawską, a także północnej części **Bukowiny**, którą wcielono do sowieckiej republiki ukraińskiej. Na niekomunistycznych działaczy politycznych i społecznych spadły brutalne represje. Wielu z nich zamordowano bądź zesłano do łagrów.

Agresja niemiecka na Danię i Norwegię

Wiosną **1940 r.** Niemcy przystąpili do ofensywy na zachodzie Europy, aby zająć Danię i Norwegię – dwa kraje o znaczeniu strategicznym.

Najpierw w kwietniu z morza i powietrza uderzyli na neutralną **Norwegię**. Celem tej operacji było zdobycie kontroli nad portami umożliwiającymi prowadzenie działań przeciwko Wielkiej Brytanii na Atlantyku oraz zapewnienie dostaw szwedzkiej rudy żelaza, kluczowej dla niemieckiego przemysłu zbrojeniowego, a dostarczanej drogą morską przez norweski port w Narwiku. Wielka Brytania i Francja wysłały do Norwegii na pomoc swoje wojska, które do czerwca toczyły **walki wokół portu i miasta Narwik**. W czerwcu 1940 r. cała Norwegia znalazła się pod okupacją niemiecką.

Niemców wsparła norweska partia faszystowska. Kierował nią **Vidkun Quisling** (1887–1945). Jego nazwisko stało się w całej Europie synonimem zdrajcy i kolaboranta.

Aby utrzymać linie komunikacyjne z oddziałami walczącymi w Norwegii, Niemcy w kwietniu 1940 r. wkroczyli także do neutralnej **Danii**. Tamtejsza armia nie wierzyła w możliwość stawienia skutecznego oporu, więc nie podjęła próby obrony, a Niemcy zajęli cały kraj w jeden dzień.

Atak na Francję

Przed zakończeniem walk o Norwegię 10 maja 1940 r. wojska niemieckie rozpoczęły ofensywę lądową przeciwko **Francji**. Tak jak podczas I wojny światowej, niemieckie dowództwo chciało uniknąć przełamywania fortyfikacji granicznych i postanowiło **obejść linię Maginota** od północy. W tym celu złamano neutralność **Belgii**, **Holandii** i **Luksemburga**. Aby zmusić rząd holenderski do kapitulacji, Luftwaffe (niemieckie lotnictwo) zbombardowało Rotterdam. Terytorium Holandii zostało zajęte w ciągu trzech dni. Śmiały atak wojsk pancernych, które niepostrzeżenie przejechały przez Ardeny i wyszły na tyły wojsk alianckich, przeciął ugrupowania obronne wojsk brytyjskich i francuskich. Siły brytyjskie, przybyłe do północnej Francji na pomoc sojusznikom we wrześniu 1939 r. i odcięte od głównego zgrupowania wojsk francuskich, wycofały się do **portu w Dunkierce**, skąd pod bombami niemieckich samolotów ewakuowano je na Wyspy Brytyjskie.

Rozmowy o zawieszeniu broni w czerwcu 1940 r. w Compiègne (czytaj: kąpień).

? Przypomnij, co wydarzyło się w tym samym miejscu w 1918 r. Wyjaśnij, jakie to mogło mieć symboliczne znaczenie dla Niemców.

Kapitulacja Francji

Francja dysponowała liczną i dobrze wyposażoną armią (także w broń pancerną), jednak jej dowódcy hołdowali przestarzałej doktrynie wojennej, zbyt dużą wagę przywiązywali do fortyfikacji i nie rozumieli zasad nowoczesnej wojny manewrowej. Podobnie jak podczas kampanii w Polsce, we Francji również sprawdziła się niemiecka

Ewakuacja wojsk spod Dunkierki. W ciągu dziesięciu dni ewakuowano do Wielkiej Brytanii blisko 340 tys. żołnierzy brytyjskich i francuskich. Wykorzystano do tego wszystkie jednostki pływające, jakie udało się zorganizować, m.in. 850 małych statków, jachtów i łodzi rybackich.

? Rozważ, jakie nastroje mogły panować wśród ewakuowanych żołnierzy.

BIOGRAM

CHARLES DE GAULLE

(1890–1970)

Francuski wojskowy i polityk. Jako młody oficer brał udział w I wojnie światowej. W latach 30. postulował modernizację armii francuskiej, m.in. domagał się jednostek zdolnych do przeprowadzenia szybkich manewrów. Nie znalazł jednak posłuchu sztabowców. Po klęsce Francji w 1940 r. postanowił kontynuować walkę z Niemcami u boku Brytyjczyków. Był przywódcą Komitetu Wolnej Francji z siedzibą w Londynie. Stamtąd przez radio, w codziennych audycjach, wzywał rodaków do stawiania oporu niemieckim okupantom i kontynuowania walki w sojuszu z Wielką Brytanią. Pod koniec II wojny światowej pełnił funkcję tymczasowego prezydenta Francji. Po 1945 r. był jednym z inicjatorów procesu integracji europejskiej (patrz: temat 23). W latach 1958–1969 piastował urząd prezydenta Francji. Był znany ze swojej głębokiej religijności i sympatii dla Polski.

koncepcja wojny błyskawicznej. Armie francuskie nie były w stanie zatrzymać impetu uderzeń niemieckich jednostek pancernych i zmotoryzowanych, wspieranych przez lotnictwo. Szybko spadło morale francuskich żołnierzy, którzy nie wierzyli w zwycięstwo w wojnie, więc nie stawili zdecydowanego oporu agresorom. W rezultacie wojska niemieckie wkroczyły 14 czerwca 1940 r. do Paryża, a osiem dni później – **22 czerwca – w Compiègne** pełnomocnicy rządu francuskiego podpisali **zawieszenie broni**. W ciągu trzech tygodni walk wojska niemieckie wzięły milion jeńców.

Druzgocąca i niespodziewana **klęska Francji** wywołała we francuskim społeczeństwie szok i poczucie głębokiej frustracji. Północna część kraju z Paryżem znalazła się pod okupacją niemiecką. Na południu utworzono tzw. strefę wolną, w której funkcjonował rząd francuski z siedzibą w **Vichy** (czytaj: wiszi; dlatego nazywano go rządem Vichy), zależny od Niemców i z nimi współpracujący. Na jego czele stanął **Philippe Pétain** (czytaj: filip petę, 1856–1951) – bohater I wojny światowej.

Grupa francuskich żołnierzy i oficerów na czele z gen. **Charles'em de Gaulle'em** (czytaj: szarlem de golem) nie zaakceptowała współpracy z Niemcami, przeprawiła się do Wielkiej Brytanii, gdzie w czerwcu 1940 r. utworzyła **Komitet Wolnej Francji**.

Parada wojsk niemieckich w Paryżu.

? Wyjaśnij, dlaczego prasa niemiecka chętnie publikowała takie zdjęcia. Jak mogły one oddziaływać na niemiecką opinię publiczną?

Bitwa o Anglię

Po pokonaniu Francji Hitler osiągnął apogeum popularności w Niemczech. Ostatnim ważnym strategicznie punktem oporu pozostała Wielka Brytania. Z Wysp Brytyjskich można było przygotować **desant** wojska na kontynent, co oznaczałoby dla Niemiec wojnę na dwa fronty w razie konfliktu z ZSRS. Zagrożeniem dla Niemiec była także potężna brytyjska flota. W tej sytuacji Hitler wystosował do Wielkiej Brytanii propozycję zawarcia pokoju. Jednak **Winston Churchill** (czytaj: łinston czerczil; patrz: ramka s. 22), premier Wielkiej Brytanii, postanowił wraz z oddziałami złożonymi z sojuszników, którzy przedostali się na Wyspy Brytyjskie (m.in. z Polski, Francji, Holandii, Czechosłowacji i Norwegii), kontynuować wojnę.

Desant – przerzucenie wojsk drogą powietrzną lub wodną na teren kontrolowany przez przeciwnika.

BIOGRAM

WINSTON CHURCHILL

(1874–1965)

Brytyjski wojskowy, polityk i pisarz, wywodzący się z arystokratycznej rodziny. W latach 30., jako członek opozycji, sprzeciwiał się polityce ustępstw wobec hitlerowskich Niemiec. W maju 1940 r. stanął na czele rządu jedności narodowej, gdy Wielka Brytania znalazła się na krawędzi klęski. Zapowiedział, że Brytyjczyków czekają „pot, krew i łzy". Płomiennymi mowami oraz wiarą w ostateczny sukces zdołał zmobilizować społeczeństwo do dalszego oporu. Wielkiej Brytanii pod przywództwem Churchilla udało się wytrwać w samotnej walce z Niemcami, dopóki do wojny nie przystąpiły Stany Zjednoczone i ZSRS, oraz doprowadzić ją do zwycięskiego końca. Tuż po zakończeniu wojny, latem 1945 r., Churchill przegrał jednak wybory parlamentarne. Został uhonorowany m.in. Literacką Nagrodą Nobla. Podobno nigdy nie jechał autobusem i codziennie raczył się cygarami i whisky. W plebiscycie BBC z 2002 r. uznano go za Brytyjczyka wszech czasów. Na zdjęciu premier pokazujący literę „V" od *victory*, czyli zwycięstwo. Churchill spopularyzował ten symbol na całym świecie.

Wobec tego Niemcy przystąpiły do przygotowań do inwazji na Wyspy Brytyjskie. Warunkiem jej powodzenia było zdobycie panowania w powietrzu, co umożliwiłoby przeprowadzenie desantu z morza. Od sierpnia do października 1940 r. trwała powietrzna **bitwa o Anglię**. Była to ogromna operacja lotnicza, podczas której niemieckie samoloty bombardowały cele na Wyspach Brytyjskich – lotniska, magazyny, zakłady przemysłowe, porty, stanowiska obrony przeciwlotniczej, miasta (m.in. Londyn bombardowano co noc przez ponad dwa miesiące). Jednak brytyjskim lotnikom z **Królewskich Sił Powietrznych** (Royal Air Force, **RAF**), wspieranym przez sojuszników (m.in. przez polskich pilotów), udało się powstrzymać napór Niemców i obronić przestrzeń powietrzną nad Anglią. Do sukcesów RAF przyczynił się nowy wynalazek – **radar**, umożliwiający wczesne wykrywanie nadlatujących samolotów wroga. Dodatkowo warunki jesienne utrudniały Niemcom prowadzenie lotów bojowych i zmniejszały szanse na powodzenie ewentualnej akcji desantowej. W rezultacie we wrześniu1940 r. Hitler został zmuszony do odłożenia planów inwazji na Wyspy Brytyjskie, choć niemieckie naloty trwały jeszcze do października. Było to pierwsze niepowodzenie Niemiec w realizacji doktryny wojny błyskawicznej.

Londyńska ulica po niemieckich nalotach w 1940 r.

? Opisz zniszczenia po bombardowaniu. Jak takie widoki mogły wpływać na postawę Brytyjczyków?

Bitwa o Atlantyk

Równolegle do lądowych działań wojennych w Europie na morzu trwała **bitwa o Atlantyk**. Jej nasilenie przypadło na okres od połowy 1940 r. do połowy 1943 r. W jej trakcie niemieckie okręty podwodne, operujące w tzw. wilczych stadach, wspierane także przez rajdy pancerników z baz we Francji i Norwegii, usiłowały przerwać dostawy do Wielkiej Brytanii, a po 1941 r. – także do ZSRS. Niemieckie okręty podwodne dalekiego zasięgu operowały m.in. u wybrzeży Stanów Zjednoczonych i Brazylii oraz na Morzu Karaibskim. Alianci zaczęli jednak organizować konwoje statków handlowych pod osłoną okrętów marynarki wojennej, patrolować ocean z powietrza, wykorzystywać sonar i radar do wykrywania okrętów podwodnych. Spowodowało to w połowie 1943 r. ogromne straty niemieckiej floty podwodnej i doprowadziło do znacznego ograniczenia przez nią aktywności na Atlantyku.

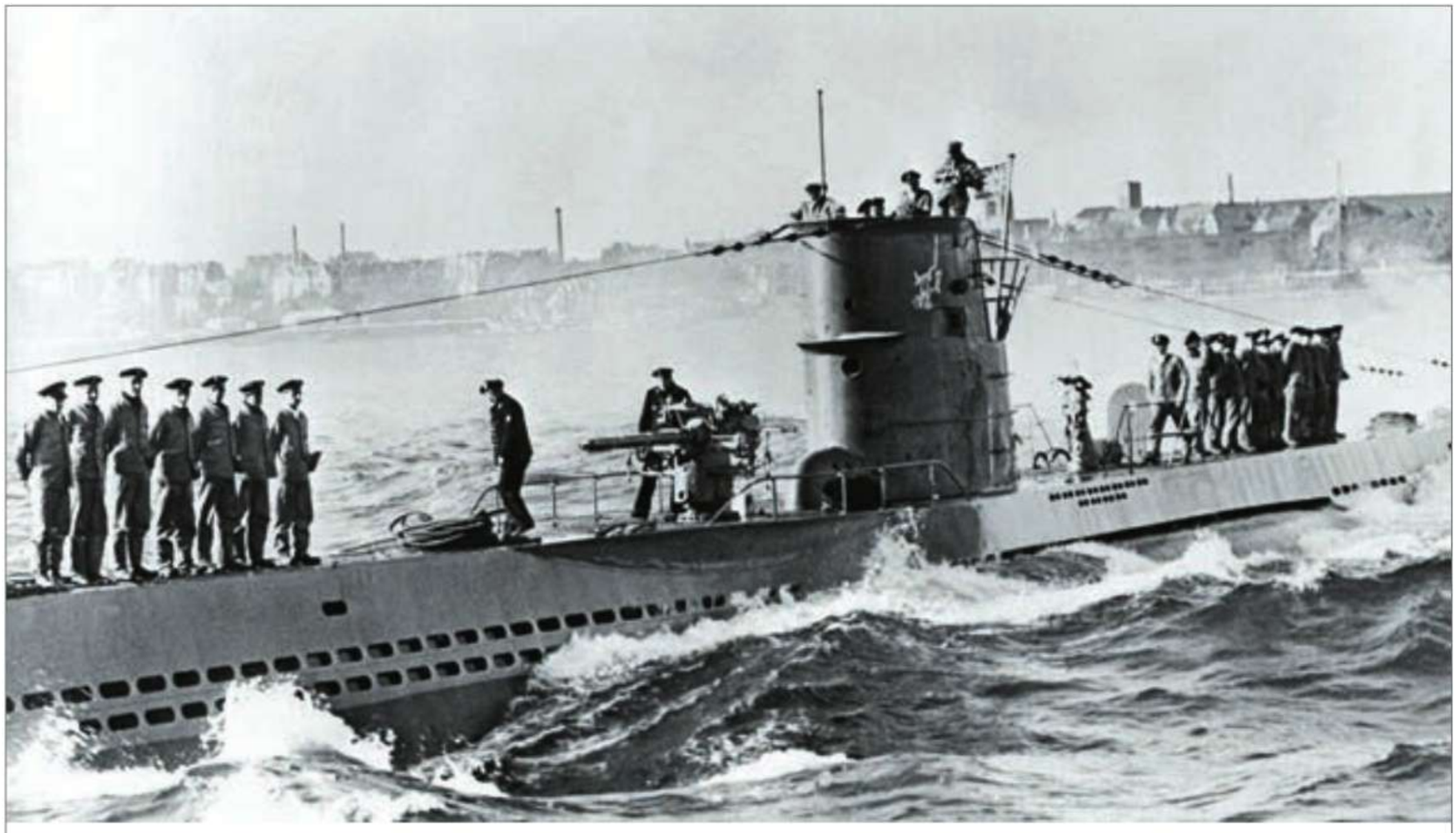

Niemiecki okręt podwodny (niem. *Unterseeboot*, w skrócie U-Boot). Takie jednostki były najskuteczniejszą bronią w walce z aliantami na morzu. Zatapiały okręty wojenne, statki handlowe i transportowce.

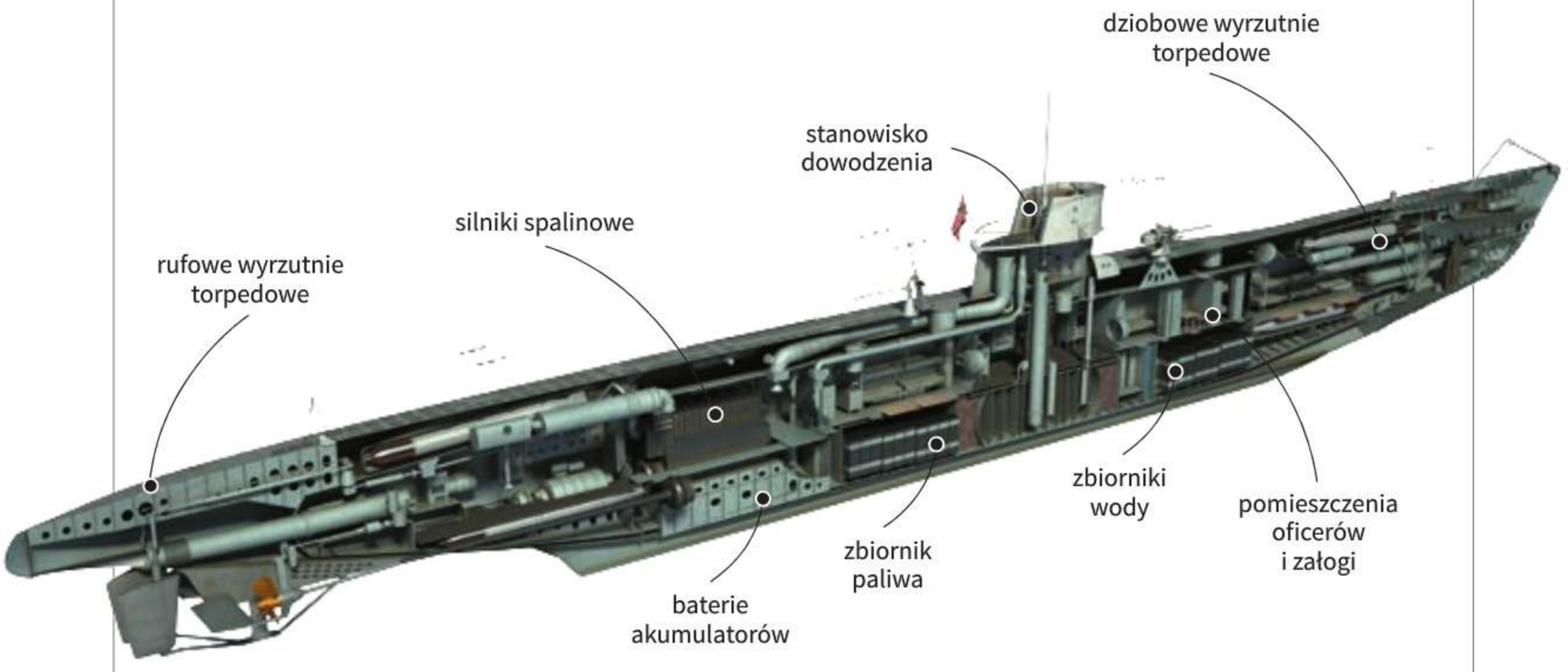

Niemiecki okręt podwodny (rysunek rekonstrukcyjny). Na początku wojny Niemcy mieli do dyspozycji 57 U-Bootów. Do końca wojny zwodowali ponad 1160 jednostek, z których utracili 751. Zatopienie jednego U-Boota wymagało zaangażowania przez aliantów (statystycznie) 25 okrętów i 100 samolotów. Niemcom udało się zniszczyć ok. 2,8 tys. statków i okrętów koalicji antyniemieckiej.

Pakt trzech

Po zagarnięciu Besarabii przez ZSRS Hitler musiał zapewnić sobie dostawy ropy naftowej z Rumunii, kluczowe dla kontynuowania wojny. Doprowadził w sierpniu 1940 r. do tzw. arbitrażu wiedeńskiego, w wyniku którego Węgry odzyskały część Transylwanii (Siedmiogrodu), utraconej w 1920 r. Rumunia została zmuszona do oddania Bułgarii części Dobrudży. **Węgry**, **Rumunia** i **Bułgaria** stały się sojusznikami Niemiec, gdyż liczyły, że to Hitler wygra toczącą się wojnę i dzięki temu uzyskają zdobycze terytorialne kosztem swoich sąsiadów.

Po zwycięskiej kampanii w Europie Zachodniej i podczas trwania bitwy o Anglię we wrześniu 1940 r. **Niemcy**, **Włochy** i **Japonia** zawarły tzw. **pakt trzech**. Uczestnicy sojuszu byli potocznie zwani **państwami Osi**. Te państwa zobowiązały się do udzielania sobie nawzajem politycznego, wojskowego i gospodarczego wsparcia w polityce podbojów. Dwa miesiące później do paktu dołączyły **Węgry**, **Słowacja** i **Rumunia**, a w marcu 1941 r. – **Bułgaria**. W Jugosławii, która zadeklarowała początkowo swój akces do paktu trzech, doszło do wojskowego przewrotu, w wyniku którego władzę objęli przeciwnicy sojuszu z państwami Osi.

Sytuacja na Bałkanach i działania wojenne w Afryce Północnej

Na przełomie 1940 i 1941 r. Niemcy skoncentrowali swoją uwagę **na Bałkanach** i **rejonie Morza Śródziemnego**. Pod koniec kampanii francuskiej w 1940 r. **do wojny przyłączyły się Włochy**. Mussolini liczył na szybkie i łatwe zwycięstwo, co umożliwiłoby stworzenie włoskiego imperium w basenie Morza Śródziemnego. **We wrześniu 1940 r.** Włosi ze swojej kolonii w Libii zaatakowali brytyjski Egipt. Ich celem było opanowanie rejonu Kanału Sueskiego, drogi wodnej o kluczowym znaczeniu dla łączności Wielkiej Brytanii z jej azjatyckimi i afrykańskimi koloniami. Siły brytyjskie, choć pięciokrotnie mniej liczne od włoskich, zdołały jednak przeprowadzić skuteczne przeciwuderzenie. **Do czerwca 1941 r.** zajęły włoskie posiadłości – Somalię i Etiopię, a na zachodzie – fragment Libii z twierdzą Tobruk. Porażka wojsk włoskich zmusiła Hitlera do wysłania im na pomoc do Afryki Północnej w lutym 1941 r. Korpusu Afrykańskiego (niem. *Afrika Korps*), pod dowództwem gen. **Erwina Rommla** (nazywanego lisem pustyni; 1891–1944), wybitnego niemieckiego dowódcy. Za swój kunszt w dowodzeniu był on szanowany również przez swoich militarnych przeciwników.

Australijczycy na pozycjach obronnych pod Tobrukiem, 13 sierpnia 1941 r.

? Wyjaśnij, jakie problemy związane z klimatem mogły doskwierać żołnierzom walczącym w Afryce Północnej.

Drugim kierunkiem ekspansji stał się **Półwysep Bałkański**. Także tutaj Włochy potrzebowały wsparcia swego sojusznika. W październiku 1940 r. zaatakowały **Grecję**, związaną sojuszem z Wielką Brytanią, jednak ponosiły klęskę za klęską, a wojska greckie zajęły ⅓ należącej do Włoch **Albanii**. Aby nie dopuścić do kompromitującej porażki sojusznika, w kwietniu 1941 r. wojska niemieckie wkroczyły do **Jugosławii**. Niemcy utworzyli tam marionetkowe **Niezależne Państwo Chorwackie**. W rozbiorze pozostałych ziem Jugosławii wzięły udział także Włochy, Węgry, Rumunia i Bułgaria. Następnie wojska niemieckie uderzyły na Grecję, którą opanowały w kilka dni – wyparły stamtąd Brytyjczyków. Zakończeniem tej kampanii było brawurowe opanowanie Krety w **maju 1941 r.** przez niemieckie wojska spadochronowe, współdziałające z lotnictwem i marynarką. W ten sposób cała południowo-wschodnia Europa znalazła się pod kontrolą Niemiec. Władze jugosłowiańskie i greckie udały się na emigrację do Londynu.

Plan „Barbarossa"

W latach 1939–1941 trwała **szeroko zakrojona współpraca sowiecko-niemiecka** w dziedzinie polityki zagranicznej, wojskowości, gospodarki i polityki ludnościowej. ZSRS dostarczał Niemcom surowce i materiały, w zamian za co dostawał niemiecką broń, urządzenia i technologie wojskowe. Oba państwa zacieśniły też współpracę polityczną.

Działania wojenne w Europie w latach 1939–1942.

? Wskaż kraje, które do maja 1941 r. znalazły się pod okupacją niemiecką, i te, które trafiły pod okupację sowiecką.

WARTO WIEDZIEĆ

Przełożenie terminu ataku

Pierwotnie termin ataku na ZSRS niemieccy planiści wyznaczyli na połowę maja 1941 r., jednak antyniemiecki przewrót w Jugosławii i problemy Włochów z pokonaniem Grecji sprawiły, że wojska niemieckie skierowano najpierw na południe Europy. To opóźnienie w rozpoczęciu ataku na ZSRS było jedną z przyczyn porażki Niemców, gdyż uniemożliwiło zakończenie kampanii przed nadejściem zimy.

Skuteczny opór Wielkiej Brytanii zmienił plany Hitlera dotyczące ZSRS. Pakt Ribbentrop–Mołotow przywódca III Rzeszy traktował bowiem czysto instrumentalnie i wciąż pozostawał zagorzałym antykomunistą. W obszarach europejskiej części ZSRS widział część niemieckiej przestrzeni życiowej, czyli obszaru do zasiedlenia i skolonizowania przez Niemców. Niepokoiła go obecność wojsk sowieckich w pobliżu rumuńskich pól naftowych. Pierwotnie Hitler planował atak na ZSRS w 1943 r. Jednak już latem 1940 r., podczas trwania bitwy o Anglię, polecił sztabowcom opracowanie **planu „Barbarossa”**, czyli planu ataku na ZSRS. Niemcy dążyły do upadku ZSRS i rządów komunistów oraz do opanowania i podporządkowania sobie większości europejskiej części tego kraju.

Równolegle toczyły się rozmowy dyplomatyczne. Jednak oba mocarstwa wysuwały wykluczające się żądania terytorialne. Hitler zaoferował jesienią 1940 r. ZSRS zrezygnowanie z wpływów na Bałkanach i skierował swoją ekspansję na Azję Południową w kierunku Indii. Jednak Sowieci nie chcieli zrezygnować z Bałkanów. Co więcej, sami planowali atak na III Rzeszę (tylko – w późniejszym terminie), aby rozszerzyć swoje wpływy na wschodzie i południu kontynentu.

Inwazja niemiecka na ZSRS

Atak na ZSRS rozpoczął się **22 czerwca 1941 r.** Trzy niemieckie zgrupowania pancerne uderzyły w kierunkach **na Leningrad**, **Moskwę** i **Kijów**. W inwazji brały udział 3 mln niemieckich żołnierzy, 3 tys. czołgów i 2,5 tys. samolotów. Poza 150 niemieckimi dywizjami w inwazji uczestniczyło 30 dywizji fińskich i rumuńskich. Była to największa armia inwazyjna w dotychczasowych dziejach świata. Armia Czerwona była zupełnie nieprzygotowana do skutecznego oporu, słabo wyszkolona i uzbrojona. Wielu dowódców było niekompetentnych, ponieważ sowiecka kadra dowódcza została zdziesiątkowana podczas wielkiej czystki z lat 1937–1938. **Stalin był zaskoczony atakiem**, gdyż nie wierzył w doniesienia wywiadu o inwazji przygotowywanej przez Niemcy.

Niemieccy sztabowcy liczyli, że uda się pokonać Armię Czerwoną w ciągu 2–3 miesięcy. Pierwsze tygodnie wojny zdawały się to potwierdzać.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Oblężenie Leningradu

Podczas II wojny światowej Leningrad (obecnie: Sankt Petersburg) był oblegany przez wojska niemieckie i fińskie od września 1941 do stycznia 1944 r., łącznie przez blisko 900 dni. Dostawy żywności i paliwa do miasta docierały w tym okresie tylko sporadycznie, np. zimą przez zamarznięte jezioro Ładoga. Spowodowało to katastrofalną sytuację dla ok. 2 mln osób, które pozostały w obleganym mieście. Tylko w 1942 r. z głodu, zimna, chorób i w wyniku ostrzału życie straciło 650 tys. mieszkańców Leningradu. Rosja, budująca konsekwentnie heroiczną mitologię blokady miasta, przemilcza niewygodny fakt, że żywność trafiała głównie do przedstawicieli aparatu władzy i bezpieczeństwa, przez co tysiące mieszkańców były skazane na śmierć głodową. Szacuje się, że podczas oblężenia zmarło łącznie 800 tys. mieszkańców miasta.

Pochówek zmarłych podczas oblężenia Leningradu.

Sowieccy jeńcy wojenni. Niemcy traktowali ich bardzo surowo i wyjątkowo nieludzko. Jeńcy cierpieli w obozach na chroniczny głód, często spali pod gołym niebem, musieli pracować ponad siły, byli pozbawieni opieki medycznej. Pretekst do takiego traktowania dał Hitlerowi fakt, że ZSRS nie podpisał konwencji międzynarodowych chroniących prawa jeńców. Niemieckiej niewoli nie przetrwało 3–4 mln z nich. Ci, którzy jednak przeżyli piekło niewoli, byli po powrocie traktowani jak zdrajcy ojczyzny i w znacznej mierze trafili na lata do łagrów.

Niemieckie zagony pancerne i wojska zmotoryzowane, wspierane przez lotnictwo, głęboko wtargnęły w terytorium sowieckie. Wojska niemieckie zajmowały kolejne miasta: Kijów, Odessę, Rostów nad Donem, wkroczyły na Krym i **objęły blokadą Leningrad**. Do końca 1941 r. **do niewoli niemieckiej trafiło 3 mln sowieckich żołnierzy**. Stalin zakazał odwrotu, co powodowało, że jednostki Armii Czerwonej dostawały się w okrążenie i były niszczone. Nawet jeśli żołnierze sowieccy nie mieli szans na zwycięstwo, to zazwyczaj stawiali zacięty opór, dzięki czemu opóźniali postępy wojsk niemieckich.

W pierwszych dniach inwazji wojska niemieckie były przez Ukraińców, Litwinów, Łotyszy i Estończyków witane jak wyzwoliciele spod stalinowskiego terroru. Jednak Niemcy nie byli zainteresowani partnerską współpracą z narodami zamieszkującymi ZSRS, gdyż uznawali je za niższe rasowo. Nie pozwolili na stworzenie satelickich państw narodowych, wprowadzili za to surowy reżim okupacyjny i zarząd wojskowy. Studziło to entuzjazm miejscowej ludności i skłaniało ją do stawiania oporu. Pod koniec 1941 r. wydawało się, że Niemcy są o krok od końcowego sukcesu. W październiku 1941 r. wojska Hitlera znajdowały się zaledwie 80 km od Moskwy. Rząd sowiecki przeniósł się do Kujbyszewa nad Wołgą. Jednak utrudnieniem dla działań wojsk niemieckich okazały się warunki pogodowe i terenowe: wczesna i surowa zima, brak dobrych dróg oraz wydłużające się linie zaopatrzenia. Armia Czerwona stawiała ponadto coraz skuteczniejszy opór, m.in. dzięki temu, że na front ściągnięte zostały przez Sowietów jednostki stacjonujące w azjatyckiej części kraju. Było to możliwe, ponieważ Japonia nie przystąpiła do wojny niemiecko-sowieckiej (patrz: s. 43).

Sowiecka kontrofensywa przeprowadzona **w grudniu 1941 r.** odparła spod Moskwy wojska niemieckie. Plan szybkiego pokonania ZSRS okazał się nierealny, a wojska niemieckie uwikłały się w długą wojnę.

PODSUMOWANIE

Po wypowiedzeniu wojny Niemcom we wrześniu 1939 r. Wielka Brytania i Francja nie prowadziły działań przeciwko III Rzeszy („wojna siedząca"). ■ Na przełomie 1939 i 1940 r. w tzw. wojnie zimowej ZSRS pokonał Finlandię i odebrał jej część terytorium. ■ W 1940 r. ZSRS anektował Litwę, Łotwę i Estonię oraz Besarabię. ■ Wiosną 1940 r. Niemcy przystąpiły do ofensywy na zachodzie: w kilkutygodniowej kampanii zajęły Norwegię, Danię, Holandię, Belgię i Francję. ■ Latem i jesienią 1940 r. rozegrała się powietrzna bitwa o Anglię. Niemcom nie udało się opanować Wysp Brytyjskich. ■ Wiosną 1940 r. do wojny przyłączyły się Włochy: zaatakowały Brytyjczyków w Egipcie. ■ We wrześniu 1940 r. Niemcy, Włochy i Japonia zawarły sojusz wojskowy, zwany paktem trzech. ■ Wiosną 1941 r. wojska niemieckie zajęły Jugosławię i Grecję. ■ W czerwcu 1941 r. Niemcy rozpoczęły inwazję na ZSRS, w ciągu kilku miesięcy wojska niemieckie podeszły pod Moskwę.

POLECENIA

1. Opisz etapy i kierunki niemieckiej ekspansji w Europie w latach 1939–1941.
2. Wymień państwa, które stały się ofiarami agresji ZSRS w latach 1939–1940.
3. Omów przyczyny niemieckich sukcesów militarnych w latach 1939–1941.
4. Wyjaśnij znaczenie bitwy o Anglię dla dalszych losów wojny.
5. Omów przyczyny i zasięg działań wojennych w rejonie Morza Śródziemnego.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia Heinza Guderiana, niemieckiego generała (fragment)

W nocy z 6 na 7 października [1941 r.] spadł pierwszy śnieg. Chociaż szybko stajał, to jednak – a wiedzieliśmy już, jak mało potrzeba na to czasu – zamienił drogi w nieprzebyte błota, przez które nasze wozy posuwać się mogły tylko w żółwim tempie i przy nadmiernym zużyciu paliwa. Ponowiliśmy prośbę o odzież zimową, na co niestety znów otrzymaliśmy tylko odpowiedź, że nadejdzie ona we właściwym czasie, oraz radę, żebyśmy w przyszłości zaniechali niepotrzebnych monitów. Upomniałem się jeszcze o nią parokrotnie […].

W nocy z 3 na 4 listopada chwycił mróz. Ułatwił on wprawdzie ruchy naszych wojsk, jednocześnie powodował jednak odmrożenia, które odtąd zaczęły dawać się we znaki. […]

14 listopada udałem się przed południem do 167. Dywizji Piechoty. Rozmawiałem z wieloma oficerami i szeregowymi żołnierzami. Stan zaopatrzenia wojsk był zły. Brakowało białych płaszczy do maskowania żołnierzy na śniegu, nie było tłuszczu do butów, ciepłej bielizny, a przede wszystkim sukiennych spodni. Znaczna część żołnierzy chodziła w drelichowych spodniach – przy 22 stopniach mrozu! Nie mniej pilnie potrzebne były skarpety i buty. Gdy w południe udałem się do 112. Dywizji Piechoty, zastałem identyczny obraz. Nasi żołnierze przyodziali się w rosyjskie płaszcze i futrzane czapki, tak że tylko po odznakach można było poznać, że są to żołnierze niemieccy. […]

Gołoledź przysparzała wiele trudności, gdyż nie nadeszły zaczepy do gąsienic. Wskutek zimna potniały przybory optyczne, a maść, która temu zapobiegała, również nie nadeszła. Silniki czołgów trzeba było zapuszczać, podgrzewając je od zewnątrz. Paliwo zamarzało, oliwa gęstniała. […]

H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, przeł. J. Nowacki, Warszawa 1991, s. 187–198.

1. Oceń, czy niemieccy żołnierze na froncie wschodnim byli przygotowani do walki w warunkach zimowych.
2. Powiedz, czy pogoda miała wpływ na szybkość posuwania się wojsk niemieckich. Wyjaśnij dlaczego.
3. Opisz sposób, w jaki niemieccy żołnierze uzupełniali swoje zimowe umundurowanie.

KALENDARIUM	
28 września 1939	układ o rozgraniczeniu wpływów między ZSRS a Niemcami
listopad 1939 – marzec 1940	wojna sowiecko-fińska (tzw. wojna zimowa)
kwiecień – czerwiec 1940	agresja Niemiec na państwa zachodnie – Danię, Norwegię, Holandię, Belgię i Francję
lipiec – wrzesień 1940	bitwa powietrzna o Anglię
sierpień 1940	wcielenie Litwy, Łotwy i Estonii do ZSRS
wrzesień 1940	początek włoskiej ofensywy w Afryce Północnej
czerwiec 1941	atak Niemiec na ZSRS

3 Polityka Niemiec w okupowanej Europie

- Zróżnicowanie niemieckiej polityki w podbitych krajach
- Eksterminacja ludności na wschodzie Europy
- Holokaust
- Ruch oporu w okupowanych krajach

Polityka okupacyjna w krajach Europy Zachodniej i Północnej

W 1942 r. pod okupacją wojsk niemieckich i ich sojuszników znalazła się większość krajów Europy. Niezależność zachowały jedynie kraje neutralne (Szwajcaria, Szwecja, Irlandia, Portugalia i Hiszpania).

Niemcy prowadzili **różną politykę okupacyjną w poszczególnych podbitych krajach**. Wynikało to z ich rasistowskiej wizji świata. Narody takie jak Norwegowie, Duńczycy, Holendrzy czy Flamandowie uważali bowiem za pokrewne sobie i traktowali je lepiej niż te na wschodzie kontynentu. Stosunkowo dobrze traktowali podbitych Francuzów czy Belgów ze względu na ich wysoko rozwiniętą kulturę. W okupowanych krajach Europy Zachodniej Niemcy zwalczali ruch oporu i podporządkowywali sobie gospodarkę (ale nie miała ona rabunkowego charakteru). Pozostawili miejscową administrację, ale ją kontrolowali. Nie niszczyli życia społecznego – działały szkolnictwo różnych szczebli oraz instytucje kultury, wychodziła prasa cenzurowana przez Niemców.

Na zachodzie Europy Niemcy dopuszczali też aktywne formy kolaboracji politycznej. Uczestniczyły w niej przede wszystkim ruchy nazistowskie i faszystowskie w podbitych krajach. **Rządy kolaboracyjne** powstały w Norwegii, Francji, Holandii i Danii.

Kolaboracja (łac. *co* – razem, wspólnie oraz *laborare* – pracować) – współpraca ludności terenów podbitych z władzą okupacyjną.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kolaboracja i jej przyczyny

Wśród narodów znajdujących się pod okupacją niemiecką znalazły się grupy osób gotowe do kolaboracji z Niemcami. Było to związane z fascynacją faszyzmem, antysemityzmem lub chęcią uniknięcia represji czy obawą przed komunizmem. W przypadku narodów ZSRS, jak m.in. Ukraińcy, Litwini, Łotysze, Gruzini czy Kozacy, współpraca z Niemcami jawiła się jako jedyna szansa na wybicie się na niepodległość. Z tego powodu, zwłaszcza w drugim okresie wojny, kiedy samym Niemcom zaczęło brakować rezerw ludzkich, powstawały jednostki ochotnicze u boku armii niemieckiej. W 1943 r. sformowano ukraińską dywizję SS-Galizien. Brała ona udział w walkach z Armią Czerwoną, ale popełniała także zbrodnie na polskiej ludności cywilnej. Wielu ochotników po kilku miesiącach poczuło się oszukanych przez Niemców, którzy wykorzystali ich wolę walki o niepodlegle państwo ukraińskie do własnych celów. Dziś, zwłaszcza w zachodniej Ukrainie, żołnierzy tej formacji powszechnie uważa się za bojowników o niepodległość i otacza kultem.

Okupacja, choć towarzyszyły jej eksploatacja ekonomiczna i ograniczone represje, miała na zachodzie i północy kontynentu nieporównywalnie łagodniejszy charakter niż we wschodniej części. Nie prowadzono tam bezwzględnego rabunku, a ludność cywilna była lepiej zaopatrzona w artykuły pierwszej potrzeby.

Generalny Plan Wschodni

O ile w powojennej Europie, według nazistów, miało znaleźć się miejsce dla państw zachodniej Europy, o tyle w odniesieniu do Europy Środkowej i Wschodniej realizowali oni **Generalny Plan Wschodni**. W ciągu 25 lat planowano eksterminować lub wysiedlić za Ural „elementy niepożądane rasowo": ponad 30 mln Czechów, Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Rosjan i Bałtów, a na ich miejsce sprowadzić niemieckich kolonistów z innych części Europy, aby w ten sposób stworzyć *Lebensraum*, czyli przestrzeń życiową dla narodu niemieckiego. Niewielką grupę ludności miejscowej Niemcy planowali pozostawić na miejscu w charakterze niewolniczej siły roboczej. Okupacja w tej części Europy była szczególnie brutalna i okrutna, a najczęściej używanym narzędziem polityki niemieckiego okupanta stał się **terror** – branie zakładników, łapanki, a przede wszystkim masowe egzekucje, których wykonywaniem zajmowały się formacje SS i policja niemiecka, w tym ***Einsatzgruppen*** (czytaj: ainsacgrupn). Niemcy grabili mienie prywatne i publiczne, konfiskowali oraz wywozili żywność, kradli dzieła sztuki. Mieszkańców okupowanych terenów pozbawiali wszelkich praw. Opisany system okupacyjny funkcjonował na ziemiach polskich (patrz: temat 6), a także na terenie państw bałtyckich, Związku Sowieckiego, Jugosławii i Grecji. W Grecji konfiskaty żywności przez niemieckich okupantów doprowadziły do głodu, który pochłonął życie 100 tys. osób.

W czasie wojny gospodarka niemiecka odczuwała brak rąk do pracy, gdyż miliony mężczyzn trafiły na front. W tej sytuacji zasobem siły roboczej dla III Rzeszy stały się okupowane kraje, z których do III Rzeszy wywieziono na **roboty przymusowe** ponad 7 mln osób, głównie ze wschodniej Europy – Polski, ZSRS i Czechosłowacji (patrz: mapa s. 62). Robotnicy przymusowi byli poddani kontroli i licznym ograniczeniom. Wielu z nich wykonywało ciężką pracę w przemyśle i kamieniołomach. Niektórzy trafili do gospodarstw rolnych, gdzie praca czasem okazywała się nieco lżejsza.

Einsatzgruppen (niem. grupy operacyjne) – utworzone w 1941 r. oddziały podległe Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, złożone z jednostek SS i niemieckich formacji policyjnych. Ich zadaniem było mordowanie Żydów, Romów oraz funkcjonariuszy partii komunistycznej na zajętych terenach ZSRS. Tym terminem określano też niemieckie grupy operacyjne mordujące ludność cywilną w innych okupowanych krajach, np. w 1939 r. w Polsce.

Niemieccy żołnierze palą wieś niedaleko Pskowa w 1940 r.

? Wyjaśnij, jak takie działania miały wpływać na miejscową ludność. Sprawdź, w jakim państwie leży Psków. Kiedy dotarli tam Niemcy w czasie II wojny światowej?

Niemieccy żołnierze prowadzą na egzekucję cywilów w okupowanej Jugosławii. W październiku 1941 r. w Kraljevie i Kragujevcu rozstrzelano ponad 4 tys. mieszkańców tych miejscowości.

? Wyjaśnij, czemu miały służyć masowe egzekucje.

Główna brama obozu koncentracyjnego Auschwitz. Napis nad bramą głosił: *Arbeit macht frei* (Praca czyni wolnym). Z pracy osadzonych korzystał m.in. niemiecki koncern chemiczny I.G. Farben.

? Wyjaśnij, na czym polegała przewrotność hasła zamieszczonego nad bramą. Weź pod uwagę, co było głównym celem istnienia obozów koncentracyjnych.

Obozy koncentracyjne

W Niemczech jeszcze przed wybuchem II wojny światowej istniały obozy koncentracyjne. Stanowiły miejsce przetrzymywania – z reguły bez wyroku sądowego – osób uznawanych przez władze nazistowskie za niewygodne dla nich (opozycjoniści, kryminaliści, homoseksualiści). Po zajęciu kolejnych europejskich krajów przez III Rzeszę Niemcy **rozbudowali system obozów koncentracyjnych** i kierowali do nich członków podbitych narodów (głównie inteligencję, uczestników ruchu oporu, ale także jeńców czy ofiary ulicznych łapanek).

Więźniów tam osadzonych **zmuszano do niewolniczej, wycieńczającej pracy** na rzecz III Rzeszy. Cierpieli oni głód, a w zimie – chłód, chorowali na choroby zakaźne. Poddani byli drakońskiej dyscyplinie (bicie, szczucie psami, egzekucje, tortury) i wystawieni na samowolę obozowych załóg. Stali się też celem **zbrodniczych eksperymentów medycznych**. Do obozów koncentracyjnych kierowano członków antyhitlerowskiego ruchu oporu z podbitych państw, przedstawicieli polskich elit społecznych, duchownych, sowieckich jeńców wojennych, a także przypadkowe osoby schwytane w łapankach i zwykłych kryminalistów.

Takie obozy Niemcy założyli na ziemiach polskich – największe w Oświęcimiu (niem. **Auschwitz**, czytaj: ałszwic),

Więźniowie obozu w Buchenwaldzie kilka dni po wyzwoleniu przez Amerykanów w kwietniu 1945 r.

? Opisz wygląd więźniów. Co można powiedzieć na podstawie tego zdjęcia o warunkach panujących w obozie?

W niemieckich obozach koncentracyjnych więzione były też dzieci.

a także w krajach bałtyckich, Czechach (**Terezin**) oraz Holandii. Więźniowie z okupowanych krajów byli również wywożeni do obozów ulokowanych w Niemczech i Austrii – **Dachau**, **Ravensbrück** (czytaj: ravensbrik), **Mauthausen** (czytaj: mathausen), **Sachsenhausen** (czytaj: (czytaj: zaksenhauzen), **Buchenwald**, **Gross-Rosen** (czytaj: gros rozen; Rogoźnica na Dolnym Śląsku).

Obóz koncentracyjny – miejsce uwięzienia, przymusowej pracy i masowej eksterminacji istniejące w nazistowskich Niemczech i na obszarach okupowanych przez Niemcy w latach 1933–1945.

Mur oddzielający getto od miasta.

? Wyjaśnij, czemu miały służyć mury i druty kolczaste, otaczające getta.

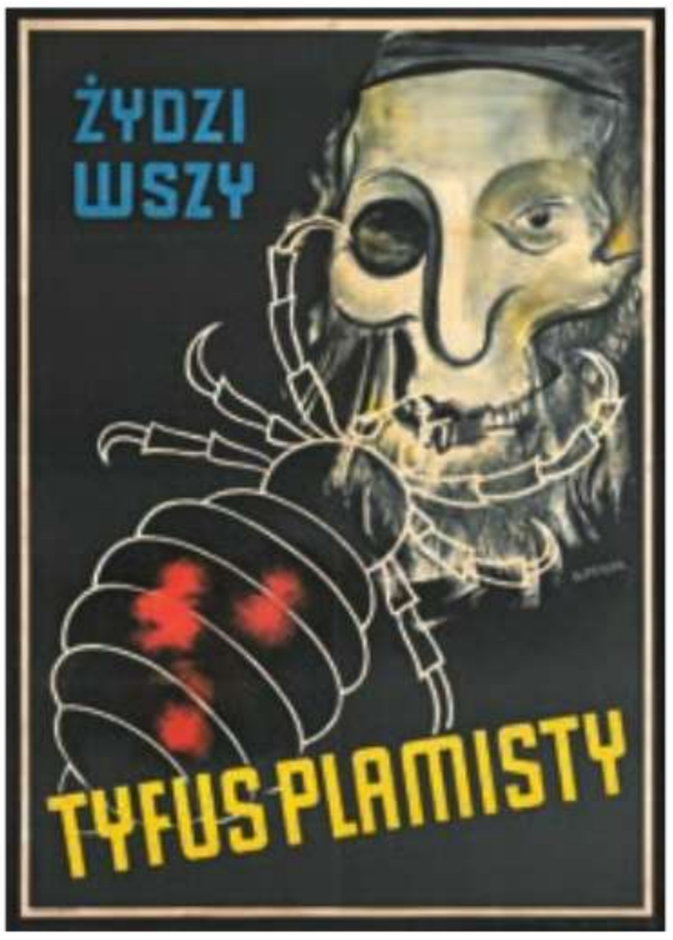

Niemiecki plakat z 1942 r. Żydów stygmatyzowano na wiele sposobów. Nazistowscy propagandziści przypisywali im m.in. winę za rozpowszechnianie się chorób zakaźnych.

? Odczytaj słowa zamieszczone na plakacie. Wyjaśnij, czemu miało służyć ich zestawienie. Jak takie publikacje mogły wpływać na postawy społeczeństwa?

Dyskryminacja (łac. *discriminatio* – rozróżnianie) – niesprawiedliwe traktowanie ludzi ze względu na ich przynależność narodową, wyznawaną religię, pochodzenie społeczne, płeć czy inne cechy.

Holokaust

Niezależnie od regionu Europy Niemcy prowadzili jednolitą politykę wobec Żydów i Romów. Stali się oni celem zaplanowanego i systematycznego ludobójstwa – **Holokaustu** (grec. *holocauston* – całopalenie).

Wraz z wybuchem II wojny światowej rozpoczęła się realizacja zbrodniczych nazistowskich planów. Zaraz po wkroczeniu wojsk niemieckich na terytorium Polski dochodziło do **prześladowań Żydów**, do pozbawiania ich majątku, a także do upokorzeń (obcinano im publicznie brody i pejsy, bito ich, zmuszano do prac publicznych). Od grudnia 1939 r. Żydzi mieli obowiązek nosić na ręku **białą opaskę z niebieską gwiazdą Dawida**. Oznakowanie Żydów służyło ich **stygmatyzacji**, oznaczeniu jako „elementów niepożądanych" i w konsekwencji – **izolacji** od reszty społeczeństwa. Stopniowo Niemcy zmuszali ich do przenoszenia się do zamkniętych dzielnic – **gett**. Pierwsze z nich powstały już jesienią 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim i Radomsku.

Panował tam ogromny ścisk. **W getcie warszawskim**, największym w Generalnym Gubernatorstwie (patrz: s. 67), utworzonym jesienią 1940 r., skoncentrowano latem 1941 r. do 460 tys. Żydów z Warszawy i okolic oraz deportowanych z Europy Zachodniej. Na jedno pomieszczenie przypadało tam blisko 10 osób. Brakowało jedzenia, panowały głód i choroby zakaźne, co było przyczyną dużej śmiertelności jego mieszkańców, zwłaszcza wśród dzieci. Ludzie umierali na ulicach, z których nie nadążano wywozić zwłok. Duże getta założono m.in. w **Łodzi**, **Krakowie**, **Białymstoku**, **Lwowie**, **Lublinie**, **Wilnie**, **Kownie**, **Częstochowie** i **Mińsku** (patrz: mapa s. 34). Na obszarach Polski i ZSRS okupowanych przez Niemców, a także na Bałkanach, istniało łącznie ok. tysiąca gett. Gettem zarządzała rada żydowska, powołana przez Niemców, a porządku publicznego strzegła policja żydowska. Zdrowych i sprawnych mieszkańców często kierowano do pracy przymusowej. Getta szybko zamykano. Żydom nie wolno było ich opuszczać, a nie-Żydom zabroniono wchodzić na ich teren.

Stygmatyzacja – napiętnowanie, publiczne potępienie jakiejś osoby lub grupy osób przez przypisanie im negatywnych cech oraz odrzucanie tej osoby lub tych osób w kontaktach społecznych.

Mord Żydów na Wschodzie

Po ataku na ZSRS w czerwcu 1941 r. tę politykę zastosowano wobec Żydów znajdujących się na terenach zajętych przez wojska niemieckie. Tuż za oddziałami postępowały grupy specjalne, zajmujące się wyłapywaniem i mordowaniem Żydów. Latem 1941 r. w podwileńskich **Ponarach** Niemcy i współpracujący z nimi litewscy nacjonaliści zamordowali 70 tys. osób, a pod koniec 1941 r. w lesie **Rumbula** opodal Rygi – 25 tys. Żydów (obok ryskich Żydów zamordowano tam tysiąc osób z transportu z Berlina). Pod Kijowem, w **Babim Jarze**, we wrześniu 1941 r. w ciągu kilku dni rozstrzelali ponad 30 tys. Żydów. Okupanci inspirowali także pogromy ludności żydowskiej oskarżanej o sprzyjanie komunistom i współodpowiedzialność za sowiecki terror.

Do początku 1942 r. na terenie Polski i ZSRS niemieckie grupy operacyjne w masowych egzekucjach rozstrzelały bądź w specjalnych samochodach ciężarowych zagazowały ok. 500 tys. Żydów.

Dzieci żebrzące w getcie warszawskim. Tysiące wychudzonych dzieci ze spuchniętymi z głodu nogami błagało o jedzenie.

? Poszukaj informacji o archiwum getta warszawskiego. W jakich okolicznościach powstało i co się w nim znajduje?

Straty ludności żydowskiej podczas Holokaustu w wybranych krajach

KRAJ	LICZBA ŻYDÓW PRZED WOJNĄ	LICZBA OFIAR HOLOKAUSTU	ODSETEK ŻYDÓW, KTÓRZY STRACILI ŻYCIE PODCZAS HOLOKAUSTU (W %)
Polska	3 350 000	3 000 000	90
Związek Sowiecki	3 028 538	1 340 000	44,2
Rumunia	756 930	260 000	30
Węgry	490 621	297 000	60,6
Czechosłowacja	354 000	260 000	73,4
Francja	330 000	74 000	22,4
Niemcy	237 723	165 200	69,5
Austria	185 026	65 459	35,4
Litwa	153 000	130 000	85
Łotwa	93 479	70 000	75
Holandia	140 245	102 000	72,8
Jugosławia	82 242	67 228	81
Dania	7 500	116	15,5
Norwegia	1 800	758	42,1
Grecja	71 611	65 000	90,8

Obliczenia własne na podstawie: https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country.

? Na podstawie danych z tabeli i mapy na s. 34 odpowiedz, dlaczego Niemcy skoncentrowali obozy zagłady Żydów na ziemiach polskich.

Obozy i wielkie getta w Europie.

? Wskaż na mapie państwa, w których przed wojną mieszkało najwięcej Żydów. Odwołaj się do danych w tabeli na s. 33.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Rząd Vichy wobec Żydów

Rząd Vichy kolaborował z Niemcami także w kwestii żydowskiej. Na kontrolowanym przez siebie terytorium zwolnił Żydów z posad państwowych (m.in. urzędników, nauczycieli, dziennikarzy) oraz skonfiskował ich własność. Około 40 tys. Żydów przebywało w obozach koncentracyjnych zarządzanych przez Francuzów (3 tys. więźniów zmarło). Władze Vichy sukcesywnie aresztowały, internowały i przekazywały Niemcom swoich francuskich obywateli i żydowskich uchodźców z innych państw europejskich. Łącznie na pewną śmierć wydano ponad 75 tys. osób, które w zdecydowanej większości wywieziono do obozów zagłady i zamordowano. Ostatni pociąg z transportem Żydów wyjechał w sierpniu 1944 r., gdy wojska alianckie wkraczały już do Paryża.
Po wojnie przez długie dekady współpraca organów państwa francuskiego (urzędników, żandarmów, kolejarzy) z Niemcami w Holokauście była wyciszana, a osoby za nią odpowiedzialne unikały kary.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Marsz żywych

W celu upamiętniania ofiar Holokaustu oraz z myślą o edukacji na temat tej zbrodni corocznie od 1988 r., wiosną, są organizowane tzw. marsze żywych. Uczestniczą w nich głównie młodzi ludzie z Izraela oraz Polski, jak również osoby ocalałe z Holokaustu oraz przedstawiciele sfer życia publicznego (politycy, urzędnicy, duchowni), którzy w ciszy i skupieniu przemierzają trasę między obozami w Oświęcimiu i Brzezince. Marsz ma także zademonstrować, że nazistowskim Niemcom nie udało się wymordować całego narodu żydowskiego, który – wbrew ich zamiarom – wciąż żyje i się rozwija. Jest to zarazem sprzeciw wobec wszelkich form i przejawów ludobójstwa we współczesnym świecie.

Uczestnicy marszu z 12.04.2010 r.

„Ostateczne rozwiązanie”

W styczniu 1942 r. na konferencji w **Wannsee** (czytaj: wanze) pod Berlinem władze niemieckie podjęły **decyzję o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”**. Za tym terminem krył się plan scentralizowanej, zaplanowanej i przeprowadzonej na masową skalę eksterminacji narodu żydowskiego. Tą zbrodniczą operacją kierował **Reinhard Heydrich** (czytaj: hajdrich), szef Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, podległy Heinrichowi Himmlerowi – dowódcy SS. Bezpośrednim organizatorem zagłady Żydów był wysoki rangą funkcjonariusz SS – **Adolf Eichmann** (czytaj: ajchman).

Od tego momentu Niemcy zaczęli likwidować getta na terenach okupowanych, a ich mieszkańców deportowali do **ośrodków masowej zagłady**, w których więźniów przeznaczano do natychmiastowej eksterminacji. Hitlerowcy przywozili tam Żydów z całej Europy podporządkowanej III Rzeszy, a następnie mordowali ich w komorach gazowych. Do uśmiercania ofiar używano środka owadobójczego o nazwie „cyklon B” lub innych toksycznych gazów. Ciała palono na stosach lub w specjalnie w tym celu wybudowanych krematoriach. Ośrodki zagłady zlokalizowano na ziemiach polskich, gdyż tu właśnie żyła najliczniejsza w Europie społeczność żydowska. Pierwszy **obóz zagłady** – **Kulmhof** – powstał w grudniu 1941 r. we wsi Chełmno nad Nerem, a następne – w **Bełżcu**, **Sobiborze**, **Treblince**, **Majdanku**. Największy z nich utworzono w **Birkenau** (Brzezinka) przy obozie koncentracyjnym Auschwitz. Niemcy naciskały na państwa sojusznicze bądź rządy kolaborujące, aby wydały im Żydów, których kierowano do gett i obozów koncentracyjnych.

Szacuje się, że podczas **Holokaustu** życie straciło 6 mln Żydów i osób uznanych za Żydów (zgodnie z rasistowskim ustawodawstwem III Rzeszy), czyli ⅔ europejskich Żydów. Podobny los spotkał Romów. Szacuje się, że z rąk niemieckich podczas II wojny światowej zginęło co najmniej 250 tys. Romów i spokrewnionych z nimi Sinti. Ich eksterminację miały usprawiedliwiać rzekoma nieczystość rasowa i aspołeczne zachowania (m.in. koczowniczy tryb życia).

WARTO WIEDZIEĆ

Miejsce pamięci

Po zakończeniu II wojny światowej teren byłego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady Auschwitz-Birkenau stał się miejscem pamięci. W 1979 r. zostało ono wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Opiekę nad nim sprawuje Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Obóz zagłady (niem. *Vernichtungslager*) – miejsce masowej eksterminacji istniejące w okresie II wojny światowej na obszarach okupowanych przez Niemców (głównie na ziemiach polskich). Osoby tam kierowane były mordowane natychmiast po przybyciu.

Ruch oporu w krajach okupowanych

W każdym kraju zajętym przez Niemców powstały **organizacje konspiracyjne** przeciwstawiające się okupantowi i go zwalczające. Przyczyniły się do tego brutalna polityka okupacyjna i represje wobec ludności cywilnej. Zorganizowane struktury podziemne powstawały samoistnie lub z inspiracji rządów emigracyjnych. Pierwsze tego typu działania podjęto w Polsce – już we wrześniu 1939 r. (patrz: temat 9). Ruch oporu narodził się we Francji, Norwegii, Grecji, a także w Jugosławii. W tym ostatnim państwie na dużą skalę rozwinęły się dwa nurty: monarchistyczny (**czetnicy**, podporządkowani jugosłowiańskiemu rządowi emigracyjnemu w Londynie) oraz komuniści. Od 1943 r., czyli od momentu niemieckiej okupacji, działała silna partyzantka we Włoszech.

Ruch oporu prowadził **działania partyzanckie**, akcje **sabotażowe**, **dywersyjne, wywiadowcze** i **propagandowe**. Był w stanie nawet wywołać lokalne powstania na tyłach frontu w 1944 r. (np. powstania na Słowacji, w Paryżu czy największe – powstanie warszawskie). Akcjami sabotażowymi na tyłach wroga wspierał też działania regularnych formacji zbrojnych na froncie. Jednak tylko w Jugosławii partyzanci – głównie komunistyczne oddziały, którymi dowodził **Josif Broz-Tito** (1892–1980) – byli w stanie przeprowadzić operacje wojskowe na szerszą skalę i samodzielnie wyzwalać większe obszary spod władzy okupantów.

Sabotaż – forma walki polegająca na uchylaniu się od pracy lub na niszczeniu maszyn i narzędzi służących wrogowi.

Dywersja – akcje prowadzone na terenie kontrolowanym przez wroga w celu dezorganizacji jego działań.

Wywiad – zbieranie tajnych informacji cywilnych i wojskowych oraz ich analizowanie na potrzeby organów państwa; także służba prowadząca takie działania.

PODSUMOWANIE

Okupacja niemiecka na zachodzie Europy miała łagodniejszy charakter niż we wschodniej i środkowej Europie. ■ W Europie Zachodniej okupanci zwalczali ruch oporu i podporządkowywali sobie gospodarkę, ale nie niszczyli fundamentów państwa, życia społecznego i kulturalnego. ■ W Europie Wschodniej i Środkowej podstawowymi instrumentami polityki okupacyjnej były terror, grabież majątku publicznego i prywatnego, pozbawianie miejscowej ludności praw i zmuszanie do niewolniczej pracy. ■ W całej Europie polityka niemiecka była jednolita wobec Żydów i Romów. Stali się oni celem planowanego i systematycznie prowadzonego ludobójstwa. ■ W państwach okupowanych narodził się ruch oporu przeciw okupacji. W niektórych z nich (Francja, Norwegia, Holandia) działały rządy kolaborujące z okupantem.

POLECENIA

1. Wskaż różnice w niemieckiej polityce okupacyjnej w Europie Zachodniej i Wschodniej oraz podaj jej przyczyny.
2. Opisz etapy eksterminacji Żydów w okupowanej Europie.
3. Wyjaśnij, na czym polegał Generalny Plan Wschodni.
4. Wymień przykłady kolaboracji z Niemcami.
5. Opisz, gdzie i dlaczego rozwinął się ruch oporu.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Rozkaz Reinharda Heydricha z 29 czerwca 1941 r. (fragment)

Nie należy stawiać przeszkód dążącym do samooczyszczenia występującym w antykomunistycznych i antyżydowskich kręgach na nowo zajętych obszarach. Przeciwnie, należy je wywoływać, nie pozostawiając śladów, intensyfikować, jeśli to potrzebne, oraz kierować na odpowiednie tory, w taki sposób, żeby miejscowe „koła samoobrony" nie mogły później powoływać się na rozporządzenia lub udzielone politycznie przyrzeczenia. […] Tworzenia stałych oddziałów samoobrony, z centralnym kierownictwem należy na początku unikać; zamiast nich celowe jest wywoływanie miejscowych pogromów, w sposób wyżej przedłożony.

R. Szuchta, P. Trojański, *Holokaust. Zrozumieć dlaczego*, Warszawa 2006, s. 185.

1. Wyjaśnij, dlaczego Niemcom zależało na podsycaniu nastrojów antysemickich na zajętych przez nich terytoriach.
2. Zastanów się, dlaczego autor rozkazu polecił ukrywać fakt podżegania miejscowej ludności do antyżydowskich wystąpień.
3. Uwzględnij datę powstania dokumentu i wskaż tereny, których dotyczy ten rozkaz.

Wspomnienia gen. Charles'a de Gaulle'a (fragment)

Dowody tego dawali również partyzanci […]. Do schyłku 1942 roku siły ich pojawiały się tylko gdzieniegdzie i były niezbyt liczne. Odkąd jednak wzrosła nadzieja, zwiększyła się też liczba tych, którzy pragnęli walczyć. Wpłynął na to przymusowy obowiązek pracy, na podstawie którego w ciągu kilku miesięcy zmobilizowano 500 000 młodych ludzi, zwłaszcza robotników, aby ich wysłać na przymusowe roboty do Niemiec […]. Partyzanci łączą się w grupy liczące po kilkadziesiąt osób. Zazwyczaj jest to maksimum tego, co można skupić w jednym miejscu z uwagi na rozmiary kryjówek i trudności w zaprowiantowaniu. […] Partyzanci obozują w wykopanych w ziemi schronach, szałasach, pieczarach, niekiedy w jakimś opuszczonym baraku, zniszczonej zagrodzie lub leśniczówce. Trzeba wyrzec się wielu rzeczy, spać na gołej ziemi, znosić zimno i deszcz, a przede wszystkim udrękę ciągłego niepokoju, żyć w stanie nieustającego alarmu, być w każdej chwili gotowym do przeniesienia się gdzie indziej. […] W samej Francji zasoby są nikłe. Co prawda w 1940 roku niektóre władze wojskowe poukrywały broń. Jednak wszystkie kryjówki pozostały bądź wytropione przez wroga, bądź wydane mu przez władze Vichy, tak, że obecnie partyzanci rozporządzają tylko nieznaczną ilością broni francuskiej. […] Jeśli chodzi o broń zdobywaną na Niemcach, to ilość jej poważnie wzrasta dopiero w okresie wielkich wydarzeń w lecie 1944 roku.

Charles de Gaulle, *Pamiętniki wojenne*, t. 2, przeł. J. Nowacki, Warszawa 1967, s. 269–272.

1. Wskaż czynniki ograniczające liczebność poszczególnych oddziałów partyzanckich.
2. Na podstawie tekstu wymień przyczyny skłaniające Francuzów do wstępowania do partyzantki.
3. Wymień niedogodności bycia partyzantem opisane w tekście.
4. Wyjaśnij, co oznacza określenie „wielkie wydarzenia w lecie 1944 roku".

KALENDARIUM

styczeń 1942 • konferencja w Wannsee – podjęcie przez nazistów decyzji o przeprowadzeniu tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej

4 Wielka koalicja i przełom na frontach

- Wielka koalicja i podpisanie *Karty atlantyckiej*
- Bitwa pod Stalingradem i przełom na froncie wschodnim
- Alianci przejmują inicjatywę w Afryce Północnej
- Desant na Półwyspie Apenińskim
- Konferencja w Teheranie

Tworzenie wielkiej koalicji

W toku walk prowadzonych przeciwko państwom Osi formowała się tzw. **wielka koalicja**, skupiona wokół Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i ZSRS.

W Stanach Zjednoczonych w pierwszych latach II wojny światowej dominowały tendencje izolacjonistyczne. Większość amerykańskiego społeczeństwa uważała, że konflikty zbrojne w Europie i Chinach ich nie dotyczą. Innego zdania był amerykański prezydent **Franklin Delano Roosevelt**, obawiający się zwycięstwa państw totalitarnych. W marcu 1941 r. amerykański Kongres uchwalił ***Lend-Lease Act*** (czytaj: lend liz akt, ustawa o pożyczce-dzierżawie). Ten dokument pozwalał prezydentowi Stanów Zjednoczonych na udostępnienie sprzętu wojennego, środków medycznych i żywności państwom walczącym z Niemcami. Roosevelt skomentował ten akt prawny słowami, że jest to jak pożyczanie sąsiadowi, któremu płonie dom, węża strażackiego z obietnicą, że zapłaci dopiero po ugaszeniu ognia. W ten sposób, bez formalnego przystąpienia do wojny, Amerykanie zdecydowali się wesprzeć Wielką Brytanię.

W 2. połowie 1941 r. Wielka Brytania zyskała dwóch potężnych sojuszników – **ZSRS** i **Stany Zjednoczone**. Obydwa państwa przystąpiły oficjalnie do wojny przeciwko Osi, ponieważ stały się obiektami ich ataku. Niemcy **22 czerwcu 1941 r.** zaatakowały ZSRS, a 7 grudnia 1941 r. japońskie lotnictwo zaatakowało **Pearl Harbor** (czytaj: perl harbor) – główną bazę marynarki wojennej i sił powietrznych Stanów Zjednoczonych na Oceanie Spokojnym (patrz: s. 43). Następnego dnia Stany Zjednoczone i Wielka Brytania wypowiedziały wojnę Japonii, a 11 grudnia doszło do wypowiedzenia wojny Stanom Zjednoczonym przez Niemcy i Włochy.

W sierpniu 1941 r., jeszcze przed przystąpieniem Stanów Zjednoczonych do wojny, na pokładzie brytyjskiego pancernika Roosevelt i Churchill podpisali tzw. ***Kartę atlantycką***. Ten dokument precyzował ideowe podstawy działań alianckich. Przywódcy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych zadeklarowali wyrzeczenie się wszelkich zdobyczy terytorialnych. Decyzje o ewentualnych zmianach granic i formy rządów miały być podejmowane przez „ludy zainteresowane". Celem polityki brytyjskiej i amerykańskiej miało być wyrzeczenie się przemocy w stosunkach międzynarodowych i rozbrojenie. W 1942 r. *Kartę* podpisali także inni członkowie koalicji antyniemieckiej, w tym ZSRS i Polska.

Zasady sformułowane w tym dokumencie stały się podstawą – sygnowanej również w 1942 r. – ***Deklaracji Narodów Zjednoczonych***. Był to dokument przygotowujący utworzenie nowej powszechnej organizacji międzynarodowej, która zastąpiłaby Ligę Narodów.

Klęski wojsk państw Osi na froncie wschodnim w latach 1942–1943

Na początku 1942 r. działania zbrojne rozgrywały się na trzech głównych obszarach: **w Europie Wschodniej** Związek Sowiecki walczył z Niemcami i ich sojusznikami, **w Afryce Północnej** – Brytyjczycy z siłami

niemiecko-włoskimi, a **na Pacyfiku** – Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Chiny przeciwko Japonii. Państwa Osi miały wówczas przewagę na wszystkich frontach, jednak od połowy 1942 r. sytuacja zaczęła się zmieniać.

Od kiedy Stany Zjednoczone oficjalnie przystąpiły do wojny, przez Morze Białe oraz porty w Murmańsku i Archangielsku, a także poprzez Iran, zajęty przez wojska brytyjskie i sowieckie, **zaczęła do ZSRS napływać pomoc materiałowa** w ramach programu *lend-lease*. Znacznie wzmocniło to możliwości obronne ZSRS i pomogło mu przetrwać pierwsze dwa lata morderczej wojny.

Niepowodzenie wojny błyskawicznej na froncie wschodnim skłoniło Hitlera do zmiany taktyki. Zrezygnował on z próby zdobycia Moskwy i postanowił zaatakować na południu ZSRS, aby opanować Zagłębie Donieckie, które dostarczało ZSRS węgla, rud metali i wyrobów hutniczych, a także żyzne tereny ukraińskie oraz – w dalszej kolejności – złoża ropy naftowej nad Morzem Kaspijskim. W czerwcu 1942 r. wojska niemieckie oraz sojusznicze (włoskie, rumuńskie, węgierskie i chorwackie) przełamały front i uderzyły w kierunku na Kaukaz i dolny bieg Wołgi. W trakcie operacji dotarły do Stalingradu (dziś Wołgograd) – ważnego ośrodka przemysłowego i węzła komunikacyjnego – i zajęły większą część miasta.

Od listopada 1942 r. do początku lutego 1943 r. trwała zażarta **bitwa o Stalingrad**, walczono o każdą ulicę. W jej trakcie wojska sowieckie okrążyły armię gen. **Friedricha Paulusa**. Hitler nie zezwolił mu na wycofanie się z miasta, a tym samym – skazał całą armię na zniszczenie. Nękani głodem i mrozem, niemieccy żołnierze nie byli w stanie wydostać się z oblężenia – 31 stycznia 1943 r. Paulus skapitulował. Do niewoli sowieckiej poszło według różnych szacunków od 100 do 235 tys. żołnierzy państw Osi. Tylko nieliczni z nich po wojnie wrócili do swych domów.

Bitwa o Stalingrad stanowiła **punkt zwrotny na froncie wschodnim**. Wojska niemieckie utraciły inicjatywę strategiczną i przeszły do obrony. W następnych miesiącach linia frontu cofnęła się do punktu wyjścia ofensywy letniej z 1942 r.

Niemiecki plakat propagandowy, 1943 r. (napis na plakacie brzmi: „Bolszewizm to niewolnictwo, gwałt, masowe mordy, zniszczenie. Brońcie się! Walka do zwycięstwa! Kapitulacja – nigdy"). Po klęsce pod Stalingradem propaganda niemiecka przedstawiała wojnę z ZSRS jako walkę w obronie Europy przed bolszewizmem.

? Wyjaśnij, w jakim celu Niemcy stosowali antybolszewicką propagandę.

Latem 1943 r. Hitler podjął próbę odzyskania inicjatywy. Przez cały lipiec 1943 r. toczyła się największa **bitwa pancerna** II wojny światowej – w okolicach **Kurska**. W walkach na łuku kurskim wzięło udział ponad 7 tys. czołgów oraz 2,1 mln żołnierzy. Armia Czerwona przeszła do ofensywy na całej linii frontu, w listopadzie 1943 r. zajęła Kijów.

WARTO WIEDZIEĆ

Strach przed frontem wschodnim

Od 1942 r. niemieccy żołnierze bardzo bali się trafić na front wschodni. Wielu traktowało taki rozkaz jak wyrok śmierci. Nie dziwi to, skoro statystyki pokazują, że aż 76 % niemieckich żołnierzy poległych podczas II wojny światowej poniosło śmierć właśnie w walkach z Armią Czerwoną.

Niemcy obawiali się także sowieckiej niewoli z powodu surowego traktowania, ciężkich warunków bytowych. Rzeczywiście – podczas wojny Armia Czerwona wzięła do niewoli łącznie 3,3 mln żołnierzy niemieckich, z których w wyniku chorób, głodu, zimna i wycieńczenia zmarł co trzeci.

Wojna pancerna

Czołgi po raz pierwszy wprowadzono na pola walki w 1916 r. Jednak dopiero w czasie kolejnego światowego konfliktu broń pancerna odegrała decydującą rolę w działaniach lądowych. Do największej bitwy pancernej II wojny światowej doszło w lipcu i sierpniu 1943 r. pod Kurskiem. Ze starcia zwycięsko wyszły wojska sowieckie, Niemcy zaś nie odzyskali już nigdy inicjatywy na froncie wschodnim.

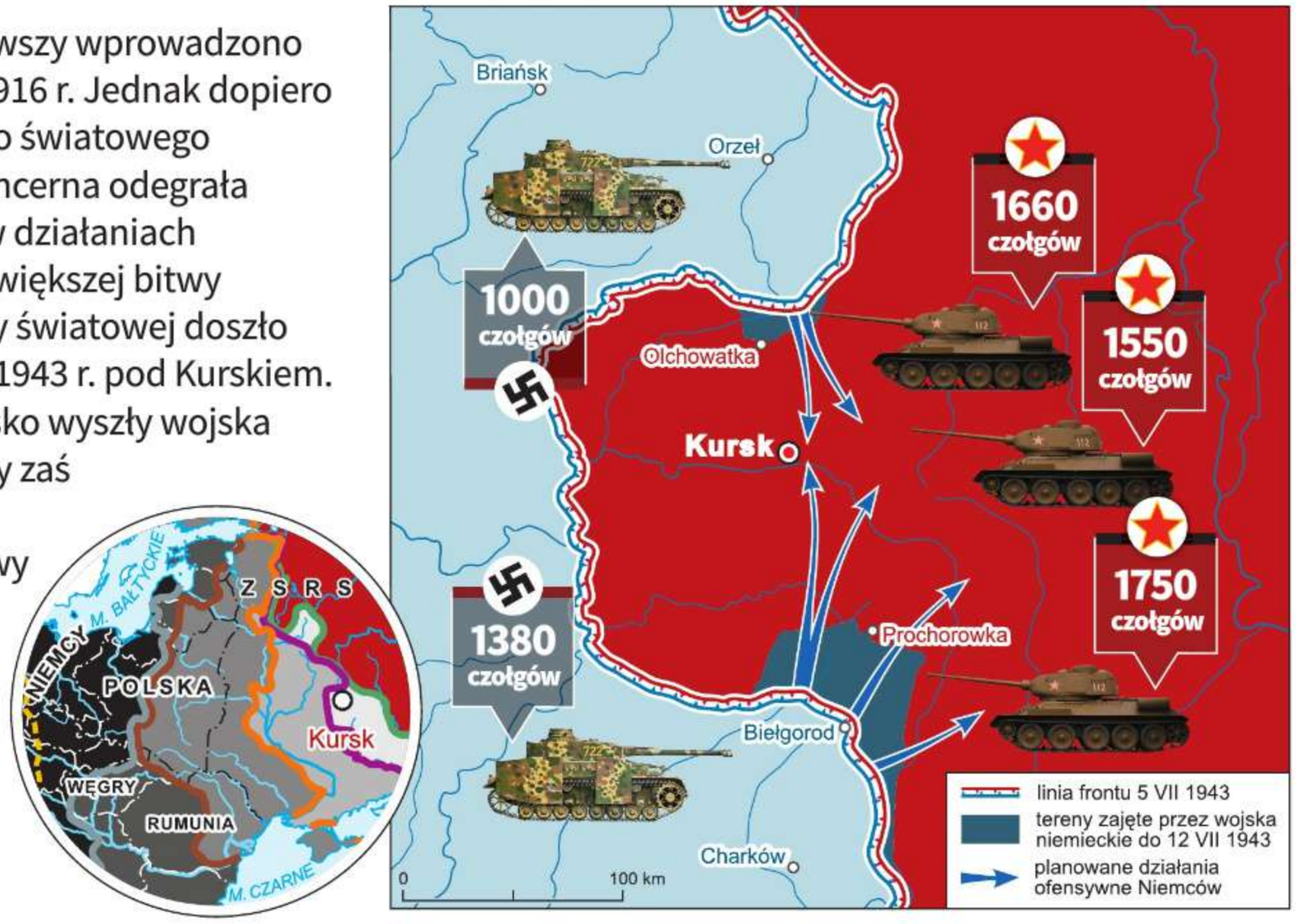

▲ **Bitwa pod Kurskiem.**

◀ **Panzer VI**, zwany Tygrysem, na front trafił w 1942 r., ale dopiero pod Kurskiem pokazał swoje możliwości. Dziewięćdziesiąt uczestniczących w bitwie Tygrysów zniszczyło setki sowieckich maszyn. Osłonę załodze gwarantował pancerz, dochodzący miejscami do 110 mm grubości. Wadą Tygrysa był ciężar – ponad 56 ton, duże zużycie paliwa i podatność na awarie. Był również kosztowny i czasochłonny w produkcji, dlatego przez całą wojnę wyprodukowano zaledwie 1350 sztuk.

Na polu bitwy Tygrysom przyszło się zmierzyć ze wszystkimi rodzajami pancernych pojazdów aliantów. W 1944 r. podstawowym czołgiem Rosjan był T-34, Amerykanów – Sherman M4, a Brytyjczyków – Cromwell.

Tygrys mógł skutecznie walczyć z sowieckim **T-34** z odległości 1400 m. T-34 z armatą 85 mm mógł od czoła zniszczyć Tygrysa dopiero z odległości 500 m.

Sherman mógł zostać zniszczony przez Tygrysa z odległości 1800 m. Sam nie miał jednak skutecznej armaty, aby podjąć z nim walkę od przodu.

Tygrys niszczył brytyjskie **Cromwelle** już z odległości 2500 m. Armata Cromwella nie była w stanie przebić przedniego pancerza Tygrysa z żadnej odległości.

▲ Produkcja podstawowych typów czołgów w latach 1939–1945.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Brytyjski historyk tak oceniał po latach znaczenie bitwy pancernej na łuku kurskim (fragment)

Dla Związku Sowieckiego strategiczne konsekwencje bitwy pod Kurskiem były inne od tych odczuwanych przez Niemcy. Sowietom udało się zadać cios, po którym niemieckie siły nie mogły się podnieść. Choć utracili więcej ludzi i sprzętu niż ich przeciwnik, Sowieci mieli dość środków, aby wytrzymać przez długi czas wojnę na wyczerpanie, na pewno dłużej niż Niemcy. […]

Bitwa pod Kurskiem pokazała nie tylko, że klęska Niemiec jest kwestią czasu, ale zniszczyła także mit o niezwyciężoności niemieckiej machiny wojennej. Niemcy ponieśli poważną klęskę pod Stalingradem, jednak losy wojny uległy zmianie dopiero pod Kurskiem.

Czarna księga cenzury PRL, Londyn 1977, s. 63.

T-34 był podstawowym czołgiem Armii Czerwonej. Jego rewolucyjne rozwiązania (pochyły pancerz, silnik wysokoprężny, szerokie gąsienice) sprawiły, że w 1941 r. był uważany za najlepszy czołg świata. Dzięki masowej produkcji i swym walorom znacząco wpłynął na wynik wielu bitew II wojny światowej.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Porównaj dane dotyczące liczby wyprodukowanych czołgów przez Niemcy i ich przeciwników oraz możliwości bojowe tych maszyn.
2. Na podstawie danych dotyczących produkcji i tekstu źródłowego wyjaśnij, w jaki sposób możliwości gospodarcze obu stron konfliktu wpływały na jego przebieg.

Wojna w Europie i Afryce Północnej, 1941–1945.

? Wskaż na mapie największe ofensywy w latach 1941–1945. Kto je przeprowadzał?

Pod koniec 1943 r. niemieckie wojska, liczące na wschodzie 3 mln żołnierzy i mające naprzeciw siebie 5,5 mln żołnierzy Armii Czerwonej, z trudem były w stanie obsadzić liczący blisko 5 tys. km front ciągnący się od Morza Białego do Morza Czarnego. ZSRS miał natomiast ogromne zaplecze i niemal nieograniczone możliwości mobilizacyjne.

Alianci przejmują inicjatywę w Afryce Północnej

W Afryce Północnej w październiku i listopadzie 1942 r. siły brytyjskie pod dowództwem gen. **Bernarda Montgomery'ego** (patrz: ramka s. 51) zwyciężyły w wielkiej bitwie pancernej pod **El-Alamejn**. Niedługo potem w Algierii i Maroku doszło do desantu wojsk amerykańsko-brytyjskich. Siły francuskie stacjonujące w Afryce wypowiedziały posłuszeństwo rządowi Vichy i podporządkowały się de Gaulle'owi, a tym samym – przyłączyły się do działań zbrojnych przeciwko Niemcom. W reakcji na to Niemcy rozpoczęły okupację Państwa Vichy. Armie alianckie, pod komendą amerykańskiego generała **Dwighta Eisenhowera** (czytaj: dłajta ajzenhałera; patrz: ramka s. 49), z dwóch stron (od Algierii i Egiptu) zaatakowały armie niemiecką i włoską, w wyniku czego zmusiły je w maju 1943 r. do kapitulacji. Skończyło to wojnę w Afryce Północnej.

Desant na Półwysep Apeniński

Po wyparciu Niemców i Włochów z Afryki Północnej wojska koalicji antyniemieckiej przeprowadziły w lipcu 1943 r. **desant na Sycylię**, a wkrótce – **na południu Półwyspu Apenińskiego**. Pod wpływem tych wydarzeń doszło do przewrotu politycznego. Mussolini został aresztowany, a partia faszystowska – rozwiązana. Nowy rząd włoski w początkach września 1943 r. skapitulował przed aliantami.

Nie oznaczało to jednak zakończenia wojny na Półwyspie Apenińskim. Walczące tam oddziały niemieckie rozbroiły wojsko włoskie i rozpoczęły okupację większości terytorium Włoch. Niemieccy spadochroniarze odbili Mussoliniego, któremu Hitler pozwolił zorganizować na północy Włoch marionetkowe państwo faszystowskie, podporządkowane Niemcom. **Pod koniec 1943 r.** w rękach aliantów znajdowało się jedynie południe półwyspu. W górskim terenie, który ułatwiał Niemcom obronę, wojska alianckie posuwały się do przodu w wolnym tempie. Przez kilka miesięcy Niemcy stawiali skuteczny opór na linii fortyfikacji (tzw. linia Gustawa) w rejonie Monte Cassino (patrz: s. 102). Dopiero zdobycie klasztoru **w maju 1944 r.** doprowadziło do przełamania frontu. **W czerwcu 1944 r.** wojska alianckie wkroczyły do Rzymu. Niemcy stawiali jednak opór i walki trwały do **2 maja 1945 r.** Mussolini w przebraniu niemieckiego żołnierza usiłował uciec do Austrii. Został jednak pojmany przez włoskich partyzantów i zabity.

Sowiecka ofensywa w 1944 r.

W styczniu 1944 r. ruszyła kolejna sowiecka ofensywa. W jej trakcie Armia Czerwona **odblokowała Leningrad**, **zajęła Ukrainę**, **Białoruś**, aby we **wrześniu 1944 r. dojść do prawobrzeżnej Warszawy**. Na wieść o zbliżaniu się sowieckiej armii nastąpił w sierpniu 1944 r. przewrót w **Rumunii**, a we wrześniu – w **Bułgarii**. Obalono tam proniemieckie rządy, a w ich miejsce ustanowiono prosojuszniczy władze. Oba te kraje skapitulowały, podobnie jak Finlandia, we wrześniu 1944 r. Armia Czerwona wkroczyła także do **Estonii**, na **Łotwę**, na **Słowację**, **Węgry** i do **Jugosławii**.

Wojna na Dalekim Wschodzie

Pod koniec 1941 r., po długich wahaniach i dyskusjach, elity japońskie zdecydowały się na wypowiedzenie wojny Stanom Zjednoczonym. Aby zwiększyć swe szansę powodzenia w wojnie ze Stanami Zjednoczonymi, postanowiono niespodziewanie zaatakować bazę floty amerykańskiej na Hawajach – Pearl Harbor.

Port w Pearl Harbor po zbombardowaniu przez japońskie lotnictwo. Japończykom udało się zatopić 19 okrętów i zniszczyć blisko 2 tys. samolotów. Tego dnia życie straciło ok. 2,4 tys. amerykańskich żołnierzy.

? Wyjaśnij, jak publikacja takich zdjęć i informacja o ataku na Pearl Harbor mogły wpłynąć na amerykańską opinię publiczną.

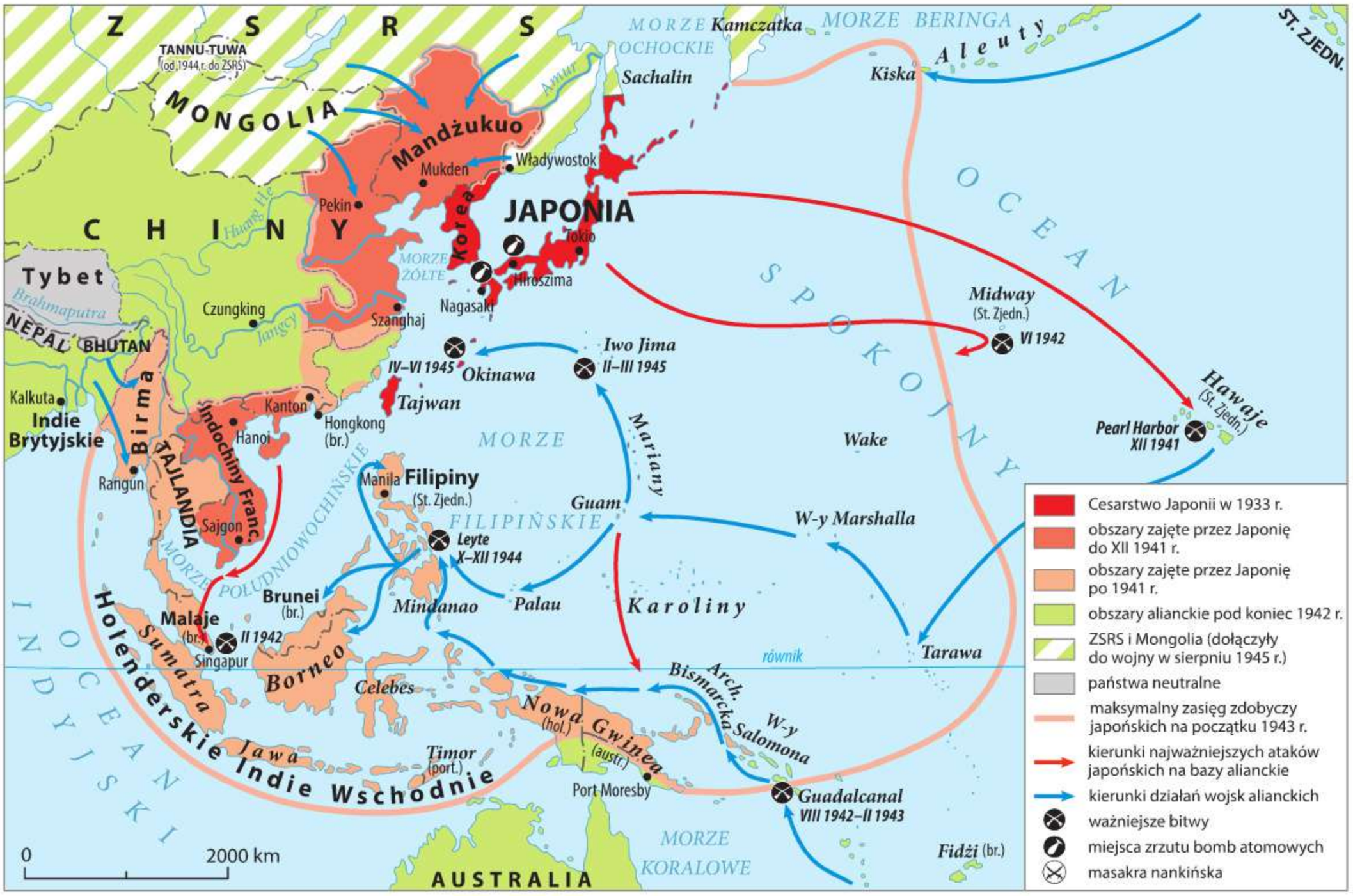

II wojna światowa w Azji i na Pacyfiku.

? Wskaż, gdzie najbliżej granic Australii, Nowej Zelandii, Indii Brytyjskich i zachodnich wybrzeży Stanów Zjednoczonych znajdowały się jednostki armii japońskiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Lotniskowce

Lotniskowiec to okręt pełniący funkcję pływającej bazy lotniczej. Pierwsze tego typu jednostki powstały już w czasie I wojny światowej. Decydującą rolę lotniskowce odegrały w II wojnie światowej podczas działań na Pacyfiku. Operujące z nich samoloty, wyposażone w bomby i torpedy, skutecznie zatapiały flotę przeciwnika i przeprowadzały naloty na cele lądowe. Utrata przez flotę japońską czterech lotniskowców w bitwie pod Midway odebrała jej możliwość prowadzenia działań zaczepnych.

Bombowce startujące z pokładu amerykańskiego lotniskowca, 1942 r.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kontrowersyjne podręczniki i świątynia

Pamięć o II wojnie światowej na Dalekim Wschodzie jest wciąż żywa i budzi emocje. Spory o interpretację wydarzeń z przeszłości i upamiętnienia ofiar nakładają się na współczesną rywalizację między państwami i na spory terytorialne. Podczas II wojny światowej ok. 200 tys. kobiet, głównie Koreanek, ale także m.in. Tajwanek, Filipinek czy Indonezyjek, było zmuszonych do świadczenia usług seksualnych w wojskowych domach publicznych rozsianych po japońskich garnizonach. Zwano je pocieszycielkami. Przez całe dekady władze Japonii wypierały się tego zbrodniczego procederu. Dopiero w wyniku nacisków społeczności międzynarodowej rząd Japonii w 1992 r. przyznał, że miało to miejsce. Dwa lata później wspomniano o nim po raz pierwszy w japońskich podręcznikach szkolnych. W latach 1995–2007 istniał specjalny fundusz mający wspomóc te z poszkodowanych kobiet, które tego sobie życzyły i znajdowały się w złej sytuacji materialnej i zdrowotnej. Z kolei Chiny i Korea Południowa oskarżają władze w Tokio o relatywizowanie, usprawiedliwianie i gloryfikację japońskich zbrodni z czasów II wojny. Gdy w 2005 r. Japonia dopuściła do użytku nowe podręczniki do historii najnowszej dla szkół średnich, sąsiedzi uznali, że celowo przemilczają lub pomniejszają one japońskie zbrodnie z lat 1931–1945. Furię w Chinach wywołało zwłaszcza nazwanie mianem „incydent" brutalnego wymordowania w 1937 r. przez japońskich żołnierzy ok. 300 tys. mieszkańców miasta Nankin. Na ulice chińskich miast wyległy tysiące demonstrantów, którzy palili japońskie flagi, atakowali japońskie placówki dyplomatyczne, przedstawicielstwa firm, restauracje, a nawet niszczyli samochody japońskich marek. Wzywano do bojkotu japońskich towarów. W Chinach i Korei źle odbiera się także wizyty japońskich polityków w świątyni Yasukuni w Tokio, poświęconej pamięci żołnierzy poległych w wojnach po 1869 r. Strona internetowa świątyni była wielokrotnie celem ataków hakerskich z Chin i Korei.

W rezultacie **7 grudnia 1941 r.** startujące z lotniskowców samoloty japońskie uderzyły na bazę w **Pearl Harbor**. W porcie nie przebywały jednak lotniskowce amerykańskie, na których zniszczeniu szczególnie zależało Japończykom. To właśnie samoloty decydowały o sukcesie operacji morskich na tak rozległym akwenie, jakim jest Pacyfik. Atak, do którego doszło przed formalnym wypowiedzeniem wojny, wywołał szok i żądzę odwetu wśród Amerykanów.

Konsekwencją japońskiego ataku na Pearl Harbor było znaczne ograniczenie możliwości działania armii amerykańskiej na kilka miesięcy – do czasu uzupełnienia poniesionych strat. W tym czasie **wojska japońskie opanowały terytoria w Azji**, m.in. Hongkong, Filipiny, Indochiny z Półwyspem Malajskim i brytyjską twierdzą w Singapurze, część Birmy (niemal do granic Indii Brytyjskich), znaczną część archipelagu Indonezji, częściowo Papuę-Nową Gwineę, Wyspy Salomona oraz liczne wyspy na południowym Pacyfiku.

Celem japońskiej ekspansji było zorganizowanie wielkiej **wschodnioazjatyckiej strefy polityczno-gospodarczej** podporządkowanej Japonii. Na zajętych terenach Japonia tworzyła zależne od siebie rządy, w myśl hasła **„Azja dla Azjatów"**. Głoszono przy tym ideę wyzwolenia narodów azjatyckich spod kolonialnej władzy Amerykanów (Filipiny) i państw europejskich (Wielkiej Brytanii, Francji i Holandii). Japońska administracja okupacyjna bezlitośnie eksploatowała opanowane tereny i brutalnie traktowała miejscową ludność. Panowały tam **terror**, wyzysk ekonomiczny, szerzyły się głód i choroby. Ta bezwzględna polityka, uwarunkowana rasistowsko, szybko wzbudziła nienawiść do Japonii, co w Wietnamie czy na Filipinach doprowadziło do powstania antyjapońskiej partyzantki.

Punkt zwrotny w wojnie na Dalekim Wschodzie

Losy wojny na Pacyfiku odwróciły się w **czerwcu 1942 r.**, gdy siły amerykańskie pokonały flotę japońską w **bitwie o wyspę Midway** (czytaj: midłej). Gdyby Japończykom udało się zdobyć wyspę, mieliby bazę wypadową do opanowania Hawajów.

Od połowy 1942 r. to wojska amerykańskie, dowodzone na Pacyfiku przez gen. **Douglasa MacArthura** (czytaj: daglasa makartura; 1880–1964), przeszły do ofensywy.

Zatknięcie flagi amerykańskiej na Iwo Jimie (czytaj: ajło dżajmie) **23 lutego 1945 r.** To zdjęcie, prawdopodobnie zainscenizowane przez wojennego fotoreportera, przedstawia amerykańskich żołnierzy zatykających flagę na zdobytej wyspie.

? Wyjaśnij przesłanie zdjęcia. Co symbolizuje wspólne wznoszenie flagi przez kilku żołnierzy?

Nalot dywanowy – zmasowany atak przy użyciu samolotów, mający na celu zbombardowanie wybranego obszaru, najczęściej – całego miasta lub jego dzielnicy.

Zastosowały tzw. **taktykę żabich skoków**, polegającą na desantach i zdobywaniu kolejnych wysp oraz archipelagów, położonych coraz bliżej Japonii. Od kwietnia 1942 r. Amerykanie zaczęli także bombardowania samych wysp japońskich. Z czasem te akcje przerodziły się w **naloty dywanowe**, niszczące całe miasta.

Od lata 1942 r. do lata 1943 r. szczególnie zażarte walki toczyły się na Wyspach Salomona. Zwycięsko wyszli z nich Amerykanie. W 1944 r. ich wojska zajęły Wyspy Mariańskie i Filipiny, a w 1945 r. przybliżyły się do Wysp Japońskich: w zażartych walkach opanowały wyspy **Iwo Jimę** (luty–marzec) i **Okinawę** (maj–czerwiec). Dowództwo amerykańskie planowało inwazję na Wyspy Japońskie.

Konferencja w Teheranie

W listopadzie i grudniu 1943 r. doszło do pierwszego spotkania wielkiej trójki, czyli przywódców Związku Sowieckiego, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Na **konferencji w Teheranie**, stolicy okupowanego przez wojska sowieckie i brytyjskie Iranu. Józef Stalin, Winston Churchill i Franklin Delano Roosevelt porozumieli się co do otwarcia przez wojska brytyjskie i amerykańskie we Francji tzw. **drugiego frontu** oraz wsparcia dla komunistycznej partyzantki w Jugosławii. Za plecami Polaków ustalono, że **przyszła granica polsko-sowiecka będzie biegła wzdłuż linii Curzona** (patrz: klasa 3, s. 320). Nie podano tej decyzji do publicznej wiadomości.

WARTO WIEDZIEĆ

Kamikadze, czyli boski wiatr

Japończycy walczyli z ogromną determinacją i hartem ducha. Ponieważ poddanie się stało w sprzeczności z japońskim kodeksem honorowym, często wybierali samobójstwo. Desperacką próbą zniwelowania gigantycznej przewagi ludzkiej i materiałowej Amerykanów było użycie przez japońską armię pilotów samobójców – **kamikadze**, którzy atakowali okręty wroga, wbijając się w ich pokłady. Samoloty dla kamikadze były wypełnione materiałami wybuchowymi, aby po uderzeniu spowodować jak największe straty. Poświęcenie kamikadze, którzy zgłaszali się na ochotnika, nie odmieniło jednak losów wojny.

Latająca bomba Ohka, wykorzystywana przez japońskich kamikadze.

Ze względu na zbliżające się wybory prezydenckie w Stanach Zjednoczonych obawiano się, że ujawnienie tej decyzji może odebrać Rooseveltowi, zamierzającemu ubiegać się o kolejną reelekcję (na czwartą już kadencję), głosy Polonii. Zgodzono się także, że żadna ze stron nie zawrze z Niemcami pokoju separatystycznego, i postanowiono toczyć wojnę aż do bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy, która miała zostać po wojnie podzielona na strefy okupacyjne. Wobec sprzeciwu Stalina nie podjęto w tej ostatniej kwestii szczegółowych rozstrzygnięć. Generalnie prezydent Roosevelt wykazywał większą gotowość ustępstw wobec sowieckich żądań niż Churchill, bardziej krytyczny wobec komunizmu. Jednak to reprezentant Stanów Zjednoczonych, mocarstwa silniejszego niż Wielka Brytania, miał decydujący głos.

Wielka trójka na konferencji w Teheranie w listopadzie 1943 r.

? Wyjaśnij, jak publikacja takiego zdjęcia w prasie mogła wpłynąć na morale społeczeństw koalicji antyhitlerowskiej.

PODSUMOWANIE

W początkach 1941 r. Wielka Brytania uzyskała znaczącą pomoc w walce z Niemcami ze strony formalnie neutralnych Stanów Zjednoczonych. ■ W sierpniu premier Churchill i prezydent Roosevelt podpisali *Kartę atlantycką* – dokument określający ideowe podstawy działań aliantów. ■ Po niemieckim ataku na ZSRS i japońskim ataku na amerykańską bazę wojskową Pearl Harbor oba zaatakowane kraje przystąpiły do wojny. ■ Wokół Wielkiej Brytanii, ZSRS i Stanów Zjednoczonych uformowała się tzw. wielka koalicja. Na konferencji w Teheranie pod koniec 1943 r. te państwa porozumiały się m.in. w sprawie otwarcia tzw. drugiego frontu i wstępnie określiły polskie granice. ■ Po przegranej przez Niemców bitwie pod Stalingradem wojska sowieckie przeszły do ofensywy. ■ W 1943 r. alianci wyparli Niemców z Afryki Północnej i wylądowali we Włoszech. ■ Po bitwie o wyspę Midway w 1942 r. wojska amerykańskie przeszły do ofensywy na Dalekim Wschodzie.

POLECENIA

1. Przedstaw etapy formowania się koalicji antyhitlerowskiej.
2. Wymień postanowienia konferencji w Teheranie.
3. Oceń znaczenie bitwy pod Stalingradem dla dalszego przebiegu wojny.
4. Wymień główne etapy walk na froncie wschodnim w latach 1942–1944.
5. Opisz przyczyny japońskiej ekspansji w Azji.
6. Opisz przebieg walk na Półwyspie Apenińskim w latach 1943–1945.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Przemówienie radiowe Wiaczesława Mołotowa z 22 czerwca 1941 r.

Rząd Radziecki i szef rządu tow. Stalin zlecił mi złożenie następującego oświadczenia:

Dzisiaj, o godz. 4 rano wojska niemieckie – nie wysuwając uprzednio żadnych żądań wobec Związku Radzieckiego, nie wypowiadając mu wojny, napadły na nasz kraj, zaatakowały w wielu miejscach nasze granice i zbombardowały z powietrza nasze miasta: Żytomierz, Kijów, Sewastopol, Kowno oraz niektóre inne, zabijając przy tym i raniąc ponad dwieście osób. Naloty i ostrzał artyleryjski przeprowadzono także z terytorium rumuńskiego i fińskiego.

Ta niesłychana napaść na nasz kraj stanowi bezprzykładne wiarołomstwo w dziejach cywilizacyjnych narodów. Dokonano jej, nie zważając na fakt, że ZSRR i Niemcy zawarły pakt o nieagresji i że Rząd Radziecki z najdalej idącą skrupulatnością wypełnił wszystkie postanowienia tego paktu. Dopuszczono się napaści na nasz kraj, aczkolwiek w okresie obowiązywania tego paktu Rząd Niemiecki nie miał podstaw do zgłoszenia jakichkolwiek zastrzeżeń dotyczących jego wykonania przez ZSRR. […] Nasz naród nie po raz pierwszy ma do czynienia z uniesionym pychą napastnikiem. W swoim czasie na marsz Napoleona na Rosję naród nasz odpowiedział wojną narodową i Napoleon poniósł klęskę. Taki sam los spotka zarozumiałego Hitlera, który obwieścił nowy pochód na nasz kraj.

Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów, t. III, oprac. L. Gelberg, Warszawa 1960, s. 23–24.

1. Wymień argumenty, które – zdaniem Mołotowa – dowodziły tezy o „bezprzykładnym wiarołomstwie" Niemiec.
2. Podaj wymienione przez Mołotowa nazwy państw, z których terytoriów przeprowadzono atak na ZSRS.
3. Wyjaśnij, do którego wydarzenia z historii odwołuje się autor, aby wyrazić przekonanie o końcowym sukcesie ZSRS w rozpoczynającej się właśnie wojnie.

KALENDARIUM

marzec 1941	uchwalenie *Lend-Lease Act* przez Kongres Stanów Zjednoczonych
sierpień 1941	podpisanie *Karty atlantyckiej*
grudzień 1941	japoński atak na Pearl Harbor; przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny; wypowiedzenie wojny Stanom Zjednoczonym przez Niemcy i Włochy
czerwiec 1942	bitwa o wyspę Midway
listopad 1942–luty 1943	bitwa stalingradzka
lipiec 1943	lądowanie zachodnich aliantów na Sycylii
sierpień 1943	bitwa pod Kurskiem
listopad–grudzień 1943	konferencja w Teheranie
czerwiec 1945	zdobycie Okinawy przez Amerykanów

5 Zakończenie II wojny światowej

- Lądowanie aliantów w Normandii
- Zdobycie Berlina i koniec wojny w Europie
- Koniec wojny na Dalekim Wschodzie
- Konferencje w Jałcie i Poczdamie

Otwarcie drugiego frontu w Europie

Zgodnie z ustaleniami konferencji w Teheranie alianci otworzyli w Europie Zachodniej tzw. drugi front. W dniu **6 czerwca 1944 r.** (dzień rozpoczęcia operacji nazwano **D-Day**) przerzucono wojska alianckie z Wielkiej Brytanii na północne wybrzeże Francji (Normandia). Była to największa operacja morsko-desantowa w historii z udziałem ponad 150 tys. żołnierzy z kilku państw. Dowodził nią gen. **Dwight Eisenhower**. Przygotowania do niej udało się aliantom utrzymać w tajemnicy przed Niemcami. Zaskoczenie było jednym z ważnych czynników, który zdecydował o sukcesie tej operacji. Mimo ogromnych strat wojskom sojuszniczym udało się zdobyć i utrzymać **przyczółek** i skoncentrować siły niezbędne do ofensywy w głąb Francji. W **sierpniu 1944 r.** doszło do bitwy pod francuskim miastem **Falaise** (czytaj: falez), w wyniku której wojska alianckie ostatecznie przełamały niemiecki opór w Normandii i ruszyły w kierunku Paryża i granicy francusko-niemieckiej. W sierpniu został wyzwolony Paryż, w kolejnych tygodniach – cała Francja i część Belgii. Władzę we Francji przejął Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego, przekształcony w rząd tymczasowy. Na jego czele stanął gen. **Charles de Gaulle**, przybyły z Londynu. Odbudowana armia francuska wzięła udział w ostatniej fazie wojny z III Rzeszą i w powojennej okupacji Niemiec.

Przyczółek – terytoriom zajęte na większym obszarze kontrolowanym przez nieprzyjaciela, stanowiące podstawę do dalszych działań zaczepnych.

BIOGRAM

DWIGHT EISENHOWER

(1890–1969)

Zwany powszechnie Ike (czytaj: ajk), był jednym z najwybitniejszych dowódców alianckich podczas II wojny światowej. W czerwcu 1942 r. wysłano go do Wielkiej Brytanii, aby na miejscu nawiązał bliską współpracę wojskową z Brytyjczykami. Eisenhower zaplanował i przeprowadził skuteczną inwazję na tereny Afryki Północnej kontrolowane przez rząd Vichy, a latem 1943 r. – na Sycylię i Włochy. Od 1943 r. aż do upadku Niemiec w 1945 r. pełnił funkcję naczelnego wodza wojsk alianckich w Europie. Opracował operację lądowania na normandzkich plażach w czerwcu 1944 r. i nią dowodził. Sukcesy wojenne spowodowały, że słynnym generałem zainteresowały się dwie główne partie polityczne w Stanach Zjednoczonych. Po wojnie zaangażował się on w życie polityczne i w latach 1953–1961 piastował urząd prezydenta Stanów Zjednoczonych. W trakcie obu kadencji starał się powstrzymywać ekspansję komunizmu w świecie.

Zdjęcie z plaży Omaha z 6 czerwca 1944 r.

Na plaży Omaha, gdzie lądowali Amerykanie, alianci ponieśli 6 czerwca 1944 r. największe straty. Tego dnia w Normandii zginęło łącznie ponad 4,4 tys. żołnierzy biorących udział w desancie.

? Opisz teren widoczny na zdjęciu. Wyjaśnij, jakie mogły być przyczyny wysokich strat wśród lądujących aliantów.

Defilada zwycięstwa na Polach Elizejskich w Paryżu 26 sierpnia 1944 r. W sierpniu 1944 r., przy współudziale francuskich powstańców, wyzwolono Paryż. Samo powstanie trwało sześć dni i zostało skoordynowane z operacjami wojsk alianckich, zbliżających się do miasta. W walkach poległo do tysiąca powstańców.

? Opisz, w jaki sposób paryżanie witali swoich wyzwolicieli.

WARTO WIEDZIEĆ

Sytuacja w Niemczech

Latem 1944 r. coraz więcej Niemców zdawało sobie sprawę z nieuchronności klęski. Z tego powodu niewielka grupka konserwatywnych przeciwników reżimu nazistowskiego przeprowadziła w lipcu 1944 r. nieudany zamach na Hitlera. Po zgładzeniu Führera zamachowcy planowali zaproponować zachodnim aliantom zakończenie wojny i podjęcie wspólnej walki z ZSRS. Plan jednak zawiódł, Hitler uszedł z życiem, a na uczestników spisku spadły surowe kary. Do samobójstwa został zmuszony marszałek Erwin Rommel, niemiecki bohater wojenny.

Niemcy znalazły się w stanie głębokiego kryzysu. Alianci stali u granic III Rzeszy, a jej sojusznicy (Włochy, Rumunia, Bułgaria, Słowacja) skapitulowali przed wojskami alianckimi lub przeszli na ich stronę. Gospodarka niemiecka zaczęła się załamywać. Brakowało benzyny nawet dla pojazdów wojskowych. Mimo to Hitler obiecywał Niemcom cudowną broń, która miała odmienić losy wojny. Jednocześnie zaczęto powoływać do wojska i wysyłać na front kilkunastoletnich chłopców i starszych mężczyzn.

Władze nazistowskie bezwzględnie postępowały z osobami wyrażającymi wątpliwości w nieuchronność ostatecznego zwycięstwa Niemiec i gotowymi podać się aliantom. Najczęściej wieszano je w miejscach publicznych, co miało być przestrogą dla innych.

Spadochroniarz amerykański z okresu walk w Normandii (rysunek rekonstrukcyjny). W inwazji na Europę alianci wykorzystali w dużym stopniu wojska spadochronowe, które niespodziewanie atakowały ważne mosty, skrzyżowania dróg czy fortyfikacje i w ten sposób ułatwiały zadania wojskom lądowym. W Normandii wielu amerykańskich spadochroniarzy, aby wywrzeć większe wrażenie na Niemcach, ostrzygło się i umalowało w barwy wojenne Irokezów.

Lądowanie wojsk brytyjskich w Holandii w ramach operacji „Market Garden”.

? Na podstawie zdjęcia oceń rozmiary operacji. Wyjaśnij, z jakimi trudnościami wiązał się desant z powietrza.

Równocześnie z działaniami na lądzie alianci, którzy jeszcze w 1944 r. uzyskali nad Niemcami zdecydowaną przewagę w powietrzu, kontynuowali rozpoczęte wiosną 1942 r. zmasowane naloty dywanowe na niemieckie miasta.

Operacja „Market Garden”

We wrześniu 1944 r. alianci rozpoczęli na terytorium Holandii operację „Market Garden”, która miała na celu obejście od północy niemieckich umocnień, aby wejść na tereny przemysłowe Zagłębia Ruhry. Operacja została zaplanowana przez marszałka **Bernarda Montgomery’ego**. Amerykańskie, brytyjskie i polskie oddziały spadochronowe wylądowały na tyłach frontu w celu opanowania mostów na Renie i utrzymania ich, dopóki nie dotrze odsiecz wojsk pancernych. Jednak lekko uzbrojone jednostki spadochronowe trafiły na zacięty opór niemieckich sił pancernych i poniosły ciężkie straty. Aliantom nie udało zdobyć się ostatniego mostu **w Arnhem** (czytaj: arnem), operacja zakończyła się niepowodzeniem. Było to ostatnie większe zwycięstwo wojsk niemieckich podczas wojny.

W **grudniu 1944 r.**, pod osłoną złej pogody, która uniemożliwiła aliantom użycie lotnictwa, wojska niemieckie przeprowadziły **kontrofensywę** w belgijskich **Ardenach**. Po miesiącu zaciekłych walk ofensywa się załamała. W marcu 1945 r. wojska alianckie sforsowały Ren i wkroczyły na terytorium III Rzeszy. Do wiosny 1945 r. na zachodzie trwały walki w północnych Włoszech (patrz: s. 43).

BIOGRAM

BERNARD LAW MONTGOMERY

(1887–1976)

Brytyjski marszałek polowy i dowódca wojsk lądowych. Podczas kampanii 1940 r. ewakuował się z Dunkierki. W 1942 r. został mianowany dowódcą armii brytyjskiej broniącej Egiptu. Swoim opanowaniem przywrócił wiarę podległych mu żołnierzy w sukces walk z niemieckim *Afrika Korps*. W 1943 r. Monty, jak nazywano powszechnie Montgomery’ego, brał udział w opanowywaniu Sycylii i walkach we Włoszech. Podczas operacji lądowania w Normandii dowodził całością sił lądowych. Wziął na siebie odpowiedzialność za klęskę operacji „Market Garden” (lądowanie pod Arnhem). Swój szlak bojowy zakończył w maju 1945 r. pod Hamburgiem. Za swoje zasługi w 1942 r. otrzymał z rąk króla tytuł szlachecki.

Koniec działań w Europie i kapitulacja Niemiec

Na **froncie wschodnim** na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. Stalin wstrzymał natarcie armii sowieckiej na linii Wisły. Dopiero **17 stycznia 1945 r.** ruszyła ostateczna ofensywa Armii Czerwonej, która przeszła zamarzniętą Wisłę i ruszyła w kierunku zachodnim i północno-zachodnim. Zajęła m.in. Prusy Wschodnie, część Śląska i Pomorza. Po miesiącu dotarła nad Odrę. W kwietniu 1945 r. Sowieci ruszyli znad Odry do ostatniej ofensywy na Berlin. Stalinowi ze względów politycznych i prestiżowych zależało na tym, aby podlegli mu żołnierze opanowali stolicę Niemiec, zanim dotrą tam wojska zachodnich sojuszników. Wojska amerykańskie z zachodu i sowieckie ze wschodu wkroczyły – odpowiednio – do Austrii (zajęły Wiedeń) oraz do Czechosłowacji (zajęły Pragę). Oddziały sowieckie okrążyły Berlin. Rozpoczęła się trwająca kilkanaście dni krwawa bitwa o miasto, podczas której walczono niemal o każdy budynek. Oddziały sowieckie i amerykańskie spotkały się **25 kwietnia 1945 r.** w saksońskim mieście Torgau, leżącym nad górną Łabą.

30 kwietnia 1945 r. Adolf Hitler popełnił samobójstwo. W jego ślad poszło wielu nazistowskich dygnitarzy, a także zwolenników ideologii nazistowskiej, którzy nie chcieli się pogodzić z upadkiem III Rzeszy. Resztki niemieckiego garnizonu w Berlinie skapitulowały 2 maja 1945 r.

Zatknięcie flagi sowieckiej na Reichstagu w Berlinie w maju 1945 r. Budynek Reichstagu był postrzegany przez władze sowieckie jako jeden z symboli hitlerowskich Niemiec. Nie ma pewności, czy sfotografowana scena nie została zainscenizowana w celach propagandowych.

? Tę scenę upowszechniono później za pośrednictwem prasy i kronik filmowych. Jak myślisz – dlaczego?

WARTO WIEDZIEĆ

Specyfika działań Armii Czerwonej

Sowieccy dowódcy, jak Iwan Koniew (1897–1973) czy Gieorgij Żukow (1896–1974), nie liczyli się z życiem swoich żołnierzy, gdyż wiedzieli, że w miejsce poległych można zaciągnąć nowych rekrutów. Straty sowieckie w bitwach były często 5–7 razy większe od niemieckich.

Wojska sowieckie wkraczające na tereny należące do Niemiec dopuszczały się masowych mordów i gwałtów na ludności cywilnej, całkowicie zniszczyły niektóre miasta (np. Gdańsk, Wrocław, Berlin, Królewiec). Po części była to reakcja na zbrodnie niemieckie popełniane podczas inwazji na ZSRS. Przerażeni niemieccy cywile w popłochu uciekali na zachód. Żołnierze sowieccy masowo grabili wszystko to, co miało jakąś wartość.

WARTO WIEDZIEĆ

Kiedy podpisano akt kapitulacji?

Z podpisania aktu kapitulacji III Rzeszy z aliantami zachodnimi nie był zadowolony Stalin, który zażądał, by ceremonię powtórzono. W związku z tym następnego dnia – 8 maja – w Berlinie marszałek Wilhelm Keitel (czytaj: keitl) podpisał ponownie akt bezwarunkowej kapitulacji Niemiec. Odbyło się to w kwaterze sowieckiego marszałka Gieorgija Żukowa, w obecności przedstawicieli Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Francji. Ponieważ w Moskwie minęła już wówczas północ, w ZSRS za dzień kapitulacji Niemiec uznano 9 maja. Z tego powodu w ZSRS i krajach bloku wschodniego 9 maja obchodzono jako Dzień Zwycięstwa. W krajach zachodnich koniec II wojny światowej obchodzony był i jest 8 maja. Od 2005 r. świętowany jest tego dnia również w Polsce.

We francuskim Reims (czytaj: ręs) 7 maja gen. Alfred Jodl, szef Sztabu Dowództwa Wehrmachtu, podpisał akt kapitulacji z aliantami zachodnimi. Na żądanie ZSRS dzień później – **8 maja 1945 r.** – powtórzono tę uroczystość w Berlinie. Działania wojenne miały zakończyć się następnego dnia. II wojna światowa w Europie dobiegła końca.

Koniec wojny na Dalekim Wschodzie

Nadal trwały jeszcze walki na Dalekim Wschodzie. Po wylądowaniu wojsk amerykańskich na Okinawie (patrz: s. 46), mimo że sytuacja militarna Japonii była beznadziejna, jej rząd odmawiał kapitulacji. W związku z tym Amerykanie zdecydowali się na użycie przeciw Japonii **broni jądrowej**, nad którą prace trwały w Stanach Zjednoczonych od 1942 r. (tzw. projekt „Manhattan"). W sierpniu 1945 r. amerykańskie samoloty zrzuciły dwie bomby atomowe – na **Hiroszimę** i **Nagasaki**. Było to pierwsze i jak dotąd jedyne w dziejach użycie tej broni masowego rażenia. Bezpośrednio po wybuchu w obu japońskich miastach życie straciło 50 tys. osób, a tysiące umierały przez wiele lat na chorobę popromienną.

Do wojny na Dalekim Wschodzie przyłączył się **8 sierpnia 1945 r.** ZSRS (zgodnie z ustaleniami z Jałty, patrz: s. 54). Armia Czerwona przekroczyła granicę z okupowanymi Chinami i w ciągu kilku tygodni rozbiła stacjonującą tam armię japońską: zajęła Mandżurię, północną Koreę, południowy Sachalin i Wyspy Kurylskie.

W takiej sytuacji cesarz Japonii – Hirohito (1926–1989) – zdecydował o zaprzestaniu walk. Działania wojenne na Dalekim Wschodzie zakończyło podpisanie **2 września 1945 r.** aktu bezwarunkowej kapitulacji na pokładzie amerykańskiego pancernika, który zakotwiczył w Zatoce Tokijskiej. W ten sposób zakończyła się II wojna światowa na obszarze Azji i Pacyfiku, a Japonia znalazła się pod amerykańską okupacją.

Hiroszima po zrzuceniu bomby atomowej.

? Opisz zniszczenia miasta spowodowane zrzuceniem bomby atomowej.

Podpisanie aktu kapitulacji Japonii.

? Wyjaśnij, jakie znacznie propagandowe miało podpisanie aktu kapitulacji Japonii na pokładzie amerykańskiego okrętu zakotwiczonego w pobliżu japońskiej stolicy.

WARTO WIEDZIEĆ

Lepsza śmierć niż hańba

Specyficzne japońskie rozumienie honoru nie pozwalało żołnierzom na poddanie się. Z tego względu Japończycy źle traktowali jeńców – uznawali ich za zdrajców swoich ojczyzn i za ludzi bez honoru. Z tego samego względu, w obliczu nieuchronnej klęski, tysiące japońskich żołnierzy zdecydowało się popełnić samobójstwo. Niektórzy, mimo zakończenia wojny, ukrywali się, gdyż liczyli na odsiecz. Najbardziej znana jest historia sierżanta Shoichi Yokoi. Brał on udział w walkach o wyspę Guam, a po zakończeniu wojny ukrywał się w dżungli. Zbudował prymitywny dom, robił sobie ubrania, żywił się rybami, szczurami i żabami. Dopiero w 1972 r., dwadzieścia osiem lat po wojnie, trafili na niego miejscowi myśliwi. W ojczyźnie Yokoi został przyjęty z najwyższymi honorami. Jednak z trudem znosił życie w nowoczesnej powojennej Japonii.

Wielka trójka na konferencji w Jałcie na Krymie.
Od lewej siedzą: Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt i Józef Stalin.

? Poszukaj informacji o losach wojennych Krymu i jego mieszkańców.

Konferencje w Jałcie i Poczdamie

W **lutym 1945 r.** w Wielkim Pałacu w Liwadii koło Jałty na Krymie doszło do kolejnego spotkania wielkiej trójki. Gospodarzem **konferencji jałtańskiej** był Stalin. Zdecydowano wówczas o podziale Niemiec na cztery strefy okupacyjne: amerykańską, brytyjską, sowiecką i francuską. Ustalono główne zasady polityki wobec pokonanych Niemiec. ZSRS zobowiązał się do przystąpienia do wojny przeciw Japonii w trzy miesiące po zakończeniu działań wojennych w Europie. W zamian za to miał otrzymać – należące do Japonii – Wyspy Kurylskie oraz południowy Sachalin, jak również prawo okupowania części Półwyspu Koreańskiego. W sprawie polskiej ustalono konieczność powołania – z przedstawicieli zarówno rządu londyńskiego, jak i środowisk komunistycznych – Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, który miał rządzić do wolnych wyborów parlamentarnych. Potwierdzono linię Curzona jako granicę między Polską a ZSRS. W Jałcie wielka trójka zdecydowała również o zwołaniu na kwiecień 1945 r. konferencji założycielskiej **Organizacji Narodów Zjednoczonych**.

Już po zakończeniu działań wojennych w lipcu i sierpniu 1945 r. doszło do **konferencji w Poczdamie**. Wielka trójka (pod koniec konferencji Churchilla, który przegrał wybory parlamentarne, zastąpił Clement Attlee, 1883–1967, natomiast po śmierci Roosevelta w kwietniu 1945 r. urząd prezydenta objął Harry Truman) powołała do życia Sojuszniczą Radę Kontroli – czyli najwyższy organ administracyjny w okupowanych Niemczech, które miały zostać poddane tzw. polityce 4 D (denazyfikacji, demokratyzacji, demilitaryzacji i dekartelizacji). Uznano także Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Warszawie za legalną polską władzę. Do momentu podpisania układu pokojowego z Niemcami ziemie należące przed 1939 r. do Niemiec, a leżące na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej, miały znajdować się pod polską administracją. W Poczdamie zdecydowano także o wysiedleniu milionów etnicznych Niemców z Polski, Czechosłowacji i Węgier.

WARTO WIEDZIEĆ

Ład jałtański (i zdrada)

Jedną z ważniejszych kwestii dyskutowanych w Jałcie był przyszły los państw położonych w centrum i na południu Europy – Polski, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii, Jugosławii – zajętych przez oddziały Armii Czerwonej w toku działań wojennych. Stalin zobowiązał się w Jałcie do przeprowadzenia w tych krajach uczciwych wyborów parlamentarnych, które miały wyłonić demokratyczną większość. Jednak nie dotrzymał swoich zobowiązań: stopniowo narzucał im ustrój komunistyczny. Gdy w 1946 r. upubliczniono na Zachodzie postanowienia konferencji jałtańskiej, doszło tam do ożywionej debaty publicznej. Krytykowano postawę Churchilla i Roosevelta, którym zarzucano naiwność i łatwowierność oraz gotowość oddania pod sowieckie, totalitarne rządy kilkunastu państw i dziesiątek milionów mieszkających tam osób. W praktyce jednak państwa zachodnie w 1945 r. nie miały możliwości wyegzekwowania od Stalina realizacji zobowiązań z Jałty. Ład jałtański doprowadził do podziału Europy na dwa bloki i stał się symbolem zdradzenia narodów wymienionych państw przez ich zachodnich aliantów. Załamał się dopiero w 1989 r.

Charakter działań wojennych

II wojna światowa była konfliktem na skalę niespotykaną we wcześniejszych dziejach świata. Do 1941 r. toczyła się przede wszystkim w Europie, później rozszerzyła się także na Afrykę Północą, Azję Wschodnią i Pacyfik oraz na niemal wszystkie morza i oceany. Działania wojenne toczyły się na terytorium 41 spośród 61 państw biorących udział w II wojnie światowej. W latach 1939–1945 pod broń powołano łącznie 110 mln ludzi. W ZSRS na 194 mln mieszkańców zmobilizowano 11 mln (6 % ludności). Niemcy zmobilizowali razem 13 mln spośród 80 mln mieszkańców (16 % populacji). Tylko praca przymusowa robotników zagranicznych, jeńców wojennych i więźniów obozów koncentracyjnych umożliwiła taki wysiłek wojenny III Rzeszy. W wyniku wojny upadły włoski faszyzm, niemiecki nazizm i japoński militaryzm.

Podobnie jak Wielka Wojna z lat 1914–1918, II wojna światowa była **konfliktem o charakterze totalnym**. Społeczeństwa państw walczących musiały się podporządkować celom militarnym. To zjawisko nie objęło Stanów Zjednoczonych, państwa o najpotężniejszej gospodarce. Jednak produkcja amerykańskiego przemysłu w decydujący sposób przyczyniła się do uzyskania przewagi materiałowej przez aliantów.

II wojna przyniosła też olbrzymie **zmiany w sztuce wojennej**. W walkach na lądzie pierwszoplanowe znaczenie zyskały czołgi i lotnictwo. Na morzu najważniejsze okazały się lotniskowce. Amerykanie skonstruowali najstraszliwszą broń – bombę atomową. Natomiast III Rzesza i ZSRS prowadziły zaawansowane prace nad pociskami rakietowymi. Niemcy wystrzelili w kierunku Wielkiej Brytanii pierwsze pociski rakietowe V-1 i V-2 (ponaddźwiękowe rakiety niosące ok. 1 tony materiału wybuchowego). Z kolei wojsko sowieckie w czasie ofensywy w 1944 r. zastosowało katiusze – wyrzutnie wielu pocisków rakietowych montowane na samochodach. W przeciwieństwie do działań wojennych podczas I wojny światowej, które miały głównie charakter pozycyjny, działania wojenne podczas II wojny miały z reguły charakter mobilny, a kluczową rolę odgrywało współdziałanie różnych rodzajów wojsk.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Naloty dywanowe – konieczność czy zbrodnia?

Drezno po nalotach dywanowych.

Od 1943 r. alianci panowali nad niemieckim niebem, a Luftwaffe nie była w stanie obronić swojego terytorium. Alianci rozpoczęli zmasowane rajdy lotnicze na poszczególne miasta niemieckie. Te bombardowania miały doprowadzić do zniszczenia całych dzielnic mieszkalnych, co miałoby złamać wolę oporu niemieckiego społeczeństwa. W lipcu 1943 r. zbombardowano Hamburg, w wyniku czego zginęło 30 tys. ludzi. Z kolei w lutym 1945 r. blisko 1,1 tys. brytyjskich i amerykańskich samolotów zaatakowało niebronione i niemające obiektów wojskowych Drezno. W nalocie zginęło co najmniej 25 tys. osób. Podczas całej wojny w Niemczech od alianckich bomb życie straciło 0,5 mln osób. Natomiast 9 marca 1945 r. Amerykanie przeprowadzili zmasowany nalot na Tokio. Na stolicę Japonii zrzucono 2 tys. bomb z napalmem (środek zapalny). Zginęło wówczas do 200 tys. mieszkańców miasta, a większość jego zabudowy przestała istnieć. Po wojnie toczył się spór wokół sensowności i moralnej dopuszczalności nalotów dywanowych. Ich krytycy podkreślali, że nie skróciły one wojny, przyniosły za to ogrom cierpień cywilom. Ponieważ stali się oni celem, a nie przypadkowymi ofiarami, naloty dywanowe określano jako akty terrorystyczne i przestępstwo wojenne. Ich zwolennicy argumentowali natomiast, że to sami Niemcy zastosowali podobną taktykę jeszcze w wojnie domowej w Hiszpanii (Guernica), a potem w Polsce (Wieluń, Warszawa), Holandii (Rotterdam) czy Wielkiej Brytanii (Londyn, Coventry).

PODSUMOWANIE

W czerwcu 1944 r. doszło do lądowania aliantów w Normandii (D-Day) i otwarcia drugiego frontu w Europie. We wrześniu alianci wyzwolili Francję. ■ Również we wrześniu wojska sprzymierzonych przeprowadziły też desant powietrzny pod Arnhem w Holandii, jednak nie opanowali przyczółka na drugim brzegu Renu. ■ W grudniu 1944 r. wojska niemieckie podjęły ostatnią, nieudaną próbę pokonania wojsk alianckich na froncie zachodnim (bitwa o Ardeny). ■ Na froncie wschodnim Armia Czerwona przejmowała tereny na wschodzie zajęte przez III Rzeszę. Wiosną 1945 r. wielka ofensywa wojsk sowieckich doprowadziła do oblężenia Berlina, który 2 maja został zdobyty. ■ Niemcy podpisały akt bezwarunkowej kapitulacji 8 maja 1945 r. ■ W lutym 1945 r. odbyła się konferencja wielkiej trójki w Jałcie na Krymie, gdzie ustalono kształt powojennego świata. Kolejna konferencja odbyła się w lipcu i sierpniu 1945 r. w Poczdamie. Potwierdzono na niej wcześniejsze ustalenia i zdecydowano o podziale Niemiec i Berlina na cztery strefy okupacyjne. ■ Konflikt na Dalekim Wschodzie zakończył się 2 września 1945 r. Japonia bezwarunkowo skapitulowała po zrzuceniu przez Stany Zjednoczone bomb na Hiroszimę i Nagasaki oraz po przystąpieniu ZSRS do wojny.

POLECENIA

1. Wymień najważniejsze działania na froncie zachodnim w latach 1943–1945 i oceń ich znaczenie dla losów wojny.
2. Opisz działania zbrojne na froncie wschodnim w 1945 r. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do zdobycia Berlina przez Sowietów.
3. Wymień postanowienia konferencji w Jałcie i Poczdamie. Oceń ich wpływ na kształt powojennych stosunków międzynarodowych.
4. Opisz okoliczności zakończenia II wojny światowej w Azji Wschodniej.
5. Wymień zmiany w sztuce wojennej, które zaszły w czasie II wojny światowej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Rozkaz noworoczny gen. George'a Pattona[1] (czytaj: dżordża patona) z 1 stycznia 1945 r. (fragment)

Od krwią okupionego korytarza pod Avranches (czytaj: avransz; Normandia) do Brestu i dalej przez całą Francję do Saary, przez Saarę do Niemiec i teraz w drodze do Bastogne (czytaj: bastoń, w Ardenach) [drogę] Waszą, Żołnierze, wypełniły nieprzerwane zwycięstwa. Nie tylko niezmiennie biliście przebiegłego i bezlitosnego wroga, lecz dzięki Waszemu niezłomnemu hartowi ducha pokonywaliście wszelkiego rodzaju teren i przeciwności pogody. Ani upał, ani kurz, ani powodzie, ani śnieg nie zdołały powstrzymać Was w marszu. Szybkość i świetność Waszych osiągnięć nie ma równej w historii wojen. […] Życzę Wam w Nowym Roku – i jestem głęboko przekonany, że życzenia moje się zrealizują – abyście pod opieką wszechmogącego Boga oraz pod światłym kierownictwem naszego Prezydenta i Naczelnego Dowództwa kontynuowali Wasz zwycięski marsz, aż unicestwione zostaną tyrania i zło, pomszczeni nasi polegli towarzysze i przywrócony pokój w umęczonym wojną świecie.

G. Patton, *Wojna. Jak ją poznałem*, Warszawa 1989, przeł. E. Niemirska, s. 229–230.

[1] George Patton (1885–1945) – jeden z wybitnych dowódców amerykańskich w okresie II wojny światowej, uczestnik walk w Afryce Północnej, Włoszech i Europie Zachodniej.

1. Przypomnij, do jakich wydarzeń nawiązał gen. Patton. Za co dziękował żołnierzom i czego im życzył?
2. Powiedz, kto w tym czasie był prezydentem Stanów Zjednoczonych.

Wspomnienia amerykańskiego gen. Omara Bradleya (czytaj: bradleja, 1893–1981) na temat niemieckiej kontrofensywy w Ardenach z grudnia 1944 r. (fragment)

Nie była to ze strony von Rundstedta[1] dywersja taktyczna w calu zatrzymania natarcia Pattona na Zagłębie Saary, lecz decydujące uderzenie, które miało przywrócić Niemcom inicjatywę na Zachodzie. Główny obiekt stanowiła Antwerpia, nieprzyjaciel bowiem rozumował, że jeśli odetnie nasze główne linie zaopatrzeniowe od tego portu, odizoluje cztery armie sojusznicze na północ od Ardenów. Chociaż Niemcy nie łudzili się nadzieją na zwycięstwo na Zachodzie, niemniej jednak liczyli na duże korzyści w wyniku strat poniesionych przez aliantów oraz dezorganizacji w ich szeregach. Gdyby ich kontrofensywa się powiodła, mogliby nasze natarcie na Zachodzie zatrzymać dostatecznie długo, aby przeciwstawić się Armii Czerwonej, która w tym czasie koncentrowała swoje siły nad Wisłą. Co więcej, nieprzyjaciel liczył na psychologiczny efekt, jaki przeciwnatarcie to wywrze na ogarniętą rozpaczą ludność niemiecką. W miarę jak wojska sojusznicze zbliżały się do zdewastowanych bombardowaniami miast, ludność ta coraz bardziej uświadamiała sobie, jaką katastrofą groziła klęska. Czynnik moralny odegrał jednak w decyzji Niemców raczej rolę drugorzędną. Zaryzykowali oni swe topniejące zasoby przede wszystkim, aby uzyskać sukces strategiczny. […] Jeśli my na ogół rozpoczynaliśmy natarcie przy dobrej pogodzie, aby umożliwić współdziałanie lotnictwa, nieprzyjaciel wychodził wręcz z przeciwnego założenia. Prawie zupełnie nie dysponując lotnictwem, odkładał przeciwnatarcie do czasu, gdy mógł liczyć przynajmniej na dziesięć kolejnych dni niskiego pułapu chmur. Przy złej widoczności mógł ukryć ruchy swych wojsk i uniknąć bombardowania przez samoloty sojusznicze.

[1] Gerd von Rundstedt (czytaj: rundstet, 1875–1953) – naczelny dowódca niemieckich sił na froncie zachodnim pod koniec 1944 r.

Omar N. Bradley, *Żołnierska epopeja*, przeł. E. Niemirska, Warszawa 1989, s. 483–484.

1. Wymień cele niemieckiej kontrofensywy w Ardenach podane przez gen. Bradleya.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób pogoda wpływała na działania ofensywne wojsk alianckich i niemieckich.
3. Rozważ, jak ewentualny sukces kontrofensywy mógł wpłynąć na nastroje niemieckiego społeczeństwa.

KALENDARIUM

czerwiec 1944	lądowanie aliantów w Normandii (otwarcie drugiego frontu w Europie)
wrzesień 1944	początek operacji „Market Garden”
styczeń 1945	początek sowieckiej ofensywy przeciw Niemcom
luty 1945	konferencja w Jałcie
8 maja 1945	kapitulacja III Rzeszy (koniec wojny w Europie)
lipiec–sierpień 1945	konferencja w Poczdamie
6 i 9 sierpnia 1945	zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki
2 września 1945	kapitulacja Japonii (koniec wojny na Dalekim Wschodzie)

II WOJNA ŚWIATOWA

WOJNA OBRONNA POLSKI

W dniu **1 września 1939 r.** Niemcy zaatakowały Polskę (pierwsze ofiarą ataku padły m.in. Wieluń i Westerplatte). Hitler zastosował tzw. **blitzkrieg** – zmasowane natarcie z ziemi, powietrza i morza, a jego wojska uderzyły na II RP z północy, zachodu i południa. Polacy stawili zacięty opór. W pierwszych dniach trwała tzw. **bitwa graniczna**, a w kolejnych dniach obrona oparła się o linię Narwi, Wisły, Noteci i Warty. Jednak impet niemieckiego natarcia sprawił, że polskie wojsko musiało wycofać się na kolejną z linii obrony – tym razem opartą o Wisłę i San. Jednak i ta linia została przerwana, a polskie władze i wojsko postanowiły wycofywać się w kierunku południowo-wschodnim.

Koncepcja polskiej obrony zakładała włączenie się do wojny polskich sojuszników – Wielkiej Brytanii i Francji. Oba te państwa **3 września 1939 r.** wypowiedziały Niemcom wojnę, ale nie podjęły żadnych działań.

Na domiar złego **17 września 1939 r.** Polskę zaatakował od wschodu ZSRS. Przypieczętowało to klęskę II RP. Zarówno armia niemiecka, jak i sowiecka miały nad polskim wojskiem przewagę liczebną i sprzętową. Władze II RP opuściły terytorium kraju, jednak walki polskich oddziałów trwały jeszcze do 5 października 1939 r.

Prowadzone przez III Rzeszę i ZSRS działania wojenne miały charakter **wojny totalnej** – mordowano polskich jeńców i cywilów, bombardowano miasta.

PODBOJE ZSRS DO 1940 R.

Pod koniec 1939 r. ZSRS napadł na Finlandię – rozpoczęła się sowiecko-fińska **wojna zimowa**. Mimo bohaterskiego oporu Finlandia został pokonana i na mocy pokoju z marca 1940 r. utraciła 10 % swojego terytorium, ale zachowała niepodległość.

W ramach realizacji paktu Ribbentrop–Mołotow Stalin w czerwcu 1940 r. doprowadził do powołania na **Litwie**, **Łotwie** i w **Estonii** rządów komunistycznych, które poprosiły o przyłączenie ich krajów do Związku Sowieckiego. Anektowane państwa bałtyckie stały się sowieckimi republikami. Związek Sowiecki odebrał też Rumunii **Besarabię** i **Bukowinę**.

AGRESJA NIEMIECKA NA DANIĘ, NORWEGIĘ I FRANCJĘ

Na przełomie 1939 i 1940 r. Niemcy zachowywali się na froncie zachodnim pasywnie – nie podejmowali działań zaczepnych. Ten okres w historiografii nazywa się „dziwną wojną". Po odbudowie rezerw wiosną 1940 r. Niemcy przeszli do działań zaczepnych na zachodzie Europy. Błyskawicznie w kwietniu 1940 r. zajęli **Norwegię**, **Danię**, w maju – **Holandię**, **Belgię** i **Luksemburg**, a w czerwcu – **Francję**.

Na części terytorium Francji w czerwcu 1940 r. władzę przejął rząd Vichy, kolaborujący z Niemcami, który podpisał porozumienie o zawieszeniu broni. Wojska brytyjskie i część francuskich ewakuowały się z Dunkierki na Wyspy Brytyjskie, aby kontynuować wojnę z III Rzeszą.

II WOJNA ŚWIATOWA

▼ **1 września 1939** – Niemcy napadają na Polskę – początek II wojny światowej

▼ **17 września 1939** – atak sowiecki na Polskę

▼ **kwiecień–czerwiec 1940** – niemiecka ofensywa na Danię, Norwegię, Belgię, Holandię, Francję

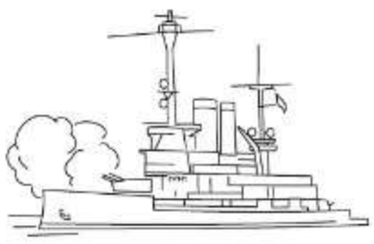

▼ **kwiecień/maj 1940** – Niemcy zakładają obóz koncentracyjny w Auschwitz

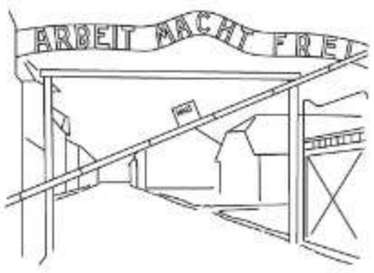

22 czerwca 1941 – niemiecki atak na Związek Sowiecki ▼

7 grudnia 1941 – japoński atak na bazę amerykańską Pearl Harbor ▼

20 stycznia 1942 – konferencja w Wannsee – decyzja o zorganizowanej zagładzie Żydów ▼

XX

1939 r. 1940 r. 1941 r. 1942 r.

BITWA O ANGLIĘ I BITWA O ATLANTYK

Po klęsce Francji ostatnim ważnym strategicznie punktem oporu w Europie stały się Wyspy Brytyjskie. Z ich terytorium można było zorganizować desant na kontynent, co w razie wojny Niemiec z ZSRS oznaczałoby dla Hitlera wojnę na dwa fronty. Z tego powodu zaproponował on pokój Wielkiej Brytanii. Premier Winston Churchill odrzucił niemiecką propozycję. Latem i wczesną jesienią 1940 r. rozegrała się powietrzna **bitwa o Anglię**. Jej celem było zdobycie przez niemieckie lotnictwo przewagi w powietrzu. Operacja zakończyła się niepowodzeniem Niemców. Hitler zrezygnował z planów inwazji na Wyspy Brytyjskie.

Ponieważ Hitler nie mógł zdobyć Wysp Brytyjskich, nakazał niszczenie wszelkich jednostek pływających w kierunku Wielkiej Brytanii. Rozpoczęła się, trwająca do końca wojny, **bitwa o Atlantyk**.

DZIAŁANIA W AFRYCE PÓŁNOCNEJ I NA BAŁKANACH

W czerwcu 1940 r. do wojny przyłączyły się Włochy – zaatakowały Brytyjczyków w Egipcie. W ten sposób działania wojenne przeniosły się do **Afryki Północnej**. Włosi nie odnosili jednak sukcesów militarnych i byli zmuszeni prosić Niemców o pomoc wojskową. Do Afryki Północnej przybył niemiecki Korpus Afrykański (*Afrika Korps*) w celu wsparcia włoskich sojuszników.

We wrześniu 1940 r. **Niemcy**, **Włochy** i **Japonia** podpisały sojusz wojskowy nazwany **paktem trzech**. Jego członkowie byli określani mianem państw Osi.

W kwietniu 1941 r. doszło do ataku Niemiec na **Jugosławię** i **Grecję**. Te państwa zostały zajęte w ciągu miesiąca. Po stronie państw Osi opowiedziały się Słowacja, Bułgaria, Rumunia, Węgry i Chorwacja, podporządkowane Hitlerowi.

AGRESJA NIEMIEC NA ZSRS

W czerwcu 1941 r. Niemcy **zaatakowali ZSRS**. Trzy niemieckie zgrupowania uderzyły w kierunku Leningradu, Moskwy i Kijowa. W szybkiej kampanii agresorzy opanowali ogromne tereny ZSRS i podeszli aż pod Leningrad i Moskwę. W niemieckiej niewoli znalazły się 3 mln sowieckich żołnierzy. Ze względu na trudne warunki pogodowe (szybkie nadejście surowej zimy), problemy w zaopatrywaniu wojsk walczących tak daleko od kraju i ściągnięcie przez Armię Czerwoną posiłków z Syberii, w grudniu 1941 r. Niemcy zostali jednak odepchnięci spod stolicy ZSRS.

OKUPACJA NIEMIECKA W EUROPIE

W 1942 r. niemieckie wpływy obejmowały niemal całą Europę z wyjątkiem części ZSRS, Wielkiej Brytanii i kilku państw neutralnych (Hiszpania, Portugalia, Irlandia, Szwecja i Szwajcaria). Reszta państw kontynentu albo była okupowana, albo znajdowała się w sojuszu z Niemcami (Włochy, Słowacja, Bułgaria, Rumunia, Węgry, Finlandia, Chorwacja). W niektórych państwach okupowanych (Francja, Norwegia, Holandia) działały **rządy kolaborujące** z okupantem.

Niemcy prowadzili **zróżnicowaną politykę okupacyjną** w różnych państwach, choć we wszystkich krajach eksploatowano gospodarkę na potrzeby III Rzeszy. W krajach Europy Zachodniej okupacja miała łagodniejszy charakter niż we wschodniej części kontynentu. Zachowano w nich krajową administrację, działały instytucje kultury.

▼ **31 stycznia 1943** – kapitulacja wojsk niemieckich pod Stalingradem

▼ **28 listopada–1 grudnia 1943** – konferencja wielkiej trójki w Teheranie

▼ **6 czerwca 1944** – lądowanie wojsk alianckich w Normandii

luty 1945 – konferencja wielkiej trójki w Jałcie ▼

8 maja 1945 – kapitulacja III Rzeszy – koniec wojny w Europie ▼

lipiec–sierpień 1945 – konferencja wielkiej trójki w Poczdamie ▼

2 września 1945 – kapitulacja Japonii – koniec II wojny na Dalekim Wschodzie ▼

XX

1943 r. 1944 r. 1945 r.

We wschodniej i środkowej Europie zlikwidowano miejscowe władze, zamknięto szkoły wyższe i instytucje kultury, a wobec mieszkańców tych terenów stosowano **terror**. Władze niemieckie prowadziły politykę wyniszczania miejscowej ludności (zwłaszcza elit) i wyzysk gospodarczy tych terenów. Niemcy rozbudowali też w Europie **system obozów koncentracyjnych**. Z państw okupowanych wywożono do Niemiec na **roboty przymusowe** miliony osób, pracujące tam na rzecz przemysłu zbrojeniowego lub w rolnictwie.

W państwach okupowanych narodził się **ruch oporu**. Jego członkowie przerywali linie komunikacyjne, wysadzali mosty, koleje, magazyny wojskowe, zakłócali pracę zakładów produkujących na rzecz okupanta, zbierali informacje wywiadowcze, karali kolaborantów oraz atakowali niewielkie jednostki armii niemieckiej. We wszystkich krajach Niemcy zwalczali ruch oporu.

HOLOKAUST

Szczególnie tragiczny los spotkał **Żydów** i **Romów**. Na całym kontynencie stali się oni celem zaplanowanego i systematycznie prowadzonego ludobójstwa – **Holokaustu**. Żydzi zostali zmuszeni do zamieszkania **w gettach**. Panowały w nich skrajnie trudne warunki bytowe i przeludnienie. Szerzyły się głód i choroby zakaźne. Na froncie wschodnim (w Polsce, ZSRS) za oddziałami liniowymi postępowały specjalne oddziały (grupy operacyjne), które mordowały Żydów. **W styczniu 1942 r.** na konferencji w Wannsee pod Berlinem Niemcy podjęli decyzję o tzw. ostatecznym rozwiązaniu, czyli o wymordowaniu europejskich Żydów. Kierowano ich do **obozów zagłady**, gdzie byli mordowani gazem, a ich zwłoki palono. Takie obozy istniały m.in. w **Kulmhof** (Chełmnie nad Nerem), **Oświęcimiu-Brzezince** (Auschwitz-Birkenau), **Treblince**, **Sobiborze** czy **Bełżcu**. Stały się one miejscem kaźni prawie **6 mln** Żydów i Romów z całej Europy.

WIELKA KOALICJA

Stany Zjednoczone do 1941 r. pozostawały neutralne i nie uczestniczyły w wojnie. Wspierały jednak dostawami broni Wielką Brytanię, walczącą z Niemcami. W marcu 1941 r. Kongres Stanów Zjednoczonych przyjął ***Lend-Lease Act*** – ustawę, która upoważniała prezydenta Roosevelta do dostarczania broni, żywności i środków medycznych państwom walczącym z Niemcami. Po ataku III Rzeszy na ZSRS w czerwcu 1941 r. do koalicji antyniemieckiej przyłączył się Związek Sowiecki, a po ataku Japonii w grudniu 1941 r. na amerykańską bazę wojskową Pearl Harbor na Hawajach – Stany Zjednoczone. Przywódców sojuszu amerykańsko-brytyjsko-sowieckiego nazwano **wielką trójką**.

W 1943 r. **w Teheranie** doszło do spotkania Franklina Delano Roosevelta, Józefa Stalina i Winstona Churchilla. Podczas konferencji przedyskutowano strategię dalszego prowadzenia wojny. Podjęto decyzję o utworzeniu tzw. **drugiego frontu** i omówiono zarys powojennego ładu, m.in. granice Niemiec i Polski (granica na linii Curzona). Uczestnicy konferencji zobowiązali się nie zawierać z Niemcami pokoju separatystycznego i toczyć wojnę aż do bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy.

KARTA ATLANTYCKA I *DEKLARACJA NARODÓW ZJEDNOCZONYCH*

Latem 1941 r. Stany Zjednoczone i Wielka Brytania (a potem – inne państwa koalicji antyniemieckiej) podpisały ***Kartę atlantycką***, w której opisano alianckie działania. Zgodnie z tym dokumentem powojenny ład miał obejmować m.in. wyrzeczenie się użycia siły w stosunkach międzynarodowych, delegalizację podbojów i aneksji, uznanie zasad prawa narodów do suwerenności i do swobodnego wyboru formy ustroju. W styczniu 1942 r. sojusznicy podpisali ***Deklarację Narodów Zjednoczonych*** – dokument zapowiadający utworzenie nowej powszechnej organizacji międzynarodowej, mającej zastąpić Ligę Narodów.

PRZEŁOM NA FRONTACH

Latem 1942 r. Niemcy rozpoczęli ofensywę na południowym odcinku frontu wschodniego, skierowaną na dolną Wołgę i Kaukaz. Na przełomie lat 1942 i 1943 rozegrała się **bitwa pod Stalingradem**. Była ona przełomem w wojnie, gdyż od tej pory Niemcy przeszły do defensywy na froncie wschodnim. W 1943 r. doszło do bitwy pancernej na łuku kurskim, wygranej przez Armię Czerwoną.

W 1942 r. w Afryce Północnej wylądowali Amerykanie. Na przełomie października i listopada 1942 r. w **bitwie pod El-Alamejn** siły niemieckie zostały pokonane i rozpoczęły odwrót. W 1943 r. wojska niemieckie i włoskie w Afryce Północnej zostały pokonane przez siły brytyjsko-amerykańskie.

Latem 1943 r. alianci wylądowali **na Sycylii** i **na Półwyspie Apenińskim**. Doprowadziło to do aresztowania Mussoliniego przez nowy rząd włoski, który skapitulował przed aliantami. Jednak Niemcy zaczęli okupację północnych Włoch. Front zatrzymał się na kilka miesięcy na linii obrony niemieckiej. Dopiero w **maju 1944 r.** zdobycie klasztoru na Monte Cassino doprowadziło do przełamania frontu. Walki we Włoszech trwały do **2 maja 1945 r.** Mussolini zginął w kwietniu 1945 r., po zatrzymaniu go przez ruch oporu.

WALKI NA DALEKIM WSCHODZIE

W dniu **7 grudnia 1941 r.** Japończycy bez ostrzeżenia zaatakowali amerykańską bazę **Pearl Harbor** na Hawajach: zniszczyli okręty znajdujące się w porcie oraz

samoloty na pobliskich lotniskach. W następnych miesiącach opanowali ogromne obszary Azji Południowo-Wschodniej i Pacyfiku. W maju 1942 r. przegrali **bitwę morską o wyspę Midway**. Odtąd inicjatywa przeszła w ręce Amerykanów, którzy stopniowo odbijali tereny zajęte przez Japończyków.

OTWARCIE DRUGIEGO FRONTU W EUROPIE

W czerwcu 1944 r. **alianci wylądowali w Normandii** (D-Day) i tym samym otworzyli drugi front w Europie. Po zajęciu przyczółka i pokonaniu Niemców w **bitwie pod Falaise** armie alianckie ruszyły w głąb Francji. W sierpniu 1944 r. wyzwoliły Paryż i przybliżyły się do granic Niemiec. W obliczu nadchodzącej klęski w lipcu 1944 r. doszło w Niemczech do nieudanego zamachu na Hitlera.

We wrześniu 1944 r. niepowodzeniem zakończyła się **operacja „Market Garden"**, czyli próba zdobycia przez aliantów mostów na Renie. Niemcy powstrzymali natarcie aliantów w Holandii (bitwa pod Arnhem). W grudniu 1944 r. wojska niemieckie podjęły **ostatnią próbę pokonania wojsk alianckich** na froncie zachodnim **w Ardenach**. Ofensywa została jednak powstrzymana, a wojska alianckie kilka tygodni później weszły na teren Niemiec.

SYTUACJA NA FRONCIE WSCHODNIM

Od 1944 r. Armia Czerwona wyzwoliła tereny należące w 1941 r. do ZSRS, wkroczyła do Polski, Finlandii, Rumunii, Bułgarii, na Węgry, do Jugosławii, Czechosłowacji i Austrii: zajęła m.in. Budapeszt, Pragę i Wiedeń. Latem 1944 r. oddziały sowieckie dotarły do środkowej Wisły. W **Bułgarii** i **Rumunii** władzę przejęły rządy antyniemieckie, a na Słowacji w sierpniu 1944 r. doszło do antyniemieckiego powstania. W styczniu 1945 r. Armia Czerwona rozpoczęła ofensywę w kierunku zachodnim i północno-zachodnim, w wyniku której doszła w ciągu kilku tygodni do Odry. W kwietniu 1945 r. okrążyła Berlin, który zdobyła. Hitler popełnił samobójstwo. W dniu **8 maja 1945 r.** Niemcy podpisały akt bezwarunkowej kapitulacji.

KONFERENCJE W JAŁCIE I POCZDAMIE

W lutym 1945 r. na konferencji wielkiej trójki **w Jałcie** postanowiono, że Niemcy zostaną podzielone na cztery strefy okupacyjne: amerykańską, brytyjską, sowiecką i francuską. W państwach Europy Wschodniej, wyzwolonych spod niemieckiej okupacji przez Armię Czerwoną, miały po wojnie zostać przeprowadzone demokratyczne wybory. Potwierdzono linię Curzona jako granicę między Polską a ZSRS. Zdecydowano o zwołaniu konferencji założycielskiej **Organizacji Narodów Zjednoczonych**.

W lipcu i sierpniu 1945 r. **w Poczdamie** odbyła się kolejna konferencja wielkiej trójki. Zdecydowano na niej o szczegółach administrowania okupowanymi Niemcami (demilitaryzacja, demokratyzacja, denazyfikacja i dekartelizacja). Do czasu zawarcia pokoju przekazano Polsce ziemie leżące na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. W Poczdamie zdecydowano także o wysiedleniu milionów etnicznych Niemców z Polski, Czechosłowacji i Węgier na obszary okupowanych Niemiec.

KONIEC WOJNY NA DALEKIM WSCHODZIE

Po zakończeniu wojny w Europie nadal trwały walki na Dalekim Wschodzie. Aby skłonić Japonię do kapitulacji, **w sierpniu 1945 r.** Amerykanie zrzucili bomby jądrowe na Hiroszimę i Nagasaki. W tym samym czasie do wojny przeciw Japonii przyłączył się ZSRS. Wojska sowieckie szybko zajęły Mandżurię i wkroczyły do Korei. Wyczerpana Japonia **2 września 1945 r.** podpisała akt bezwarunkowej kapitulacji, kończący II wojnę światową w Azji Wschodniej.

BILANS WOJNY

II wojna światowa pozostaje najkrwawszym konfliktem w dziejach ludzkości. Działania wojenne toczyły się w Europie, Afryce Północnej, Azji i Oceanii. Pod broń powołano 110 mln osób, a w wojnie wzięło udział 61 państw (tylko sześć pozostało neutralnych). Wojna doprowadziła do zmian politycznych. W jej wyniku upadły **włoski faszyzm**, **niemiecki nazizm** i **japoński militaryzm**.

WARTO PRZECZYTAĆ

„A więc wojna...". Ludność cywilna we wrześniu 1939 r., oprac. P. Rokicki, A. Rudzińska i inni, Warszawa–Lublin 2009.

T. Głowiński, R. Igielski, M. Lebel, *Bitewnym szlakiem Września 1939 roku. Polskie bitwy i boje w obronie Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wrocław 2019.

R. Moorhouse, *Polska 1939. Pierwsi przeciw Hitlerowi*, Kraków 2019.

A. Wodzyński, *W odwrocie i walce. Codzienność polskich żołnierzy podczas kampanii 1939 roku*, Gdańsk 2013.

S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*, Poznań 2020.

Orędzie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Ignacego Mościckiego z 1 września 1939 r.

Obywatele Rzeczpospolitej!
Nocy dzisiejszej odwieczny wróg nasz rozpoczął działania zaczepne wobec Państwa Polskiego, co stwierdzam wobec Boga i historii.

W tej chwili dziejowej zwracam się do wszystkich obywateli Państwa w głębokim przeświadczeniu, że cały Naród w obronie swojej Wolności, Niepodległości i Honoru, skupi się dookoła Wodza Naczelnego i Sił Zbrojnych oraz da godną odpowiedź napastnikowi, jak to się już nieraz działo w historii stosunków polsko-niemieckich.

Cały Naród Polski, pobłogosławiony przez Boga, w walce o swoją świętą i słuszną sprawę, zjednoczony z Armią, pójdzie ramię przy ramieniu do boju i pełnego zwycięstwa.

https://polona.pl/item/obywatele-rzeczypospolitej-inc-nocy-dzisiejszej-odwieczny-wrog-nasz-rozpoczal,OTQxMjc0ODc/0/#info:metadata [dostęp: 18.01.2022].

1. Jak w orędziu nazwano Niemców? Wyjaśnij, skąd wzięło się to określenie, odwołując się do wydarzeń z historii Polski.

2. Omów zadania, jakie prezydent wyznaczył obywatelom.

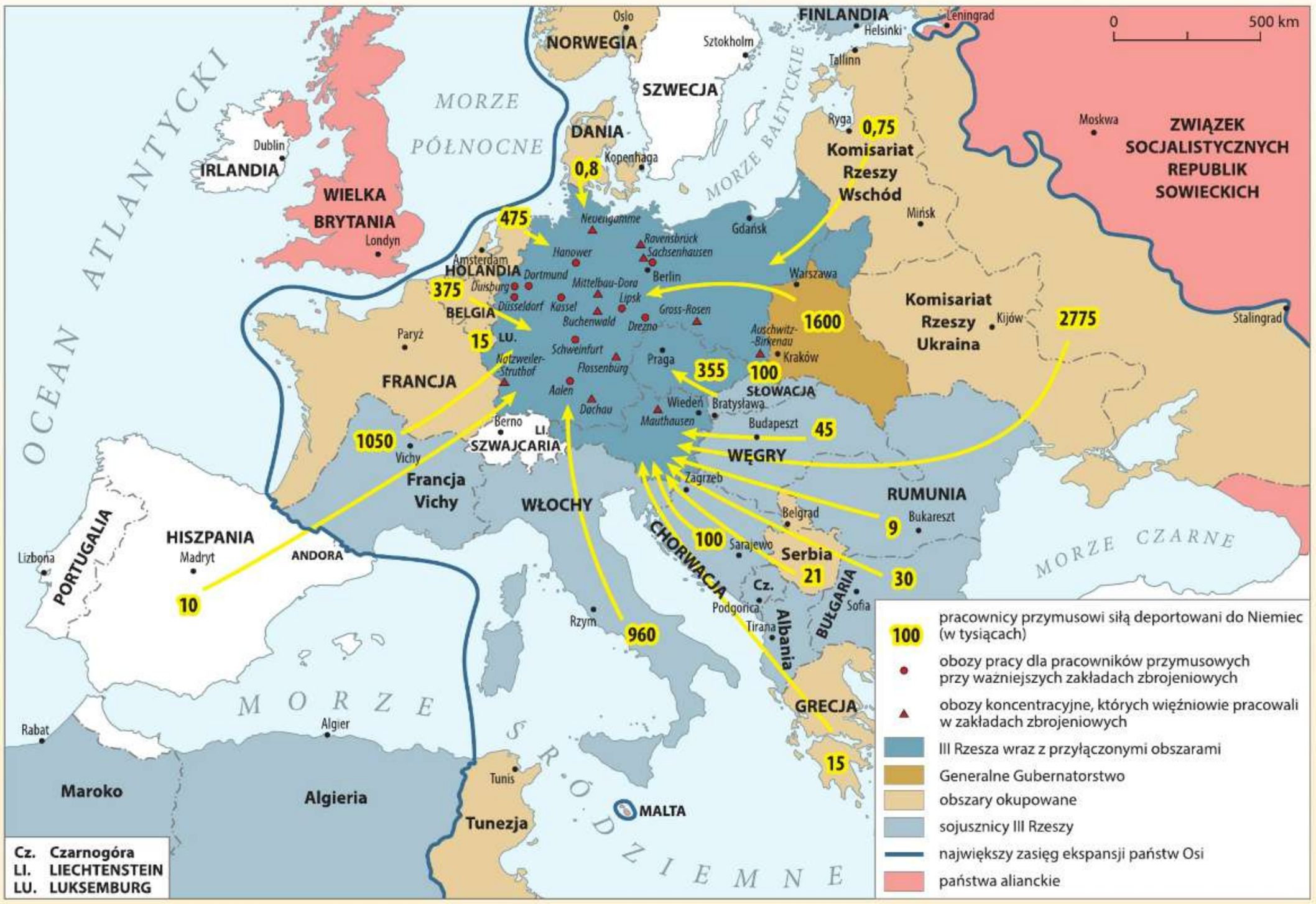

Robotnicy przymusowi w III Rzeszy w latach 1939–1945.

1. Wymień tereny, z których sprowadzano robotników przymusowych. Wskaż obszary, z których pochodziło ich najwięcej.

Brytyjski plakat z 1940 r. wzywający kobiety do pracy w fabrykach.

1. Wyjaśnij, dlaczego zatrudnianie kobiet w fabrykach stało się konieczne. Jakie efekty ich pracy przedstawiono na plakacie?

Propagandowy plakat antybolszewicki z 1944 r.

1. W jaki sposób autor plakatu uzasadniał walkę Niemiec z ZSRS?

Fragment relacji dowódcy *Einsatzgruppe D* Ottona Ohlendorfa[1] z masowej egzekucji Żydów – złożona przed trybunałem norymberskim

Wyznaczony do wykonania zadania oddział wkraczał do wsi czy miasteczka i nakazywał starszyźnie żydowskiej zwołać wszystkich Żydów w sprawie przesiedlenia. Następnie kazano im oddać wszystkie kosztowności dowódcom jednostki […]. Potem prowadzono ich na miejsce egzekucji – zazwyczaj był to rów przeciwczołgowy. Tam ich rozstrzeliwano w pozycji klęczącej lub stojącej, a trupy bądź same wpadały do rowu, bądź je tam strącano. Zanim zwłoki ostatecznie pogrzebano, dowódcy plutonu egzekucyjnego musieli upewnić się, czy wszystkich zabito[,] i dobić każdego, kto jeszcze żył.

R. Szuchta, P. Trojański, *Holokaust. Zrozumieć dlaczego*, Warszawa 2006, s. 181.

[1] Otto Ohlendorf, generał SS – za zbrodnie wojenne przeciw ludzkości został skazany na śmierć w 1948 r. Wyrok wykonano trzy lata później.

1. Określ, jaki był cel działania *Einsatzgruppe*.
2. Jakiego podstępu używali członkowie *Einsatzgruppe*, aby sprowadzić Żydów na miejsce egzekucji?

Fragment wspomnień Władysława Bartoszewskiego z pobytu w obozie w Auschwitz

22 września 1940 r. przyszedł komendant obozu Fritsch i powiedział „Popatrzcie tam, na ten komin. Popatrzcie, to jest krematorium. Wszyscy pójdziecie do krematorium, to 3 tysiące stopni ciepła". I ciągnął dalej, że to jest jedyna droga na wolność – przez komin. Było to piękne i szczere […] Pobledliśmy, drżałem. Bałem się. To była najcięższa godzina życia, cięższa niż czas działań wojennych w Warszawie i po zakończeniu działań. Przez lata całe śnił mi się ten poranek. […] A potem przyszedł ów słynny apel, którego nigdy nie zapomnę. Zdaje mi się, że było to 28 października 1940 r. lub któregoś z następnych dni. Jeden więzień uciekł. Zagnano nas wszystkich na plac. Staliśmy długie godziny. […] Wyciągano ludzi z szeregów, bito ich bez pamięci. Wtedy, w ciągu tych godzin na placu, albo później, w wyniku bicia i głodu, zmarło 150 do 180 ludzi […] Pamiętam dobrze to Boże Narodzenie. Na placu apelowym ustawiono choinkę z elektrycznymi świecami. A pod choinką leżały trupy więźniów. To był pomysł jakowegoś SS-mana. Ci, którzy zmarli tego dnia, leżeli tam wszyscy na kupie pod choinką, zanim odwieziono ich do krematorium. […] Z domu, w którym mieszkałem w Warszawie, wywieziono do KL Auschwitz 14 mężczyzn. Z tych 14 zmarło 11, a trzech zostało zwolnionych. Z jednego domu… Pierwszej zimy wymarło 80 % warszawskich transportów – bez komory gazowej i zastrzyków uśmiercających.

Polska i Niemcy w XX wieku. Wskazówki i materiały do nauczania historii, red. U.A.J. Becher. W. Borodziej, K. Ruchniewicz, Poznań 2002, s. 167.

1. Wymień kary stosowane wobec więźniów obozu koncentracyjnego za ucieczkę jednego nich. Wyjaśnij, czemu miały one służyć.
2. Podaj przyczyny wysokiej śmiertelności w obozie koncentracyjnym.
3. Jak myślisz, dlaczego komendant obozu opowiedział więźniom o komorach gazowych? Uzasadnij swoją odpowiedź.

POLECENIA

1. Opisz kolejne etapy wojny obronnej w 1939 r. i wymień główne punkty polskiego oporu.
2. Wyjaśnij, dlaczego Niemcy rozpoczęli ofensywę w Europie Zachodniej dopiero wiosną 1940 r.
3. Wymień formy działalności ruchu oporu i oceń jego wpływ na sytuację na frontach.
4. Opisz politykę Niemców wobec Żydów i Romów. Wyjaśnij, czym był Holokaust.
5. Omów bitwy, które miały decydujący wpływ na przebieg II wojny światowej.
6. Opisz uwarunkowania militarne i polityczne konferencji wielkiej trójki w Teheranie, Jałcie i Poczdamie.
7. Wyjaśnij przyczyny klęski państw Osi.
8. Sprawdź, na czym polegała polityka denazyfikacji w powojennych Niemczech.

II. POLSKA W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

- Polska pod niemiecką i sowiecką okupacją
- Działalność władz RP na uchodźstwie i w kraju
- Polscy żołnierze na frontach II wojny światowej
- Akcja „Burza” i powstanie warszawskie

Polska pierwsza w walce – plakat Marka Żuławskiego prawdopodobnie z jesieni 1939 r. Autor mieszkał i pracował w Wielkiej Brytanii.

? Wyjaśnij, co symbolizuje polska flaga – podziurawiona, ale powiewająca.

? Powiedz, komu i dlaczego autor chciał przekazać informację, że Polacy pierwsi stanęli do walki przeciw ekspansji III Rzeszy.

6 Polska pod okupacją niemiecką

- Podział ziem polskich między Niemcy a ZSRS
- Sytuacja na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie
- Polityka Niemców w stosunku do obywateli państwa polskiego
- Przykłady postaw społeczeństwa polskiego wobec zagłady Żydów

Podział ziem polskich

Pod koniec września 1939 r. Ribbentrop, Mołotow i Stalin osiągnęli porozumienie w sprawie ostatecznego podziału terytorium państwa polskiego. W rezultacie **28 września 1939 r. III Rzesza i ZSRS zawarły traktat o przyjaźni i granicach**. Sowieci zdecydowali o odstąpieniu Niemcom ziem polskich położonych między Bugiem a Wisłą (Lubelszczyzna i wschodnie Mazowsze), w zamian za prawo do aneksji Litwy. Po stronie niemieckiej znalazł się też okręg suwalski. **Niemcy** zajęły **48,2 %** terenu przedwojennej Polski, zamieszkałego przez 22,14 mln ludności, a **ZSRS – 49,5 %** terytorium II RP, zamieszkałego przez 12,662 mln ludności. W **październiku 1939 r.** Sowieci przekazali **Wileńszczyznę** Litwinom – teren obejmujący 1,5 % obszaru dawnej RP, zamieszkiwany przez 537 tys. osób. Ta sytuacja miała charakter przejściowy. Latem 1940 r. cała Litwa została wcielona do ZSRS. Z kolei Niemcy przekazali Słowakom niewielki fragment **Spiszu i Orawy**.

Po ataku III Rzeszy na ZSRS w czerwcu 1941 r. (patrz: temat 2) całość ziem przedwojennej Polski znalazła się pod kontrolą Niemców. Część południowo-wschodnią ze Lwowem dołączono do Generalnego Gubernatorstwa. Okręg białostocki został włączony bezpośrednio do III Rzeszy. Pozostałe tereny objęła niemiecka administracja: utworzono tam Komisariat Rzeszy Wschód oraz Komisariat Rzeszy Ukraina.

Porozumienie Niemiec i ZSRS zakładało także współpracę obu totalitarnych państw w zwalczaniu polskich aspiracji niepodległościowych, jak również – w celu uniemożliwienia polskiej agitacji wymierzonej przeciwko któremukolwiek z tych państw. W kolejnych miesiącach funkcjonariusze niemieckiej policji politycznej – **gestapo** – oraz sowieckiego aparatu represji – **NKWD** – spotykali się na wspólnych konferencjach (m.in. w Zakopanem i Krakowie), podczas których omawiano politykę wobec Polaków.

Ziemie wcielone do Rzeszy

Dekretem z 8 października 1939 r. Hitler nakazał **włączyć bezpośrednio do III Rzeszy**: Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę, Górny Śląsk, a także ziemię łódzką, Kujawy, część północnego Mazowsza oraz Suwalszczyznę. To samo już 1 września uczyniono z Wolnym Miastem Gdańskiem. Ziemie wcielone miały stać się integralną częścią państwa niemieckiego, dlatego zaczęto tam intensywną **germanizację** – likwidowano wszelkie przejawy polskości.

Już w grudniu 1939 r. Niemcy rozpoczęli **wysiedlanie Polaków**. Oznaczało to wywłaszczenie, a do ich domów sprowadzano niemieckich kolonistów z zaanektowanych przez ZSRS terenów Polski i Rumunii. Wysiedlonych kierowano do Generalnego Gubernatorstwa. Do 1941 r. z domów wygnano 700–800 tys. osób.

Germanizacji miała służyć ogłoszona w marcu 1941 r. **niemiecka lista narodowościowa – volkslista** (czytaj: folkslista) z podziałem na cztery grupy, od osób narodowości niemieckiej do tych nadających się do germanizacji np. ze względu na niemieckie pochodzenie. Ludność polską na Pomorzu i Śląsku wpisywano na volkslistę często pod przymusem. Osoby, które się na niej znalazły, mogły uniknąć wysiedlenia i represji, miały też prawo do większych przydziałów żywności na kartki. Jednak dla mężczyzn taka deklaracja oznaczała realną groźbę powołania do niemieckiego wojska.

Podział ziem polskich pod okupacją niemiecką.

? Odczytaj nazwy rzek, wzdłuż których w przybliżeniu przebiegała granica między III Rzeszą a ZSRS.

? Wskaż tereny, które zgodnie z korektą granic z 28 września 1939 r. znalazły się po stronie niemieckiej.

Generalne Gubernatorstwo

Z pozostałych terenów II Rzeczypospolitej okupowanych przez III Rzeszę Hitler utworzył **Generalne Gubernatorstwo** (**GG**). Była to jednostka administracyjna kierowana przez Niemców i podległa państwu niemieckiemu, formalnie jednak mająca swoje władze, własny pieniądz, sądownictwo, szkolnictwo, policję. Stolicą GG ogłoszono Kraków, aby pomniejszyć rolę Warszawy. Na czele GG stał **gubernator Hans Frank**, rezydujący w dawnej siedzibie polskich władców – zamku na Wawelu. Na terenie GG działał cały niemiecki aparat represji – wojsko i policja oraz gestapo.

WARTO WIEDZIEĆ

Granatowa policja

W końcu 1939 r. Niemcy utworzyli Policję Polską Generalnego Gubernatorstwa. Od kolorów mundurów funkcjonariuszy powszechnie nazywano ich granatowymi policjantami. Służyli w niej głównie przedwojenni polscy policjanci, którym Niemcy nakazali powrócić do służby. Tej formacji używano przede wszystkim do zadań porządkowych, jednak nakazywano jej funkcjonariuszom także stosować represje w stosunku do ludności cywilnej. „Granatowi policjanci" byli też zobowiązani do ścigania Żydów ukrywających się poza gettami. Mimo to część z nich starała się potajemnie współpracować z antyniemiecką konspiracją.

W skład Gubernatorstwa wchodziły początkowo **cztery dystrykty** – **radomski**, **krakowski**, **lubelski** i **warszawski**. Po ataku Niemiec na ZSRS w 1941 r. do GG dołączono dystrykt **piąty** – **lwowski** (dystrykt Galicja).

Głównym celem niemieckiej polityki na terenie GG było uczynienie z mieszkających tam Polaków **niewolniczej siły roboczej pracującej na rzecz III Rzeszy**. Dlatego Niemcy zlikwidowali polskie szkoły wyższe i średnie – Polak miał możliwość jedynie zdobycia wykształcenia podstawowego oraz zawodu i natychmiast był kierowany do pracy. Polaków masowo wywożono również do Niemiec do pracy przymusowej w rolnictwie i przemyśle. Byli tam oni zmuszani do pracy fizycznej w ciężkich warunkach po 12 godzin na dobę. Szacuje się, że do takiej pracy wywieziono ok. 2,8 mln Polaków, w tym dzieci.

Dla Polaków miała być dostępna jedynie **niższa kultura** – podrzędne kabarety, teatralne i filmowe komedie oraz twórczość niemieckich autorów. Zakazano wykonywania utworów Chopina, a jego warszawski pomnik wysadzono w powietrze. Okupanci zniszczyli też pomnik Adama Mickiewicza w Krakowie. Bezwzględnie niszczono wszystko, co przypominało o polskim zwycięstwie pod Grunwaldem. Na niemieckie zmieniano nazwy miast, ulic i placów. Polską prasę zlikwidowano, a na jej miejsce zaczęto wydawać po polsku niemieckie gazety. Zamykano, niszczono i rozkradano polskie biblioteki, archiwa, muzea. Zlikwidowano nawet polskie kluby sportowe, a uprawiania sportu zakazano.

Część Polaków pozbawiano majątku (podobnie jak na terenach wcielonych do Rzeszy). W większych miastach musieli oni opuścić mieszkania, które trafiały do niemieckich urzędników okupacyjnych. **Na Zamojszczyźnie** w latach 1942–1943 przeprowadzono brutalną pacyfikację prawie 300 polskich wsi. Ponad 100 tys. ich mieszkańców wygnano z domów, a na ich miejsce sprowadzono niemieckich osadników. Akcja ta była wynikiem niemieckich planów poszerzenia tzw. przestrzeni życiowej na wschodzie.

Generalne Gubernatorstwo zostało poddane **bezwzględnej eksploatacji gospodarczej**. Państwowy przemysł przejęli Niemcy, część zakładów zdemontowano i wywieziono do Rzeszy. Prywatne zakłady przemysłowe należące do Żydów skonfiskowano. Te, które należały do Polaków, znalazły się pod ścisłym nadzorem okupanta. Wprowadzano **reglamentację żywności**. Aby ją zakupić, trzeba było posiadać specjalne kartki. Rozkwitł za to **czarny rynek**, na którym można było kupić żywność bez kartek. Jej cena była jednak bardzo wysoka.

Dzieci wysiedlone z Zamojszczyzny. Niektórym wysiedlonym rodzinom Niemcy odebrali dzieci, które uznali za „dobre rasowo", i wysłali je w głąb III Rzeszy w celu germanizacji. Trafiały one do bezdzietnych rodzin niemieckich lub nazistowskich ośrodków wychowawczych.

? Sprawdź, jaki los spotkał pozostałe wysiedlone dzieci.

Niektóre miejsca stały się niedostępne dla Polaków – np. parki, część miejsc w tramwajach. Z reguły pojawiały się tam tabliczki *Nur für Deutsche* (Tylko dla Niemców) lub – jak w tym przypadku „Tylko dla niemieckich podróżnych".

? Powiedz, w jakim celu okupanci tworzyli takie miejsca.

DZIENNIK RADOMSKI

Cena 20 gr.

Uroczystość w głównej kwaterze ku czci kanclerza Hitlera.

Gadzinówki – tak nazywano gazety, które Niemcy wydawali w języku polskim podczas okupacji. Były one narzędziami propagandy. Do gadzinówek zaliczał się m.in. „Dziennik Radomski".

? Zwróć uwagę na to, jaka informacja znalazła się na pierwszej stronie gazety. Czy była ona ważna dla Polaków?

Mieszkańcy wsi zostali obciążeni **kontyngentami** – obowiązkowymi dostawami żywności dla władz niemieckich.

Także w GG Niemcy zachęcali Polaków do przyjmowania volkslisty. Opór w stosunku do tej propozycji był jednak znacznie większy niż na ziemiach wcielonych. Volksdeutschów (czytaj: folksdojczów) – jak nazywano osoby, które zgodziły się podpisać volkslistę – Polacy traktowali jak zdrajców.

Okupacyjny terror

Od pierwszych dni wojny niemiecką politykę w stosunku do Polaków charakteryzował **terror**. Zamiarem okupanta było fizyczne zlikwidowanie polskich elit (naukowców, nauczycieli, prawników, polityków i samorządowców, działaczy organizacji patriotycznych i kombatanckich). Niemcy zakładali, że po krótkim czasie Polacy jako naród przestaną istnieć.

Już od 1 września Niemcy przystąpili do operacji **eksterminacyjnej**. Niemieckie oddziały wkraczające na Górny Śląsk posiadały przygotowane listy Polaków, których należy natychmiast zabić. Znaleźli się na nich m.in. przedstawiciele inteligencji i uczestnicy powstań śląskich. Tylko w ciągu pierwszych 72 godzin wojny rozstrzelano tam niemal 200 osób. Takie akcje przeprowadzano w kolejnych dniach także w innych miejscach, np. na Pomorzu. Od października 1939 r. do kwietnia 1940 r. **w Lasach Piaśnickich** w pobliżu Wejherowa Niemcy zorganizowali serię egzekucji. Rozstrzelali tam od 12 do 14 tys. osób – przede wszystkim pomorskiej polskiej inteligencji.

W Krakowie 6 listopada 1939 r. Niemcy przeprowadzili akcję aresztowania 183 wykładowców akademickich – przede wszystkim z Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej. Profesorów zaproszono na spotkanie w sprawie organizacji zajęć akademickich. Zebranych aresztowano i w większości uwięziono w obozach koncentracyjnych w Sachsenhausen, a następnie Dachau. Przetrzymywani byli w ciężkich warunkach, co doprowadziło do śmierci 20 z nich. W 1940 r. większość z pozostałych przy życiu stopniowo zwalniano.

Na terenie GG w 1. połowie **1940 r.** Niemcy przeprowadzili skierowaną przeciw inteligencji **„akcję AB"**. W jej ramach zamordowali ok. 3,5 tys. osób. Symbolem tych mordów jest podwarszawski leśny cmentarz w **Palmirach**, na którym leży ponad 2 tys. ofiar niemieckich zbrodniarzy. Wśród zabitych znaleźli się m.in. **Maciej Rataj** (były marszałek sejmu), **Janusz Kusociński** (wybitny sportowiec, medalista olimpijski, patrz: s. 70), **Mieczysław Niedziałkowski** (jeden z przywódców ruchu socjalistycznego).

WARTO WIEDZIEĆ

Prześladowanie katolickich duchownych

W latach 1939–1945 zginęło ok. 20 % polskich duchownych. Wielu z nich stało się ofiarami niemieckich represji mających na celu likwidację polskiej inteligencji. Z Wielkopolski wysiedlono lub aresztowano wszystkich biskupów katolickich, do opuszczenia swoich parafii zmuszono ponad 95 % tamtejszych proboszczów. Prawie 1,8 tys. polskich duchownych Niemcy więzili w obozie koncentracyjnym Dachau, ponad 800 z nich tam zginęło.

Cmentarz w Palmirach, położony na skraju Puszczy Kampinoskiej pod Warszawą. Egzekucje na leśnej polanie rozpoczęły się w grudniu 1939 r. i trwały do lipca 1941 r. Niemcy zamordowali tu ponad 2 tys. osób.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, jak przeprowadzano egzekucje i maskowano miejsce zbrodni.

W lipcu 1941 r. na **Wzgórzach Wuleckich we Lwowie** Niemcy rozstrzeli 45 osób – m.in. naukowców, pisarzy, lekarzy. Zginęli tam pisarz Tadeusz Boy-Żeleński i pięciokrotny polski premier, matematyk Kazimierz Bartel.

Za najmniejsze przewinienia wobec władz okupacyjnych karano wywózką na roboty przymusowe, osadzeniem w obozie koncentracyjnym lub śmiercią. Niemcy stosowali **zasadę odpowiedzialności zbiorowej**. Codziennością stały się łapanki, aresztowania przypadkowych osób, zbiorowe egzekucje. W **grudniu 1939 r.** okupanci rozstrzelali 107 przypadkowych osób w **Wawrze** pod Warszawą w odwecie za zabicie dwóch Niemców. Symbolem męczeństwa Polaków i niemieckiego bestialstwa stały się siedziby gestapo, gdzie podczas przesłuchań torturowano ludzi, np. **w warszawskiej alei Szucha**, **w lubelskim Domu pod Zegarem** czy w dawnym hotelu **„Palace" w Zakopanem**, a także więzienia: **„Pawiak" w Warszawie**, **Zamek Lubelski**, **Montelupich w Krakowie**, **zamek Lubomirskich w Rzeszowie** i wiele innych.

Niemcy pacyfikowali całe wsie współpracujące z polskim ruchem oporu, np. w **lipcu 1943 r.** zabito lub spalono żywcem ponad 200 mieszkańców świętokrzyskiej **wsi Michniów** w odwecie za pomoc, jakiej mieszkańcy udzielali partyzantom AK.

Janusz Kusociński (1907–1940). We wrześniu 1939 r. bronił Warszawy, a następnie zaangażował się w działalność konspiracyjną. Po aresztowaniu przez Niemców przez niemal trzy miesiące był przesłuchiwany i torturowany – nikogo nie wydał. Został rozstrzelany 21 czerwca 1940 r. w Palmirach.

Zbiorowa egzekucja ludności cywilnej w Warszawie w 1941 r.

? Powiedz, w jakim celu Niemcy przeprowadzali takie egzekucje.

BIOGRAM

BP JULIUSZ BURSCHE (czytaj: bursze)
(1862–1942)

Pastor, biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Jego rodzina miała korzenie niemieckie, jednak Bursche uważał się za Polaka – był bardzo zaangażowany w budowę niepodległego państwa polskiego. Po napaści Niemiec na II RP wydał orędzie, w którym potępił agresję i wyraził nadzieję, że w przyszłości do Polski będą należały Śląsk, Mazury i Pomorze. Niemcy aresztowali go już na początku października 1939 r. i wywieźli do Berlina. Mimo nacisku pastor nie wyrzekł się polskości i został zamordowany.

Witold Zacharewicz (1914–1943) był znanym aktorem przedwojennego polskiego kina. Został aresztowany za działalność konspiracyjną. Trafił do obozu Auschwitz i tam został zamordowany. Zwróć uwagę na naszywkę znajdującą się na pasiaku więźnia. Czerwony trójkąt oznacza więźnia politycznego – wroga państwa niemieckiego. Litera „P" oznacza narodowość (Polak, niem. *Pole*). Obok umieszczono numer obozowy więźnia.

Obozy koncentracyjne

Niemcy stworzyli na ziemiach polskich **sieć obozów koncentracyjnych**. Pierwszym obozem utworzonym po rozpoczęciu wojny był Stutthof, położony na terenie Wolnego Miasta Gdańska. W kolejnych miesiącach uruchamiano nowe obozy – największy z nich – **Auschwitz** (patrz: s. 31) – ruszył 14 czerwca 1940 r. w Oświęcimiu. Pierwsi trafili do niego polscy więźniowie polityczni z Tarnowa. W następnych miesiącach do Auschwitz zwożono kolejne grupy więźniów: Żydów, Romów, a po czerwcu 1941 r. – także sowieckich jeńców wojennych. W tym obozie przebywali przedstawiciele ponad 20 narodów. W 1941 r. ruszył **obóz na Majdanku** (formalnie – KL Lublin).

Każdy z obozów koncentracyjnych miał filie (podobozy), w których więźniowie byli wykorzystywani do niewolniczej pracy.

Polaków wywożono także do obozów koncentracyjnych położonych na terenie III Rzeszy. Wiele Polek trafiło do obozu kobiecego **Ravensbrück**, gdzie stały się one ofiarami pseudomedycznych eksperymentów. Do **Dachau** trafiali polscy duchowni katoliccy. **Mauthausen-Gusen** stało się miejscem kaźni polskiej inteligencji. Polacy byli też jedną z głównych narodowości więzionych w **Gross-Rosen**, gdzie wykorzystywano ich do niewolniczej pracy m.in. w kamieniołomach.

Sytuacja Żydów w okupowanej Polsce

Okupanci realizowali na ziemiach polskich systematycznie **ludobójczą politykę** wobec Żydów. Jedyną szansą na przeżycie dla prześladowanych było ukrywanie się wśród nieżydowskich mieszkańców. Jednak za pomoc i ukrywanie Żydów obowiązywała **kara śmierci**. Mimo tego realnego zagrożenia wiele osób starało się im pomóc. W konspiracji działała cywilna organizacja Rada Pomocy Żydom – Żegota, finansowana przez podziemne władze państwowe, której celem było ratowanie osób narodowości żydowskiej. Część Żydów ukrywających się poza gettami używała fałszywych dokumentów. Niektórzy duchowni wydawali im fałszywe metryki chrztu, aby mogli oni podawać się za Polaków. Czasami rodzice decydowali się na dramatyczne decyzje o rozstaniu ze swoimi dziećmi i przekazaniu ich poza getto. Trafiały one do polskich rodzin lub do sierocińców.

Duża część ukrywających się Żydów musiała pozostawać w kryjówkach i była zdana na pomoc innych. Ludzie, którzy zdecydowali się ich ratować, obawiali się nie tylko Niemców, lecz także **szmalowników** i donosicieli.

Szmalcownik – w gwarze okupacyjnej określenie szantażysty, osoby domagającej się pieniędzy od ukrywającego się Żyda lub od osoby mu pomagającej – pod groźbą złożenia donosu władzom niemieckim.

BIOGRAM

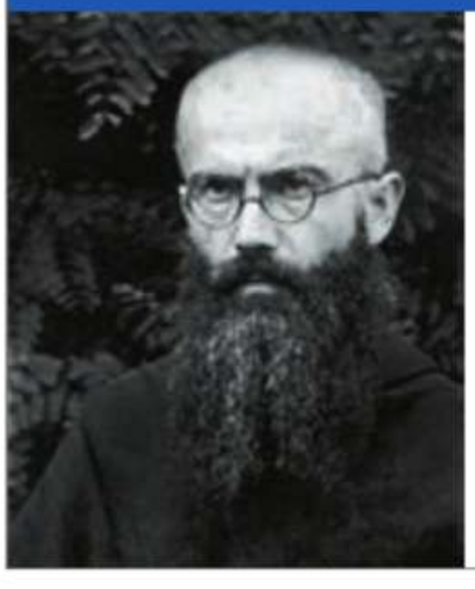

OJCIEC MAKSYMILIAN MARIA KOLBE

(1894–1941)

Franciszkanin – zakonnik i ksiądz katolicki. W dwudziestoleciu międzywojennym założył klasztory franciszkańskie w Niepokalanowie i Nagasaki (Japonia). Tworzył tam drukarnie, w których wydawano prasę i książki. Niemcy aresztowali go w 1941 r. i uwięzili w obozie Auschwitz. Ojciec Kolbe dobrowolnie zgodził się zastąpić jednego z polskich więźniów skazanych na śmierć. Umarł w bunkrze głodowym, dobity zastrzykiem z fenolu. W 1982 r. został ogłoszony świętym przez papieża Jana Pawła II.

Sprawiedliwi – wybrane przykłady

Mimo wszechogarniającego terroru niemieckiego skierowanego przeciwko osobom pomagającym Żydom taką pomoc niesiono.

W niewielkim Drohobyczu **Izydor i Jarosława Wołosiańscy** w latach 1941–1944 ukrywali aż 39 osób. Wszyscy przeżyli Zagładę.

We wsi Markowa rodzina **Józefa i Wiktorii Ulmów** ukrywała ośmioro Żydów. Na skutek donosu kryjówka została w 1944 r. zdekonspirowana, a Żydzi i Polacy – zabici przez Niemców. Zginęli Józef i Wiktoria (która była w ciąży), a także ich dzieci.

Medal „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”.

Siostra Matylda Getter (1870–1968) z katolickiego Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi uratowała ok. 500 żydowskich dzieci. Podobną pomoc niosła greckokatolicka wspólnota studytów w Uniowie koło Lwowa.

Dom Żabińskich na terenie warszawskiego zoo, w którym również ukrywali Żydów.

Jan Żabiński, w latach 1929–1951 dyrektor warszawskiego Ogrodu Zoologicznego, i **jego żona Antonina**. Razem zorganizowali na terenie zoo kryjówki dla Żydów uciekających z warszawskiego getta, przez które przewinęły się setki uciekinierów.

Irena Sendlerowa (1910–2008) wraz ze współpracownikami organizowała akcję ratowania dzieci z getta. Na prośbę rodziców wynoszono je i umieszczano pod fałszywymi nazwiskami w polskich rodzinach, sierocińcach i klasztorach. Ocalono w ten sposób ok. 500 osób. W 1943 r. Sendlerowa została kierowniczką referatu dziecięcego Rady Pomocy Żydom „Żegota”.

Wszystkie przedstawione wyżej osoby zostały uznane za **Sprawiedliwych wśród Narodów Świata**. Taką nazwę nosi ustanowione w 1963 r. najwyższe odznaczenie izraelskie przyznawane osobom, które niosły pomoc Żydom zagrożonym śmiercią podczas Holokaustu. Do 2020 r. odznaczenie otrzymało ponad 27 tys. osób, wśród nich największą, 25-procentową grupę stanowią Polacy.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Szewach Weiss (czytaj: wais,ur. 1935).

„Dwie stodoły"

Szewach Weiss urodził się w rodzinie żydowskiej na polskich Kresach Wschodnich. Rodzinna Weissów przetrwała pogromy w 1941 r. dzięki pomocy polskiej sąsiadki. Następnie trafiła do getta, skąd jej członkom udało się uciec. Przez trzy lata ukrywali się dzięki pomocy Polaków i Ukraińców. Po wojnie Szewach Weiss został w Izraelu profesorem uniwersyteckim, przewodniczącym parlamentu, przewodniczącym Rady Instytutu Pamięci Jad Waszem. Był też ambasadorem Izraela w Polsce. Przemawiając w 2001 r. podczas uroczystości odsłonięcia pomnika upamiętniającego ofiary pogromu w Jedwabnem, mówił: „Ludzie, którzy żyli tuż obok i znali nawzajem swoje imiona – zamordowali i spalili swoich sąsiadów. Ja, profesor Szewach Weiss, ambasador Izraela w Polsce, miałem okazję spotkania w życiu również innych sąsiadów. Dzięki nim ja i moja rodzina przeżyliśmy Holokaust. Dzięki nim mogę teraz stanąć przed wami. W swoim życiu poznałem także inne stodoły, w których ukrywano Żydów".

Hitlerowska polityka umiejętnie podsycała antyżydowskie postawy części społeczeństwa. Zdarzały się donosy na ukrywających się Żydów, zabójstwa czy rabowanie ich mienia, a nawet **pogromy**, jak w lipcu 1941 r. w Jedwabnem. Z inspiracji Niemców grupa kilkudziesięciu Polaków zamknęła miejscowych Żydów w stodole, którą podpalono. Spalono żywcem ponad 300 osób. We Lwowie w końcu czerwca i w lipcu 1941 r. nacjonaliści ukraińscy zorganizowali dwa pogromy, w których zabito w sumie ok. 6 tys. Żydów. Od czerwca 1941 r. litewscy nacjonaliści mordowali Żydów w podwileńskich Ponarach (patrz: s. 33). Składanie donosów na ukrywających się Żydów emigracyjne i konspiracyjne władze polskie traktowały jako **zdradę** i **kolaborację**. Wśród wyroków sądów podziemnych znalazły się także wyroki śmierci na winnych takich denuncjacji.

Wydaje się, że najliczniejsza grupa Polaków **była zdystansowana** wobec rozgrywającego się na ich oczach Holokaustu. Składało się na to kilka czynników. Na wszechobecny niemiecki terror i strach o życie własne oraz najbliższych nałożyły się prozaiczne kwestie związane z codziennym funkcjonowaniem. Ukrywającym się trzeba było zapewnić choćby żywność, co oznaczało spore wydatki. Nie bez znaczenia było także wyobcowanie społeczne części Żydów, którzy nie mieli bliskich znajomych wśród Polaków.

KALENDARIUM

październik 1939	utworzenie Generalnego Gubernatorstwa
październik 1939–kwiecień 1940	egzekucje w Lasach Piaśnickich na Pomorzu
grudzień 1939	zbrodnia w Wawrze
wiosna 1940	utworzenie obozu Auschwitz
kwiecień 1940	początek „akcji AB" na terenie GG
czerwiec–lipiec 1941	zajęcie przez Niemców ziem polskich okupowanych przez Sowietów
lipiec 1941	egzekucje na Wzgórzach Wuleckich we Lwowie
1942–1943	niemieckie wysiedlenia Polaków z Zamojszczyzny
12–13 lipca 1943	pacyfikacja wsi Michniów

PODSUMOWANIE

Niemcy i ZSRS zawarły 28 września 1939 r. traktat o przyjaźni i granicach. Na jego podstawie przeprowadzono ostateczny podział ziem polskich. III Rzesza zajęła 48,2 % terenu przedwojennej Polski, a ZSRS – 49,5 %. ■ Ziemie zajęte przez Niemców podzielono na dwie części. Pierwszą z nich stanowiły tereny włączone bezpośrednio do III Rzeszy, które miały być jak najszybciej zgermanizowane. Z drugiej części utworzono podległe Niemcom Generalne Gubernatorstwo ze stolicą w Krakowie. ■ Na podbitych terenach okupant wprowadził terror. Niemcy podjęli systematyczną eksterminację inteligencji, ziemian, duchowieństwa i warstw przywódczych. ■ Za pomoc niesioną Żydom w Polsce groziła śmierć. Mimo to znalazło się wielu Polaków, którzy starali się im pomóc przeżyć Zagładę.

POLECENIA

1. Przypomnij, w jaki sposób Niemcy podzielili tereny dawnej II RP.
2. Opisz politykę niemiecką wobec Polaków na terenach wcielonych do III Rzeszy i w GG.
3. Podaj przykłady niemieckiej polityki terroru na polskich ziemiach okupowanych.
4. Opisz sytuację ludności żydowskiej na terenach okupowanych przez III Rzeszę.
5. Scharakteryzuj postawy polskiego społeczeństwa wobec Holokaustu.
6. Odszukaj informacje na temat akcji „Zawołani po imieniu”, prowadzonej przez Instytut Pileckiego.
7. Sprawdź, kiedy obchodzone są: Narodowy Dzień Pamięci Polaków ratujących Żydów pod okupacją niemiecką, Dzień Walki i Męczeństwa Wsi Polskiej, Dzień Pamięci o Zagładzie Romów, Narodowy Dzień Pamięci Ofiar Niemieckich Nazistowskich Obozów Koncentracyjnych i Obozów Zagłady. Z jakimi wydarzeniami są związane te dni?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment przesłuchania Józefa Nadrykowskiego w sprawie niemieckich zbrodni popełnionych w forcie III twierdzy Modlin w Pomiechówku. Mieściło się tam więzienie karno-śledcze gestapo. Zeznania złożono 30 kwietnia 1947 r. przed prokuratorem Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Warszawie.

W kwietniu 1943 r., na dwa dni przed Wielkanocą, jako podejrzany o działalność polityczną zostałem przewieziony przez Niemców z więzienia pułtuskiego do obozu w Pomiechówku. Przebywałem tam do 12 listopada 1943 r., po czym zostałem przewieziony do Mauthausen.

W czasie pobytu w obozie w Pomiechówku byłem badany [przesłuchiwany] cztery razy przez Litkego, Zemsa i Plewkę, innych nazwisk nie znam. W czasie badania wymienione osoby biły mnie kijami po całym ciele, nie wyłączając głowy. Po biciu tym byłem okaleczony. Po dokonanych badaniach zostawałem przykuty do ściany. Czterokrotne badania połączone z przykuwaniem do ściany trwały bez przerwy cztery doby. Przez pierwsze dwie doby nic jeść nie dostałem. W dwóch następnych dobach otrzymałem po 10 dkg chleba.

W ten sam sposób byli badani i inni więźniowie obozu. Podczas badania wiele osób zostało zabitych kijami. Z miejsca badań ja osobiście wyniosłem osiem osób zabitych, z których znam tylko jedno nazwisko, Araniego z Puszczy Kampinoskiej.

Widziałem badanych wiszących głową na dół. W czasie badania szczuto więźniów psami i tresowano psy w szczuciu więźniów.

© Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

1. Wyjaśnij, co dla Niemców oznaczało określenie „działalność polityczna”.
2. Opisz metody, jakimi posługiwali się Niemcy podczas przesłuchania. Jak uważasz, czemu miały one służyć?

7 Ziemie polskie pod okupacją sowiecką

- Włączenie ziem Polski do republik sowieckich
- Depolonizacja ziem okupowanych przez Związek Sowiecki
- Deportacje Polaków w głąb ZSRS
- Zbrodnia katyńska

Polskie tereny zajęte przez ZSRS

Od pierwszych dni okupacji władze sowieckie przystąpiły do działań na rzecz formalnego **przyłączenia do ZSRS dawnych ziem polskich**, które miały mieszany charakter etniczny (chociaż Polacy stanowili tam najliczniejszą grupę). Władze sowieckie podtrzymywały propagandową tezę, że te terytoria zostały zajęte w interesie ludności białoruskiej i ukraińskiej. Przedstawiały II RP jako kraj kapitalistów i obszarników uciskający mniejszości narodowe i robotników.

Na terenach zajętych przez Armię Czerwoną utworzono fikcyjne organizmy państwowe: **Zachodnią Białoruś** ze stolicą w Białymstoku i **Zachodnią Ukrainę** ze stolicą we Lwowie. Następnie, **22 października 1939 r.**, na tych terenach przeprowadzono pod kontrolą NKWD i Armii Czerwonej fikcyjne wybory (patrz: temat 2). W ten sposób zalegalizowano włączenie dawnych terenów polskich do republik sowieckich. Ludności zamieszkującej dawne polskie tereny **przymusowo nadano sowieckie obywatelstwo**.

WARTO WIEDZIEĆ

Polityka II RP wobec mniejszości i jej skutki

Popełnione w latach 30. błędy polskiej polityki wewnętrznej sprawiły, że część mniejszości narodowych – zwłaszcza Białorusini, Ukraińcy i Żydzi – czuła się wówczas przez państwo dyskryminowana. Był to skutek wzmożenia polityki polonizacyjnej. Przedstawicielom mniejszości nieformalnie ograniczano dostęp do państwowych posad oraz utrudniano dostanie się na studia. Głośnym echem odbiła się realizowana w końcu lat 30. akcja burzenia prawosławnych świątyń – w jej ramach zniszczono niemal 100 cerkwi. Niektórzy przyjęli więc z zadowoleniem pojawienie się Armii Czerwonej. Zdarzało się nawet, że we wrześniu 1939 r. na Kresach atakowano i zabijano polskich policjantów, żołnierzy, urzędników, ziemian i chłopów. Część tych ataków inspirowali komuniści.

Sowiecki plakat propagandowy z 1939 r.

? Wyjaśnij, kim jest człowiek, który wita czerwonoarmistę. Co sugeruje serdeczny uścisk obu mężczyzn? Co oznacza czerwony sztandar widoczny w tle?

? Powiedz, po czym można poznać, że plakat odnosi się do zajęcia ziem II RP?

Oznaczało to m.in., że mężczyźni zostali zobowiązani do służby w Armii Czerwonej. Na zajętych obszarach władze sowieckie, m.in. przy wsparciu sprzyjających im Białorusinów, Polaków, Ukraińców i Żydów, wprowadziły sowieckie prawo, administrację państwową i partyjną wszystkich szczebli. Na tych obszarach zaczęło także działać NKWD.

Latem 1940 r. **wojska sowieckie zajęły Litwę**. Polakom mieszkającym na Wileńszczyźnie narzucono sowieckie obywatelstwo.

Sowiecka polityka okupacyjna

Głównym celem polityki ZSRS na anektowanych terenach państwa polskiego była **całkowita sowietyzacja społeczeństwa**. Drogami do osiągnięcia tego celu miały być: wymordowanie polskich elit państwowych, naukowych i gospodarczych, wywózka części obywateli polskich w głąb ZSRS i całkowite podporządkowanie tych, którym udało się pozostać w domach.

Po aneksji przez ZSRS polskich terenów wschodnich rozpoczęły się **masowe aresztowania i zsyłki** działaczy społecznych i gospodarczych, przedstawicieli polskich władz, sądownictwa, właścicieli ziemskich, księży, pisarzy, nauczycieli. Władze sowieckie potraktowały ich jako wrogów rewolucji, służących państwu polskiemu. Masowe wywłaszczenia pozbawiły podstaw egzystencji wiele polskich rodzin, którym odebrano majątki, fabryki, przedsiębiorstwa, sklepy. Unieważniono polskiego złotego, co spowodowało, że ludzie utracili swoje oszczędności. Rozpoczęto kolektywizację. Prowadzono też eksterminację polskiej inteligencji. Wkrótce zaczęły się masowe wywózki – **deportacje** – na Wschód (m.in. na Syberię i do Kazachstanu).

Deportowani z województwa tarnopolskiego przy pracy w okolicach Swierdłowska.

? Wyjaśnij, jaką pracę wykonują osoby na zdjęciu. Sprawdź, gdzie leży Swierdłowsk (obecnie Jekaterynburg).

Eugeniusz Bodo, jeden z najpopularniejszych aktorów przedwojennego polskiego kina, na zdjęciu w latach 30. oraz jako sowiecki więzień. Został aresztowany przez NKWD w 1941 r. i przez następne lata był więziony. Zmarł z wycieńczenia w łagrze w październiku 1943 r.

BIOGRAM

MENACHEM BEGIN

(1913–1992)

Urodził się w rodzinie żydowskiej jako Mieczysław Biegun, przed wojną mieszkał w Warszawie. Po niemieckiej agresji na Polskę schronił się w Wilnie. W 1940 r., po aneksji Litwy przez Związek Sowiecki, został aresztowany i deportowany na Syberię. Na wolność wyszedł w 1941 r. i wstąpił do armii formowanej przez gen. Andersa (patrz: s. 100). Wraz z polskim wojskiem dotarł do Jerozolimy, gdzie – za przyzwoleniem dowództwa – zdezerterował i zaangażował się w walkę o powstanie państwa Izrael. W niepodległym kraju wielokrotnie sprawował urząd ministra, a w latach 1977–1983 był premierem.

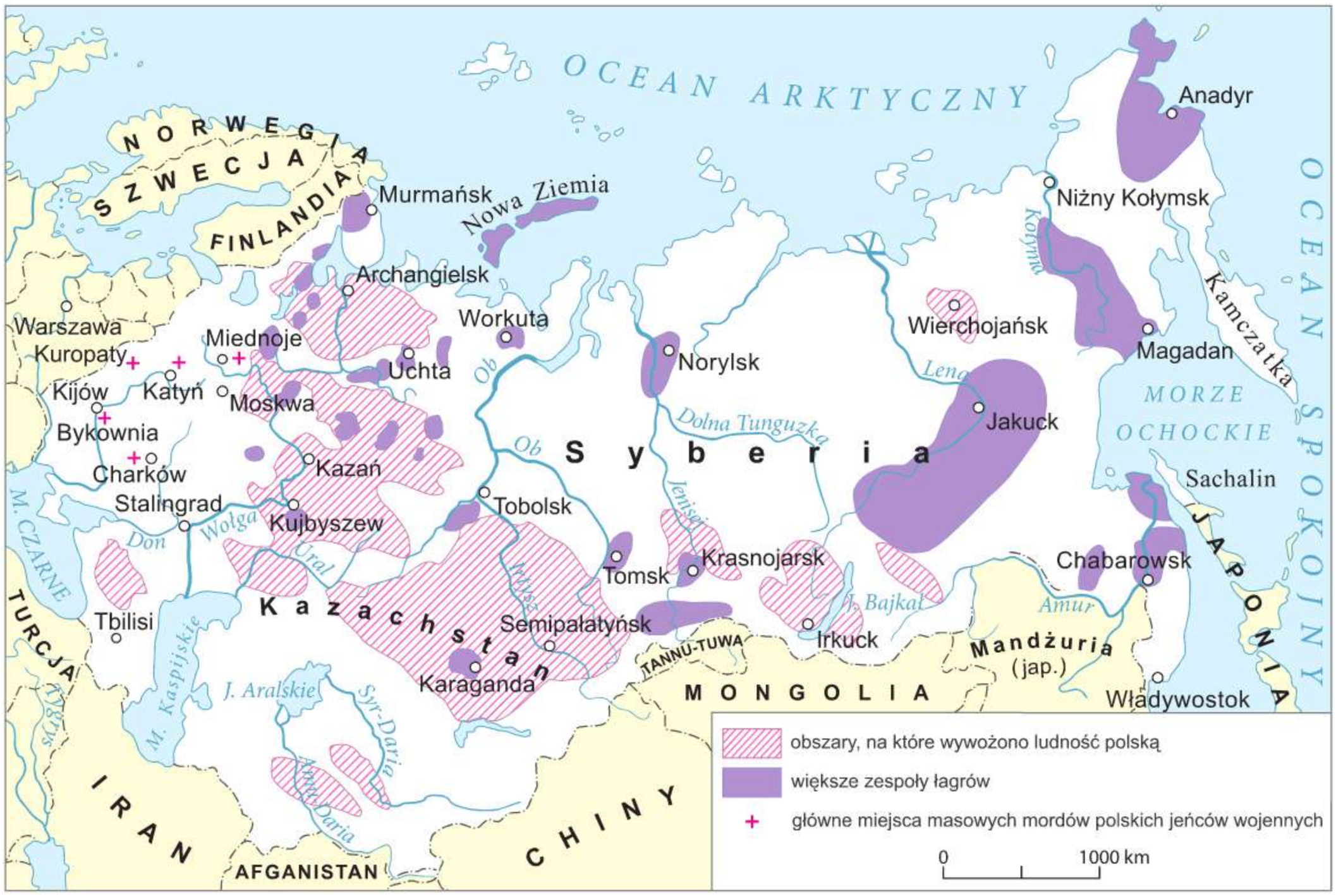

Łagry i miejsca przymusowego osiedlenia Polaków.

? Wskaż miejsca zsyłki Polaków.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, jaki klimat panuje w rejonach, do których zsyłano Polaków.

? Wybierz trzy miejscowości w rejonach zsyłek i sprawdź, jak daleko leżą od wschodniej granicy II RP.

Akcja masowych deportacji odbyła się w czterech głównych falach: w lutym, kwietniu i czerwcu 1940 r. oraz maju–czerwcu 1941 r. W ramach tej ostatniej akcji wywózką objęto także Polaków z Wileńszczyzny. W sumie zostało **wywiezionych ponad 300 tys. dawnych obywateli II RP** – przede wszystkim Polaków, ale też Białorusinów, Ukraińców i Żydów.

Deportację najczęściej przeprowadzano według **stałego schematu**. Najpierw NKWD sporządzało listy osób uznanych za potencjalnych wrogów Związku Sowieckiego. Często takie listy były sporządzane przy udziale miejscowych współpracowników sowieckich władz i komunistów. Trafiali na nie polscy inteligenci – nauczyciele, prawnicy, urzędnicy, działacze społeczni. Z czasem zaczęto także wpisywać tam nazwiska działaczy białoruskich, ukraińskich i żydowskich organizacji społecznych. Nocą do mieszkań i domów wkraczały milicja i NKWD, a deportowanym pozostawiano kilkanaście minut na spakowanie. Mogli oni zabrać ze sobą tylko najpotrzebniejsze rzeczy. Przewożono ich wagonami przeznaczonymi do transportu zwierząt lub towarów, a taka podróż w chłodzie, brudzie i tłoku trwała przez wiele tygodni.

Zesłanych kierowano do **łagrów** lub do tzw. **specjalnych miejsc osiedlenia**. W tym drugim przypadku mogli oni mieszkać w domach lub barakach i samodzielnie chodzić do pracy, nie mogli jednak bez pozwolenia opuszczać miejscowości, do której ich przywieziono. Często wysyłano ich do katorżniczych prac w kopalniach czy syberyjskich lasach. Wielu straciło tam zdrowie lub życie.

Deportacja – przymusowe przesiedlenie osoby bądź grupy ludności z jednego obszaru na drugi z powodów politycznych.

Zbrodnia katyńska

Po agresji 17 września do niewoli Armii Czerwonej dostało się ok. 18 tys. **polskich oficerów**. Część z nich była zawodowymi żołnierzami, ale większość stanowili oficerowie rezerwy. W cywilu byli to przedstawiciele inteligencji: nauczyciele, prawnicy, lekarze. Wśród wziętych do niewoli znaleźli się też wojskowi kapelani katoliccy, prawosławni, protestanccy i żydowscy. Władze sowieckie do niewoli wzięły także polskich policjantów, funkcjonariuszy Straży Więziennej, Straży Granicznej, KOP (Korpusu Ochrony Pogranicza), żandarmerii. Jeńcy trafili do trzech obozów: w **Kozielsku**, **Starobielsku** i **Ostaszkowie**. Po kilku miesiącach przetrzymywania ich w obozach, 5 marca 1940 r. Stalin oraz najwyższe władze Związku Sowieckiego zdecydowali o ich zamordowaniu. W kwietniu i maju 1940 r. rozstrzelano 14 730 jeńców przebywających w obozach. Wymordowano też 7,3 tys. osób cywilnych więzionych przez Sowietów w innych miejscach.

Polski cmentarz wojenny w Miednoje. W połowie lat 90. XX w. rozpoczęto serię badań i ekshumacji na terenie Katynia, Miednoje i Piatichatek. W 2000 r. otwarto tam polskie cmentarze wojenne. W roku 2012 do tej grupy dołączył czwarty cmentarz – w Bykowni.

? Sprawdź, kiedy obchodzony jest Dzień Pamięci Ofiar Zbrodni Katyńskiej.

Po zajęciu terenów ZSRS Niemcy odkryli w lesie w pobliżu Katynia masowe groby polskich oficerów. Ogłosili to **13 kwietnia 1943 r.** Przez wiele lat strona sowiecka nie chciała się przyznać do tych mordów i obarczała odpowiedzialnością za nie stronę niemiecką (patrz: kłamstwo katyńskie, s. 80–81).

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Czwarty rozbiór Polski
Rozbiory w XVIII w. przyniosły kres istnienia Rzeczypospolitej. Stały się również symbolem agresywnej polityki sąsiadów w stosunku do polskiego państwa. Dlatego do tego określenia odwoływali się wielokrotnie historycy i publicyści. Przez długie lata czwartym rozbiorem nazywano podział polskich ziem po kongresie wiedeńskim w 1815 r. Jednak od 1939 r. to określenie jest na stałe związane z podziałem, który przeprowadzono we wrześniu 1939 r. Analogia z wydarzeniami z XVIII w. dotyczy także państw, które przeprowadziły tę operację. Niemcy były sukcesorem Prus, natomiast ZSRS – Rosji.

Oficerów z Kozielska przewożono do lasu w pobliżu miejscowości **Katyń** (koło Smoleńska) i tam zabijano strzałem w tył głowy. Więźniów z Ostaszkowa mordowano w Kalininie (obecnie Twer), a ich ciała zakopywano w **Miednoje**. Jeńców ze Starobielska zamordowano w Charkowie, a grzebano w pobliskich **Piatichatkach**. Nie znamy wszystkich innych miejsc, w których zabijano i grzebano ofiary tej zbrodni. Na pewno część z nich zabito w Kijowie i zakopano w **Bykowni**. Badacze przypuszczają, że ciała zabitych w Mińsku ukryto w lesie w **Kuropatach**. To sowieckie ludobójstwo jest określane jako **zbrodnia katyńska**.

Warto podkreślić, że Sowieci mordowali wszystkich – bez względu na to, z której części okupowanej Polski pochodziła ofiara. Ginęli także ludzie wywodzący się z terenów zajętych przez III Rzeszę. W ten sposób Sowieci działali pośrednio na korzyść Niemców. Gdyby bowiem zwolnieni oficerowie mogli wrócić do swoich domów znajdujących się na terenach okupowanych przez Niemców, najprawdopodobniej zaangażowaliby się w niepodległościową konspirację. Według niepełnych danych w ramach zbrodni katyńskiej w ciągu kilku tygodni zamordowano ponad 21 tys. osób.

Sowietyzacja ziem zajętych przez ZSRS

Władze sowieckie dążyły do **depolonizacji** zajętych terenów, niszczono więc wszelkie ślady polskości. Oficjalnymi językami stały się rosyjski, białoruski i ukraiński. Szkoły włączono do sowieckiego systemu oświaty, choć w części z nich pozostawiono język polski jako wykładowy. Zamknięto większość polskich bibliotek i muzeów. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie przemianowano na Uniwersytet im. Iwana Franki (ukraińskiego pisarza i poety). Zmieniano nazwy ulic. Prześladowano duchownych, zwłaszcza rzymskokatolickich, zamknięto część kościołów, niszczono symbole religijne.

Zlikwidowano przedwojenną prasę i wydawnictwa, zarówno polskie, jak i należące do mniejszości narodowych, a ich miejsce zajęły wydawnictwa sowieckie.

W **czerwcu 1941 r.**, po ataku Niemiec na ZSRS, w więzieniach NKWD Sowieci dopuścili się masowych mordów przetrzymywanych tam więźniów – zarówno Polaków, jak i ludzi innych narodowości.

Na Wileńszczyźnie, gdzie Polacy stanowili przytłaczającą większość, rozpoczął się proces **lituanizacji** Wilna i okolic. Polacy nieznający języka litewskiego musieli odejść ze stanowisk urzędniczych. Zmieniono nazwy ulic, nakazano zmienić szyldy sklepów na pisane w języku litewskim. Wileński Uniwersytet Stefana Batorego został przekształcony na litewski Uniwersytet Wileński. Polityka litewska w stosunku do Polaków – zwłaszcza w porównaniu z działaniami Niemców i Sowietów – nie charakteryzowała się bezwzględną brutalnością. Dopiero po wcieleniu Litwy do ZSRS rozpoczęła się **sowietyzacja Wileńszczyzny**.

Polacy pod okupacją sowiecką – mimo nacisku propagandy – starali się nie angażować w okupacyjny aparat administracyjny. Tylko niewielka ich część – przede wszystkim komuniści – poparła politykę Stalina. W konspiracji tworzono niewielkie organizacje, które miały działać na rzecz polskiej niepodległości. Niosły one także pomoc prześladowanym oraz wywiezionym na Syberię.

Sowietyzacja – wprowadzenie ustroju wzorowanego na ustroju ZSRS, przejęcie przez komunistyczne władze pełnej kontroli nad życiem społecznym, politycznym i gospodarczym kraju z wykorzystaniem nacisku politycznego i aparatu represji.

Depolonizacja – usuwanie polskiej kultury i języka z jakiegoś obszaru; wynaradawianie Polaków.

Kłamstwo katyńskie

i walka o prawdę

Od kwietnia 1943 r. ZSRS przekonywał, że tej zbrodni są winni Niemcy. Mieli dopuścić się jej latem 1941 r., po ataku na ZSRS. W 1944 r. komisja powołana przez Związek Sowiecki przeprowadziła powtórną ekshumację w Katyniu. Sfabrykowano dowody mające potwierdzić niemiecką odpowiedzialność za zbrodnię. Sowiecką wersję wsparli polscy komuniści. Władze Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych zdawały sobie sprawę z sowieckiej odpowiedzialności, jednak ze względu na wagę sojuszu ze Stalinem postanowiły ukryć prawdę.

W PRL cenzura dbała, aby informacje o Katyniu pojawiały się tylko z datą 1941 r. i ze wskazaniem Niemców jako jej sprawców. Często w podręcznikach i książkach historycznych to wydarzenie pomijano. Sowieccy dyplomaci interweniowali w państwach zachodnich, gdy pojawiały się tam pomysły upamiętnienia ofiar zbrodni katyńskiej. Próbowano m.in. zablokować budowę londyńskiego pomnika upamiętniającego zamordowanych.

Kłamstwo katyńskie – to polityka dezinformacyjna Związku Sowieckiego, a także innych państw (w tym PRL), mająca na celu zafałszowanie informacji o zbrodni dokonanej przez NKWD wiosną 1940 r.

W ZSRS do 1959 r. zniszczono wiele dokumentów poświadczających winę sowiecką. Dopiero w 1990 r. władze ZSRS przyznały się, że decyzję o mordzie na polskich oficerach podjął Stalin ze swoimi współpracownikami. Również dopiero wtedy okazało się, że w 1940 r. Polaków zabijano także w innych miejscach. W 2010 r. rosyjski parlament w specjalnej uchwale podkreślił odpowiedzialność sowieckiego państwa totalitarnego za tę zbrodnię. Wciąż jednak zdarzają się próby podważenia sowieckiej odpowiedzialności za zbrodnię katyńską lub jej usprawiedliwiania.

Muzeum Katyńskie. W 2015 r. w warszawskiej Cytadeli otwarto Muzeum Katyńskie. Znajduje się w nim ekspozycja prezentująca m.in. pamiątki wydobyte z grobów podczas ekshumacji. Przy muzeum zorganizowano także miejsce pamięci.

Gen. Władysław Sikorski (**przy biurku**) **podczas wizyty u Józefa Stalina** (**pierwszy z prawej**) w grudniu 1941 r. Premier pytał wówczas Stalina o los zaginionych polskich oficerów. Usłyszał wówczas, że uciekli oni do Mandżurii, kontrolowanej przez Japonię.

31 lipca 1981 r. grupa osób pod kierunkiem Stefana Melaka wzniosła na warszawskim cmentarzu wojskowym na Powązkach pomnik upamiętniający ofiary zbrodni katyńskiej. Zwróć uwagę na datę umieszczoną na krzyżu. Rok 1940 wprost wskazywał na sprawców zbrodni – Związek Sowiecki. Losy tego pomnika były dość tajemnicze. Już pierwszej nocy nieznani sprawcy zdemontowali go i ukryli. Równie tajemniczo pomnik pojawił się ponownie w 1989 r.

? Jak sądzisz, kim mogli być nieznani sprawcy?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Instrukcja dla cenzorów wydających zgodę na publikowanie materiałów prasowych

Przy ocenie materiałów na temat śmierci polskich oficerów w Katyniu należy kierować się następującymi kryteriami:

1) Nie wolno dopuszczać jakichkolwiek prób obarczania Związku Radzieckiego odpowiedzialnością za śmierć polskich oficerów w lasach katyńskich.
2) W opracowaniach naukowych, pamiętnikarskich, biograficznych można zwalniać sformułowania w rodzaju: „rozstrzelany przez hitlerowców w Katyniu", „zmarł w Katyniu", „zginął w Katyniu". Gdy w przypadku użycia sformułowań w rodzaju »zginął w Katyniu« podawana jest data śmierci, dopuszczalne jest jej określanie wyłącznie po lipcu 1941 r.
3) Należy eliminować określenie „jeńcy wojenni" w odniesieniu do żołnierzy i oficerów polskich internowanych przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r. Właściwym określeniem jest termin „internowani".

Czarna księga cenzury PRL, Londyn 1977, s. 63.

1. Wskaż, w jaki sposób cenzura uniemożliwiała zamieszczenie informacji o sprawcach zbrodni katyńskiej.
2. Wyjaśnij, dlaczego cenzorom zależało na tym, aby jeńców nazywać internowanymi.

Warszawa, kwiecień 1987 r. Nielegalna akcja upamiętniająca zbrodnie z czasów II wojny światowej. Na krzyżach zamieszczono nazwy: Katyń, Pawiak, Oświęcim.

? Wyjaśnij, dlaczego w 1987 r. takiej akcji nie można było zorganizować legalnie.

PODSUMOWANIE

Od pierwszych dni okupacji władze sowieckie podjęły działania w celu włączenia zajętych ziem II Rzeczypospolitej w granice ZSRS. Mieszkańcom tych terenów przymusowo nadano obywatelstwo sowieckie. ■ Na zajętych terenach wprowadzono sowiecki model społeczny i gospodarczy. ■ Władze sowieckie dążyły do depolonizacji zajętych terenów, a w tym celu posługiwały się terrorem. Ludzi uznanych za potencjalnych wrogów ZSRS deportowano, osadzano w więzieniach lub zabijano. ■ Wiosną 1940 r. z rozkazu Stalina wymordowano ponad 21 tys. polskich oficerów i funkcjonariuszy oraz cywilów – tę zbrodnię nazywamy zbrodnią katyńską.

POLECENIA

1. Wymień ziemie II RP, które trafiły pod okupację sowiecką w 1939 r. Jakie zmiany nastąpiły w czerwcu 1941 r.?
2. Przypomnij, co było głównym celem sowieckiej polityki wobec Polaków na ziemiach wschodnich. Jakie metody stosowali okupanci? Wymień represje stosowane wobec Polaków.
3. Porównaj politykę niemiecką z polityką sowiecką na okupowanych polskich terytoriach. Wskaż podobieństwa i różnice.
4. Wyjaśnij, dlaczego władzom III Rzeszy i Związku Sowieckiego zależało na wyniszczeniu polskiej inteligencji.
5. Wyjaśnij, na czym polegała zbrodnia katyńska, kiedy została popełniona i kto stał się jej ofiarą.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List Kamili Sznajder, deportowanej z rodziną do Kazachstanu w kwietniu 1940 r. (fragment)

Droga Pani Janino, postaram się opisać pokrótce, co można, co się da, bo nie wszystko można, a żeby zrozumieć całą okropność, to trzeba byłoby przeżyć, co się nie daj Boże. Więc… jechaliśmy około 3 tygodni. Ja jadłam surowe mięso, prosto z beczki. Dzieci – chleb z cukrem, którego mieliśmy trochę. Było ciepło. Ludzie zaczęli chorować na dezynterię [czerwonkę] i wymioty, coś w rodzaju cholerynki [cholery] z powodu picia podejrzanej czystości wody. Chleba dawali nam dosyć. Dostaliśmy też coś 3 razy kaszę, którą nie wszyscy mogli jeść.

Wreszcie dojechaliśmy i rozwieziono nas po kołchozach. Proszę sobie wyobrazić, jak okiem sięgnąć na dziesiątki kilometrów widać step głuchy, tajemniczy. […] Nasze życie w kołchozie nieciekawe. Jeśli nas nie zabiorą gdzieś na pracę, to chodzimy po paliwo (czyli zbieramy krowianki suche i mokre), rośliny mizerne – koluchy. Ludzie nie mają drzewa, robią z nawozu krowiego, domieszywując słomę […].

Życie bardzo ciężkie, bo był nieurodzaj, więc kołchoźnicy nic nie otrzymali za pracę. Dlatego w niektórych rejonach głód, nasz kołchoz bardzo głodny. Gospodarka nadzwyczajna w kołchozie, dbają o wszystką zwierzynę, bo to państwowe, tylko dużo pomarnowało się, bo nie było paszy. Ale co tam, jeśli ludzie się tak samo marnują. Najbardziej przykre są dla nas rocznice świąt. Wtedy uciekam w step i płaczę.

Listy z Syberii, oprac. W. Krzyżewski, Przasnysz 1997, s. 47–49.

1. Opisz warunki, w jakich odbywała się podróż do miejsca zesłania.
2. Wyjaśnij, czego można się z tekstu dowiedzieć o warunkach życia zesłańców i funkcjonowaniu kołchozu.
3. Jak myślisz, co to znaczy, że „nie wszystko można” napisać?

KALENDARIUM	
1940	**luty:** pierwsza masowa sowiecka deportacja Polaków; **5 marca:** decyzja władz sowieckich o rozstrzelaniu polskich jeńców
kwiecień–maj 1940	egzekucje w ramach zbrodni katyńskiej
1941	**czerwiec:** masowe mordy w sowieckich więzieniach; **czerwiec–lipiec:** zajęcie przez Niemców ziem polskich okupowanych przez Sowietów

8 Władze polskie na uchodźstwie

- Internowanie władz II RP w Rumunii
- Powołanie polskiego rządu na uchodźstwie
- Układ Sikorski–Majski
- Zerwanie stosunków polsko-sowieckich
- Spadek znaczenia polskich władz na arenie międzynarodowej

Internowanie władz polskich w Rumunii

Polskie władze, gdy opuszczały Polskę w nocy z 17 na 18 września 1939 r., liczyły, że przyjazne państwo rumuńskie zezwoli na przejazd przez swoje terytorium, co umożliwiłoby im dotarcie do Francji i prowadzenie dalszej walki u boku zachodnich sojuszników. Jednak Rumunia **internowała** członków rządu, prezydenta i Naczelnego Wodza. W ten sposób uniemożliwiono polskim władzom realne działania. Także Francji zależało na tym, aby zatrzymać dotychczasowe polskie władze w Rumunii i doprowadzić do powołania nowych, które nie byłyby blisko związane z obozem sanacji, oskarżanym o brak poszanowania demokracji.

Internowanie – przymusowe umieszczenie osoby w wyznaczonym i strzeżonym miejscu z zakazem jego opuszczania. W czasie wojny państwa neutralne internowały np. oddziały państw toczących wojnę, które znalazły się na ich terytorium.

Formowanie władz polskich na uchodźstwie

Prezydent postanowił wówczas skorzystać z rozwiązań, które dawała mu konstytucja kwietniowa z 1935 r. Stanowiła ona, że na mocy uprawnień osobistych prezydent w czasie wojny mógł samodzielnie wskazać swojego następcę. Został nim **Władysław Raczkiewicz**, były marszałek senatu, przebywający we Francji. Choć Raczkiewicz był związany z obozem sanacji, został zaakceptowany przez władze francuskie.

BIOGRAM

WŁADYSŁAW RACZKIEWICZ
(1885–1947)

W 1917 r. był prezesem Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego w Rosji i współorganizatorem polskich oddziałów wojskowych. Jako żołnierz walczył m.in. w wojnie polsko-bolszewickiej. W II Rzeczypospolitej urzędnik i polityk – m.in. wojewoda nowogródzki, wileński, krakowski, pomorski oraz minister spraw wewnętrznych (w czterech rządach). Senator z listy BBWR. W latach 1930–1935 był marszałkiem senatu. Od 1934 r. był prezesem Światowego Związku Polaków z Zagranicy, organizacji skupiającej Polonię. W latach 1939–1947 sprawował urząd prezydenta RP.

Prezydent Raczkiewicz 30 września 1939 r. powierzył funkcję **premiera** gen. **Władysławowi Sikorskiemu**. Wkrótce Sikorski objął również kluczowe w czasie wojny stanowisko **Naczelnego Wodza**. Dawało mu to silną pozycję. Umocniło ją też porozumienie zawarte z Raczkiewiczem: prezydent zgodził się na konsultowanie z premierem najważniejszych swoich decyzji. Generał miał także poparcie sojuszników – Francuzów i Brytyjczyków. Polskie władze na uchodźstwie zostały powołane z zachowaniem konstytucyjnej ciągłości prawnej i stanowiły kontynuację władz II Rzeczypospolitej. Ich istnienie oznaczało, że formalnie polskie państwo nie upadło i kontynuuje swoją walkę.

W rządzie stworzonym przez gen. Władysława Sikorskiego znaleźli się przedstawiciele dotychczas opozycyjnych partii politycznych: socjaliści (Polska Partia Socjalistyczna), ludowcy (Stronnictwo Ludowe), chrześcijańscy demokraci (Stronnictwo Pracy) i narodowi demokraci (Stronnictwo Narodowe). W skład gabinetu weszli także przedstawiciele sanacji. Członkiem rządu został m.in. gen. Kazimierz Sosnkowski, dawniej jeden z najbliższych współpracowników Piłsudskiego. Podstawą prawną działania nowych władz była konstytucja kwietniowa.

W grudniu 1939 r. prezydent powołał **Radę Narodową RP**, mającą zastąpić parlament. Pełniła ona funkcję doradczą wobec prezydenta, miała też pracować nad ustrojem powojennej Polski, a także nad polskimi postulatami z myślą o przyszłej konferencji pokojowej. Pierwszym przewodniczącym Rady Narodowej został **Ignacy Jan Paderewski**.

Siedzibą władz był **Paryż**, a od listopada 1939 r. – miasto **Angers** (czytaj: aunżer). Po niemieckiej agresji na Francję, w czerwcu 1940 r., polskie władze ewakuowały się do Wielkiej Brytanii. Od tego czasu ich siedzibą pozostawał **Londyn**. Państwa sojusznicze oficjalnie uznały nowego prezydenta i rząd za kontynuację władz II RP i utrzymywały z nimi stosunki dyplomatyczne.

Uchodźstwo – pobyt poza granicami własnego kraju wymuszony przyczynami politycznymi lub ekonomicznymi.

Działalność władz na uchodźstwie 1939–1941

W grudniu1939 r. rząd Władysława Sikorskiego ogłosił swój **program**. Za głównego wroga uznana została III Rzesza, z którą Polska miała prowadzić walkę u boku Wielkiej Brytanii i Francji w ramach koalicji antyniemieckiej. Uznawano, że między Polską a ZSRS także istnieje stan wojny.

Pierwszoplanowym zadaniem władz było odtworzenie polskiego wojska (patrz: temat 10). Rząd przystąpił też do tworzenia struktur konspiracji cywilnej i wojskowej w okupowanym kraju (patrz: temat 9). Pomiędzy okupowaną Polską a władzami na uchodźstwie podróżowali ściśle zakonspirowani **kurierzy i emisariusze**. Przewozili oni dokumenty, a także ustnie przekazywali informacje i polecenia. Ze względów konspiracyjnych taka podróż trwała tygodniami i prowadziła przez terytoria państw neutralnych – np. Turcji, Szwecji, Hiszpanii czy Portugalii.

BIOGRAM

GEN. WŁADYSŁAW SIKORSKI

(1881–1943)

Przed I wojną światową był jednym z przywódców Związku Walki Czynnej. Podczas wojny stał na czele Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Wojskowego, któremu podlegały Legiony Polskie. W tym czasie skonfliktował się z Józefem Piłsudskim. Od 1918 r. służył w Wojsku Polskim, m.in. dowodził 5 Armią podczas wojny polsko-bolszewickiej, a następnie był szefem Sztabu Generalnego WP. W latach 1922–1923 sprawował urząd premiera, a w latach 1924–1925 był ministrem spraw wojskowych. Po przewrocie majowym w 1926 r. został odsunięty od pełnienia stanowisk państwowych i wojskowych. Związał się z opozycją antysanacyjną, był jednym z założycieli Frontu Morges (patrz: klasa 3, s. 337). W latach 1939–1943 r. był premierem rządu RP na uchodźstwie i Naczelnym Wodzem. Zginął w katastrofie lotniczej w Gibraltarze, gdy wracał z inspekcji Polskich Sił Zbrojnych na Bliskim Wschodzie. Został pochowany na cmentarzu lotników polskich w Newark (czytaj: niuwerk) koło Nottingham w Wielkiej Brytanii. W 1993 r. zwłoki generała zostały przeniesione do katedry na Wawelu.

Polityka premiera Sikorskiego 1941–1943

Po ataku Niemiec na Związek Sowiecki władze brytyjskie zaproponowały ZSRS antyniemiecki sojusz. Także rząd polski rozpoczął pertraktacje z Sowietami. Zaowocowało to zawarciem **30 lipca 1941 r.** w Londynie porozumienia między rządami RP i ZSRS, które podpisali premier Władysław Sikorski i ambasador sowiecki w Londynie Iwan Majski. Przyjęła się więc nazwa: **układ Sikorski–Majski**. Sowieci oświadczyli, że pakt Ribbentrop–Mołotow stracił ważność. Stosunki dyplomatyczne między Polską a ZSRS zostały wznowione. Polakom na terenach zajętych przez ZSRS przywrócono też polskie obywatelstwo, odebrane w 1939 r.

Na terenie Związku Sowieckiego miało zostać zorganizowane **polskie wojsko**. Trafić do niego mieli polscy obywatele, których Sowieci wywieźli z Kresów Wschodnich i więzili w łagrach oraz tzw. specjalnych miejscach osiedlenia. Mieli oni zostać zwolnieni na mocy **amnestii** udzielonej przez władze ZSRS. Taki zapis budził wiele kontrowersji, słowo „amnestia" oznacza bowiem anulowanie kary dla osób skazanych zgodnie z prawem. Sikorski zgodził się jednak na takie sformułowanie, gdyż ratował w ten sposób życie wielu uwięzionym Polakom.

Podczas rozmów nie została poruszona **sprawa polskiej granicy wschodniej**. Władze sowieckie uważały ziemie polskie zajęte w 1939 r. za własne terytorium i twierdziły, że granica powinna odzwierciedlać przynależność etniczną ludności. Władze polskie uznawały jednak, że polska granica wschodnia w kształcie istniejącym w 1939 r. jest nienaruszalna. Za to postulowały rozszerzenie polskich terytoriów na północy i zachodzie o Prusy Wschodnie, Gdańsk, Śląsk Opolski.

Polityka Sikorskiego opierała się na założeniu, że Sowieci będą respektować międzynarodowe ustalenia dotyczące kształtu powojennego świata. Premier starał się więc, aby Polska była aktywnym członkiem antyniemieckiej koalicji. **Rząd polski**, obok innych państw (w tym ZSRS), **podpisał we wrześniu 1941 r.** ***Kartę atlantycką***. W tym dokumencie zapisano, że nie będą możliwe zmiany terytorialne niezgodne z wolą dotyczących ich narodów.

W styczniu 1943 r. Moskwa ponownie narzuciła Polakom przebywającym w ZSRS sowieckie obywatelstwo. Oznaczało to, że polscy dyplomaci nie mieli prawa ich wspomagać, a zamiast do Wojska Polskiego mieli oni trafiać do Armii Czerwonej.

Zerwanie stosunków dyplomatycznych przez Sowietów

W **kwietniu 1943 r.** Moskwa zerwała stosunki dyplomatyczne z rządem polskim. Dla Stalina pretekstem do tego kroku stało się ujawnienie przez Niemców informacji o masowych grobach polskich oficerów odkrytych w okolicach Katynia. Niemcy prawdopodobnie o tej zbrodni wiedzieli już wcześniej, ujawnili ją jednak w celach propagandowych dopiero w momencie, gdy sytuacja na froncie zaczęła zmieniać się na ich niekorzyść. Chcieli przekonać Europejczyków, że III Rzesza jest obrońcą zachodniej cywilizacji przed barbarzyństwem idącym ze Wschodu.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojenne losy polskiego złota

W przededniu II wojny światowej Bank Polski dysponował ok. 80 tonami złota. Kiedy we wrześniu 1939 r. niemieckie wojska zbliżały się do Warszawy, rząd podjął decyzję o ewakuacji tych zasobów. W tajemnicy wywieziono złote sztaby i monety do miasta Śniatyń, znajdującego się w pobliżu granicy z Rumunią. Stamtąd drogą kolejową udało się cenny ładunek przewieźć do portu w Konstancy (Rumunia). W tym czasie pogoń za polskim złotem rozpoczęli Niemcy. Naciskali więc na Rumunów, aby zatrzymali polski transport. Mimo to statek ze złotem wypłynął z portu i dotarł do Stambułu. Stamtąd – znowu drogą kolejową – przez Syrię i Liban złoto trafiło do Bejrutu, skąd statki zabrały je do Francji. Po ataku Niemiec na Francję złoto ewakuowano do Afryki: najpierw do Dakaru, do fortu Kayes położonego w głębi Sahary Francuskiej. Nad fortem władzę objęli jednak Francuzi z kolaboracyjnego Państwa Vichy. Dopiero gdy kontrolę nad tym miejscem przejęli ludzie związani z gen. Charles'em de Gaulle'em, udało się odzyskać polskie złoto. Zostało ono podzielone i przewiezione do banków w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Wielkiej Brytanii. Po wojnie te zasoby przejął – założony przez komunistów w 1945 r. – Narodowy Bank Polski.

BIOGRAM

JAN KARSKI
(1914–2000)

Urodził się jako Jan Romuald Kozielewski. Był prawnikiem, dyplomatą i historykiem. Pracował jako urzędnik w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Brał udział w wojnie obronnej 1939 r. Dostał się do niewoli sowieckiej, a po wymianie jeńców – do niemieckiej, z której udało mu się uciec. Wrócił do Warszawy, gdzie zaangażował się w działalność konspiracyjną. Znał dobrze języki obce. Został kurierem i emisariuszem Polskiego Państwa Podziemnego, żołnierzem AK. Od 1942 r. jako pseudonimu używał nazwiska „Karski" i pozostał przy nim po wojnie. Jego zadaniem było przekazywanie informacji pomiędzy okupowanym krajem a polskimi władzami na uchodźstwie. Karski dwukrotnie dostał się do warszawskiego getta. Widział tam dziesiątki umierających ludzi, rozmawiał z uwięzionymi, a do Londynu zabrał dokumenty dotyczące sytuacji Żydów pod niemiecką okupacją. Po przybyciu do Wielkiej Brytanii szeroko informował o tych zbrodniach. Osobiście te informacje przekazał m.in. prezydentowi Stanów Zjednoczonych Franklinowi D. Rooseveltowi. Jednak misja Karskiego nie przyniosła żadnych wymiernych rezultatów. Przerażająca treść relacji sprawiła, że nie wszyscy w nią uwierzyli. Po wojnie Karski, aby nie wracać do komunistycznego kraju, pozostał w Stanach Zjednoczonych. Związał się z Uniwersytetem Georgetown (czytaj: dżordżtałn), zajął się badaniami nad historią najnowszą, był też aktywny w środowisku polonijnym. W 1982 r. otrzymał tytuł Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Premier Sikorski podjął decyzję o zwróceniu się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża o bezstronne zbadanie zbrodni. Tę prośbę Sowieci uznali za sprzyjanie niemieckiej propagandzie. W nocy z **25 na 26 kwietnia 1943 r.** Mołotow wręczył polskiemu ambasadorowi w Moskwie stosowną notę zawiadamiającą o **zerwaniu stosunków dyplomatycznych z rządem RP**.

Polskie władze na uchodźstwie wobec Holokaustu

Polskie władze na uchodźstwie oraz konspiracyjne jednoznacznie potępiały ogół niemieckich zbrodni na Żydach. Do Londynu w listopadzie 1942 r. dotarł **Jan Karski**, kurier polskiej konspiracji, z informacjami o losie polskich Żydów. Przywiezione przez niego dokumenty i jego relacje stały się podstawą noty, którą Edward Raczyński, polski minister spraw zagranicznych, skierował 10 grudnia 1942 r. do państw sygnatariuszy *Deklaracji Narodów Zjednoczonych*. Zawierała ona informacje o niemieckich zbrodniach popełnianych na Żydach oraz wymieniała działania władz polskich, mające je powstrzymać. Wzywała też do wspólnych działań państw koalicji antyniemieckiej i do ukarania winnych Holokaustu. Tydzień później adresaci noty wydali deklarację zapowiadającą m.in. ukaranie winnych Zagłady. Minister Raczyński 17 grudnia 1942 r. wygłosił apel przez brytyjskie radio.

BIOGRAM

SZMUL ZYGIELBOJM
(1895–1943)

Polski polityk pochodzący z rodziny żydowskiej. Po klęsce kampanii wrześniowej zaangażował się w antyniemiecką konspirację. W 1940 r. udało mu się wydostać z okupowanej Polski i dotrzeć do Londynu. Wszedł w skład Rady Narodowej RP. Starał się zainteresować społeczność międzynarodową postępowaniem Niemców wobec Żydów na terenie okupowanej Polski. Gdy te działania polityczne okazały się bezskuteczne, popełnił samobójstwo. W pozostawionym liście napisał, że jego śmierć jest protestem przeciwko bierności świata wobec Holokaustu.

Prosił o ratunek dla mordowanych Żydów, „Jeżeli zamilknę, kamienie wołać będą!" – mówił. Symbolem bezsilnego protestu przeciwko bezczynności aliantów wobec Holokaustu była samobójcza śmierć **Szmula Zygielbojma**.

Wielu polskich dyplomatów zaangażowało się w pomoc Żydom. W Szwajcarii pod patronatem **Aleksandra Ładosia** (1891–1963), szefa polskiej placówki dyplomatycznej, działała tzw. grupa berneńska lub grupa Ładosia, która zaopatrywała Żydów w paszporty neutralnych krajów południowoamerykańskich. Ich posiadacze – jako obcokrajowcy – byli internowani, ale nie trafiali do obozów koncentracyjnych. Podobne akcje prowadzili też inni polscy dyplomaci, pracujący m.in. w Kownie, Tokio czy Stambule.

Stanisław Mikołajczyk premierem

W dniu **4 lipca 1943 r.** w katastrofie lotniczej w pobliżu Gibraltaru zginął gen. Władysław Sikorski, premier i Naczelny Wódz. Urząd premiera objął **Stanisław Mikołajczyk**, przedstawiciel Stronnictwa Ludowego. Naczelnym Wodzem został gen. **Kazimierz Sosnkowski**. Jednak kolejne miesiące przyniosły stopniowe osłabianie pozycji polskich władz na arenie międzynarodowej. Mimo że polskie wojsko walczyło u boku aliantów, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone naciskały na Mikołajczyka, aby porozumiał się z Moskwą i uznał jej roszczenia dotyczące terenów polskich zajętych we wrześniu 1939 r.

Na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. premier Mikołajczyk, pod naciskiem Churchilla, **poleciał do Moskwy** na rozmowy ze Stalinem. Sytuacja była skrajnie niekorzystna dla polskich władz. Do Warszawy zbliżała się Armia Czerwona, a w mieście wybuchło powstanie (patrz: temat 12). Kilka dni wcześniej Sowieci powołali Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (patrz: s. 109).

Władze RP na uchodźstwie w czasie II wojny światowej

prezydent	Władysław Raczkiewicz	1939–1947
premier	Władysław Sikorski	1939–1943
	Stanisław Mikołajczyk	1943–1944
	Tomasz Arciszewski	1944–1947
Naczelny Wódz	Władysław Sikorski	1939–1943
	Kazimierz Sosnkowski	1943–1944
	Tadeusz Komorowski	1944–1946
	Władysław Anders	1944–1945 (pełniący obowiązki w okresie przebywania Tadeusza Komorowskiego w niemieckiej niewoli)

Stalin odmówił udzielenia pomocy powstaniu warszawskiemu, domagał się, aby Mikołajczyk zawarł najpierw porozumienie z PKWN. Warunki postawione przez polskich komunistów tworzących komitet były jednak nie do spełnienia i moskiewska misja Mikołajczyka zakończyła się fiaskiem.

Mimo to Brytyjczycy wciąż naciskali na gabinet Mikołajczyka, aby przyjął żądania Moskwy.

BIOGRAM

KAZIMIERZ SOSNKOWSKI

(1885–1969)

W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich, jeden z najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego. Od 1918 r. służył w Wojsku Polskim. W latach 1920–1924 minister spraw wojskowych. We wrześniu 1939 r. został mianowany dowódcą Frontu Południowego. Na emigracji członek rządu (1939–1940), Komendant Główny Związku Walki Zbrojnej (1939–1941). W lipcu 1941 r., po podpisaniu układu Sikorski–Majski, ustąpił z rządu na znak protestu. Po tragicznej śmierci gen. Sikorskiego objął stanowisko Naczelnego Wodza (1943–1944). Po wojnie pozostał na emigracji.

BIOGRAM

TOMASZ ARCISZEWSKI

(1877–1955)

Od 1896 r. należał do PPS. Jako członek Organizacji Bojowej PPS brał udział w wielu akcjach zbrojnych. W czasie I wojny światowej służył w Legionach Polskich. W II Rzeczypospolitej był politykiem – m.in. w latach 1918–1919 ministrem, a w latach 1919–1935 posłem na sejm. Po 1926 r. był przeciwnikiem rządów sanacji. W czasie okupacji niemieckiej przebywał w Warszawie – wchodził w skład kierownictwa PPS i Rady Jedności Narodowej. W końcu lipca 1944 r. przerzucono go do Londynu, gdzie w listopadzie 1944 r. został premierem. Ten urząd piastował do 1947 r. Pozostał na emigracji.

Polski premier wiedział, że tylko dzięki poparciu ze strony sojuszników możliwy stanie się powrót do kraju władz polskich przebywających na uchodźstwie. Władze polskie ugięły się więc pod żądaniem Churchilla i prezydent Raczkiewicz **zdymisjonował Naczelnego Wodza Kazimierza Sosnkowskiego** – wskazywanego przez sojuszników jako zatwardziałego wroga unormowania stosunków z ZSRS. Mikołajczyk raz jeszcze próbował osobiście porozumieć się ze Stalinem. Rozmawiał z nim 13 października 1944 r. w Moskwie, w towarzystwie Winstona Churchilla i amerykańskiego ambasadora. Podczas tego spotkania polski premier dowiedział się, że w Teheranie linię Curzona uznano za przyszłą granicę Polski na wschodzie.

Fiasko moskiewskiej misji Mikołajczyka doprowadziło do **dymisji premiera** w listopadzie 1944 r. Jego miejsce zajął **Tomasz Arciszewski** z PPS. W zaistniałej sytuacji pozycja władz polskich była już słaba.

PODSUMOWANIE

17 września 1939 r. polskie władze ewakuowały się do Rumunii, gdzie zostały internowane. ■ Nowym prezydentem został Władysław Raczkiewicz, a premierem i Naczelnym Wodzem – gen. Władysław Sikorski. ■ Głównymi celami działalności władz polskich na uchodźstwie były organizowanie w kraju oporu, tworzenie polskiego wojska u boku sojuszników oraz prowadzenie działalności dyplomatycznej na rzecz polskiej niepodległości. ■ W lipcu 1943 r. zawarto układ Sikorski–Majski. Związek Sowiecki zobowiązał się do uwolnienia więzionych Polaków i umożliwienia stworzenia w ZSRS polskiej armii. ■ ZSRS zerwał stosunki dyplomatyczne z polskim rządem w kwietniu 1943 r., po ujawnieniu przez Niemców zbrodni katyńskiej. ■ W lipcu 1943 r. w katastrofie lotniczej zginął premier Władysław Sikorski. Jego następcą został Stanisław Mikołajczyk. ■ Śmierć Sikorskiego osłabiła rząd na uchodźstwie wobec aliantów, którzy podczas konferencji w Teheranie zaakceptowali – przedstawioną przez Stalina – koncepcję oparcia granicy wschodniej Polski na linii Curzona.

KALENDARIUM	
17/18 września 1939	przekroczenie granicy rumuńskiej przez polskie władze
30 września 1939	powstanie rządu RP na uchodźstwie
9 grudnia 1939	powołanie Rady Narodowej
30 lipca 1941	układ Sikorski–Majski
13 kwietnia 1943	ogłoszenie przez Niemców odkrycia ciał w Katyniu
25 kwietnia 1943	zerwanie stosunków polsko-sowieckich

POLECENIA

1. Przypomnij, w jakich okolicznościach doszło do powołania polskiego rządu na uchodźstwie.
2. Omów politykę władz RP na uchodźstwie w latach 1939–1941.
3. Wyjaśnij znaczenie układu Sikorski–Majski dla Polaków, którzy znaleźli się w ZSRS.
4. Podaj przyczyny zerwania stosunków polsko-sowieckich w kwietniu 1943 r.
5. Opisz stosunek państw alianckich do sprawy polskiej w czasie II wojny światowej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa premiera gen. Władysława Sikorskiego z 6 października 1939 r. (fragment)

Rodacy!

W tej dziejowej dla Narodu chwili, jedynie czyny, a nie słowa mają znaczenie. Dlatego powodowany twardym obowiązkiem żołnierskim, podejmuję działanie. W pełnym porozumieniu z Panem Prezydentem Rzeczypospolitej i za Jego wolą, stanąłem na czele Rządu Jedności Narodowej i objąłem Naczelne Dowództwo podlegających mu sił zbrojnych.

W momencie tym ślubuję Tobie, Narodzie Polski, oraz Cieniom poległych obrońców Ojczyzny i wolności, jak i bohaterom Warszawy, Modlina, Westerplatte i Helu, a wreszcie wszystkim Nieznanym Żołnierzom Rzeczypospolitej, którzy spełnili swój najświętszy wobec Polski obowiązek – że i ja go spełnię tak, jak mi honor żołnierza i Polska nakazuje. Tak mi dopomóż Bóg.

Oświadczam w imieniu własnym oraz imieniem Rządu, że jedynym celem Rządu Jedności Narodowej będzie odbudowanie Polski wielkiej i rządnej, która będzie dla wszystkich swoich obywateli na równi sprawiedliwą. Pragnę, ażeby te słowa zapadły głęboko w serca Polaków, którzy, wraz z naszą bohaterską Armią, dowiedli czynem swej bezgranicznej miłości i ofiarności dla Ojczyzny.

Krew przelana przez cały Naród, przez miliony ludzi ze wszystkich warstw i wszystkich stanów, nie pójdzie na marne. Zaciągnięty przez Mocarstwa Zachodnie dług moralny wobec Polski będzie spłacony. Zgodnie z zapewnieniami naszych szlachetnych Sprzymierzeńców, nie ustaną oni pospołu z nami w walce o ostateczny tryumf wolności, prawa i sprawiedliwości. Polska wyjdzie z tej walki wzmocniona – by trwać na wieki.

„Monitor Polski" 1939, nr 245, poz. 4.

1. Wymień miejsca wspomniane w odezwie. Wyjaśnij, dlaczego Sikorski je przywołał.
2. Opisz cele działania rządu, które wskazał premier.
3. Wyjaśnij, co oznaczają słowa o długu moralnym zachodnich mocarstw i w jaki sposób ten dług miałby zostać spłacony.

9 Polskie Państwo Podziemne

- Powołanie konspiracji zbrojnej – SZP/ZWZ/AK
- Powstanie konspiracji cywilnej – Delegatura Rządu na Kraj
- Formy walki wojskowej i cywilnej

Początki konspiracji

Do tworzenia pierwszych struktur konspiracyjnych przystąpiono jeszcze w czasie wojny obronnej. W Warszawie **27 września 1939 r.** oficerowie Wojska Polskiego powołali do życia **Służbę Zwycięstwu Polski** (**SZP**). Na jej czele stanął gen. **Michał Tokarzewski-Karaszewicz**, a jego zastępcą został płk **Stefan Rowecki**. Głównym celem SZP miało być przygotowanie Polaków do podjęcia czynnej walki z okupantami. W tym celu przystąpiono do organizacji podziemnego wojska i władz politycznych.

Jednak gen. Władysław Sikorski obawiał się, że w SZP głos decydujący będą mieli zwolennicy wrogiego mu obozu politycznego – sanacji. Dlatego, w celu zachowania pełnej kontroli nad krajową konspiracją, 13 listopada 1939 r. powołał do życia **Związek Walki Zbrojnej** (**ZWZ**). Miała to być organizacja ściśle wojskowa, ponadpartyjna i ogólnonarodowa. Jej komendantem głównym Sikorski mianował gen. **Kazimierza Sosnkowskiego**. Podlegał mu płk Stefan Rowecki (od maja 1940 r. – generał) – jako dowódca na teren pod okupacją niemiecką.

WARTO WIEDZIEĆ

Inne organizacje konspiracyjne

Wiele organizacji zawiązywało się spontanicznie, z wykorzystaniem przedwojennych struktur stowarzyszeń społecznych, partii politycznych czy organizacji lokalnych. Nie sposób wymienić wszystkich organizacji podziemnych, które powstały w pierwszym okresie okupacji, warto jednak wskazać przynajmniej kilka. Struktury zbrojne zostały stworzone przez partie polityczne, działające w konspiracji: PPS WRN założyła **Gwardię Ludową WRN**. SL ROCH powołało Chłostrę, czyli Chłopską Straż, która później używała nazwy **Bataliony Chłopskie**. Stronnictwo Narodowe założyło **Narodową Organizację Wojskową** (**NOW**). W Warszawie jesienią 1939 r. powstała **Tajna Armia Polska** (współtworzył ją ówczesny ppor. Witold Pilecki). Niezwykle silną pozycję na Pomorzu miała **Tajna Organizacja Wojskowa „Gryf Pomorski”**.

WARTO WIEDZIEĆ

Pseudonimy i kryptonimy

Praca konspiracyjna wymagała posługiwania się pseudonimami i kryptonimami. Chodziło o to, aby okupanci nie poznali tożsamości osób działających w podziemiu, a także o uchronienie ich rodzin przed zemstą. Pseudonim był przypisany do konkretnego człowieka. Czasami jedna osoba używała kilku różnych pseudonimów. Kryptonim był natomiast oznaczeniem pełnionej funkcji lub komórki organizacyjnej, co oznacza, że pod jednym kryptonimem w różnym czasie mogły funkcjonować kolejne osoby pełniące określoną funkcję. Przykładowo: gen. Stefan Rowecki, Komendant Główny ZWZ, a następnie dowódca AK, w konspiracji występował jako „Grabica”, „Grot”, „Inżynier”, „Jan” i „Tur”. Gdy kontaktował się ze zwierzchnikami w Londynie – podpisywał się „Rakoń” i „Kalina”. Z kolei funkcja, którą sprawował, była ukryta pod kryptonimem „1”.

BIOGRAM

STEFAN ROWECKI

(1895–1944)

W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich, w II Rzeczypospolitej oficer Wojska Polskiego i Korpusu Ochrony Pogranicza. Latem 1939 r. mianowano go dowódcą Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej – z zadaniem stworzenia nowoczesnej jednostki Wojska Polskiego. Pracę nad tym zadaniem przerwał wybuch wojny. Jesienią 1939 r. współorganizował Służbę Zwycięstwu Polski, następnie był komendantem obszaru ZWZ odpowiedzialnym za teren okupacji niemieckiej. Od czerwca 1940 r. pełnił funkcję Komendanta Głównego ZWZ, a od lutego 1942 r. – dowódcy AK. Aresztowany przez Niemców w czerwcu 1943 r., odmówił podjęcia z nimi współpracy. Został zamordowany w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen na początku sierpnia 1944 r. Śmierć, którą poniósł na osobisty rozkaz Himmlera (jednego z głównych przywódców nazistowskich Niemiec), była aktem zemsty za wybuch powstania w Warszawie.

Gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz został dowódcą na teren okupacji sowieckiej. Tokarzewskiemu nie udało się jednak objąć funkcji. W momencie nielegalnego przekraczania granicy niemiecko-sowieckiej został zatrzymany przez NKWD i osadzony w więzieniu.

Po upadku Francji i ewakuacji rządu RP do Wielkiej Brytanii stało się jasne, że wojna nie skończy się w ciągu kilku miesięcy. Dowodzenie krajowym podziemiem wojskowym z emigracji stało się trudne, dlatego pod koniec czerwca 1940 r. Sikorski mianował **komendantem ZWZ** gen. **Stefana Roweckiego ps. „Grot”**, przebywającego w Warszawie.

Armia Krajowa

W lutym 1942 r. gen. Sikorski przekształcił ZWZ w **Armię Krajową** (**AK**). W sierpniu tego samego roku nakazał wszystkim polskim strukturom konspiracji wojskowej podporządkowanie się dowódcy AK. Armia Krajowa stanowiła integralną część Polskich Sił Zbrojnych podległych Naczelnemu Wodzowi. Dowódcą AK został gen. **Stefan Rowecki**, a po jego aresztowaniu w 1943 r. przez Niemców tę funkcję objął gen. **Tadeusz Komorowski ps. „Bór”**.

Dowódca AK stał na czele Komendy Głównej. Struktura terenowa Armii Krajowej obejmowała cały kraj i częściowo została oparta na przedwojennym podziale administracyjnym. Kilka województw stanowiło jednostkę nazywaną **obszarem**, województwo było **okręgiem**, a powiat miał status **obwodu**. Obwody dzieliły się na **rejony**. Najniższą jednostką organizacyjną była **placówka**.

Proces scaleniowy nie przebiegał jednak płynnie. Ugrupowania polityczne nie chciały stracić pełnej kontroli nad swoimi strukturami zbrojnymi. Bataliony Chłopskie stały się częścią Armii Krajowej w 1943 r., lecz dotyczyło to jedynie części oddziałów taktycznych. Także tylko część oddziałów NOW podporządkowała się AK. Niektórzy żołnierze NOW odmówili jednak scalenia z AK i stworzyli nową organizację – **Narodowe Siły Zbrojne** (**NSZ**). Dopiero w marcu 1944 r. część NSZ weszła w skład AK, pozostali żołnierze NSZ zachowali formalną odrębność.

Metody walki zbrojnej w okupowanej Polsce

Koncepcja funkcjonowania AK zakładała **trzy etapy walki**. Pierwszym z nich była walka w konspiracji. Drugim etapem miało być powszechne antyniemieckie powstanie.

Dowodzący SZP / ZWZ / AK

SZP	ZWZ		AK	
Michał Tokarzewski-Karaszewicz	Kazimierz Sosnkowski	Stefan Rowecki	Tadeusz Komorowski	Leopold Okulicki
1939	1939–1940	1940–1943	1943–1944	1944–1945

Oddział partyzancki Kedywu Komendy Okręgu Wileńskiego AK w lipcu 1944 r. Wiosną 1943 r. AK przystąpiła do tworzenia oddziałów partyzanckich. Rok później w lasach było już ponad 60 tys. żołnierzy. Przygotowywano ich do nadchodzącej bezpośredniej walki z wrogiem. Partyzanci starali się także bronić ludność cywilną przed terrorem okupanta.

? Opisz uzbrojenie i umundurowanie żołnierzy widocznych na zdjęciu.

Trzecim była walka, wraz z Polskimi Siłami Zbrojnymi, na regularnym froncie. AK organizowała szkoły podchorążych rezerwy i oficerów. W konspiracji rozbudowywano potencjał militarny: produkowano broń i materiały wybuchowe, gromadzono broń zdobytą na Niemcach w akcjach bojowych. Komórki AK odbierały też od władz na uchodźstwie dostawy sprzętu i pieniędzy, które docierały do okupowanego kraju drogą lotniczych zrzutów. Do okupowanej Polski RAF zrzucił też na spadochronach 316 **cichociemnych**. Istotnym polem działalności wojskowej były **wywiad** i **kontrwywiad**. Z wykorzystaniem tajnych radiostacji, kurierów i emisariuszy zapewniono stałą łączność między krajem a władzami na emigracji.

Do walki bezpośredniej powoływano specjalne struktury. Jeszcze w ZWZ powstał **Związek Odwetu** – pion zajmujący się **dywersją** i **sabotażem**. Do zadań prowadzonych na zapleczu frontu wschodniego utworzono dywersyjną organizację „Wachlarz", która np. wysadzała pociągi i tory kolejowe łączące Niemcy z frontem wschodnim. W 1942 r. powołano **Kierownictwo Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej** (**Kedyw**), na którego czele stanął gen. **August Emil Fieldorf ps. „Nil"**(patrz: biogram s. 170). Zadaniem Kedywu stało się wykonywanie najtrudniejszych i najbardziej niebezpiecznych akcji dywersyjnych, których celem był odwet za represje okupanta wobec społeczeństwa polskiego. Najbardziej znaną akcją był udany **zamach na szefa warszawskiego gestapo Franza Kutscherę** (czytaj: kuczerę), przeprowadzony 1 lutego 1944 r.

Cichociemni – elitarni żołnierze Polskich Sił Zbrojnych, którzy przeszli wszechstronne szkolenie w zakresie sabotażu, dywersji, wywiadu i łączności w obozach treningowych w Wielkiej Brytanii i we Włoszech. Ich zadaniem było wzmocnienie kadrowe AK, zwłaszcza struktur dowodzenia, dlatego obejmowali funkcje dowódcze. Nazwa „cichociemni" odnosiła się do trybu szkolenia żołnierzy – przeprowadzanego w tajemnicy, często nocą, można ją także łączyć z faktem, że dostawali się do kraju podczas nocnych lotów.

Kontrwywiad – przeciwdziałanie akcjom obcego wywiadu i dywersji; także służba prowadząca takie działania.

WARTO WIEDZIEĆ

Sukcesy polskiego wywiadu

Jednym z największych osiągnięć wywiadu AK było zdobycie informacji o przygotowywaniu przez Niemców *Wunderwaffe*, czyli cudownej broni. Tak nazywano dalekosiężną broń rakietową, przygotowywaną w głębokiej tajemnicy. Na jej trop wpadł wywiad AK, który informację o tym przekazał Brytyjczykom. Później Polacy zdobyli dokładne plany tajnego ośrodka badawczego w Peenemünde na wyspie Uznam, gdzie prowadzono badania nad rakietami (V-1 i V-2). Na podstawie tych informacji prawie 600 brytyjskich bombowców zbombardowało ten ośrodek – zginęło ponad 700 niemieckich specjalistów. W znacznym stopniu spowolniło to niemieckie prace nad bronią rakietową, choć ich nie zahamowało. Prace nad rakietami V-2 prowadzono także w pobliżu Mielca. Żołnierzom AK udało się przejąć jedną z rakiet, a jej najważniejsze części na prośbę Brytyjczyków przerzucono do Londynu.

Istotną rolę odgrywały wojskowe sądy specjalne, które wydawały wyroki na zdrajców, ale także na niemieckich zbrodniarzy. Najczęściej wykonywali je specjalnie wyznaczeni żołnierze Kedywu. Ważnym Oddziałem Komendy Głównej AK było Biuro Informacji i Propagandy. Dzięki niemu do Polaków trafiały liczne podziemne publikacje – prasa, książki, informatory, śpiewniki i ulotki. Najważniejszym wydawnictwem był **„Biuletyn Informacyjny"** – najpopularniejsze polskie pismo konspiracyjne.

Szare Szeregi

W końcu września 1939 r. Związek Harcerstwa Polskiego przeszedł do działalności konspiracyjnej – przyjął nazwę **Szare Szeregi**. Program organizacji, przygotowany przez Aleksandra Kamińskiego, nosił tytuł *Dziś – Jutro – Pojutrze*. „Dziś" oznaczało konspiracyjną walkę z okupantami, „Jutro" – przygotowywanie się do powstania powszechnego i otwartej walki z Niemcami, „Pojutrze" – przygotowywanie się do odbudowy materialnej i duchowej powojennej Polski. W ramach realizacji tego programu harcerze prowadzili działalność dywersyjną, szkolili się w zadaniach wojskowych i uczestniczyli w tajnym nauczaniu.

Swastyka na szubienicy, jeden z symboli, które malowali na budynkach harcerze Szarych Szeregów.

? Wyjaśnij, co symbolizują swastyka i szubienica. Omów przesłanie tego znaku.

Harcerze w 1940 r. powołali **Organizację Małego Sabotażu „Wawer"** (nazwa upamiętniała ofiary zbrodni dokonanej w podwarszawskim Wawrze w grudniu 1939 r.). Jej członkowie malowali lub rozklejali na murach antyniemieckie hasła i symbole, znaki Polski Walczącej, wybijali szyby wystawowe w zakładach fotograficznych eksponujących zdjęcia niemieckich żołnierzy, zrywali flagi niemieckie, zawieszali polskie. Do kin, w których organizowano pokazy niemieckich filmów propagandowych, wpuszczali duszący gaz. Wszystko to służyło podtrzymywaniu w Polakach ducha oporu.

WARTO WIEDZIEĆ

Znak Polski Walczącej

Połączone w kształt kotwicy litery „P" i „W" – czyli znak Polski Walczącej – to jeden z najbardziej znanych symboli w polskiej historii. Kotwica Polski Walczącej powstała w ramach konkursu Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK. Poszukiwano wyrazistego znaku, który stanie się symbolem polskiego oporu. Ostatecznie wybrano propozycję (najprawdopodobniej) Anny Smoleńskiej „Hani". Zdecydowała nie tylko symbolika projektu – ważny okazał się także fakt, że można było ten znak namalować trzema szybkimi ruchami. Minimalizowało to ryzyko „wpadki" podczas wykonywania napisu w miejscach publicznych. Autorka projektu zmarła na tyfus w obozie Auschwitz w 1943 r. W 2014 r. polski parlament uchwalił ustawę o ochronie znaku Polski Walczącej.

Warszawski pomnik Lotnika w czasie okupacji. Na jego cokole widoczny znak Polski Walczącej – namalował go Jan Bytnar ps. „Rudy", jeden z dowódców Szarych Szeregów.

Żydowscy powstańcy pojmani przez Niemców w czasie tłumienia powstania w getcie warszawskim.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, ilu żołnierzy ŻOB i ŻZW stanęło do walki przeciwko Niemcom w Warszawie i w jaki sposób zdobyli broń.

Organizacja ściśle współpracowała z AK i Delegaturą Rządu na Kraj. Od 1942 r. organizacja harcerzy była podzielona na trzy grupy wiekowe: 12–14 lat (kryptonim Zawisza), 15–17 lat (Szkoły Bojowe), powyżej 17 lat (Grupy Szturmowe). Najstarsi brali udział w akcjach zbrojnych skierowanych przeciwko Niemcom. Najbardziej znana jest brawurowa **akcja pod Arsenałem** w Warszawie przeprowadzona **26 marca 1943 r.**, polegająca na odbiciu więźniów przewożonych z siedziby gestapo w al. Szucha do więzienia na Pawiaku. Wśród uwolnionych znajdował się Jan Bytnar „Rudy".

Powstanie w getcie warszawskim

Żydzi, choć zamknięci przez Niemców w gettach i odizolowani od pozostałej części społeczeństwa, stworzyli konspirację zbrojną. Już pod koniec 1939 r. zaczęli powoływać własne struktury podziemne, które w 1942 r. stworzyły Żydowski Związek Wojskowy (**ŻZW**). W tym samym roku w Warszawie zaczęła działać Żydowska Organizacja Bojowa (**ŻOB**). Te struktury nie wchodziły w skład PPP, ale kontakty utrzymywano. ŻOB współpracował także z komunistyczną GL.

Zarówno ŻOB, jak i znacznie mniej liczny ŻZW wystąpiły zbrojnie przeciwko Niemcom **19 kwietnia 1943 r.**, kiedy rozpoczęła się likwidacja resztek warszawskiego getta. Na czele powstańców stanął **Mordechaj Anielewicz** z ŻOB. **Powstanie w getcie warszawskim**, trwające niemal miesiąc, było krzykiem rozpaczy ludzi skazanych na zagładę, którzy nie zamierzali ginąć w ciszy. Ich zryw nie miał szansy powodzenia – Niemcy wciąż panowali nad tą częścią Europy i walka z nimi wiązała się z porażką. Powstańcom brakowało żywności, broni i amunicji.

Powstanie zostało krwawo stłumione przez oddziały SS i niemieckiej policji, które zamordowały 65 tys. Żydów. Niektórym powstańcom udało się kanałami wydostać z płonącego getta i ukryć przed Niemcami. Część z nich wzięła później udział w powstaniu warszawskim. Okupant zrównał getto z ziemią.

Podziemne struktury cywilne

Konspiracyjną działalność rozwijały polskie partie polityczne. W lutym 1940 r. u boku ZWZ ukształtował się **Polityczny Komitet Porozumiewawczy** (**PKP**). W jego składzie znaleźli się przedstawiciele PPS, SL, SN i SP. W marcu 1943 r. PKP przekształcił się w Krajową Reprezentację Polityczną, a 9 stycznia 1944 r. – w **Radę Jedności Narodowej**. Licząca 17 osób RJN w praktyce stała się **parlamentem** Polskiego Państwa Podziemnego. Radzie przewodził **Kazimierz Pużak** (1883–1950) z PPS.

Delegaci Rządu RP na Kraj

Cyryl Ratajski	Jan Piekałkiewicz	Jan Stanisław Jankowski	Stefan Korboński (pełniący obowiązki)	Jerzy Braun (pełniący obowiązki)
1942	1942–1943	1943–1945	1945	1945

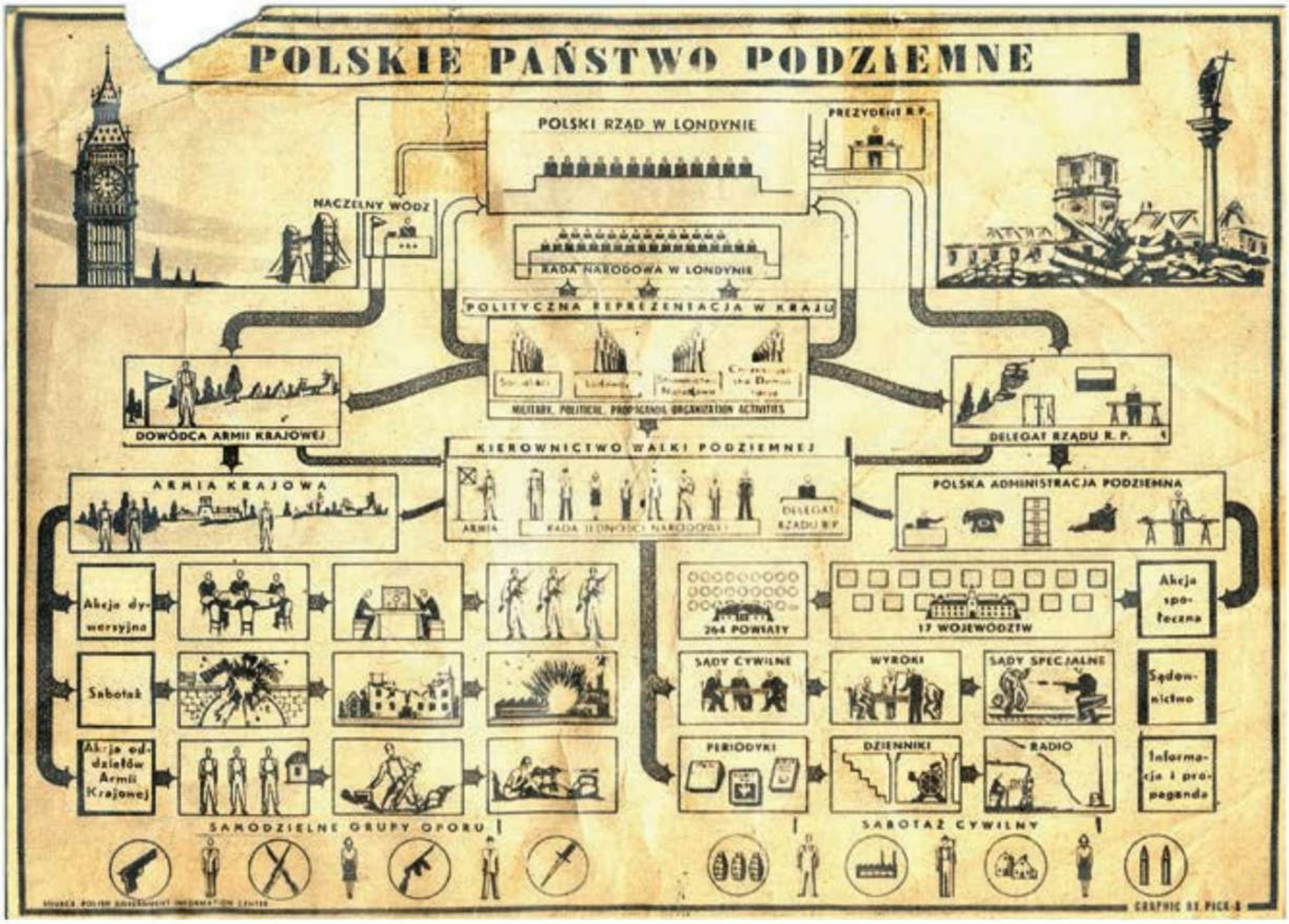

Polskie Państwo Podziemne, schemat z epoki. Był to twór **wyjątkowy na tle ówczesnej Europy**. W żadnym innym okupowanym kraju nie powstało tak zorganizowane i skutecznie działające podziemne państwo, które swoją działalnością obejmowało nie tylko walkę zbrojną, lecz także administrację cywilną, wymiar sprawiedliwości i edukację.

? Wymień piony, z których składała się struktura organizacyjna Polskiego Państwa Podziemnego.

Na czele tajnej administracji stanął **Delegat Rządu na Kraj**. Od 1940 r. te funkcje dla terenu GG pełnił Cyryl Ratajski, a dla ziem wcielonych do Rzeszy – Adolf Bniński. W 1942 r. połączono obie funkcje. W ten sposób podkreślano, że krajowa konspiracja jest częścią struktur państwowych na uchodźstwie.

Głównym celem budowania konspiracyjnej administracji było przygotowanie jej do sprawnego przejęcia władzy w momencie zakończenia niemieckiej okupacji Polski. Dokumentowano też zbrodnie wojenne.

W skład Delegatury wchodziły **departamenty**, które były odpowiednikami ministerstw. Wśród nich był np. departament sprawiedliwości, który nadzorował konspiracyjne sądownictwo cywilne. Takie sądy wydawały wyroki wobec osób, które współpracowały z wrogiem. Departament oświaty i kultury nadzorował tajne szkolnictwo. Delegaturze podlegał też Państwowy Korpus Bezpieczeństwa – czyli konspiracyjna policja. Delegatowi Rządu podlegali delegaci okręgowi (odpowiednicy wojewodów), a im z kolei – delegaci powiatowi (odpowiednicy starostów).

W maju 1944 r. prezydent RP zdecydował o utworzeniu nowej struktury – **Krajowej Rady Ministrów** (**KRM**). Na jej czele – w randze **wicepremiera rządu RP na uchodźstwie** – stanął Delegat Rządu **Jan Stanisław Jankowski** (1882–1953). Miało to formalnie wzmocnić pozycję Delegatury w rozstrzygającym momencie walki o kształt ustrojowy i polityczny powojennej Polski.

Satyryczny rysunek *Uśmiech Warszawy* z 1943 r.

? Wyjaśnij, co oznaczają zasieki wokół pomnika warszawskiej Syrenki? Jakie inne elementy symboliczne dostrzegasz na ilustracji?

Bierny opór – sprzeciw bez użycia siły, często przez zaniechanie aktywności, np. niewykonywanie poleceń lub nieuczestniczenie w jakichś działaniach.

Walka cywilna

W ramach walki cywilnej zajmowano się przede wszystkim podnoszeniem na duchu społeczeństwa sterroryzowanego przez okupanta i nakłanianiem Polaków do **biernego oporu**, np. do bojkotu filmów wyświetlanych w kinach (nawiązywało do niego rozpowszechniane hasło „Tylko świnie siedzą w kinie"). Służyły temu m.in. akcje małego sabotażu. Kolportowano też podziemne czasopisma i książki. Odpowiedzią na ograniczenie dostępu Polaków do nauki stał się rozwój **podziemnego szkolnictwa**. Nauczyciele ze szkół średnich oraz wyższych organizowali tzw. tajne komplety. W prywatnych domach i małych grupach organizowano lekcje i akademickie wykłady. W konspiracyjnych warunkach uczniowie zdawali także egzaminy maturalne. Czasami tajne nauczanie odbywało się pod szyldem szkoły działającej oficjalnie, np. pod nazwą zawodowej Miejskiej Szkoły Handlowej w Warszawie funkcjonowała konspiracyjna uczelnia wyższa – przedwojenna Szkoła Główna Handlowa.

Tajnie spotykały się też niewielkie grupy Polaków, aby posłuchać koncertów utworów Chopina lub recytacji wierszy Mickiewicza. Ukrywano polskie książki i dzieła sztuki, aby nie zostały zniszczone przez okupantów.

PODSUMOWANIE

Pierwsze organizacje konspiracyjne w okupowanym kraju powstawały już jesienią 1939 r. ■ Tajne struktury cywilne i wojskowe się rozrastały, w wyniku czego utworzyło się Polskie Państwo Podziemne. Miało ono dwa piony: wojskowy i cywilny. Tym pierwszym stał się Związek Walki Zbrojnej, który w lutym 1942 r. został przekształcony w Armię Krajową. ■ Delegatura Rządu na Kraj odpowiadała za pion cywilny. ■ AK prowadziła walkę z okupantem za pomocą dywersji i sabotażu, tworzyła też oddziały partyzanckie. Oprócz AK, na terenach okupowanych działały m.in. Bataliony Chłopskie i Narodowa Organizacja Wojskowa, z której w 1942 r. powstały Narodowe Siły Zbrojne. ■ W kwietniu 1943 r. wybuchło powstanie w getcie warszawskim, krwawo stłumione przez Niemców. ■ W 1944 r. Delegat Rządu RP na Kraj stanął na czele nowo powołanej Krajowej Rady Ministrów.

POLECENIA

1. Omów strukturę Polskiego Państwa Podziemnego.
2. Wymień różne formy oporu wobec okupanta. Jak oceniasz ich skuteczność?
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do powstania w getcie warszawskim. Jakie miało ono znaczenie?
4. Sprawdź, kiedy obchodzony jest Dzień Polskiego Państwa Podziemnego.
5. Sprawdź w dostępnych źródłach, jak przygotowano i przeprowadzono jedną z wymienionych niżej akcji polskiego podziemia. Poszukaj informacji o tym, czy podobne wydarzenia miały miejsce w twojej okolicy.
   a. Akcja pod Arsenałem.
   b. Zamach na Kutscherę.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora" (fragment)

Działanie sztabu podziemnego różniło się bardzo od działania normalnego sztabu wojskowego. W ówczesnych warunkach krajowych największe trudności przedstawiała łączność. […] Nie mogliśmy się posługiwać telefonami, nie mogliśmy zwoływać zebrań liczących więcej niż po kilka osób. Nawet korespondencja omawiająca szczegółowo jakąś sprawę nie mogła wchodzić w rachubę.

Prace sztabu były zdecentralizowane do ostatecznych granic. Pociągało to za sobą konieczność codziennego rozsyłania licznej korespondencji do punktów szeroko rozsianych w samej Warszawie, nie mówiąc już o prowincji. Prace te wykonywały głównie kobiety. Nazywano je „łączniczkami". Rekrutowały się one ze wszystkich środowisk i warstw społecznych – były to kobiety bogate i biedne, młodsze i starsze, poczynając od dziewcząt w wieku szkolnym, a kończąc na staruszkach. Wybrano do tej pracy kobiety, ponieważ z początku Niemcy nie zwracali na nie większej uwagi. Łączniczki maskowały się na wszelkie sposoby. Niemcy jednak z czasem, zorientowawszy się w sytuacji, często zatrzymywali przechodniów, tak mężczyzn, jak i kobiety, i poddawali ich dokładnej rewizji. Znalezienie jakiegokolwiek kompromitującego materiału prowadziło niezmiennie do badania, tortur, wymuszania zeznań tyczących się źródła znalezionych dokumentów – i zazwyczaj kończyło się wyrokiem śmierci. […]

Pośrednie punkty rozdzielcze nazwaliśmy „skrzynkami". Skrzynkami były przeważnie sklepy lub inne uczęszczane miejsca, gdzie ożywiony ruch utrudniał wykrycie tajnych czynności. W owych „skrzynkach" w określonej porze, w ukrytym miejscu, sortowano listy, po które przychodziły nowe łączniczki. Dzięki temu nie przekazywały one sobie poczty z rąk do rąk, nie znały swych koleżanek. Trasa łączniczki[,] niosącej pocztę, była dostatecznie długa, by mogła się ona po drodze zorientować, czy jest śledzona[,] i w razie potrzeby pozbyć się „cienia". […]

Aby choć trochę zmniejszyć niebezpieczeństwo związane ze służbą łączności, zorganizowaliśmy ośrodki, których wyłącznym zadaniem było wymyślanie skrytek, przeznaczonych do ukrywania czy maskowania przedmiotów roznoszonych przez łączniczki.

T. Bór-Komorowski, *Armia podziemna*, Londyn 1951, s. 63–64.

1. Opisz drogę, jaką pokonywał konspiracyjny dokument od nadawcy do odbiorcy.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób starano się zapobiec przechwyceniu korespondencji konspiracyjnej przez Niemców.

KALENDARIUM

27 września 1939	stworzenie Służby Zwycięstwu Polski; powołanie Szarych Szeregów
13 listopada 1939	powstanie Związku Walki Zbrojnej
26 lutego 1940	powstanie Politycznego Komitetu Porozumiewawczego
30 czerwca 1940	Stefan Rowecki Komendantem Głównym ZWZ
czerwiec 1940	rozpoczęcie działalności Delegatury Rządu na Kraj
sierpień 1940	powstanie Batalionów Chłopskich
14 lutego 1942	przekształcenie ZWZ w Armię Krajową
15 sierpnia 1942	rozkaz scalenia konspiracji zbrojnej pod skrzydłami AK
20 sierpnia 1942	powstanie Narodowych Sił Zbrojnych
19 kwietnia 1943	wybuch powstania w getcie warszawskim
30 czerwca 1943	aresztowanie Stefana Roweckiego „Grota"; Tadeusz Komorowski „Bór" komendantem AK
9 stycznia 1944	przekształcenie KRP w Radę Jedności Narodowej

10 Polacy na frontach II wojny światowej

- Utworzenie Polskich Sił Zbrojnych
- Udział żołnierzy PSZ w walkach na zachodzie Europy oraz w Afryce
- Szlak bojowy jednostek dowodzonych przez gen. Władysława Andersa
- Jednostki wojskowe tworzone z Polaków przez Stalina

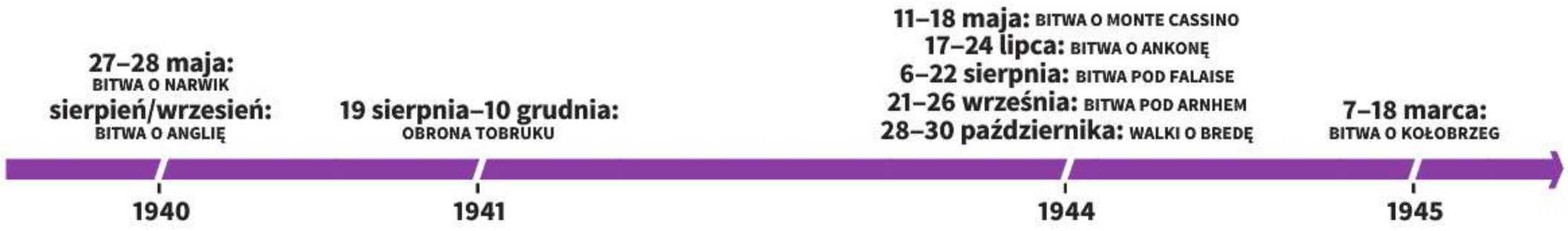

Odtwarzanie Wojska Polskiego we Francji

Najważniejszym zadaniem, jakie stanęło przed polskimi władzami sformowanymi na uchodźstwie, było **odtworzenie sił zbrojnych**. Odbudowa polskiej armii odbywała się u boku Francji i Wielkiej Brytanii – formalnych sojuszników Polski.

We wrześniu 1939 r. część z walczących oddziałów przekraczała polską granicę – przede wszystkim z **Rumunią i Węgrami**. Mniejsza grupa przekroczyła granice z Litwą i Łotwą. Niemcy i Związek Sowiecki naciskali na państwa neutralne, aby internowały polskich żołnierzy i w ten sposób uniemożliwiły im dalszą walkę. Mimo to udało się zorganizować sprawny mechanizm ewakuowania Polaków internowanych w Rumunii i na Węgrzech. Przerzucano ich do Francji i – w mniejszym stopniu – na Bliski Wschód, kontrolowany przez aliantów.

Dużo trudniejsza była sytuacja w krajach bałtyckich. Tylko niewielkim grupom internowanych na Litwie i Łotwie udało się przedostać na Zachód. Najbardziej spektakularna była ucieczka polskiego okrętu podwodnego **ORP Orzeł**. Został on zatrzymany przez władze estońskie w porcie w Tallinnie. Załodze, mimo braku map nawigacyjnych, udało się przepłynąć przez Cieśniny Duńskie i doprowadzić okręt do Wielkiej Brytanii. Dołączył tam do pozostałych okrętów Polskiej Marynarki Wojennej, które jeszcze przed wybuchem wojny schroniły się w portach sojusznika.

ORP – skrótowiec od słów „Okręt Rzeczypospolitej Polskiej", poprzedzający nazwę okrętu należącego do Polskiej Marynarki Wojennej.

WARTO WIEDZIEĆ

Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie

Przez cały okres II wojny światowej przez PSZ przewinęło się ok. 300 tys. żołnierzy. Uczestniczyli oni – jako część sił alianckich – w działaniach wojennych skierowanych przeciwko Niemcom i ich sojusznikom. Formalna nazwa polskiego wojska podporządkowanego władzom na uchodźstwie brzmiała „Polskie Siły Zbrojne". W literaturze historycznej można jednak spotkać także określenie „Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie". Miało ono służyć odróżnieniu wojska podporządkowanego władzom w Londynie od oddziałów, które zaczęli tworzyć komuniści w 1943 r. i które nie uznawały zwierzchności Naczelnego Wodza, prezydenta i rządu RP na uchodźstwie. Określenie „Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie" nie jest jednak ścisłe, gdyż polscy żołnierze walczyli w różnych częściach świata.

ORP Grom i bliźnia
cześniejszymi nisz
Wojennej. (1) Na d
baterie dział
120 mm;
(2) stanowisko
dowodzenia –
mostek
kapitański;
(3) w centrum
znajdowała się ma
która umożliwiała
do ok. 40 węzłów (
artylerii przeciwlot

Polskie Siły Z

ły już ponad 80 tys. żołnierzy. W tym czasie powstała m.in. **Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich**. Już w kwietniu 1940 r. wraz z oddziałami francuskimi i brytyjskimi wzięła ona udział w bitwie o norweski port **Narwik**, zajęty przez Niemców. Było to pierwsze starcie regularnego Wojska Polskiego z oddziałami niemieckimi od zakończenia walk w Polsce. W kwietniu 1940 r., za zgodą Francji, rozpoczęto także formowanie polskiego wojska na Bliskim Wschodzie. W Syrii powstała wówczas m.in. **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich**. Wsławiła się ona później w walce z Niemcami w północnej Afryce – zwłaszcza w **obronie Tobruku** w 1941 r. Był to ważny port morski na wybrzeżu libijskim, przez który wiodły szlaki zaopatrzeniowe dla wojsk włoskich, sprzymierzonych z Niemcami. Wojskom brytyjskim udało się go zdobyć kilka miesięcy wcześniej i jego utrzymanie było kluczowe dla losów wojny w Afryce. Oblężenie Tobruku zaczęło się w kwietniu 1941 r., a polskie oddziały do wsparcia obrony skierowano w 2. połowie sierpnia. Walczyły tam do grudnia 1941 r., czyli do końca trwania walk.

Polskie Siły Zbrojne (**PSZ**) – całość Wojska Polskiego podporządkowanego rządowi RP na uchodźstwie. Na czele PSZ stał Naczelny Wódz.

WARTO WIEDZIEĆ

Losy polskich żołnierzy

Część spośród żołnierzy, którym nie udało się w 1939 r. przekroczyć granicy, trafiła do niewoli i została umieszczona w obozach jenieckich. Niemcy szeregowych i podoficerów umieścili w obozach zwanych stalagami, gdzie wykorzystywano ich do niewolniczej pracy, ale z czasem stopniowo zwalniano do domów. Oficerowie trafiali do oflagów, w których przetrzymywano ich do końca wojny. Także Sowieci umieścili Polaków w obozach jenieckich. Szeregowi zostali zwolnieni lub przewiezieni do łagrów, natomiast oficerów rozstrzelano wiosną 1940 r. w Katyniu i innych miejscach. Części polskich żołnierzy udało się uniknąć niewoli. We wrześniu 1939 r. ukryli się oni przed okupantami i rozpoczęli działalność konspiracyjną. Właśnie oni stworzyli np. Służbę Zwycięstwu Polski.

Chętni do formowanego we Francji wojska polskiego. Do punktów werbunkowych przybyły dziesiątki tysięcy Polaków.

Polska piechota oraz lotnicy wzięli udział w walkach z Niemcami po ich ataku na Francję 10 maja 1940 r. Część polskich oddziałów została rozbita lub przeszła przez granicę i została internowana w Szwajcarii. Pozostałych żołnierzy udało się ewakuować, przede wszystkim do Wielkiej Brytanii.

U boku Brytyjczyków

Po upadku Francji siedzibą Naczelnego Wodza stał się Londyn. Polscy żołnierze dołączyli do Polskiej Marynarki Wojennej, która w Wielkiej Brytanii stacjonowała od końca sierpnia 1939 r. Z większości polskich żołnierzy ewakuowanych do Wielkiej Brytanii utworzono **I Korpus Polski**. Oprócz jednostek przybyłych z Francji powstały nowe. Sformowano **1 Dywizję Pancerną**, której dowództwo objął gen. **Stanisław Maczek**. W 1941 r. zaczęto formować elitarną jednostkę wojskową – **1 Samodzielną Brygadę Spadochronową**. Na jej czele stanął gen. **Stanisław Sosabowski**. Głównym celem było przygotowanie jej do działań na terenie okupowanej Polski. Spadochroniarze mieli zostać tam zrzuceni po rozpoczęciu antyniemieckiego powstania.

Polscy lotnicy zostali włączeni w skład brytyjskiego RAF. Stworzono polskie dywizjony lotnicze, a kilkudziesięciu Polaków walczyło też w dywizjonach brytyjskich. Lotnicy polscy już od sierpnia 1940 r. brali udział w bitwie o Anglię. Wsławiły się w niej **dywizjony bombowe 300** i **301** oraz **myśliwskie 302** i **303**. W następnych latach polscy lotnicy uczestniczyli m.in. w bombardowaniu Niemiec, akcjach transportowych oraz w przygotowaniu inwazji na północną Europę. Niezwykle ważną rolę polscy lotnicy odegrali w sierpniu i wrześniu 1944 r., gdy latali ze zrzutami nad Warszawę walczącą w powstaniu.

Z kolei Polska Marynarka Wojenna uczestniczyła m.in. **w bitwie o Atlantyk**, walkach na Morzu Śródziemnym i Północnym, a jej okręty patrolowały wybrzeże brytyjskie na kanale La Manche. Ważnym zadaniem jej powierzonym była ochrona konwojów alianckich statków transportowych, które kierowały się m.in. do portów w Archangielsku i Murmańsku. Polskie statki transportowały także żołnierzy alianckich do Włoch (1943–1944) i północnej Francji (1944).

Armia Andersa

We wrześniu 1941 r., zgodnie z ustaleniami układu Sikorski–Majski, przystąpiono do tworzenia wojska polskiego w ZSRS. Do Buzułuku – miasta położonego tysiąc kilometrów na południowy wschód od Moskwy – przybywali Polacy zwalniani z łagrów i zesłania. **Armia Polska w ZSRS** była częścią Polskich Sił Zbrojnych. Jej dowódcą został gen. Władysław Anders, zwolniony właśnie z sowieckiego więzienia. Stąd też wzięła się jej obiegowa nazwa: armia Andersa. Wyposażenie i utrzymanie żołnierzy wzięła na siebie strona sowiecka, choć w większości broń i sprzęt pochodziły z dostaw amerykańskich i brytyjskich. Powstanie Armii Polskiej w Związku Sowieckim dało Polakom możliwość wyrwania się z sowieckiej niewoli. Dlatego też do Buzułuku, a następnie – do kolejnych miejsc, w których stacjonowali polscy żołnierze, ciągnęli nie tylko przyszli rekruci, lecz także cywile, w tym dzieci.

Dywizjon 303 był najskuteczniejszym ze wszystkich dywizjonów myśliwskich RAF broniących nieba nad Anglią w 1940 r. Na zdjęciu lotnicy prezentują Żelazny Krzyż zdjęty z zestrzelonego niemieckiego samolotu. Zwróć uwagę na prawy rękaw żołnierza: takie naszywki z napisem *Poland* nosili żołnierze PSZ.

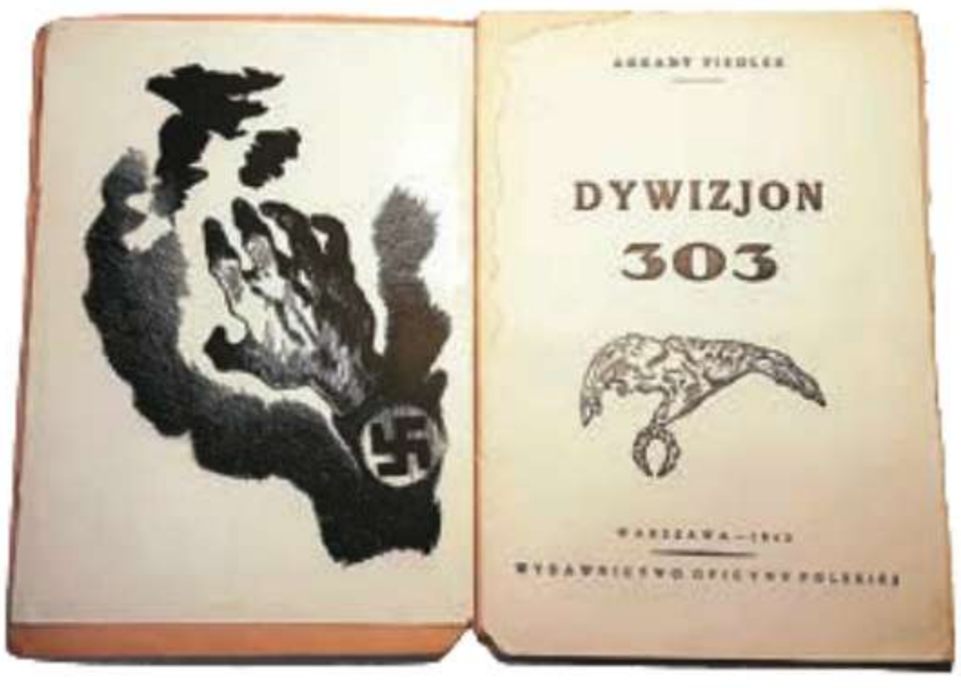

Bohaterstwo, ofiarność i determinację polskich lotników biorących udział w bitwie o Anglię opisał w 1940 r. Arkady Fiedler w książce *Dywizjon 303*. Ukazała się ona nie tylko na Zachodzie, drukowały ją także konspiracyjne wydawnictwa w okupowanym kraju. Już w czasie wojny przetłumaczono ją na kilka języków, m.in. na angielski i francuski.

? Wyjaśnij, dlaczego książka Fiedlera zyskała popularność. Jakie przesłanie mogli z niej wydobyć czytelnicy w okupowanym kraju?

Ćwiczenia wojskowe w polskim obozie w Tockoje w Rosji (1941/1942). Formowała się tam 6 Dywizja Piechoty.

? Opisz warunki, w jakich mieszkali żołnierze.

Wszyscy oni liczyli na opiekę polskiej armii. Wierzyli, że tylko dzięki gen. Andersowi uda im się wyrwać z ZSRS. Anders i jego podwładni bezskutecznie poszukiwali też polskich oficerów, którzy we wrześniu 1939 r. trafili do sowieckiej niewoli. Wojsku brakowało bowiem wyszkolonej kadry dowódczej.

Sytuacja polskiego wojska w ZSRS stała się jednak coraz trudniejsza. Sowieci nie chcieli zwalniać kolejnych Polaków z łagrów oraz ograniczali zaopatrzenie, w tym uzbrojenie. Z kolei gen. Anders sprzeciwiał się skierowaniu na front dwóch z tworzonych dywizji. Uważał, że wejście Polaków do walki nie zmieni sytuacji na froncie, a może doprowadzić do rozbicia i wykrwawienia polskich oddziałów.

Podczas wizyty premiera Władysława Sikorskiego w Moskwie w grudniu 1941 r. Stalin zgodził się na **ewakuację polskiego wojska ze Związku Sowieckiego** do Iranu, kontrolowanego przez Brytyjczyków. Ta ewakuacja odbyła się w **marcu 1942 r.**, a jej druga faza miała miejsce w sierpniu.

BIOGRAM

WŁADYSŁAW ANDERS

(1892–1970)

Walczył podczas I wojny światowej oraz w powstaniu wielkopolskim – stał wówczas na czele sztabu Armii Wielkopolskiej. W II RP został zawodowym oficerem Wojska Polskiego. We wrześniu 1939 r. dostał się do sowieckiej niewoli i był więziony do lipca 1941 r. Następnie został dowódcą Armii Polskiej w ZSRS, którą tworzył od podstaw. Trudne negocjacje z dowódcami sowieckimi ułatwiała mu znakomita znajomość rosyjskiego i doświadczenie, które zdobył podczas służby w armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej. Szybko też zdobył olbrzymie zaufanie Polaków, którzy ściągali do tworzącego się wojska. Po opuszczeniu Związku Sowieckiego gen. Anders stał na czele Armii Polskiej na Wschodzie i 2 Korpusu Polskiego. W maju 1944 r. dowodził żołnierzami Korpusu w bitwach pod Monte Cassino i o Ankonę. Od października 1944 do maja 1945 r. był pełniącym obowiązki Naczelnego Wodza, a od 1946 r. – Naczelnym Wodzem. Był jedną z najważniejszych postaci polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii. Zgodnie z jego wolą pochowano go na Monte Cassino.

Żołnierze 2 Korpusu Polskiego w walce o Monte Cassino.

? Opisz przeszkody, które utrudniały aliantom zdobycie wzgórza.

Cmentarz wojenny na Monte Cassino.

? Wyjaśnij, dlaczego pochowano tam gen. Andersa, choć zmarł on wiele lat po bitwie.

Armia Polska na Wschodzie

Wojsko dowodzone przez gen. Andersa połączyło się na Bliskim Wschodzie z formowanymi tam wcześniej innymi jednostkami polskimi. W ten sposób w Iranie powstała **Armia Polska na Wschodzie**. W 1943 r. wydzielono z niej **2 Korpus Polski**, który przesunięto do Palestyny, a następnie – do Egiptu. Stąd polscy żołnierze byli stopniowo przerzucani na południe Włoch, gdzie alianci rozpoczęli antyniemiecką ofensywę.

We Włoszech 2 Korpus Polski, jako część sił brytyjskich, uczestniczył w walkach z oddziałami niemieckimi broniącymi dostępu do Rzymu. Kluczowe dla zdobycia stolicy Włoch było przełamanie niemieckiego systemu obronnego ok. 100 km na południe od Rzymu. Jeden z najważniejszych punktów strategicznych tego systemu stanowiło wzgórze **Monte Cassino**, wraz z klasztorem znajdującym się na jego szczycie. Na trudnym, górskim terenie Niemcy zbudowali system bunkrów, zapór i pól minowych.

Mieszkańcy wyzwolonej Bolonii witają generała Klemensa Rudnickiego, który dowodził 5 Kresową Dywizją Piechoty wchodzącą w skład 2 Korpusu Polskiego.

? Odnajdź na zdjęciu symbol 2 Korpusu Polskiego – warszawską Syrenkę.

Pozycji broniły elitarne oddziały wyspecjalizowane w walce w górach. Od stycznia do marca 1944 r. wojska amerykańskie, francuskie i brytyjskie starały się przebić przez niemieckie umocnienia – jednak bezskutecznie. Kolejna próba złamania niemieckiej obrony rozpoczęła się 11 maja 1944 r., a wziął w niej udział 2 Korpus Polski gen. Andersa. Żołnierze polscy pokonali niemiecką obronę i **18 maja** zatknęli na Monte Cassino biało-czerwoną flagę. W następnych dniach Polacy przełamali kolejne punkty niemieckiego oporu, co otworzyło aliantom drogę na Rzym. W bitwie o Monte Cassino zginęło 924 polskich żołnierzy. Ich ciała złożono na cmentarzu urządzonym na zboczu wzgórza.

W kolejnych miesiącach 2 Korpus Polski brał udział w bojach na Półwyspie Apenińskim. Jego oddziały w lipcu 1944 r. zdobyły **Ankonę**, a w kwietniu 1945 r. zakończyły swój szlak bojowy zdobyciem **Bolonii**.

Polskie orły wojskowe z czasów II wojny światowej.
Z lewej – orzeł używany w okresie II Rzeczypospolitej, wykorzystywany także przez Polskie Siły Zbrojne.
Po prawej – orzeł używany przez kościuszkowców (patrz: s. 102), który był pogardliwie nazywany *kurica* (ros. kura). Polscy komuniści celowo zmienili kształt orła, tak aby nie przypominał on przedwojennego.
? Powiedz, jakimi ważnymi szczegółami różnią się oba orły.

Walki na froncie zachodnim

Gdy w czerwcu 1944 r. alianci wylądowali w Normandii i otworzyli drugi front w Europie, wśród ich wojsk znalazły się także oddziały PSZ. Znaczącą rolę w bitwie stoczonej w sierpniu 1944 r. pod francuskim miastem **Falaise** odegrała **1 Dywizja Pancerna**, dowodzona przez gen. **Stanisława Maczka**. W pobliżu tego miasta trwały walki, które miały ostatecznie zakończyć bitwę o Normandię. Silne oddziały niemieckie blokowały marsz aliantów w kierunku wschodnim. Postanowiono więc Niemców zamknąć w okrążeniu. Przed Polakami postawiono niezmiernie trudne zadanie – przecięcie szlaku łączącego oddziały niemieckie z ich głównymi siłami. Choć części oddziałów niemieckich udało się wyrwać z okrążenia, rozstrzygnięcie bitwy otworzyło aliantom drogę na Paryż.

Napis ustawiony w Bredzie po wyzwoleniu miasta.
? Na skutek nieznajomości języka polskiego Holendrzy popełnili nieznaczny błąd przy przepisywaniu hasła. Odnajdź go.

W kolejnych miesiącach 1 DP wzięła udział w dalszych bojach i wyzwoliła holenderskie miasto **Breda** (październik 1944 r.). To miasto było ważnym węzłem komunikacyjnym, a jego przejęcie dawało aliantom szansę na zajęcie mostów na rzece Moza. Polacy – dzięki zastosowaniu manewru okrążającego – zmusili Niemców do wycofania się. Dzięki temu walki nie dotknęły samego miasta i nie przyniosły strat ani zniszczeń. Dywizja zakończyła swój szlak bojowy w maju 1945 r. przyjęciem kapitulacji największej bazy niemieckiej marynarki wojennej – w **Wilhelmshaven**.

Inaczej, niż planowano, potoczyły się losy **1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej** pod dowództwem gen. Sosabowskiego. Została ona podporządkowana bezpośredniemu dowództwu Brytyjczyków. Odrzucili oni pomysł, aby brygada została zrzucona do Warszawy w momencie rozpoczęcia tam powstania. Polacy zostali skierowani do walk w Holandii, gdzie wzięli udział w operacji **„Market Garden"**. Walczyli w okolicach miasta **Arnhem**. Postawiono przed nimi zadanie sforsowania Renu i przyjścia z odsieczą brytyjskiej dywizji walczącej na północ od rzeki. Gen. Sosabowski był sceptyczny w sprawie możliwości jego realizacji, jednak rozkaz został wydany. Operacja zakończyła się fiaskiem, a Sosabowskiego pozbawiono dowództwa nad brygadą.

U boku Armii Czerwonej

Zerwanie przez Związek Sowiecki w kwietniu 1943 r. stosunków dyplomatycznych z rządem RP stało się początkiem tworzenia polskich struktur powiązanych z władzami sowieckimi. Podstawą miało być stworzenie polskiego wojska, taktycznie podporządkowanego dowództwu Armii Czerwonej. Przystąpiono do tego już w maju 1943 r., oficjalnie pod szyldem **Związku Patriotów Polskich**, zorganizowanego przez komunistów (patrz: s. 111). W Sielcach nad Oką zaczęło się formowanie **1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**. Dowództwo nad nią objął **Zygmunt Berling**, wkrótce awansowany do stopnia generała. Żołnierzy rekrutowano spośród osób, które Sowieci deportowali z ziem polskich w latach 1940–1941, a którym nie udało się wcześniej dostać do armii Andersa. Kadrę dowódczą w większości stanowili oficerowie Armii Czerwonej, którym nakazano założyć polskie mundury, lub polscy komuniści. W dniach 12–13 października 1943 r. **kościuszkowcy** – jak nazywano żołnierzy 1 Dywizji – stoczyli pod **Lenino** (obecnie w granicach Białorusi) swoją pierwszą bitwę. Żołnierzom udało się przełamać kilka najważniejszych niemieckich punktów oporu, jednak dokonali tego kosztem olbrzymich strat.

Polacy na frontach II wojny.

? Wskaż miejsca walk z udziałem polskich jednostek wojskowych.

BIOGRAM

ZYGMUNT BERLING

(1896–1980)

W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich, w dwudziestoleciu międzywojennym oficer zawodowy Wojska Polskiego. We wrześniu 1939 r. dostał się do sowieckiej niewoli. Podjął współpracę z Sowietami, dzięki czemu uniknął śmierci w Katyniu. W 1941 r. wstąpił do Armii Polskiej w ZSRS. Zdezerterował z niej w 1942 r. i odmówił ewakuacji z ZSRS na Bliski Wschód. W 1943 r. na polecenie Stalina stanął na czele 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. W ten sposób stał się twarzą formowanego przez ZSRS polskiego wojska. Następnie dowodził I Korpusem Polskich Sił Zbrojnych w Związku Sowieckim (1943–1944), Armią Polską w ZSRS (1944), 1 Armią Wojska Polskiego (od lipca 1944). We wrześniu 1944 r. został odwołany ze stanowiska i wysłany na studia do Moskwy. Jego miejsce zajęli oficerowie sowieccy. Do kraju wrócił w 1947 r. Nie odegrał już ważniejszej roli politycznej.

Częściowo były one konsekwencją błędów sowieckiego dowództwa. Do pomocy niedoświadczonym bojowo kościuszkowcom skierowano dywizje Armii Czerwonej osłabione wcześniejszymi walkami. W konsekwencji tego Polacy walczyli bez odpowiedniego wsparcia.

W kolejnych miesiącach rozbudowywano struktury polskiego wojska u boku Armii Czerwonej. Początkowo przyjęły one kształt **1 Korpusu Polskiego w ZSRS** (sierpień 1943–marzec 1944), następnie – **Armii Polskiej w ZSRS** (kwiecień–lipiec 1944), aż wreszcie – **1 Armii**. Na czele wszystkich tych formacji stał gen. Berling, stąd potocznie ich żołnierzy nazywano **berlingowcami** lub żołnierzami armii Berlinga.

1 Armia była częścią Wojska Polskiego, powołanego w lipcu 1944 r. Równolegle, od sierpnia 1944 r., od podstaw formowano **2 Armię Wojska Polskiego**. Jej dowódcą mianowano oficera Armii Czerwonej – gen. Karola Świerczewskiego.

Żołnierze 1 Armii Wojska Polskiego brali regularny udział w walkach na froncie po przekroczeniu linii Curzona, uważanej przez Stalina za zachodnią granicę ZSRS.

Po zakończeniu walk o Kołobrzeg (patrz: s. 106) **żołnierze dotarli do Bałtyku i na jego brzegu dokonali symbolicznego aktu zaślubin Polski z morzem.**

? Było to nawiązanie do podobnego gestu z 1920 r. Przypomnij, kto i gdzie go dokonał.

W lipcu i sierpniu 1944 r. uczestniczyli w walkach pod **Dęblinem**, a we wrześniu – w szturmie na **Pragę**, czyli **prawobrzeżną część Warszawy**. Niewielkie oddziały berlingowców przeprawiły się przez Wisłę na pomoc walczącym w powstaniu warszawskim. Ich akcja, pozbawiona wsparcia Armii Czerwonej, nie zmieniła losów tego zrywu.

Po kilku miesiącach od zdobycia Pragi żołnierze 1 AWP ponownie ruszyli na front. Zimą 1945 r. wzięli udział w operacji wiślańsko-odrzańskiej Armii Czerwonej. Jej celem było wyparcie Niemców z terenów leżących na wschód od Odry i zbliżenie się na przedpola Berlina. W styczniu uczestniczyli w zdobyciu lewobrzeżnej Warszawy. W lutym toczyli niezwykle krwawe walki o przełamanie niemieckich umocnień osłaniających Pomorze Zachodnie, nazwanych **Wałem Pomorskim**. Rozciągały się one od Gorzowa, przez Wałcz i Szczecinek, do Ustki. W kolejnym miesiącu 1 AWP zdobyła **Kołobrzeg**. To miasto pełniło ważne funkcje jako port ewakuacyjny dla niemieckiego wojska i baza marynarki. Dlatego w obliczu zbliżającego się frontu zostało umocnione i przygotowane do długotrwałej obrony. Walki o miasto trwały od 7 do 18 marca i w części były prowadzone na jego ulicach. Zginęło w nich ponad tysiąc żołnierzy 1 AWP.

Żołnierz 1 AWP zawiesza flagę na berlińskiej kolumnie Zwycięstwa.

? Powiedz, dlaczego ten gest był ważnym symbolem.

W kwietniu 1945 r. Polacy wzięli udział w sowieckim **szturmie na Berlin**. Po jego zdobyciu biało-czerwoną flagę zawiesili m.in. na jednym z najważniejszych symboli niemieckiej stolicy – na kolumnie Zwycięstwa. W tym samym czasie 2 AWP uczestniczyła w walkach w okolicach miasta **Budziszyn**, położonego w Saksonii, gdzie na skutek błędów dowództwa poniosła ciężkie straty.

KALENDARIUM

1939/1940	utworzenie PSZ na Zachodzie
27–28 maja 1940	bitwa o Narwik (Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich)
maj–czerwiec 1940	udział PSZ w obronie Francji
sierpień / wrzesień 1940	udział polskich lotników w bitwie o Anglię
wrzesień 1941	początek formowania Armii Polskiej w ZSRS
19 sierpnia–10 grudnia 1941	obrona Tobruku (Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich)
marzec 1942	początek ewakuacji armii Andersa z ZSRS
11–18 maja 1944	bitwa o Monte Cassino (2 Korpus Polski)
17–24 lipca 1944	bitwa o Ankonę (2 Korpus Polski)
6–22 sierpnia 1944	bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna)
12–13 października 1944	bitwa pod Lenino (1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki)
28–30 października 1944	walki o Bredę (1 Dywizja Pancerna)
31 stycznia–12 lutego 1945	walki o przełamanie Wału Pomorskiego (1 Armia Wojska Polskiego)
7–18 marca 1945	bitwa o Kołobrzeg (1 Armia Wojska Polskiego)
19–21 kwietnia 1945	bitwa o Bolonię (2 Korpus Polski)
22–28 kwietnia 1945	walki o Budziszyn (2 Armia Wojska Polskiego)
27 kwietnia–2 maja 1945	szturm na Berlin (1 Armia Wojska Polskiego)

PODSUMOWANIE

Rząd RP na uchodźstwie zaczął już w listopadzie 1939 r. organizować Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie. ■ Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich oraz okręty Polskiej Marynarki Wojennej w maju 1940 r. wzięły udział w bitwie o Narwik. ■ Polskie jednostki uczestniczyły w kampanii francuskiej. ■ Od lipca do października 1940 r. polscy piloci bronili nieba nad Wielką Brytanią. ■ Również na Bliskim Wschodzie walczyły polskie jednostki wojskowe. Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich brała udział w walkach m.in. w Libii, gdzie wsławiła się obroną Tobruku (sierpień–październik 1941 r.). ■ W 1941 r. powstała Armia Polska w ZSRS. W 1942 r. została ewakuowana na Bliski Wschód, a następnie – jako 2 Korpus Polski wsławiła się zdobyciem Monte Cassino. ■ W latach 1944–1945 jednostki PSZ walczyły na terenie Francji, Belgii, Włoch i Niemiec. ■ Jednocześnie polskie oddziały tworzył Związek Sowiecki. W 1943 r. utworzono 1 Dywizję Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. W kolejnych miesiącach te siły rozbudowano. Żołnierze 1 Armii Wojska Polskiego walczyli o Warszawę, Wał Pomorski oraz brali udział w szturmie na Berlin.

POLECENIA

1. Opisz, w jakich okolicznościach zostały sformowane PSZ.
2. Wymień najważniejsze bitwy, w których wzięli udział żołnierze PSZ w latach 1940–1945. Omów ich znaczenie dla losów wojny.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało dla obywateli polskich pod okupacją sowiecką powstanie Armii Polskiej pod dowództwem gen. Władysława Andersa.
4. Omów proces formowania oddziałów polskich podporządkowanych Armii Czerwonej.
5. Opisz szlak bojowy 1 i 2 Armii Wojska Polskiego.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienie gen. Andersa na temat powodów podjęcia decyzji o ataku na Monte Cassino (fragment)

Była to dla mnie chwila doniosła. Rozumiałem całą trudność przyszłego zadania Korpusu. Zaciekłość walk w mieście Cassino i na wzgórzu klasztornym były już wówczas dobrze znane. Mimo że klasztor Monte Cassino był bombardowany, mimo że oddziały i czołgi sojusznicze dochodziły przejściowo na sąsiednie wzgórza, mimo że z miasta Cassino zostały tylko gruzy, Niemcy utrzymali ten punkt oporu i nadal zamykali drogę do Rzymu. Zdawałem sobie jednak sprawę, że Korpus i na innym odcinku miałby duże straty. Natomiast wykonanie tego zadania, ze względu na rozgłos[,] jaki Monte Cassino zyskało wówczas na świecie, mogło mieć duże znaczenie dla sprawy polskiej. Byłoby najlepszą odpowiedzią na propagandę sowiecką, że Polacy nie chcą się bić z Niemcami. Podtrzymywałoby na duchu opór walczącego Kraju. Przyniosłoby dużą chwałę orężowi polskiemu. Oceniałem ryzyko podjęcia tej walki, nieuniknione straty oraz moją pełną odpowiedzialność w razie niepowodzenia. Po krótkim namyśle oświadczyłem, że podejmę się tego trudnego zadania.

W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału, Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2018, s. 196.

1. Wyjaśnij, co skłoniło gen. Andersa do podjęcia się zadania zdobycia Monte Cassino.

11 Sytuacja Polski i Polaków w latach 1942–1943

- Zbrodnia wołyńska
- Powołanie Polskiej Partii Robotniczej
- Próby przejęcia władzy w Polsce przez komunistów
- Powstanie KRN, PKWN i Rządu Tymczasowego

Ukraińcy w II RP i ich dążenia

Przed II wojną światową **Ukraińcy stanowili najliczniejszą mniejszość narodową II Rzeczypospolitej**. Dominowali w województwach południowo-wschodnich. Na Wołyniu stanowili 68 %, w województwie stanisławowskim – 69 %, a w tarnopolskim – 46 % ogółu mieszkańców.

Polityka II RP w stosunku do Ukraińców była niekonsekwentna. Z jednej strony – pozwalano na działalność ukraińskich stowarzyszeń i partii politycznych. Ich przedstawiciele licznie zasiadali w polskim parlamencie, pełnili nawet funkcje wicemarszałków sejmu i senatu. Z drugiej strony – władze prowadziły polonizację terenów wschodnich RP. Ograniczano ukraińskie szkolnictwo oraz utrudniano Ukraińcom obejmowanie państwowych posad.

Zróżnicowane były jednak także postawy Ukraińców wobec II Rzeczypospolitej. Część z nich starała się korzystać z istniejących możliwości legalnej działalności: tworzono m.in. ukraińskie organizacje społeczne i kulturalne.

Inni podjęli konspiracyjną walkę z państwem polskim, w której sięgali nawet po terroryzm. W 1929 r. powstała **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów** (**OUN**), żądająca niepodległości dla Ukrainy. Jej zwolennicy stali za zabójstwem Tadeusza Hołówki – wiceprezesa rządzącego BBWR (1931), a także ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego (1934; patrz: klasa 3, s. 342). Atakowano także tych Ukraińców, którzy skłaniali się do współpracy z polskimi władzami.

Zbrodnia wołyńska

Sytuację Ukraińców radykalnie zmienił wybuch II wojny światowej, a zwłaszcza atak Niemiec na ZSRS w czerwcu 1941 r. Po zajęciu Lwowa przez Niemców frakcja OUN Stepana Bandery próbowała stworzyć ukraińskie państwo u boku III Rzeszy. Niemcy utrącili tę inicjatywę, OUN powołała jednak partyzancką **Ukraińską Powstańczą Armię** (**UPA**). Jej żołnierzy powszechnie nazywano **banderowcami**. Za jeden z celów swojej działalności oddziały UPA postawiły sobie usunięcie Polaków z terenów, na których planowano utworzenie w przyszłości ukraińskiego państwa.

Zbrodnia wołyńska – ludobójstwo Polaków dokonane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1943–1945. Swój początek miało ono na Wołyniu, jednak później objęło także inne obszary, przede wszystkim województwa lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie (czyli Małopolskę Wschodnią lub Galicję Wschodnią), a nawet część Lubelszczyzny i Polesia. Te wydarzenia są też określane jako rzeź wołyńska.

Ludobójstwo (genocyd, gr. *genos* – rasa, rodzaj oraz łac. *cide* – zabijać) – termin prawny utworzony w 1944 r. przez polskiego prawnika Rafała Lemkina na określenie eksterminacji w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych. Po II wojnie światowej został przyjęty w prawie międzynarodowym.

W tym celu rozpętano **ludobójczą** czystkę etniczną, eufemistycznie nazywaną przez dowództwo UPA „akcją antypolską". Część Polaków postanowiono wymordować, a pozostali – jak oczekiwano – mieli uciec w obawie o życie. Akcja UPA rozpoczęła się 9 lutego 1943 r. w **Parośli** na Wołyniu, gdzie Ukraińcy zamordowali 179 Polaków. W kolejnych tygodniach akcja masowej eksterminacji Polaków na Wołyniu przybrała na sile.

Apogeum zbrodni miało miejsce **11 lipca 1943 r.** – w tzw. **krwawą niedzielę**. Tego dnia zaatakowano co najmniej 100 miejscowości zamieszkałych przez Polaków. Masakry odbywały się z niesłychaną brutalnością – atakujący używali siekier, wideł, młotków. Ofiary torturowano, znęcano się nad nimi i przedłużano ich agonię. Rodzicom kazano patrzeć na śmierć dzieci. Zabijano nie tylko Polaków, lecz także tych Ukraińców, którzy starali się ukrywać przed śmiercią polskich sąsiadów.

Obszar zbrodni wołyńskiej na tle granic II RP.

? Wskaż województwa, w których doszło do masowych mordów Polaków.

BIOGRAM

STEPAN BANDERA
(1909–1959)

Polityk ukraiński, działacz OUN. Był współorganizatorem zamachu na Bronisława Pierackiego. Polski sąd skazał go za ten czyn na dożywocie. Z więzienia uwolniono go po wybuchu II wojny światowej. W 1940 r. stanął na czele frakcji rozłamowej w OUN. Był wówczas rzecznikiem ścisłej współpracy Ukraińców z Niemcami. Po ataku Niemiec na ZSRS w czerwcu 1941 r. próbował powołać do życia państwo ukraińskie. Te działania zostały udaremnione przez Niemców, a Bandera trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Jego frakcja OUN prowadziła jednak działalność konspiracyjną. Po uwolnieniu z obozu Bandera pozostał na Zachodzie, gdzie organizował niepodległościowy ruch ukraiński. Został zabity przez agenta KGB na rozkaz władz sowieckich.

Polacy zamordowani w marcu 1943 r. we wsi Lipniki na Wołyniu.

Mordy kontynuowali Ukraińcy w kolejnych miesiącach, a zakres zbrodni rozszerzał się też na tereny dawnej Galicji. Zbrodni na Polakach dopuściła się też jednostka wojskowa utworzona przez Niemców z ukraińskich ochotników SS-Galizien. W lutym 1944 r. wymordowała ona mieszkańców polskiej wsi **Huta Pieniacka** w województwie tarnopolskim. Zginęło wówczas 700 osób.

Polacy starali się ratować: tworzyli **oddziały samoobrony**, grupowali się w ufortyfikowanych miejscowościach oraz uciekali na tereny będące poza zasięgiem UPA. Pojawiły się także akcje odwetowe, w których polskie grupy atakowały ukraińskich cywilów. Miało to przede wszystkim na celu zniechęcenie UPA do kolejnych ataków na bezbronnych Polaków.

Trudno jest ustalić liczbę ofiar zbrodni wołyńskiej. Szacuje się, że **UPA zabiła ok. 100 tys. Polaków**. Ofiar polskich akcji odwetowych było 10–15 tys. Do ucieczki z domów zmuszono 200–400 tys. osób.

Konflikt na Kresach północno-wschodnich

Polacy zostali zaatakowani także na Kresach północno-wschodnich, choć skala zbrodni była tu nieporównywalna z tym, do czego doszło na Wołyniu. Po 1941 r. na tych terenach niebezpieczeństwo groziło Polakom ze strony Niemców, litewskich formacji kolaboracyjnych oraz oddziałów sowieckiej partyzantki.

Miejscem masowych zbrodni stał się las w podwileńskiej miejscowości **Ponary**. W latach 1941–1944 Niemcy, przy wsparciu litewskich kolaborantów, dopuszczali się tam masowych mordów. Zginęło tam ok. 80 tys. osób – głównie Żydów, ale także ponad 1,5 tys. Polaków. Byli to przedstawiciele wileńskiej inteligencji oraz aresztowani członkowie polskich organizacji konspiracyjnych. W Ponarach mordowano też sowieckich jeńców oraz działaczy komunistycznych.

W maju 1943 r. partyzanci sowieckiej Brygady im. Józefa Stalina zabili ponad 100 polskich mieszkańców wsi **Naliboki**. W styczniu 1944 r. partyzantka podporządkowana Sowietom zabiła ponad 30 mieszkańców wsi **Koniuchy**. Sowieci atakowali też partyzanckie oddziały AK operujące na tamtych terenach.

Tworzenie prosowieckiego ośrodka władzy

Wśród partii tworzących władze polskie na uchodźstwie oraz PPP nie było organizacji komunistycznych. Jeszcze w 1938 r. Komunistyczna Partia Polski została rozwiązana przez Stalina, a jej przywódców wymordowano. Wielu dawnych członków KPP poparło sowiecką aneksję polskich ziem wschodnich i włączyło się w ten proces. Zaangażowali się oni w agitację przed „wyborami" w 1939 r., wspomagali tworzenie sowieckich organów władzy, denuncjowali dawnych polskich urzędników i funkcjonariuszy.

Po ataku III Rzeszy na ZSRS Stalin potrzebował polskich komunistów, ponieważ chciał zbudować konkurencyjny ośrodek władzy wobec polskiego rządu w Londynie. W styczniu 1942 r. grupa działaczy komunistycznych przerzuconych z Moskwy do Warszawy utworzyła **Polską Partię Robotniczą** (**PPR**). Celowo w nazwie nie pojawiło się określenie „komunistyczna" – dobrze wiedziano, że wśród Polaków ideologia komunistyczna nie cieszy się popularnością, więc taka nazwa mogłaby odstraszać. Na czele partii jako sekretarz KC PPR stanął **Marceli Nowotko**. Po kilku miesiącach, w listopadzie 1942 r., został on zabity w wyniku wewnątrzpartyjnych walk. Jego następcą został **Paweł Finder**, którego po aresztowaniu przez Niemców w listopadzie 1943 r., zastąpił **Władysław Gomułka** ps. „Wiesław".

Od marca 1942 r. PPR formowała własną strukturę zbrojną – **Gwardię Ludową** (**GL**). Prowadziła ona akcje sabotażowe, tworzyła oddziały partyzanckie, ale przede wszystkim przygotowywała się do przejęcia władzy w Polsce w momencie, gdy na polskie terytorium wkroczy Armia Czerwona. W styczniu 1944 r. GL przekształcono w **Armię Ludową** (**AL**). Od lata 1944 r. członkowie AL brali udział w przejmowaniu władzy na obszarach zajętych przez Sowietów.

Początkowo PPR ukrywała swoją niechęć do rządu RP na uchodźstwie i do Polskiego Państwa Podziemnego. Jednak w listopadzie 1943 r. komuniści ogłosili deklarację programową ***O co walczymy?*** Napisali w niej, że nie uznają władz polskich na uchodźstwie oraz Delegatury Rządu na Kraj. Zapowiedzieli przyjazne stosunki z ZSRS oraz rewizję przebiegu polskiej granicy na wschodzie. Obiecali nacjonalizację wielkiego przemysłu i parcelację dużych majątków rolnych. Równocześnie PPR zaczęła przygotowywać się do uformowania – konkurencyjnej wobec Polskiego Państwa Podziemnego – cywilnej administracji konspiracyjnej.

W noc sylwestrową 1943 / 1944 r. PPR stworzyła **Krajową Radę Narodową** (**KRN**) – strukturę, która samozwańczo przyjęła funkcję konspiracyjnego polskiego parlamentu. Na czele Rady stanął **Bolesław Bierut** – polski działacz komunistyczny, od lat współpracujący z sowieckimi służbami specjalnymi.

BIOGRAM

WANDA WASILEWSKA

(1905–1964)

Polska pisarka, przed II wojną światową działaczka PPS, zwolenniczka współpracy z komunistami. Po rozpoczęciu okupacji znalazła się we Lwowie, gdzie zaangażowała się w działalność zmierzającą do sowietyzacji dawnych polskich terytoriów. W 1940 r. została deputowaną do Rady Najwyższej Związku Sowieckiego – fasadowego parlamentu. Współtworzyła sowiecką propagandę – m.in. uczestniczyła w przygotowaniu antypolskiego filmu fabularnego „Wiatr ze Wschodu". Wstąpiła do WKP(b) oraz do Armii Czerwonej. Od 1943 r. była odpowiedzialna za przygotowanie przejęcia władzy przez komunistów w powojennej Polsce – m.in. stała na czele Związku Patriotów Polskich. W 1944 r. została wiceprzewodniczącą PKWN. Po wojnie pozostała w ZSRS.

Program Rady Jedności Narodowej

Utworzenie KRN poskutkowało intensyfikacją działań podejmowanych przez władze Polskiego Państwa Podziemnego. Dlatego 9 stycznia 1944 r. podziemne struktury PPS, SL, SN i SP powołały do życia **Radę Jedności Narodowej** – rzeczywistą namiastkę polskiego podziemnego parlamentu.

Swój program Rada Jedności Narodowej wyłożyła w opublikowanej 15 marca 1944 r. deklaracji ***O co walczy Naród Polski***. Deklarowano, że główne cele wojny prowadzonej przez Polskę to całkowite pokonanie Niemiec oraz stworzenie międzynarodowej organizacji, która będzie strażnikiem powojennego pokoju. Wskazywano, że część ziem niemieckich powinna po wojnie znaleźć się w składzie państwa polskiego. Deklarowano integralność polskiego terytorium i suwerenność państwa. Było to jednoznaczne odrzucenie sowieckich żądań zmiany przebiegu polskiej granicy wschodniej. Zapewniano, że powojenna Polska stanie się krajem demokratycznym, w którym będą poszanowane wszystkie prawa obywatelskie – bez względu na narodowość czy wyznanie.

Polityka Stalina

KRN i AL miały bardzo ograniczone wpływy i nie mogły równać się w tym względzie z Delegaturą Rządu RP na Kraj, Radą Jedności Narodowej i AK. O sile komunistów decydowało poparcie Stalina.

W stosunku do Polski Stalin prowadził politykę faktów dokonanych. Po zerwaniu stosunków dyplomatycznych z polskim rządem na uchodźstwie, wiosną 1943 r., utworzono w ZSRS **Związek Patriotów Polskich** (**ZPP**). Pozornie miała być to organizacja działająca na rzecz Polaków przebywających w Związku Sowieckim. Jednak faktycznie miała posłużyć do przejęcia władzy w Polsce. Na czele ZPP stanęła **Wanda Wasilewska** – socjalistyczna i komunistyczna działaczka.

ZPP objął polityczny patronat nad tworzoną latem 1943 r. **1 Dywizją Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**. W kolejnych miesiącach prowadził propagandową działalność na rzecz Związku Sowieckiego. W czerwcu 1944 r. formalnie ZPP podporządkował się Krajowej Radzie Narodowej.

PKWN

W dniu **22 lipca 1944 r.** władze sowieckie ogłosiły, że w Chełmie rozpoczął działalność **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego** (**PKWN**), który ogłosił ***Manifest***, zawierający program polityczny.

Oficer Armii Czerwonej przedstawia mieszkańcom Lublina członków PKWN. Obok wisi *Manifest* PKWN.

? Powiedz, o czym świadczy fakt, że PKWN przedstawia sowiecki żołnierz.

WARTO WIEDZIEĆ

22 lipca

Ten dzień, jako dzień ogłoszenia *Manifestu* PKWN, już w 1945 r. ogłoszono Narodowym Świętem Odrodzenia Polski. Jednocześnie zlikwidowano Święto Niepodległości, obchodzone 11 listopada. W ten sposób 22 lipca stał się najważniejszym świętem państwowym w Polsce Ludowej. Tego dnia organizowano manifestacje oraz wojskowe defilady. Imię „22 Lipca" nadawano ulicom, szkołom, a nawet największej wówczas polskiej fabryce słodyczy – dawnym zakładom Wedla. Święto zlikwidowano w 1990 r., po upadku komunizmu w Polsce.

PKWN obwołał się jedyną pełnoprawną polską władzą wykonawczą. Odrzucił konstytucję z 1935 r. i zanegował wynikający z niej status rządu Stanisława Mikołajczyka. Odmówił też uznawania Delegatury Rządu na Kraj – czyli władz Polskiego Państwa Podziemnego. **Za władzę ustawodawczą uznał KRN**, kontrolowaną w całości przez PPR. Obiecał kontynuować walkę z Niemcami i współdziałać ze wszystkimi aliantami. Deklarował, że powojenna Polska będzie krajem demokratycznym, sprawiedliwym i dostatnim. Zapowiadał, że zostaną naprawione krzywdy zadane przez niemieckiego okupanta. Obiecywał zmianę przebiegu granicy z ZSRS, co w praktyce oznaczało rezygnację ze znacznej większości ziem zajętych przez to państwo w 1939 r. Za to do Polski miały zostać przyłączone ziemie niemieckie położne na wschód od Odry. Chłopów zapewniono, że otrzymają ziemię pochodzącą z reformy rolnej.

PKWN został utworzony w Moskwie, a o jego składzie zadecydował Stalin. PKWN był rządem, a w jego skład wchodziły resorty (a nie – ministerstwa). Celowo nie używano jednak określenia „rząd" – w obawie przed reakcją Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Formalnie PKWN był komitetem koalicyjnym, w skład którego weszli przedstawiciele różnych partii politycznych. Przewodniczącym został **Edward Osóbka-Morawski** (Robotnicza Partia Polskich Socjalistów), jego zastępcami byli Wanda Wasilewska (ZPP) i Andrzej Witos (Stronnictwo Ludowe „Wola Ludu").W praktyce jednak to komuniści w całości kontrolowali Komitet. W ich rękach znalazły się resorty odpowiedzialne za aparat bezpieczeństwa, wojsko, edukację. Oni także kontrolowali pozostałe partie tworzące PKWN.

Polska Lubelska

Początkowo nowe władze rezydowały w Chełmie, ale 27 lipca przeniosły swoją siedzibę **do Lublina** – dlatego teren zarządzany przez PKWN nazywano nieoficjalnie Polską Lubelską. Przy pomocy Armii Czerwonej podporządkowywały sobie ziemie na zachód od Bugu. Za ich zgodą działały tam sowieckie NKWD i wojskowy kontrwywiad, organizowano także struktury własnego aparatu bezpieczeństwa. Rozprawiały się one z żołnierzami AK i osobami związanymi z Polskim Państwem Podziemnym – trafiali oni do więzień i do powstających naprędce obozów. Część z nich urządzono w dawnych niemieckich miejscach represji – np. na terenie obozu koncentracyjnego na Majdanku czy w lubelskim zamku. Już w sierpniu 1944 r., a więc w trakcie powstania warszawskiego, nakazano rozwiązanie AK.

Formalnie wówczas zjednoczono Armię Ludową i Armię Polską w ZSRS, w wyniku czego utworzono jedno Wojsko Polskie. Na jego czele stanął dotychczasowy dowódca AL – gen. **Michał Żymierski ps. „Rola"**.

W tajemnicy 16 sierpnia PKWN podpisał z ZSRS umowę dotyczącą przyszłych polskich granic. Nominaci Stalina zgodzili się na wszystkie żądania, jakie zgłaszał on od 1941 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Nowy pieniądz

W sierpniu 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego zaczął emitować nowego złotego. Samolotem z Moskwy przywieziono siedem worków banknotów. Napisy na nich były w języku polskim, jednak błędy gramatyczne wskazywały na pośpieszne tłumaczenie z języka rosyjskiego. Co jednak najciekawsze, na banknotach jako emitent widniał Narodowy Bank Polski. Problem w tym, że… taki bank nie istniał. Dopiero wiele miesięcy później, 15 stycznia 1945 r., formalnie powołano do życia NBP.

PKWN uznał, że granicą między państwami stanie się linia Curzona, z niewielkim odchyleniem na rzecz Polski w Puszczy Białowieskiej.

31 grudnia 1944 r. PKWN przekształcił się w **Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej**. Na jego czele jako premier stanął Edward Osóbka-Morawski, a pierwszym jego zastępcą został Władysław Gomułka (sekretarz KC PPR). W tym momencie na polskiej scenie politycznej istniały dwa rządy – w Londynie i w Lublinie. Jednak zgodnie z prawem polskim i międzynarodowym legalny i pełnoprawny był wówczas tylko rząd rezydujący w Londynie.

Polska Lubelska.

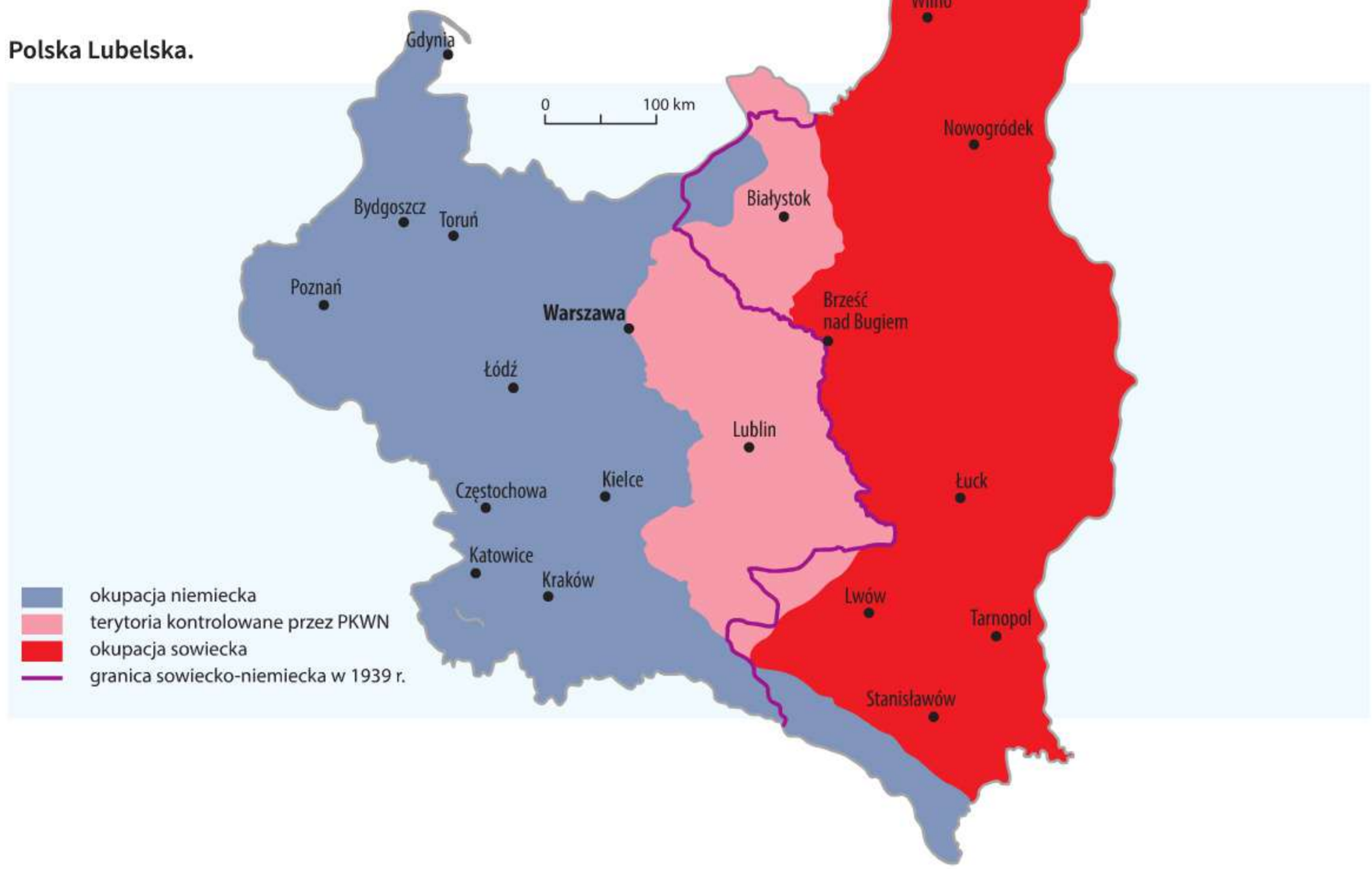

BIOGRAM

MICHAŁ ROLA-ŻYMIERSKI

(1890–1989)

W czasie I wojny światowej służył w Legionach Polskich. Z wojska usunięto go w 1926 r., a następnie skazano na 5 lat więzienia i degradację za malwersacje finansowe. W więzieniu zbliżył się do komunistów, a po wyjściu na wolność nawiązał współpracę z wywiadem Armii Czerwonej. W czasie II wojny światowej związał się z PPR oraz został naczelnym dowódcą AL. Wówczas zaczął używać pseudonimu „Rola", który później stał się częścią jego nazwiska. Od 1944 r. był ministrem obrony narodowej i głównodowodzącym Wojskiem Polskim, a od 1945 r. – marszałkiem Polski. Był współodpowiedzialny za represje polityczne w Wojsku Polskim i walkę z podziemiem niepodległościowym. Stanowiska pozbawiono go w 1949 r., a kilka lat później uwięziono. Na wolność wyszedł w 1955 r.

PODSUMOWANIE

W 1943 r. na Wołyniu ukraińscy nacjonaliści rozpoczęli ludobójczą czystkę etniczną zwaną zbrodnią wołyńską. W trakcie kilkunastu miesięcy na terenie Wołynia, a następnie – także innych województw południowo-wschodnich w okrutny sposób zamordowano ok. 100 tys. Polaków. ■ W początkach 1942 r. na polecenie Stalina utworzono w Warszawie Polską Partię Robotniczą (PPR) oraz Gwardię Ludową (GL). ■ W 1943 r. utworzono w ZSRS organizację pod nazwą Związek Patriotów Polskich (ZPP), a następnie – 1 DP im. Tadeusza Kościuszki. ■ W Warszawie 1 stycznia 1944 r. komuniści powołali do życia Krajową Radę Narodową (KRN), którą samozwańczo określili jako konspiracyjny polski parlament. W lipcu 1944 r. ogłoszono powstanie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) – czyli ośrodka władzy wykonawczej na polskich terenach położnych na zachód od linii Curzona. ■ 31 grudnia 1944 r. PKWN przekształcił się w Rząd Tymczasowy.

POLECENIA

1. Scharakteryzuj sytuację Polaków na terenie południowo-wschodnich województw II Rzeczypospolitej w 1943 r.
2. Wskaż cel i okoliczności powołania do życia PPR, GL oraz 1 DP im. T. Kościuszki.
3. Omów proces tworzenia władz komunistycznych na ziemiach polskich zajmowanych przez Armię Czerwoną.
4. Sprawdź, kiedy obchodzony jest Narodowy Dzień Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej. Wyjaśnij, dlaczego wybrano właśnie tę datę.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Manifest PKWN (fragment)

Krajowa Rada Narodowa, powołana przez walczący naród, jest jedynym legalnym źródłem władzy w Polsce.

Emigracyjny „rząd" w Londynie i jego delegatura w Kraju jest władzą samozwańczą, władzą nielegalną. Opiera się na bezprawnej faszystowskiej konstytucji z kwietnia 1935 r. „Rząd" ten hamował walkę z okupantem hitlerowskim, swą awanturniczą polityką pchał Polskę ku nowej katastrofie.

W chwili wyzwolenia Polski, w chwili gdy sojusznicza Armia Czerwona i wraz z nią Wojsko Polskie wypędzają okupanta z kraju, w tym momencie musi powstać legalny ośrodek władzy, który pokieruje walką narodu o ostateczne wyzwolenie.

Dlatego Krajowa Rada Narodowa, tymczasowy parlament narodu polskiego, powołała Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, jako legalną tymczasową władzę wykonawczą dla kierowania walką wyzwoleńczą narodu, zdobycia niepodległości i odbudowy państwowości polskiej.

Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie Konstytucji 17 marca 1921 r., jedynie obowiązującej konstytucji legalnej, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia Konstytucji 17 marca 1921 r. obowiązywać będą aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali jako wyraziciel woli narodu nową konstytucję.

Konstytucja i podstawowe akty ustrojowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór aktów prawnych z zakresu prawa konstytucyjnego, oprac. J. Mordwiłko, Warszawa 1988, s. 9–10.

1. Powiedz, jaki akt prawny PKWN uznał za podstawę swojej działalności.
2. Wyjaśnij, jak autorzy *Manifestu* uzasadniali odmowę uznania rządu RP na uchodźstwie.
3. Opisz, w jaki sposób miał zostać ustalony ostateczny ustrój powojennego państwa polskiego.

Fragment relacji Bronisławy Murawskiej-Żygadło w 1943 r. mieszkającej we wsi Głuboczanka (województwo wołyńskie). W czerwcu 1943 r. UPA zamordowała tam ponad 30 Polaków.

Byliśmy wtedy wszyscy w domu: ojciec Antoni, bracia Marian – lat 16, Adam – lat 9, siostra Basia – lat 2 i ja – 15-letnia dziewczyna. […]

Mordercy spod znaku UPA spotkali ojca na podwórzu, wprowadzili go do kuchni i kazali mu położyć się na podłodze. Pamiętam wybladłą twarz ojca. Szepnął cicho do nas: „kładziemy się, dzieci, oni teraz będą rabować". W tej sekundzie usłyszałam wystrzał karabinowy. Trzymałam w ręku siostrzyczkę Basię. Poderwałam się nagle i wyskoczyłam przez okno. Basia wypadła mi z rąk. Padły za mną strzały. Biegłam jak szalona w kierunku pola. Wpadłam w gęstwinę wysokiego łanu żyta, to mnie ocaliło.

Za mną skoczył do okna brat Marian. Trafiły go jednak dwie kule morderców: jedna w plecy obok łopatki, druga roztrzaskała mu dolną lewą żuchwę. […] Nieprzytomna ze strachu biegłam przed siebie, na oślep, aż do zupełnego wyczerpania sił, myśląc tylko o jednym, aby być jak najdalej od zagrody, gdzie byli banderowcy. Wydawało mi się, że jestem już dość daleko, że to miejsce jest bezpieczne. Usiadłam straszliwie zmęczona, pełna najgorszych myśli i przeczuć o losach mojej rodziny. Po pewnej chwili zauważyłam idącego miedzą w moim kierunku znajomego Ukraińca Miszę Uniszczuka. Zatrzymał się przy mnie. Rozdygotanym głosem opowiedziałam mu o zabiciu mojej rodziny. Wysłuchał mnie i patrzył współczująco. Nie czułam przed nim strachu, chociaż był Ukraińcem. […]

Nie pamiętam już, ile czasu minęło, nim odważyłam się powrócić na swoje podwórze. Przed progiem domu ujrzałam leżącego w kałuży krwi mego ojca, nieco dalej leżał zmasakrowany braciszek Adaś, pod oknem na podwórzu spoczywało na ziemi ciałko dwuletniej Basi skłute bagnetem lub nożem. W sąsiedniej zagrodzie u stryja Aleksandra leżała martwa moja mama, miała zupełnie pociętą głowę. Nieco dalej na tym samym podwórzu zobaczyłam martwą babcię Bronisławę – matkę mego ojca, zmasakrowane zwłoki stryja Aleksandra i jego dwóch córeczek w wieku 7 i 9 lat. […] W pobliżu […] odnalazłam brata Mariana. Podbiegłam do niego. Dolną twarz miał zupełnie poszarpaną. […] Mnie przygarnęła rodzina Jadowskich. […]. Mego brata załadował na wóz znajomy Ukrainiec Tychon i wieczorem zawiózł do Bystrzycy do niemieckiego wojskowego lekarza. Tam jednak lekarz go nie przyjął, więc przywiózł go z powrotem. Rannym Marianem zajęłam się ja i sąsiedzi Jadowscy. […]

„Na Rubieży" 1995, nr 11, s. 5–6; tekst pochodzi ze zbiorów Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów (SUOZUN).

1. Powiedz, z którą organizacją byli związani sprawcy mordu na rodzinie Murawskich.
2. Kto udzielił pomocy Bronisławie i Marianowi?
3. Sięgnij do dostępnej w internecie *Kresowej księgi sprawiedliwych 1939–1945* i wskaż przypadki pomocy udzielonej zagrożonym śmiercią Polakom przez Ukraińców. Co mogło nimi kierować?

KALENDARIUM	
5 stycznia 1942	powstanie PPR
marzec 1942	utworzenie Gwardii Ludowej
9 lutego 1943	zbrodnia w Parośli, początek zbrodni wołyńskiej
marzec 1943	utworzenie Związku Patriotów Polskich
11 lipca 1943	„krwawa niedziela" na Wołyniu
23 listopada 1943	Władysław Gomułka I sekretarzem KC PPR
listopad 1943	deklaracja programowa PPR *O co walczymy?*
31 grudnia 1943 / 1 stycznia 1944	powołanie Krajowej Rady Narodowej
1 stycznia 1944	przekształcenie GL w Armię Ludową
lipiec 1944	**21 lipca:** powstanie w Moskwie PKWN; **22 lipca:** ogłoszenie *Manifestu* PKWN
31 grudnia 1944	przekształcenie PKWN w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej

12 Powstanie warszawskie

- Akcja „Burza”
- Uwarunkowania momentu rozpoczęcia powstania
- Przebieg i upadek powstania
- Konsekwencje

Akcja „Burza”

Zmiany w sytuacji geopolitycznej, które zaszły w 1943 r., wymusiły na władzach polskich zmianę dotychczasowych planów przygotowanych na wypadek wyzwalania kraju. Jasne już było, że Niemców z terenów Polski będzie wypierać Armia Czerwona, a nie – Brytyjczycy czy Amerykanie. Oznaczało to też, że nie wezmą w tym udziału PSZ. Polakom pozostawało jedynie liczyć na to, że Sowieci będą uznawali ich za członków antyniemieckiej koalicji i respektowali zapisy *Karty atlantyckiej*.

W ten sposób narodziła się koncepcja **akcji „Burza”**, która zastąpiła plan powstania powszechnego. W jej ramach na bezpośrednim zapleczu frontu AK miała inicjować lokalne akcje zbrojne skierowane przeciwko Niemcom i w ten sposób wspomagać nacierającą Armię Czerwoną. Po wyparciu Niemców miały ujawniać się także lokalne struktury podporządkowane Delegaturze Rządu na Kraj. One z kolei miały w stosunku do Armii Czerwonej występować jako pełnoprawna lokalna władza i w ten sposób uniemożliwiać Sowietom powoływanie własnych tego typu struktur.

Armia Czerwona przekroczyła przedwojenną granicę polsko-sowiecką w nocy z **3 na 4 stycznia 1944 r.** na Wołyniu, ale Stalin uznawał, że zajmowane terytorium jest częścią ZSRS. Na tych terenach oddziały AK skoncentrowały się w ramach **27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK**. To one w marcu 1944 r. rozpoczęły akcję „Burza”. Do końca lipca brały one udział w walce z Niemcami – najpierw na Wołyniu, a następnie na Lubelszczyźnie. W końcu lipca zostały jednak przez Sowietów rozbrojone, ich żołnierze trafili do więzień, obozów i łagrów, a część została zabita.

Akcja „Burza” była kontynuowana przez kolejne miesiące. Od 7 do 13 lipca 1944 r. w jej ramach AK przeprowadziła operację **„Ostra Brama”**. Jej celem było samodzielne oswobodzenie Wilna jeszcze przed nadejściem Armii Czerwonej. AK uderzyła na Niemców nocą z 6 na 7 lipca. Później do Polaków przyłączyły się oddziały sowieckie. Współdziałanie przyniosło sukces i 13 lipca 1944 r. Wilno zostało wyzwolone spod niemieckiej okupacji. Już 17 lipca NKWD aresztowało część dowódców oddziałów AK, a żołnierzy rozbrojono. Także we **Lwowie** żołnierze AK wzięli udział w walce z Niemcami, aby wspomóc nacierającą Armię Czerwoną. Te walki trwały od 22 do 27 lipca 1944 r. I tym razem oficerowie AK zostali aresztowani.

Wobec politycznej klęski założeń „Burzy”

Latem 1944 r. sytuacja polityczna i militarna w Europie zmieniała się w szybkim tempie (patrz: temat 5). **Akcja „Burza”** nie przyniosła pożądanych rezultatów politycznych. Szybki postęp Armii Czerwonej sprawiał, że realne wydawało się objęcie władzy przez PKWN w Warszawie być może już na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. Od połowy lipca w Warszawie zaczęły pojawić się niemieckie komunikaty prasowe oraz plakaty uliczne zachęcające Polaków do wspólnego z III Rzeszą przeciwstawienia się nadciągającej Armii Czerwonej. Przypominano o zbrodni w Katyniu, o deportacjach na Syberię, odwoływano się do bitwy warszawskiej 1920 r. Z miasta wyjeżdżali niemieccy urzędnicy, ewakuowano też okupacyjne urzędy.

W tej sytuacji wśród władz polskich – zarówno na uchodźstwie, jak i w krajowej konspiracji – zaczęła dojrzewać **decyzja o rozszerzeniu akcji „Burza” na Warszawę**.

BIOGRAM

ANTONI CHRUŚCIEL PS. „MONTER”

(1895–1960)

W dwudziestoleciu międzywojennym oficer zawodowy Wojska Polskiego. Walczył w kampanii wrześniowej, po czym zaangażował się w konspirację. Od 1941 do 1944 r. komendant Okręgu Warszawa ZWZ/AK. W czasie powstania warszawskiego dowodzący siłami powstańczymi. Gdy upadło powstanie, znalazł się w niewoli niemieckiej. Po wyzwoleniu zamieszkał w Wielkiej Brytanii, a następnie – w Stanach Zjednoczonych. W 1946 r. władze komunistyczne pozbawiły go polskiego obywatelstwa.

Postanowiono wywołać w mieście antyniemieckie powstanie (w pierwotnych założeniach walki nie miały obejmować stolicy). Jednak w tej kwestii nie było pełnej zgodności. **Przeciwnicy**, m.in. część członków Komendy Głównej AK, uważali, że wroga polityka sowiecka wobec AK i przedstawicieli Delegatury Rządu nie zmieni się po ewentualnym zwycięstwie w Warszawie. Podkreślali olbrzymie ryzyko przedwczesnego uderzenia na Niemców. Nie wierzyli też, że Armia Czerwona wesprze Polaków. Sceptyczny wobec planów powstania był też Naczelny Wódz gen. Kazimierz Sosnkowski. Z kolei **zwolennicy** walki wskazywali, że bój o Warszawę będzie ostatnim momentem w czasie II wojny światowej, w którym Polacy mogą pokazać światu swoje niepodległościowe aspiracje. Liczono, że dzięki temu Stany Zjednoczone i Wielka Brytania nie będą już mogły pozostać bierne wobec polityki Stalina.

Ostatecznie rząd na uchodźstwie oraz władze Polskiego Państwa Podziemnego postanowiły, że powstanie w stolicy wybuchnie. Chciano zamanifestować kontrolę nad swoją stolicą i przyjąć wkraczającą Armię Czerwoną jako pełnoprawny gospodarz. Ważnym argumentem za podjęciem walki były nastroje wśród mieszkańców miasta. Było tu skoncentrowanych kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy AK, którzy chcieli się bić i wziąć na Niemcach odwet za doznane krzywdy. Dowództwo AK liczyło, że po rozpoczęciu walk otrzyma wsparcie militarne z Zachodu – przede wszystkim, że do Warszawy zostanie zrzucona 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa. Jednak przybyły z Londynu do Warszawy w końcu lipca 1944 r. **kurier Jan Nowak** przekazał, że nie ma szans na realne wsparcie regularnej armii. Mimo to postanowiono, że powstanie się rozpocznie.

Wybuch powstania

Rozkaz do walki został wydany po południu **31 lipca 1944 r.** Do dowódcy AK gen. Tadeusza Komorowskiego ps. „Bór” dotarła wówczas informacja (później okazało się, że była fałszywa), że pierwsze sowieckie czołgi pojawiły się na wschodnich przedmieściach Warszawy. Po zasięgnięciu opinii Delegata Rządu na Kraj wicepremiera **Jana Stanisława Jankowskiego** dowódca AK nakazał gen. **Antoniemu Chruścielowi ps. „Monter”**, dowódcy Okręgu Warszawa AK, wydanie rozkazu do rozpoczęcia **powstania 1 sierpnia o godzinie 17**. Do walki stanęło ok. 20 tys. polskich żołnierzy, do których w następnych dniach przyłączały się kolejne osoby. W powstaniu wzięły też udział inne konspiracyjne organizacje wojskowe, takie jak m.in. **Narodowe Siły Zbrojne** oraz **Armia Ludowa**.

"W"
dn. 31.VII godz. 19
ALARM - Do rąk własnych.
P. Bór
Nakazuję "W" dnia 1.VIII godz. 17
Adres m.p.Okręgu 35 72 26 62 85 - 22 m.20 - czynny od godziny "W".
Stawić się na m.p. 1 godzinę przed "W".
Otrzymanie rozkazu natychmiast kwitować.
Bór
/-/ X.

Jeden z rozkazów podpisanych przez „Montera” (kryptonim „X”), wyznaczający datę i godzinę wybuchu powstania. Zwróć uwagę, że treść rozkazu była przygotowana wcześniej – płk Chruściel wpisał tylko datę i godzinę. Kryptonimem „W” początkowo oznaczono zarówno dzień, jak i godzinę rozpoczęcia walki.

Podporządkowały się one dowódcy powstania – „Monterowi". Najpoważniejszym problemem był brak broni – na początku miał ją tylko co dziesiąty powstaniec. Wybuch walk w mieście utrudnił Niemcom przygotowanie obrony przed Armią Czerwoną na linii Wisły. Gdy informacja o wybuchu powstania dotarła do Berlina, Hitler nakazał **zniszczyć miasto**, a jego mieszkańców – wymordować. Przeciw powstańcom Niemcy wystawili ponad 20 tys. żołnierzy, wspartych bronią pancerną, ciężką artylerią i lotnictwem.

Przebieg powstania

Żołnierze AK mieli przede wszystkim opanować najbardziej strategiczne miejsca w stolicy i wokół niej, m.in. mosty, dworce, elektrownie, radiostacje i lotniska. Zakładano, że powstanie potrwa jedynie kilka dni. Bilans pierwszych godzin nie był jednak korzystny. **Nie udało się zrealizować zakładanych planów.** Choć walki wybuchły w wielu miejscach Warszawy, powstańcom nie udało się połączyć zajętych terenów w jeden zwarty obszar.

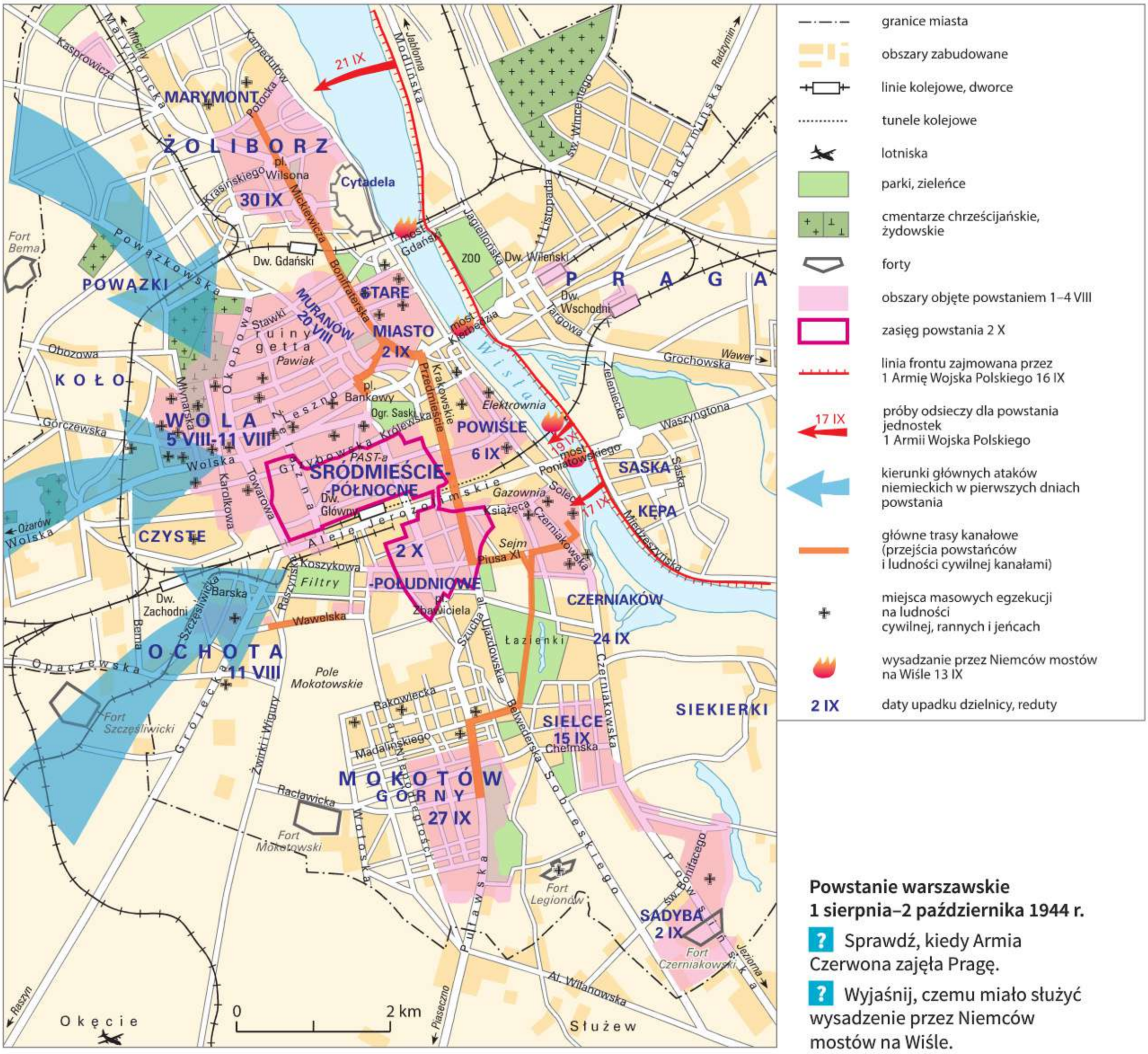

Powstanie warszawskie
1 sierpnia–2 października 1944 r.

? Sprawdź, kiedy Armia Czerwona zajęła Pragę.

? Wyjaśnij, czemu miało służyć wysadzenie przez Niemców mostów na Wiśle.

Powstańcy nie dysponowali jednolitym umundurowaniem. Część z nich miała przedwojenne polskie mundury, inni – zdobyczne niemieckie panterki. Wielu nosiło zwykłe, codzienne ubrania. Jedynym elementem łączącym wszystkich powstańców była biało-czerwona opaska. Znajdowały się na niej litery „WP" (Wojsko Polskie), polskie godło oraz numer plutonu.

Powstańcza opaska komendanta Okręgu Warszawa AK i dowódcy powstania warszawskiego płk. Antoniego Chruściela „Montera".

Bardzo szybko wygasło powstanie na Pradze, a po kilku dniach zostało stłumione na Ochocie. Już 5 sierpnia, a więc w momencie, gdy w rękach powstańców znajdował się największy obszar, oddzielone od siebie pozostały walczące części miasta: Żoliborz, Mokotów, Wola połączona ze Starym Miastem i częścią północnego Śródmieścia oraz – niezależnie – część południowa Śródmieścia. Często jedyną drogą komunikacji pomiędzy dzielnicami były miejskie kanały.

Pojmanych powstańców Niemcy traktowali jak bandytów i najczęściej zabijali. Podobny los czekał rannych przebywających w szpitalach. Z bezwzględnością postępowano z cywilami. Również **5 sierpnia** w kierunku centrum dzielnicy Wola ruszyło natarcie niemieckie pod dowództwem Gruppenführera SS **Heinza Reinefartha** (czytaj: reinefart). Wśród jego żołnierzy znaleźli się kryminaliści z brygady Standartenführera SS **Oskara Dirlewangera** oraz jednostki kolaboranckie, złożone m.in. z Rosjan, Azerów i Turkmenów. Temu natarciu towarzyszyły masowe zbrodnie na mieszkańcach dzielnicy. Mordowano wszystkich: dzieci i dorosłych, starców, kobiety w ciąży. Jak szacują historycy, tylko w tzw. **czarną sobotę** 5 sierpnia mogło zginąć nawet 20 tys. ludzi. Mordy trwały także w następnych dniach. Nie można określić dokładnej liczby ofiar rzezi Woli.

WARTO WIEDZIEĆ

Muzeum Powstania Warszawskiego

Pomysł powołania Muzeum Powstania Warszawskiego pojawił się w latach 80. XX w. – już wówczas zaczęto zbierać pamiątki z 1944 r. Jednak przez dziesięciolecia nie udało się tej idei zrealizować. Muzeum powstało dopiero w 2004 r., dzięki inicjatywie ówczesnego prezydenta stolicy – Lecha Kaczyńskiego. Od tego momentu stało się jedną z najważniejszych polskich placówek muzealnych. Na terenie muzeum znajduje się Mur Pamięci. Zapisano na nim tysiące nazwisk żołnierzy poległych w powstaniu.

Fragment ekspozycji.

Patrol powstańczy na warszawskiej ulicy 3 sierpnia 1944 r.

? Zwróć uwagę na biało-czerwone flagi, zawieszone na bramach kamienic. O czym świadczy fakt, że mieszkańcy je wywiesili?

Ciała pomordowanych niemal natychmiast palono na stosach. Szacuje się, że w trakcie kilku dni mogło zginąć od 40 do 50 tys. osób. Była to jedna z największych tego typu masowych zbrodni podczas II wojny światowej.

Wcześniej, bo już 4 sierpnia, na terenie Ochoty mordów dopuszczała się inna jednostka wojskowa kolaborująca z Niemcami: rosyjska brygada **SS RONA** (Russkaja Oswoboditielnaja Narodnaja Armija – Rosyjska Wyzwoleńcza Armia Ludowa). Jej żołnierze także masowo gwałcili kobiety.

Po 5 sierpnia rozpoczęły się masowe wysiedlenia mieszkańców stolicy. Warszawiaków, ale także mieszkańców części miejscowości podwarszawskich, najczęściej wysiedlano najpierw do obozu przejściowego **Dulag 121 w Pruszkowie**. Stąd koleją wysyłano ich do pracy przymusowej w Niemczech, do obozów koncentracyjnych lub w głąb Generalnego Gubernatorstwa.

Powiew wolności

Wybuch powstania wśród warszawiaków wywołał euforię. Na ulicach opanowanych przez powstańców pojawiły się biało-czerwone flagi. **Ujawniły się cywilne władze Polskiego Państwa Podziemnego.**

W Warszawie brakowało wszystkiego: żywności, wody, leków. Szalały pożary, a domy były bombardowane. Mimo to starano się organizować codzienne życie. Drukowano liczne gazety, a nawet uruchomiono kino wyświetlające powstańcze kroniki. Zaczęły nadawać stacje radiowe – najbardziej znaną stała się radiostacja **„Błyskawica"**. Programy radiowe nadawano zarówno po polsku, jak i po angielsku – z nadzieją, że informacje o walkach w Warszawie dotrą do światowej opinii publicznej. Z czasem, na skutek coraz gorszych warunków życia i brutalnych niemieckich represji, stosunek części cywilów do powstańców stał się niechętny, a nawet wrogi.

Reakcje międzynarodowe

Wybuch powstania alianci zachodni przyjęli z dużą rezerwą. Churchill i Roosevelt – zgodnie z wciąż tajnymi ustaleniami konferencji w **Teheranie** – uznawali terytorium polskie za znajdujące się w obszarze kontroli Stalina. Dlatego naciskali na rząd polski, aby ten porozumiał się ze Związkiem Sowieckim. Premier Mikołajczyk nie uzyskał jednak żadnego wsparcia ze strony Stalina.

BIOGRAM

MARIA CETYS PS. „SZYMPANS"

(1914–1944)

W powstaniu była łączniczką. Do niewoli dostała się 21 września 1944 r. Została wówczas zapytana przez niemieckiego żołnierza: *Bist du Banditin?* (Czy jesteś bandytką?). Z podniesioną głową odpowiedziała: „Jestem żołnierzem Armii Krajowej". Została zamordowana na miejscu.

Grupa harcerzy pomaga w akcji gaszenia pożaru kamienicy. Najmłodsi brali udział w powstaniu warszawskim, ale mieli inne zadania niż walka z bronią w ręku. To oni zajmowali się np. roznoszeniem powstańczej poczty czy pomocą w walce z ogniem.

Wsparcie dla powstańców ze strony sojuszników zachodnich miało tylko ograniczony charakter. Zgodzono się, aby latały nad Warszawę samoloty ze zrzutami broni, amunicji, lekarstw i żywności dla walczących. W tych misjach, oprócz polskich lotników, brali udział piloci z Wielkiej Brytanii, Związku Południowej Afryki (obecnie Republika Południowej Afryki), Australii i Kanady. Samoloty startowały z bazy w południowych Włoszech. Te misje były niebezpieczne – trasa przebiegała w dużej części nad terytorium kontrolowanym przez Niemców. Lotnicy musieli dolecieć do Warszawy i wrócić, ponieważ Stalin nie zezwolił na lądowanie samolotów alianckich na sowieckich lotniskach na wschód od Warszawy. Dopiero gdy w połowie września zgodził się na wykorzystanie swoich lotnisk, do akcji przystąpili Amerykanie i dokonali dużego zrzutu.

Ważnym gestem ze strony Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych było przyznanie żołnierzom AK **praw kombatanckich**. Oznaczało to, że walczący w Warszawie zostali objęci międzynarodową ochroną prawną, przynależną regularnemu wojsku. Wymusiło to na Niemcach zmianę stosunku do walczących Polaków. W ostatnich dniach powstania stopniowo zaczęli oni traktować powstańców jako żołnierzy regularnej armii, a nie – jako pospolitych przestępców.

Zajęcie prawobrzeżnej Warszawy

W ostatnich dniach lipca w okolicach Radzymina i Wołomina Niemcy podjęli **pancerną kontrofensywę**, która wyhamowała impet sowieckiego natarcia. Ta bitwa skończyła się 5 sierpnia zwycięstwem Niemców. Armia Czerwona nie ponowiła od razu działań mających na celu zajęcie Warszawy – doszło do tego dopiero ponad miesiąc później. Prawobrzeżna część polskiej stolicy została zdobyta przez Sowietów i żołnierzy 1 Armii Wojska Polskiego **15 września 1944 r.**

Sanitariuszki niosą rannego powstańca do punktu opatrunkowego.

Na podwórkach urządzano kuchnie polowe, które żywiły powstańców i cywilów.

? Wyjaśnij, jak podobne przejawy międzyludzkiej solidarności mogły wpływać na postawy i nastroje warszawiaków.

Powstańcy idący do niemieckiej niewoli opuszczają Warszawę.

? Powiedz, co świadczy o tym, że na zdjęciu widoczni są żołnierze, a nie – cywile.

W tym momencie ich pozycje znalazły się kilkaset metrów od pozycji powstańczych, znajdujących się po drugiej stronie rzeki.

W kolejnych dniach berlingowcy podjęli kilka prób przeprawienia się przez Wisłę i wsparcia powstańców. W czasie desantu wielu żołnierzy zginęło, pozostali wsparli walczących. Jednak – na skutek biernej postawy Armii Czerwonej, której dowództwo nie było chętne do pomocy Polakom – siły zaangażowane w akcję były zbyt skromne, aby odwrócić los powstania.

Upadek powstania

W sytuacji, gdy Armia Czerwona nie przeprowadziła generalnego desantu przez Wisłę, gen. **Tadeusz Komorowski „Bór”**, dowódca AK, zdecydował o zakończeniu powstania. Jego wysłannicy **2 października 1944 r.** podpisali z gen. Erichem von dem Bachem, głównodowodzącym wojskami niemieckimi, *Układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie*. Niemcy obiecali, że powstańcy wzięci do niewoli trafią do obozów jenieckich i będą traktowani z pełnym poszanowaniem konwencji genewskiej.

Cywile otrzymali zapewnienie o niestosowaniu wobec nich odpowiedzialności zbiorowej. Ludność miała zostać z miasta wysiedlona. W trakcie kilkunastu dni warszawiacy zostali brutalnie wygnani z miasta, a okupanci przystąpili do jego wyburzania. W powietrze wysadzono m.in. resztki Zamku Królewskiego, Pałac Saski, Dworzec Główny.

Powstańcy trafili do obozów jenieckich w Niemczech. Wśród nich była większość najwyższych dowódców AK. W niewoli znalazł się także gen. Tadeusz Komorowski „Bór”. Jednak część oficerów zdecydowała się nie ujawniać – **opuścili oni Warszawę jako cywile**. Pozwoliło to szybko odtworzyć zrąb Polskiego Państwa Podziemnego.

Fragment muru, za którym mieścił się obóz Dulag 121 w Pruszkowie.

? Wyjaśnij, co oznaczają słowa zamieszczone na murze: „Tędy przeszła Warszawa”.

? Sprawdź, co obecnie znajduje się na terenie byłego obozu.

Bilans powstania

Powstanie warszawskie zakończyło się klęską militarną i polityczną. Nie wyzwolono miasta, a władze polskie nie wystąpiły w stosunku do Armii Czerwonej jako pełnoprawny gospodarz stolicy. Nie udało się im też politycznie przeciwstawić PKWN i uniemożliwić komunistom przejęcia władzy nad Warszawą.

Trudno ustalić, ile dokładnie osób zginęło w czasie powstania. Poległo lub zaginęło blisko 16 tys. powstańców, 20 tys. odniosło rany. Zginęło też lub przepadło bez wieści ok. 2 tys. berlingowców oraz 147 alianckich lotników. Największe straty poniosła jednak ludność cywilna. W wyniku niemieckich zbrodni oraz pod gruzami straciło życie 130–150 tys. cywilów.

W czasie walk i bezpośrednio po nich całkowicie zburzono lub rozebrano ponad 55 % zabudowy lewobrzeżnej części miasta, w tym obiekty zabytkowe, szkoły, uczelnie, biblioteki i archiwa. Wielu z tych zniszczeń, obejmujących zwłaszcza dobra polskiej kultury, Niemcy dopuścili się już po zakończeniu powstania.

Lewobrzeżna Warszawa została zajęta przez Armię Czerwoną i 1 AWP **17 stycznia 1945 r.** bez większych walk. Żołnierze weszli do niemal kompletnie pustego, zniszczonego miasta.

Ludność opuszcza zrujnowaną Warszawę.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Pamięć o powstaniu i spór o nie

Jeszcze w trakcie powstania warszawskiego polscy komuniści rozpoczęli walkę z pamięcią o nim. Z jednej strony – decyzję o jego wybuchu przedstawiano jako efekt nieodpowiedzialnej polityki władz RP, powodowanej niechęcią do ZSRS. Z drugiej – starano się marginalizować udział w powstaniu Armii Krajowej, a jednocześnie sztucznie powiększać zasługi Armii Ludowej. W końcu lat 40. niemal zupełnie zaprzestano publicznie mówić o powstaniu. Dopiero postalinowska odwilż przyniosła niewielką zmianę tego stanu rzeczy. Odtąd – aż do 1989 r. – obowiązywała narracja o nieodpowiedzialnych dowódcach, którzy wywołali powstanie, oraz o bohaterskich jego żołnierzach. Dopiero odzyskanie przez Polskę suwerenności pozwoliło na swobodną dyskusję o powstaniu warszawskim oraz na – nieobarczone polityką – spory o sens jego wybuchu.

Spór historyczny o powstanie warszawskie zaczął się już w 1944 r. Jego osią stała się ocena słuszności decyzji o podjęciu walk w Warszawie. Krytycy podkreślali, że została ona podjęta pochopnie i bez realistycznej oceny potencjalnych skutków powstania dla ludności cywilnej. Z kolei zwolennicy powstania akcentowali jego symboliczny wymiar dla polskich dążeń do niepodległości. Powstanie warszawskie stało się wszakże jednym z najważniejszych wydarzeń w historii Polski, często do niego nawiązywano w okresie walki o suwerenność po 1945 r. Należy podkreślić, że spór o powstanie miał inny charakter w dekadach PRL, a inny – w okresie III RP. Przed 1989 r. część krytyków decyzji gen. „Bora” powściągliwie wyrażała swoje opinie, w obawie, że wykorzysta je komunistyczna propaganda. Dodatkowo cenzura uniemożliwiała publikowanie prac, które realnie przedstawiałyby jeden z głównych argumentów zwolenników wybuchu powstania: agresywną politykę Związku Sowieckiego. Charakter debaty o powstaniu zmienił się po upadku rządów komunistycznych w Polsce w 1989 r. i wraz z likwidacją cenzury. Od tego czasu spór o powstanie znalazł się wśród tematów najgorętszych dyskusji historycznych.

PODSUMOWANIE

W marcu 1944 r. rozpoczęła się akcja „Burza". Za jej cele uznano walkę z Niemcami i występowanie przez władze Polskiego Państwa Podziemnego wobec wkraczających oddziałów sowieckich z pozycji gospodarza ziem polskich. NKWD jednak aresztowało Polaków. ■ W lipcu 1944 r., kiedy do Warszawy zbliżała się Armia Czerwona, zdecydowano o rozszerzeniu akcji „Burza" na stolicę. Liczono, że z takim wystąpieniem musiałby liczyć się Stalin, podobnie jak rządy Stanów Zjednoczonych czy Wielkiej Brytanii. ■ Powstanie wybuchło 1 sierpnia 1944 r. Niemcy stopniowo wypierali powstańców z kolejnych dzielnic miasta, przy tym popełniali straszne zbrodnie na ludności cywilnej. ■ Powstanie trwało 63 dni i zakończyło się kapitulacją wojsk polskich. ■ Powstańcy trafili do niewoli, ludność cywilną wysiedlono, a miasto w dużej części zburzono.

POLECENIA

1. Opisz cele i efekty akcji „Burza".
2. Wymień argumenty za wybuchem powstania warszawskiego i przeciw jego wybuchowi.
3. Opisz losy ludności cywilnej w czasie powstania warszawskiego.
4. Sprawdź, jakie święto państwowe obchodzone jest 1 sierpnia.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Relacja jednego z żołnierzy z baonu „Zośka" z przejścia kanałem w czasie powstania warszawskiego (fragment)

Wkrótce dowiadują się, że do Śródmieścia idziemy kanałami. Ja mam iść na czele kolumny rannych. Na podwórzu spora grupa chorych – wszyscy chodzący. Ranni, którzy nie mogą ustać o własnych siłach, pozostają w szpitalu na łasce losu, bo niestety, nic dla nich nie można zrobić. […] Zbiórka rannych do ewakuacji odbywa się w bramie. Obliczam stan – jest nas sześćdziesiąt trzy osoby. Ktoś udziela nam wskazówek, jak mamy się zachować w kanale. […] Opuszczam się do kanału. […] O dziwo! Nie jest wcale głęboko – może do połowy łydek, może do kolan – nie czuje się tego. Jestem w butach i spodnie mam spięte na kostkach. Stanąłem pewnie na nogach i szukam stalowej liny – drogowskazu naszego marszu. Żadnej liny jednak nie znajduję, idziemy więc w nieznane. […]

Jestem tak osłabiony, że już słaniam się na nogach. […] W kanale czuję wilgotny zapach stęchlizny. Powietrze jest tu straszne, co męczy oczywiście rannych. Od czasu do czasu monotonny szum spływających ścieków przerywa jakiś jęk. […] Dochodzimy do rozwidlenia kanału. Staję wobec problemu: w którym kierunku iść? […] Wkrótce znaleźliśmy się przy studzience włazowej. Studzienka jest nakryta pokrywą, w której są szpary przepuszczające światło dzienne. […] Po paru minutach – nic nie usłyszawszy – decyduję wychodzić. Po stopniach z żelaznych prętów, wmurowanych w ścianę studzienki, wspinam się ku żeliwnej pokrywie. […] Strażak orzeka wreszcie, że jesteśmy już w Śródmieściu – na skrzyżowaniu ulicy Chmielnej i Nowego Światu. Jeżeli tak, to kres naszej wędrówki […].

Włażę na drabinkę, […] z wielkim trudem unoszę potężny ciężar pokrywy kanałowej. […] Nagle… truchleję. Poznaję „dom bez kantów" na rogu Królewskiej i Krakowskiego Przedmieścia, widzę niemiecki czołg, a na nim dwóch, a może trzech Niemców. Czołg jedzie wprost na właz do kanału. Wydaje mi się, że Niemcy zobaczyli moją głowę pod uchyloną pokrywą, chociaż trwało to naprawdę ułamek sekundy. Jakaś niewidzialna siła zepchnęła mnie z powrotem do kanału. Po prostu zleciałem do studzienki włazowej i ruszamy dalej. Za chwilę mogą się posypać do kanału granaty, nie ma ani chwili do stracenia. […]

S. Sieradzki, *Ewakuacja rannych*
[w:] *Pamiętniki żołnierzy baonu „Zośka"*,
Warszawa 1986, s. 306–314.

1. Opisz warunki przejścia kanałami. Wyjaśnij, dlaczego właśnie taką drogę wybierali powstańcy.
2. Powiedz, odwołując się do tekstu, jakie zagrożenia wiązały się z przejściem kanałami.
3. Odszukaj w dostępnych źródłach, kiedy powstał batalion „Zośka", kto do niego należał i czym wsławił się w powstaniu warszawskim.

Rozkaz komendanta Okręgu Warszawa AK płk. Antoniego Chruściela „Montera" z 15 sierpnia 1944 r. (fragment)

Żołnierze Okręgu,
stoimy od czternastu dni w ciężkiej, ale zwycięskiej walce z najbrutalniejszym wrogiem. Cud nad Wisłą powtarza się, bo istotnie cudu trzeba, by żołnierze Okręgu mieli siły do walki, nie wypoczywając od dwóch tygodni. Bóg nam błogosławi w sposób wyraźny.

Uznojeni frontową pracą żołnierską, nie zapomnijmy, że to dzisiaj Święto Żołnierza.

Jest to święto zwycięstwa, święto spełnionego obowiązku żołnierskiego. Jakże daleko jest już poza nami wspomnienie z okresu walki podziemnej i pamiętny dzień 1 sierpnia 1944.

Dzieci stolicy i powiatu warszawskiego!

Przed nami jeden tylko cel i jedno hasło:
Wolność całkowita.
Polska niech żyje!

Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego. Część 1.: 10 czerwca–2 września 1944 r., red. K. Utracka, R. Brodacki, A. Chmielarz, G. Jasiński, Warszawa 2021.

1. Do jakiego wydarzenia historycznego nawiązał w rozkazie „Monter"? Dlaczego wówczas to zrobił?

KALENDARIUM

styczeń 1944	wkroczenie Armii Czerwonej w granice przedwojennej Polski
marzec 1944	początek akcji „Burza"
7 lipca 1944	początek operacji „Ostra Brama"
1 sierpnia 1944	wybuch powstania warszawskiego
15 września 1944	zajęcie prawobrzeżnej Warszawy przez Armię Czerwoną i 1 Armię Wojska Polskiego
2 października 1944	kapitulacja powstania
17 stycznia 1945	zajęcie lewobrzeżnej Warszawy przez Armię Czerwoną i 1 Armię Wojska Polskiego

POLSKA W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

NIEMIECKA OKUPACJA ZIEM POLSKICH WCIELONYCH DO III RZESZY

Na podstawie **traktatu o przyjaźni i granicach**, zawartego 28 września 1939 r., ziemie polskie zostały podzielone między **Niemcy** a **ZSRS**. Granicę poprowadzono wzdłuż linii rzek San–Bug–Narew. III Rzesza zajęła 48,2 % obszaru II RP, a ZSRS – 49,5 %. Pozostałe skrawki polskiego terytorium znalazły się w granicach Litwy i Słowacji.

Ziemie zajęte przez Niemców podzielono na dwie części. Część zachodnią z Poznaniem, Bydgoszczą, Łodzią, Katowicami i Cieszynem **przyłączono do III Rzeszy**. Niemcy dążyli do germanizacji tych terenów, dlatego rozpoczęli systematyczną eksterminację inteligencji, ziemian, duchowieństwa i warstw przywódczych. Przeprowadzili **wywłaszczenie** części Polaków, których **wysiedlili** do GG, a na ich miejsce sprowadzili niemieckich kolonistów. Polaków, którzy pozostali, zmuszano do niewolniczej pracy. Mieszkańców Śląska i Pomorza zmuszano do **wpisywania się na niemiecką listę narodowościową** (volkslistę). Byli oni zobowiązani do służby w armii niemieckiej.

GENERALNE GUBERNATORSTWO

Na obszarach Polski, które nie zostały wcielone do III Rzeszy, Niemcy utworzyli **Generalne Gubernatorstwo** ze stolicą w Krakowie. Polacy tam mieszkający mieli być niewolniczą siłą roboczą dla III Rzeszy.

Na podbitych terenach okupant wprowadził **terror**. Polaków pozbawiano majątku, mordowano w masowych egzekucjach, wysyłano do obozów koncentracyjnych i na roboty przymusowe. W celu zastraszenia ludności stosowano zasadę **odpowiedzialności zbiorowej**. Niemcy przeprowadzali **akcje fizycznej eksterminacji polskiej inteligencji** (np. aresztowanie profesorów krakowskich wyższych uczelni, „akcja AB", egzekucje w Palmirach).

Okupant **niszczył też polską kulturę**. Zamknięto szkoły wyższe i część średnich, instytucje kultury.

Na mieszkańców wsi Niemcy nałożyli **kontyngenty** – obowiązkowe dostawy żywności.

Polscy Żydzi stali się również celem systematycznego i zaplanowanego ludobójstwa. Pozbawiono ich majątku, zamknięto w gettach, a następnie wymordowano

POLSKA

▼ **17/18 września 1939** – przekroczenie granicy rumuńskiej przez polskie władze

▼ **28 września 1939** – niemiecko-sowiecki traktat o przyjaźni i granicach

▼ **październik 1939** – utworzenie GG

▼ **listopad 1939** – powołanie ZWZ

▼ **marzec 1940** – decyzja władz sowieckich o rozstrzelaniu polskich jeńców

▼ **lipiec 1941** – układ Sikorski–Majski

ŚWIAT

▼ **1 września 1939** – Niemcy napadają na Polskę – początek II wojny światowej

▼ **17 września 1939** – atak sowiecki na Polskę

22 czerwca 1941 – niemiecki atak na Związek Sowiecki ▼

kwiecień–czerwiec 1940 – niemiecka ofensywa na Danię, Norwegię, Francję, Belgię, Holandię ▼

7 grudnia 1941 – japoński atak na bazę amerykańską Pearl Harbor ▼

XX

1939 r. 1940 r. 1941 r. 1942 r.

w obozach zagłady. Za niesioną im pomoc groziła śmierć. Mimo zagrożenia wielu Polaków udzieliło pomocy żydowskim współobywatelom i pomogło im przeżyć Zagładę.

OKUPACJA SOWIECKA WSCHODNICH ZIEM II RP

Na zajętych przez siebie wschodnich terenach II Rzeczypospolitej Sowieci utworzyli fikcyjne organizmy państwowe – Zachodnią Białoruś i Zachodnią Ukrainę, które jako republiki sowieckie zostały włączone do ZSRS. **Wileńszczyzna** została wcielona do Litwy. Latem 1940 r., po aneksji państw bałtyckich przez ZSRS, znalazła się pod okupacją sowiecką.

Mieszkańcom zajętych terenów II RP władze ZSRS **przymusowo nadały obywatelstwo sowieckie**. Wprowadzono sowieckie prawo, pozbawiono majątku przedsiębiorców i właścicieli ziemskich, co boleśnie uderzyło w podstawy egzystencji polskich rodzin. Językami urzędowymi stały się: rosyjski, białoruski i ukraiński. Prowadzono eksterminację inteligencji. Ludzi uznanych za potencjalnych wrogów ZSRS więziono lub zabijano. W lutym 1940 r. rozpoczęto **masowe deportacje polskich rodzin**. Zesłani trafiali do ciężkiej pracy w łagrach i specjalnych miejscach osiedlenia na Wschodzie. Znaczna część zmarła z wycieńczenia lub chorób.

Wiosną 1940 r. z rozkazu Stalina zostało wymordowanych ponad 21 tys. polskich oficerów i funkcjonariuszy oraz cywilów, wziętych do niewoli lub aresztowanych po 17 września 1939 r. Jeńców przetrzymywano w obozach w Kozielsku, Starobielsku, Ostaszkowie, a następnie – **w kwietniu** i **maju 1940 r.** – wywożono i rozstrzeliwano, m.in. w **Katyniu** pod Smoleńskiem, w **Kalininie** (obecnie Twer), a grzebano w **Miednoje**, w lasach pod **Charkowem** (pochowano ich w **Piatichatkach**). Z kolei ofiary mordów na Ukrainie pochowano w **Bykowni** koło Kijowa. Masowe groby polskich oficerów zostały odkryte przez Niemców, którzy ogłosili to 13 kwietnia 1943 r. Przez wiele lat władze ZSRS nie chciały się przyznać do tego mordu. Nastąpiło to dopiero 13 kwietnia 1990 r.

POWSTANIE RZĄDU RP NA UCHODŹSTWIE

Po ataku ZSRS na II RP 17 września 1939 r. polskie władze ewakuowały się do Rumunii, gdzie zostały internowane. Na podstawie zapisów konstytucji kwietniowej prezydent Ignacy Mościcki wyznaczył na swojego następcę **Władysława Raczkiewicza**. Nowy prezydent powołał rząd pod kierownictwem premiera gen. **Władysława Sikorskiego**, który został także Naczelnym Wodzem. Rozpoczęło to proces formowania się władz polskich na uchodźstwie. Głównym celem ich działalności było organizowanie oporu w kraju, tworzenie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie u boku sojuszników oraz prowadzenie działalności dyplomatycznej na rzecz polskiej niepodległości. Po upadku Francji w 1940 r. polskie władze przeniosły się do Londynu.

luty 1942 – przekształcenie ZWZ w Armię Krajową ▼

luty 1943 – początek ludobójstwa na Wołyniu ▼

kwiecień 1943 – zerwanie stosunków polsko-sowieckich ▼

31 grudnia 1943/1 stycznia 1944 – powołanie KRN ▼

21 lipca 1944 – powstanie w Moskwie PKWN ▼

1 sierpnia 1944 – wybuch powstania warszawskiego ▼

2 października 1944 – kapitulacja powstania ▼

2 lutego 1943 – kapitulacja wojsk niemieckich pod Stalingradem ▼

6 czerwca 1944 – lądowanie wojsk alianckich w Normandii ▼

luty 1945 – konferencja wielkiej trójki w Jałcie ▼

8 maja 1945 – kapitulacja III Rzeszy – koniec wojny w Europie ▼

lipiec–sierpień 1945 – konferencja wielkiej trójki w Poczdamie ▼

2 września 1945 – kapitulacja Japonii – koniec II wojny na Dalekim Wschodzie ▼

XX

1942 r. 1943 r. 1944 r. 1945 r.

Po ataku Niemiec na ZSRS, w **lipcu 1941 r.**, premier Władysław Sikorski i sowiecki ambasador Iwan Majski zawarli układ, na podstawie którego nawiązano stosunki dyplomatyczne między oboma państwami. Związek Sowiecki zobowiązał się wtedy, że uwolni więzionych Polaków i umożliwi stworzenie w ZSRS polskiej armii. Na jej czele stanął Władysław Anders. W szeregi wojska zaciągnęli się ochotnicy – Polacy uwolnieni z sowieckich łagrów. Armia Polska w ZSRS w 1942 r. została ewakuowana przez Iran na Bliski Wschód.

ZERWANIE STOSUNKÓW Z POLSKĄ PRZEZ ZSRS

W **kwietniu 1943 r.**, po ujawnieniu przez Niemców masowych grobów polskich oficerów w Katyniu, polski rząd zwrócił się z prośbą o wyjaśnienie zbrodni do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Stalin wykorzystał to jako pretekst i zerwał stosunki dyplomatyczne z polskim rządem. W lipcu 1943 r. w katastrofie lotniczej zginął premier Władysław Sikorski. Jego następcą został Stanisław Mikołajczyk. Jednak pozycja polityczna polskiego rządu była słaba, a Wielka Brytania i Stany Zjednoczone naciskały na przedstawicieli Polski, aby zaakceptowali oni sowieckie żądania ustalenia wschodniej granicy Polski na linii Curzona. Alianci wyrazili na to wstępną zgodę na konferencji w Teheranie, która odbyła się pod koniec 1943 r.

Mikołajczyk ustąpił ze stanowiska w listopadzie 1944 r., a jego następcą został Tomasz Arciszewski.

POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

Już we wrześniu 1939 r. na ziemiach polskich powstały pierwsze organizacje konspiracyjne. Najważniejszą z nich była Służba Zwycięstwu Polski. W jej miejsce rząd na uchodźstwie powołał podporządkowany mu Związek Walki Zbrojnej, przekształcony w **lutym 1942 r.** w Armię Krajową. AK miała przygotowywać się do podjęcia walki z Niemcami w decydującym momencie wojny. Struktury cywilne i wojskowe w okupowanym kraju rozrosły się w takim stopniu, że powstało **Polskie Państwo Podziemne**.

Było ono zorganizowane **w dwóch pionach – cywilnym** i **wojskowym**. Pracą pionu cywilnego kierowała Delegatura Rządu na Kraj, pion wojskowy tworzyła AK. Delegatura składała się z departamentów, które były odpowiednikami ministerstw. Jej zadaniem było utrzymanie ciągłości instytucji państwowych, przygotowanie się do przejęcia kontroli nad krajem po zakończeniu działań wojennych i kierowanie walką cywilną w kraju. Zachęcano społeczeństwo do stosowania **biernego oporu** wobec władz okupacyjnych. Ważnym aspektem walki cywilnej był tzw. **mały sabotaż**. Pion wojskowy prowadził **działalność wywiadowczą** i bezpośrednią walkę z okupantem za pomocą **dywersji** i **sabotażu**. Szczególne miejsce w polskim podziemiu zbrojnym zajmowała **partyzantka**.

W konspiracji działał też Związek Harcerstwa Polskiego – pod kryptonimem **Szare Szeregi**. Ściśle współpracował z AK i Delegaturą Rządu na Kraj.

Oprócz AK, na terenach okupowanych działały m.in. Bataliony Chłopskie, stworzone przez ludowców, a narodowcy powołali do życia Narodową Organizację Wojskową, z której w 1942 r. powstały Narodowe Siły Zbrojne.

Dowódcą AK został gen. **Stefan Rowecki „Grot”**, a po jego aresztowaniu przez Niemców – gen. Tadeusz Komorowski „Bór”. AK miała przygotowywać się do podjęcia walki z Niemcami w decydującym momencie wojny. W tym celu szkolono żołnierzy, gromadzono broń i tworzono oddziały partyzanckie.

Delegatura Rządu na Kraj odpowiadała za pion cywilny Polskiego Państwa Podziemnego. W jego ramach działały m.in. konspiracyjne struktury obejmujące wymiar sprawiedliwości i edukację. Na czele tej struktury stał Delegat Rządu RP na Kraj. W 1944 r. stanął on na czele powołanej wówczas Krajowej Rady Ministrów.

POLSKIE SIŁY ZBROJNE

Po zakończeniu wojny obronnej 1939 r. polscy żołnierze różnymi drogami próbowali przedostać się do Francji, gdzie polskie władze na uchodźstwie zdecydowały o utworzeniu Polskich Sił Zbrojnych. Pierwsze oddziały zaczęto formować w listopadzie 1939 r. na terytorium francuskim. Sformowano jednostki wojsk lądowych, lotnictwa i marynarki wojennej, działające w składzie armii francuskiej. Część z nich szybko weszła do walki. Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich oraz okręty Polskiej Marynarki Wojennej w maju 1940 r. wzięły udział w bitwie o Narwik. Oddziały polskie walczyły także w czasie kampanii francuskiej.

Po klęsce Francji PSZ przeniosły się do Wielkiej Brytanii. Tam utworzono I Korpus Polski. Od lipca do października 1941 r. polscy piloci wzięli udział w bitwie o Anglię (szczególnie wyróżniły się **dywizjony bombowe 300 i 301** oraz **myśliwskie 302 i 303**). Polska Marynarka Wojenna brała udział w walkach o Atlantyk.

Na Bliskim Wschodzie Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich wsławiła się w Libii podczas obrony Tobruku w 1941 r.

POWSTANIE W GETCIE WARSZAWSKIM

Przy próbie likwidacji warszawskiego getta 19 kwietnia 1943 r. doszło do wybuchu **powstania**. Jego uczestnicy walczyli nie o wolność, ale o prawo do godnej śmierci. Mimo braku broni, amunicji i żywności powstańcy stawiali opór przez cztery tygodnie. Podczas powstania oddziały SS i niemieckiej policji zamordowały 65 tys. Żydów. Po stłumieniu powstania teren getta został zrównany z ziemią.

ARMIA ANDERSA I WALKI NA ZACHODZIE EUROPY

Najważniejszą konsekwencją układu Sikorski–Majski było stworzenie **Armii Polskiej w ZSRS**, podległej rządowi w Londynie. Na jej czele stanął gen. **Władysław Anders**. Do tworzonej armii trafiły m.in. tysiące Polaków więzionych w sowieckich łagrach. W 1942 r. została ona ewakuowana na Bliski Wschód, a następnie – jako 2 Korpus Polski – wzięła udział w walkach we Włoszech. W 1944 r. wyróżniła się bohaterstwem w zdobyciu Monte Cassino i Ankony, a w 1945 r. wyzwoliła Bolonię.

W tym samym czasie polskie jednostki brały udział w walkach na froncie zachodnim: **1 Dywizja Pancerna** dowodzona przez gen. **Stanisława Maczka** wzięła udział w bitwie pod Falaise oraz wyzwoliła Bredę. **1 Brygada Spadochronowa** pod dowództwem gen. **Stanisława Sosabowskiego** walczyła pod Arnhem.

POLSKIE ODDZIAŁY U BOKU ARMII CZERWONEJ

Jednocześnie polskie oddziały tworzył Związek Sowiecki. W 1943 r. utworzono **1 Dywizję Piechoty im. Tadeusza Kościuszki** pod dowództwem Zygmunta Berlinga. Swoją pierwszą bitwę stoczyła ona w październiku 1943 r. pod Lenino. W kolejnych miesiącach polskie oddziały u boku Armii Czerwonej były rozbudowywane i latem 1944 r. przyjęły kształt 1 i 2 Armii Wojska Polskiego. Żołnierze 1 Armii walczyli o Warszawę, Wał Pomorski i Kołobrzeg oraz brali udział w szturmie na Berlin. Żołnierze 2 Armii walczyli m.in. pod Budziszynem.

ZBRODNIA WOŁYŃSKA

W 1943 r. na Wołyniu ukraińscy nacjonaliści rozpoczęli ludobójczą czystkę etniczną zwaną **zbrodnią wołyńską**. W trakcie kilkunastu miesięcy na terenie Wołynia, a następnie – także innych województw południowo-wschodnich, członkowie UPA i współdziałające z nimi grupy Ukraińców zamordowali w okrutny sposób ok. 100 tys. Polaków. W polskich akcjach odwetowych zginęło 10–15 tys. Ukraińców. Wielu Polaków, przestraszonych tym, co się stało, uciekało z zagrożonych terenów.

SOWIECKI OŚRODEK WŁADZY

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej ZSRS rozpoczął tworzenie komunistycznej konspiracji w okupowanej Polsce. W początkach 1942 r. utworzono **Polską Partię Robotniczą** (**PPR**) oraz **Gwardię Ludową** (**GL**) – przemianowaną później na **Armię Ludową** (**AL**). Od 1943 r. na czele PPR stał Władysław Gomułka. Także w ZSRS przygotowywano się do przejęcia kontroli nad powojenną Polską. W 1943 r. utworzono **Związek Patriotów Polskich** (**ZPP**), a następnie – **1 Dywizję Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**. Dowodził nią Zygmunt Berling. Komuniści 1 stycznia 1944 r. w Warszawie powołali do życia **Krajową Radę Narodową** (**KRN**), którą samozwańczo określili jako konspiracyjny polski parlament. Jej przewodniczącym był Bolesław Bierut. W lipcu 1944 r. ogłoszono powstanie **Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego** (**PKWN**) – czyli władzy wykonawczej na polskich terenach położnych na zachód od linii Curzona. Na czele PKWN stał Edward Osóbka-Morawski. Program komitetu opublikowano 22 lipca 1944 r. w formie manifestu. 31 grudnia PKWN przekształcił się w **Rząd Tymczasowy**. Komuniści chcieli, aby był to konkurencyjny ośrodek władzy wobec rządu polskiego na uchodźstwie.

AKCJA „BURZA"

Układ sił militarnych w Europie sprawił, że Niemców z terytorium Polski miała wypierać Armia Czerwona. W tej sytuacji władze polskie zrezygnowały z planów powstania powszechnego na rzecz **akcji „Burza"** – lokalnych działań zbrojnych na tyłach wycofujących się Niemców. Miało to wspomagać natarcie Armii Czerwonej, a jednocześnie pozwalać AK i polskim władzom cywilnym występować wobec wkraczających oddziałów sowieckich w roli gospodarzy terenu. Akcja „Burza" zakończyła się na terenach wschodnich polityczną porażką – Polacy trafiali w ręce NKWD, byli aresztowani i wywożeni w głąb ZSRS. W lipcu 1944 r. zdecydowano o rozszerzeniu akcji „Burza" na Warszawę, której wcześniej nie przewidywano jako miejsca walk powstańczych. Wyzwolenie stolicy przez AK miało być ważnym argumentem za objęciem władzy w kraju przez polskie władze na uchodźstwie.

Uważano, że z takim wystąpieniem musieliby liczyć się zarówno Stalin, jak i przywódcy Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii.

POWSTANIE WARSZAWSKIE

Powstanie wybuchło **1 sierpnia 1944 r.**, gdy Armia Czerwona zbliżała się do Warszawy. Zakładano, że potrwa ono kilka dni – do wkroczenia do stolicy Armii Czerwonej. Sowieci poprzestali jednak na zajęciu Pragi i nie forsowali Wisły. Niemcy stopniowo wypierali powstańców z kolejnych dzielnic miasta, a na ludności cywilnej dopuszczali się licznych zbrodni. Najwięcej ofiar pochłonęły **mordy na Woli**, przeprowadzone na początku sierpnia. Powstanie trwało 63 dni i po heroicznej walce zakończyło się kapitulacją wojsk polskich. Powstańcy trafili do niewoli, ludność cywilną wysiedlono, część powstańców i ludności cywilnej wywieziono na roboty przymusowe do III Rzeszy. Lewobrzeżna Warszawa w dużej mierze została zburzona.

WARTO PRZECZYTAĆ

W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2018.
S. Cenckiewicz, *Geneza Ludowego Wojska Polskiego 1943–1945*, Warszawa 2017.
P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2015.
P. Gursztyn, *Rzeź Woli. Zbrodnia nierozliczona*, Warszawa 2018.
G. Motyka, *Wołyń '43. Ludobójcza czystka. Fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.
T. Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa 2000.
T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 2010.
R. Wnuk, *„Za pierwszego Sowieta". Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

Obwieszczenie

Dnia 14.12.1943 r. został przy ul. Wolskiej przez 3 uzbrojonych bandytów sierżant Policji Polskiej napadnięty i ciężko zraniony w płuca. Dnia 19.12.1943. został żołnierz niemiecki przy ul. Wolskiej przez bandytów napadnięty i ciężko zraniony. Za powyższe kazałem z pośród osób, które były skazane przez sąd doraźny Policji Bezpieczeństwa a były tymczasem przewidziane do ułaskawienia, następujących 20 przestępców w dniu 18. i 21.12.1943 r. publicznie rozstrzelać:

1.	Bujała	Jan	ur.	3.2.13	11.	Marcinek	Stanisław	ur.	2.4.1900
2.	Szymański	Wacław	„	28.9.18	12.	Zakrzewski	Jan, Ksawery	„	31.5.23
3.	Wiliński	Zdzisław	„	25.12.19	13.	Jaworski	Mieczysław	„	3.3.18
4.	Krajewski	Tadeusz	„	26.11.09	14.	Dąbrowski	Edmund	„	15.10.88
5.	Landuch	Kazimierz	„	13.4.13	15.	Greger	Kazimierz	„	19.5.90
6.	Skrzypczak	Jan	„	23.3.11	16.	Kuliszewski	Kazimierz	„	30.4.88
7.	Jaworski	Stanisław	„	19.4.24	17.	Siemiątkowski	Leonard	„	15.10.86
8.	Onek	Józef	„	10.8.10	18.	Rybarski	Andrzej	„	19.7.23
9.	Makowski	Stanisław	„	2.6.20	19.	Skoczylas	Wacław	„	29.3.11
10.	Siwa	Zygmunt	„	2.4.96	20.	Kamieński	Henryk	„	11.2.98

Dalej zostali przez sąd doraźny Policji Bezpieczeństwa na podstawie §§ 1 i 2 rozporządzenia o zwalczaniu wykroczeń przeciw niemieckiemu dziełu odbudowy w Gen. Gub. z dnia 2.10.1943 r. z powodu posiadania broni i udziału w zabronionych oganizacjach w dniu 17.12.1943. r. skazani na karę śmierci:

1.	Paradowski	Zdzisław	ur.	15.12.25	13.	Woiński	Antoni	ur.	16.11.08
2.	Marosz	Sylwester	„	27.2.15	14.	Suskiewicz	Jerzy, Ludwik	„	25.10.10
3.	Siuda	Zygmunt	„	2.2.94	15.	Białostocki	Jan	„	2.2.96
4.	Kowalczyk	Stanisław	„	10.2.09	16.	Greger	Witold	„	7.1.25
5.	Leśniewski	Eugeniusz	„	8.12.02	17.	Ceredys	Stanisław	„	23.2.23
6.	Stramka	Henryk	„	2.5.12	18.	Szczapa	Stanisław	„	11.1.15
7.	Wasiak	Edmund	„	15.10.09	19.	Orłowski	Konstanty	„	13.3.86
8.	Olszewski	Sławomir	„	16.1.06	20.	Zawadzki	Jerzy	„	22.11.24
9.	Bieńkowski	Stanisław	„	17.11.89	21.	Kacperski	Henryk	„	4.1.11
10.	Foryst	Maksymiljan	„	2.9.95	22.	Machlawski	Johann	„	24.6.24
11.	Kostrzewa	Stanisław	„	8.6.05	23.	Woźniak	Józef	„	3.7.97
12.	Wiśniewski	Wiesław	„	15.8.24					

Z wyżej wymienionych objętych liczbą od 1. do 3. zostali już straceni, ponieważ byli w posiadaniu broni i należeli do grup terorystycznych.

Niemieckie obwieszczenie z nazwiskami ludzi skazanych na karę śmierci.

1. Odczytaj, za co została skazana na śmierć pierwsza grupa osób – co jej zarzucano? Dlaczego osoby te nazywano zakładnikami?

Fragment planu śródmieścia Krakowa z 1941 r., na którym można zauważyć nowe nazwy ulic i placów, wprowadzone przez Niemców.

1. Odszukaj na mapie Rynek Główny i odczytaj jego nazwę. Wyjaśnij, dlaczego Niemcy tak go nazwali.

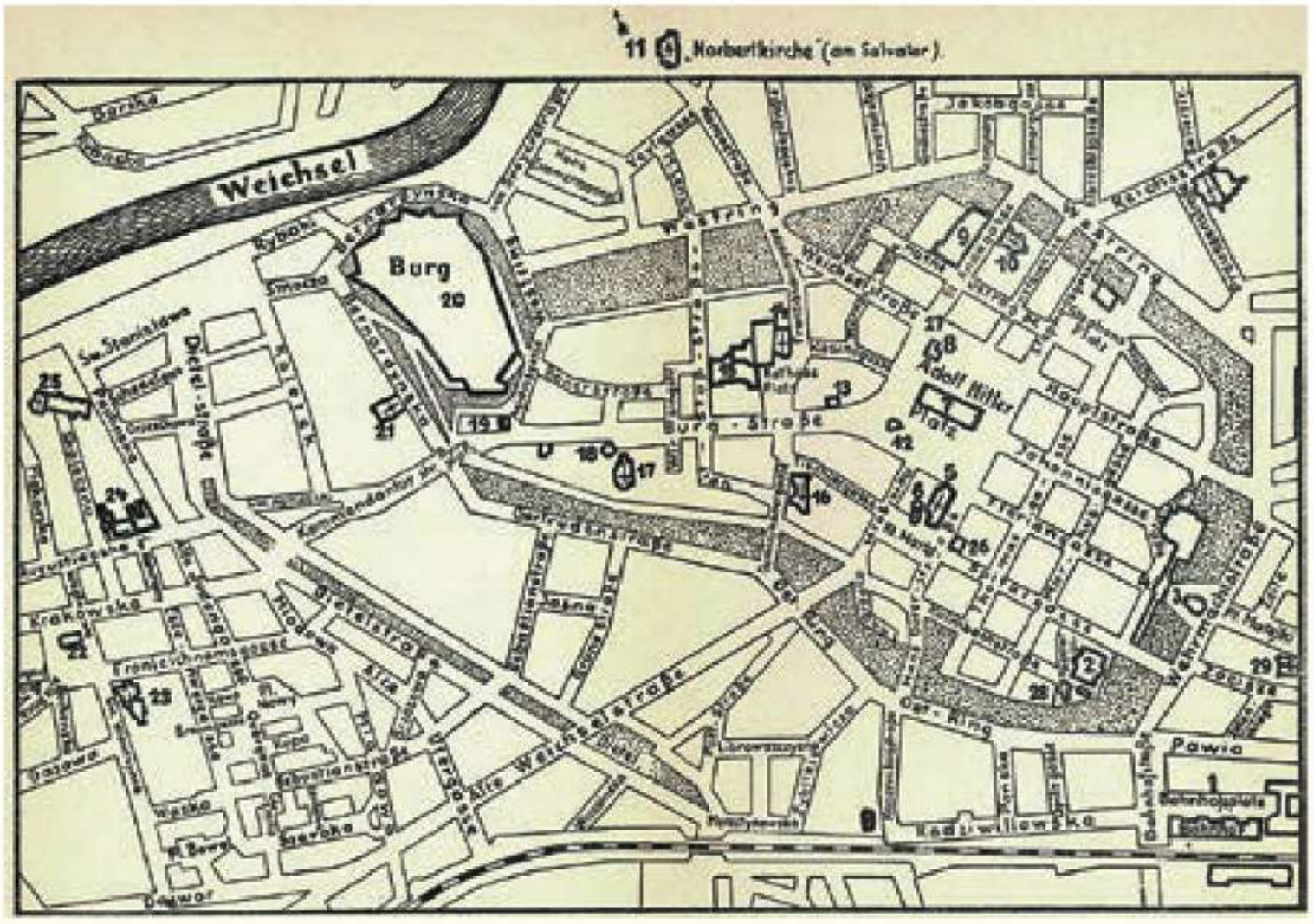

Rozkaz nr 3316 Naczelnego Wodza i Ministra Spraw Wojskowych gen. broni Władysława Sikorskiego z 15 sierpnia 1942 r. w sprawie podporządkowania organizacji wojskowych w kraju Dowódcy AK

W wykonaniu postanowienia ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym […] zarządzam:

1. Wszystkie organizacje wojskowe istniejące na terenie Kraju, których celem jest współdziałanie w walce z n[ie]p[rzyjacie]lem lub w pomocniczej służbie wojskowej, podporządkowuję Dowódcy Armii Krajowej.
2. Zależnie od charakteru organizacji Dowódca Armii Krajowej:
   a) albo zarządza całkowite lub częściowe wcielenie organizacji do Armii Krajowej,
   b) albo pozostawia ich dotychczasowy charakter, określając stopień podporządkowania.
3. D[owód]ca Armii Krajowej zapewni organizacjom tym wszelką pomoc i środki konieczne do wykonania powierzonych im zadań o charakterze wojskowym, a to: uzbrojenie, zaopatrzenie materiałowe, pieniądze itp., w ilościach ustalonych przez niego i przy uwzględnieniu jego możliwości.
4. W skład organizacji niewcielonych do Armii Krajowej mogą wchodzić żołnierze Armii Krajowej tylko za specjalnym zezwoleniem D[owód]cy Armii Krajowej.
5. Organizacje wojskowe, uchylające się od podporządkowania D[owód]cy Armii Krajowej, nie będą uznane przez Władze Polskie. Udział żołnierzy Armii Krajowej w takich organizacjach jest zakazany.
6. Żołnierze Armii Krajowej, którzy – mimo zakazu – będą nadal należeli do nieuznanych przez D[owód]cę Armii Krajowej organizacji wojskowych, zostaną pociągnięci do odpowiedzialności sądowo-karnej.
7. D[owód]ca Armii Krajowej w sprawach, związanych z wykonaniem powyższego rozkazu, otrzyma od Delegata Rządu wszelką możliwą pomoc.

Armia Krajowa. Wybór źródeł, oprac. A. Chmielarz, G. Jasiński, A.K. Kunert, Warszawa 2013, s. 98.

1. Podaj, jakie organizacje miały podporządkować się dowódcy AK.
2. Opisz, jak miał wyglądać proces podporządkowywania się AK innych organizacji.
3. Wyjaśnij, czy żołnierz AK mógł być jednocześnie członkiem innej organizacji wojskowej, która nie chciała się podporządkować dowódcy AK.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY

Bitwa o Monte Cassino została utrwalona także w wojskowej piosence pt. *Czerwone maki na Monte Cassino*. Powstała ona tuż po zdobyciu klasztoru. Jej słowa napisał poeta i pieśniarz Feliks Konarski ps. „Ref-Ren", a muzykę stworzył pianista i kompozytor Alfred Schütz. Obaj byli żołnierzami 2 Korpusu. Odszukaj w dostępnych źródłach tekst piosenki i wykonaj polecenia.

1. Wymień historyczne bitwy, do których odwołał się autor piosenki. Dlaczego wybrał właśnie te?
2. Omów sposoby, w jakie autor przedstawił motywacje polskich żołnierzy.
3. Wyjaśnij, do czego odnosi się trzecia zwrotka utworu.

***Wspólnota Brytyjska oraz jej sojusznicy zniszczą nazistowską tyranię*. Brytyjski plakat propagandowy z 1941 r., na którym pokazano żołnierzy Wspólnoty Brytyjskiej (po lewej) oraz jej sojuszników (po prawej). Wśród sprzymierzeńców widać polskiego oficera (z naszywką *Poland* na ramieniu).**

1. Wymień państwa, które Wielka Brytania uznawała za sojuszników.
2. Wyjaśnij, dlaczego wśród alianckich flag nie pojawiła się flaga amerykańska.
3. Jak myślisz, dlaczego flagi państw sojuszniczych zostały ułożone w literę „V"?

POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie wspólne cele łączyły ZSRS i III Rzeszę w 1939 r.
2. Wymień formy oporu Polaków wobec okupanta i oceń ich skuteczność.
3. Omów strukturę Polskiego Państwa Podziemnego.
4. Opisz politykę ZSRS wobec Polski i Polaków w latach 1939–1941.
5. Wymień polskie formacje zbrojne walczące na zachodnich frontach II wojny światowej. Jaki był ich udział w ostatecznym pokonaniu państw Osi?
6. Wyjaśnij, jakie czynniki miały wpływ na decyzję rozpoczęcia powstania w Warszawie.

III. POLSKA I ŚWIAT PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

- Bilans II wojny światowej
- Zimna wojna
- Przejęcie władzy w Polsce przez komunistów
- Stalinizm w Polsce

Plakat z 1945 r. pokazujący nowy przebieg polskiej granicy zachodniej. Zwróć uwagę, że granice zachodnie zostały nakreślone wyraźnie, natomiast nie pokazano przebiegu granicy wschodniej.

? Jak myślisz, dlaczego nie chwalono się nowym przebiegiem granicy z ZSRS?

13 Świat po II wojnie światowej

- Bilans wojny
- Migracje ludności w Europie
- Zmiany na mapie politycznej Europy
- Organizacja Narodów Zjednoczonych

Straty wojenne

II wojna światowa jest – jak dotąd – najtragiczniejszym konfliktem zbrojnym w dziejach ludzkości. Wzięło w niej udział 61 państw. Tylko sześć pozostało neutralnych (Hiszpania, Portugalia, Szwecja, Szwajcaria, Turcja i Watykan). W latach 1939–1945 walczące strony zmobilizowały w sumie 110 mln ludzi.

Niemożliwa do precyzyjnego określenia jest liczba osób, które zginęły w czasie II wojny światowej. Przyjmuje się, że życie straciło nawet do **60 mln ludzi**. Problemy z dokładnym podaniem tej liczby wynikają m.in. z braku wiarygodnych danych o stratach poniesionych przez państwa, których społeczeństwa najbardziej ucierpiały w wojnie, czyli przez ZSRS i Chiny. W przypadku ZSRS trudno precyzyjnie oddzielić ofiary wojny od ofiar stalinowskich czystek. **Większość ofiar wojny stanowili cywile** (patrz: diagram i tabela). Na całym świecie pozostało **35 mln rannych i kalek**. Często na ulicach można było spotkać mężczyzn bez rąk lub nóg, którzy żebrali o kawałek chleba.

Wieloletnia wojna odbiła się na różnych sferach życia. Masowego charakteru nabrało zjawisko rozbitych rodzin, osieroconych dzieci. Szerzyło się pijaństwo. Okrucieństwa wojny sprawiły, że ludzie przywykli do widoku śmierci, a zabójstwa, napady rabunkowe czy kradzieże zdawały się być czymś normalnym i dopuszczalnym. Problem stanowiły też m.in. choroby psychiczne wywołane przez traumatyczne przeżycia wojenne.

Najdotkliwsze **straty materialne** poniosła Europa, gdzie działania wojenne były prowadzone na największą skalę.

Ofiary II wojny światowej w wybranych państwach (w tys.)

PAŃSTWA WALCZĄCE	ŻOŁNIERZE	CYWILE	ODSETEK STRAT CAŁOŚCI LUDNOŚCI (W %)
ZSRS	14 600	8 800	9,7
Niemcy	4 450	1 050	7,9
Polska	160	5 380	16,1
Japonia	2 120	500	3,7
Francja	217	350	1,4
Wielka Brytania	384	679	0,9
Stany Zjednoczone	417	2	0,3

Opracowanie własne na podstawie: http//dzieje.pl/infografiki/ofiary-II-wojny światowej [dostęp: 20.10.2021].

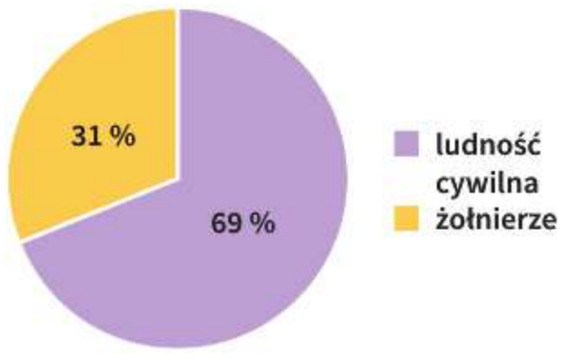

Ofiary wojny na świecie.

? Wyjaśnij, dlaczego w niektórych krajach zaszła tak duża różnica między stratami w ludności cywilnej a ofiarami wśród żołnierzy.

POLSKI CZERWONY KRZYŻ
ZARZĄD GŁÓWNY

Nr B.Inf. /P

Warszawa, dnia 7-4 MAJ 1974 197 r.

Pani
[redacted]
ul. Warszawska 74
05-150 Łomianki

W odpowiedzi na zgłoszenie komunikujemy, że w ewidencji strat wojennych prowadzonej przez Polski Czerwony Krzyż figuruje :

[redacted] Jan, ur.13.VII.1901 r.- Preussdorf, który w dn.23.I.1941 r. został przekazany z obozu kono. Oświęcim do obozu kono. Flossenburg, nr. więźnia 2164, gdzie zmarł w dn.17.II.1942 r.

Podstawa :
Wykaz zmarłych w obozie kono.Flossenburg, nadesłany z Delegatury PCK- Frankfurt, L.str. PCK 5944.

Kierownik Biura
Informacji i Poszukiwań
/A.Ostomberzowa/

Odpowiedź z Czerwonego Krzyża. Jeszcze wiele lat po wojnie miliony ludzi szukało swoich bliskich. Z prośbą o pomoc zwracali się oni do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża, który prowadził bazę osób poszukiwanych.

? Oblicz, po ilu latach od śmierci człowieka, którego dotyczy dokument, rodzina dostała informację o jego losie. Jak myślisz, jakie mogły być tego przyczyny?

Brytyjskie miasto Coventry (czytaj: kowentry) **po nalotach w listopadzie 1940 r.**

? Wyjaśnij, kto najbardziej cierpiał w wyniku nalotów.

Grupa Niemców czekająca na wysiedlenie z Polski.

? Wyjaśnij, czy wysiedlani mogli wziąć ze sobą cały dobytek. Jak mogły czuć się osoby opuszczające swój rodzinny dom?

? Zastanów się, czy wypędzeni sami oznaczyli się swastykami, czy ktoś im je złośliwie namalował.

Zniszczeniu uległy całe miasta razem z infrastrukturą, np. Warszawa – celowo burzona przez Niemców w trakcie działań wojennych i po zakończeniu powstania. Podobny los spotkał miasta zdobywane przez Armię Czerwoną – Królewiec, Wrocław, Gdańsk, Berlin, jak i te zburzone w wyniku alianckich nalotów dywanowych – jak Drezno czy Hamburg. Również w Japonii wiele miast zostało zrównanych z ziemią. Zniszczone były linie kolejowe, sieć drogowa, mosty.

Miliony ludzi wyczerpanych, niedożywionych, pozbawionych schronienia mieszkało po 1945 r. w okopach, ziemiankach, szałasach, naprędce skleconych barakach czy piwnicach zburzonych domów. Doskwierały im tam wilgoć, brud, chłód i insekty. Do zachowanych mieszkań władze przymusowo dokwaterowywały ludzi pozbawionych własnych domów. Brakowało jedzenia, leków, ubrań, opału czy środków komunikacji publicznej (wagonów kolejowych, tramwajów, autobusów).

Masowe migracje i przesiedlenia

Europa była po 1945 r. widownią masowych **migracji**. Do ZSRS wracało 5 mln byłych sowieckich jeńców. Z terytorium Niemiec wracali do swoich krajów bądź udawali się na emigrację byli pracownicy przymusowi czy więźniowie obozów koncentracyjnych. W momencie zakończenia wojny liczbę osób w Europie przebywających poza swoim stałym miejscem zamieszkania szacowano na 21 mln. Ocaleni z Holokaustu często wyjeżdżali do Palestyny (patrz: s. 207) lub Stanów Zjednoczonych.

Na konferencji w Poczdamie przywódcy zwycięskich państw zdecydowali o **przesiedleniu ludności niemieckiej** z terenów Czechosłowacji, Polski i Węgier do Niemiec. Dotyczyło to Niemców, którzy przed wojną żyli w granicach tych państw, a także na ziemiach w 1939 r. należących do III Rzeszy, a po wojnie przyznanych Polsce. W latach 1945–1950 z krajów Europy Środkowo-Wschodniej oraz z południa kontynentu uciekło lub zostało przymusowo wysiedlonych do stref okupacyjnych w Niemczech 12–14 mln etnicznych Niemców.

Migracje w powojennej Europie.

? Wskaż kierunki migracji Niemców z państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Musieli oni opuścić swoje domostwa i zostawić większość dobytku. Polacy z terytoriów przyznanych ZSRS przenosili się na ziemie odebrane Niemcom, w Polsce zwane Ziemiami Odzyskanymi (patrz: s. 152). Ponadto rząd Czechosłowacji wydalił z terytorium swojego państwa tysiące Węgrów, a w zamian przyjął Słowaków z Węgier.

Skutki polityczne i zmiany terytorialne

W wyniku II wojny światowej doszło do zmian politycznych na świecie. ZSRS poszerzył swoje wpływy na Europę Środkowo-Wschodnią i południe kontynentu, w wyniku czego stał się drugim, obok Stanów Zjednoczonych, **supermocarstwem**. Ustalenia poczdamskie miały być jedynie prowizoryczną regulacją do czasu zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami. Z powodu narastających napięć między Stanami Zjednoczonymi a ZSRS nie podpisano takiego pokoju. Dopiero na początku lat 90. XX w. doszło do zjednoczenia Niemiec i uregulowania kwestii niemieckich granic (patrz: s. 306). Natomiast w lutym **1947 r.** w Paryżu podpisano traktaty pokojowe z pokonanymi państwami sprzymierzonymi z III Rzeszą – Włochami, Finlandią, Rumunią, Bułgarią i Węgrami. Te państwa zasadniczo wróciły do granic sprzed II wojny, ale Włochom zmniejszono nieco terytorium na rzecz Jugosławii i Grecji.

Odebrano im też kolonie. Z kolei Finlandia musiała uznać straty terytorialne poniesione podczas wojny zimowej na rzecz ZSRS. Rumunia utraciła Besarabię i Bukowinę przekazane ZSRS, za to odzyskała od Węgier Siedmiogród (utracony w 1940 r.). W **1951 r.** w San Francisco Stany Zjednoczone podpisały natomiast pokój z Japonią.

Alianci zatwierdzili sowieckie zdobycze terytorialne z okresu 1939–1940, uzyskane kosztem Polski, Finlandii, Rumunii czy krajów nadbałtyckich. ZSRS przyznano także należący przed wojną do Rzeszy fragment Prus Wschodnich z Królewcem (dziś Kaliningrad). Niemcom, okupowanym przez aliantów, odebrano wszystkie nabytki terytorialne uzyskane kosztem państw sąsiednich w czasach hitlerowskich (Austria, Czechy).

Powstanie Chińskiej Republiki Ludowej

Po II wojnie światowej Chiny były oficjalnie traktowane jako jedno ze zwycięskich mocarstw. W rzeczywistości były państwem słabo rozwiniętym i rozdartym wewnętrznym konfliktem. W 1947 r. doszło tam do **wojny domowej** między rządzącym Kuomintangiem (partią narodową), na którego czele stał Czang Kaj-szek (1887–1976), a Komunistyczną Partią Chin, której przewodził Mao Zedong (1893–1976). Komuniści, dzięki pomocy ZSRS, wkroczyli do Pekinu i w **1949 r.** ogłosili powstanie **Chińskiej Republiki Ludowej** (**ChRL**). Rząd Czang Kaj-szeka, pod osłoną amerykańskiej floty, schronił się na wyspie **Tajwan**.

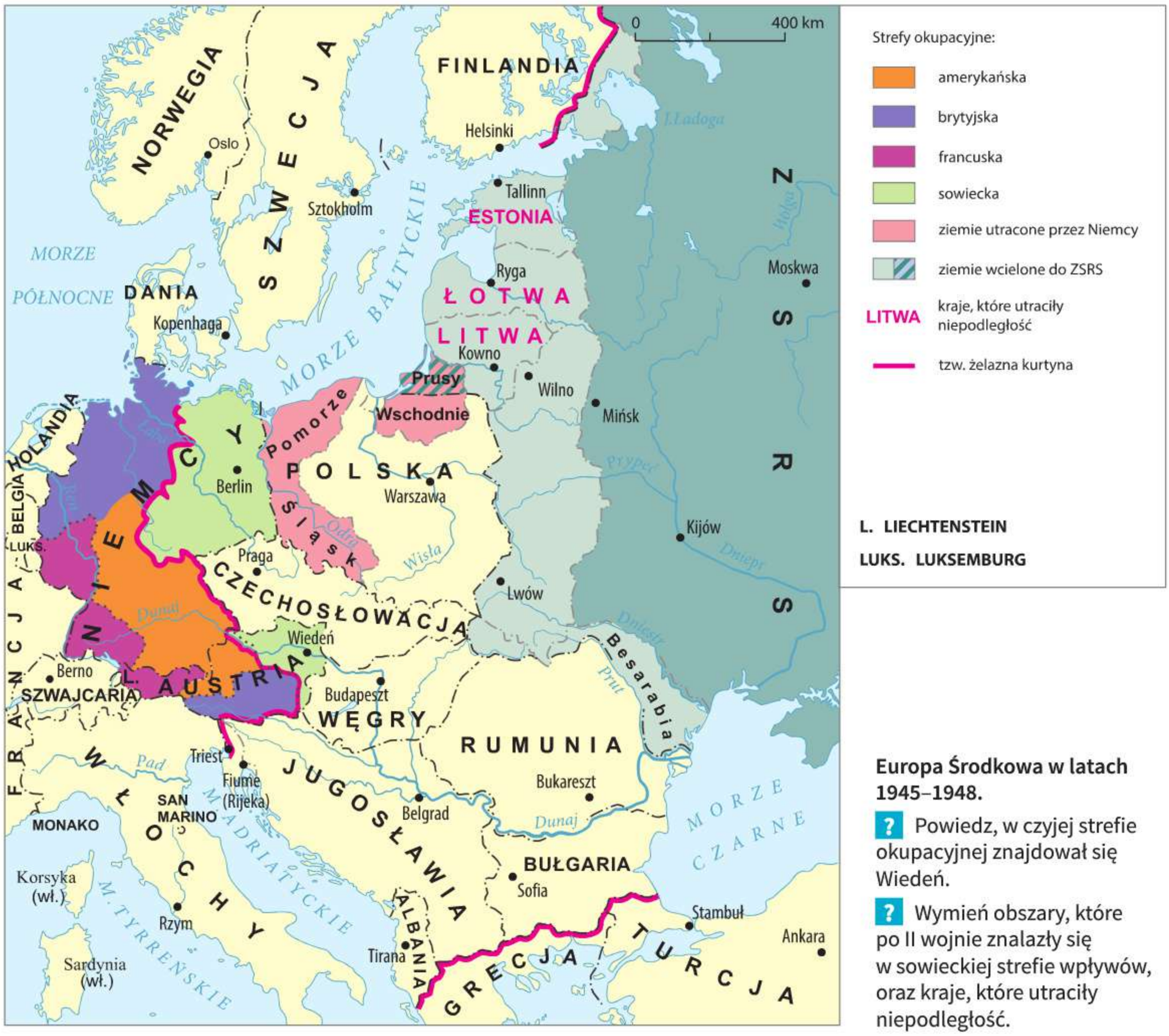

Europa Środkowa w latach 1945–1948.

? Powiedz, w czyjej strefie okupacyjnej znajdował się Wiedeń.

? Wymień obszary, które po II wojnie znalazły się w sowieckiej strefie wpływów, oraz kraje, które utraciły niepodległość.

Ekonomiczne skutki wojny

Niezależnie od tego, czy dany kraj należał do zwycięzców (z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych), czy – do zwyciężonych, panowała w nim nędza. Oprócz Stanów Zjednoczonych, wszystkie państwa wyszły z wojny **zadłużone** i **zrujnowane gospodarczo**. Zniszczone zostały zakłady przemysłowe i infrastruktura. W 1945 r. wielkość gospodarki Włoch spadła do poziomu z 1911 r. i była o 40 % mniejsza niż w 1938 r. Poziom życia był dramatycznie niski i tysiące Włochów od śmierci głodowej uratowała amerykańska pomoc humanitarna. Francuski handel zagraniczny w latach 1944–1945 spadł niemal do zera, a dochód narodowy stanowił zaledwie połowę tego z 1938 r. Kraje, które ucierpiały w wojnie, przystąpiły do odbudowy przemysłu i do przestawienia go z produkcji wojennej na cywilną, aby zapewnić pracę milionom zdemobilizowanych żołnierzy. Ten proces trwał kilka lat.

Działania wojenne wymusiły **rozwój techniki**. Podczas wojny naukowcy, konstruktorzy i inżynierowie intensywnie pracowali nad nowymi rodzajami broni i technologiami mogącymi pomóc w odniesieniu zwycięstwa nad wrogiem. Główne państwa walczące (Stany Zjednoczone, Niemcy, ZSRS, Wielka Brytania) nie szczędziły środków na prowadzenie takich badań, co zaowocowało nowymi wynalazkami, takimi jak: bomba atomowa, samoloty odrzutowe, śmigłowce, rakiety, radar. Wiele z tych odkryć znalazło zastosowanie w technologiach na użytek cywilny.

BIOGRAM

RAFAŁ LEMKIN
(1900–1959)

Polski i amerykański prawnik pochodzenia żydowskiego. Ukończył prawo na Uniwersytecie Lwowskim, a po studiach pracował w wymiarze sprawiedliwości jako prokurator i adwokat. Podczas wojny z terenów wcielonych do ZSRS przedostał się do Szwecji, a stamtąd – do Stanów Zjednoczonych. Był doradcą amerykańskiego oskarżyciela w procesie norymberskim i twórcą pojęcia „ludobójstwo". Współtworzył projekt konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Ukaranie zbrodniarzy wojennych

W latach 1945–1946 w Norymberdze przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym odbył się proces zbrodniarzy wojennych. Sądzono tam schwytanych przez aliantów najwyższych rangą urzędników i dowódców III Rzeszy. Oskarżono ich o zbrodnie wojenne i przeciwko ludzkości. Dwunastu oskarżonych skazano na karę śmierci, inni dostali kary dożywocia lub wieloletniego więzienia. SS, gestapo i kierownictwo polityczne NSDAP uznano za organizacje zbrodnicze. Podobny proces japońskich zbrodniarzy odbył się w Tokio. Z 25 oskarżonych 7 skazano na karę śmierci, a 16 – na wyrok dożywotniego więzienia.

Ława oskarżonych w procesie norymberskim. W pierwszym rzędzie: Hermann Göring (czytaj: gering) – dowódca Luftwaffe, Rudolf Hess – jeden z najbliższych współpracowników Hitlera, Joachim von Ribbentrop – minister spraw zagranicznych, Wilhelm Keitel (czytaj: kaitl) – szef Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu. Wszyscy czterej zostali skazani na karę śmierci.

Wpływ doświadczeń wojennych na kulturę i sztukę

Podczas wojny zginęło lub zostało zamordowanych wielu twórców kultury. Dzielnice setek zabytkowych miast legły w gruzach. Bezpowrotnie **zniszczono lub zrabowano miliony bezcennych dzieł sztuki**, ograbiono wiele muzeów, galerii, bibliotek czy zbiorów prywatnych. Znaczący udział w grabieży mieli Niemcy, rabowały też Armia Czerwona i wojska japońskie. Mimo upływu ponad 75 lat od zakończenia II wojny światowej los tysięcy zrabowanych dzieł sztuki pozostaje do dziś nieznany.

Przeżycia wojenne znalazły odzwierciedlenie w twórczości artystów, zarówno tych, którzy działali już wcześniej, jak i tych, którzy debiutowali w latach wojny lub po niej. Wielu z nich uważało za swój moralny obowiązek opisanie zła, cierpienia i krzywd, których byli świadkami. Pojawiły się **pytania o sens sztuki** i jej rację bytu po tym wszystkim, co się wydarzyło, zwłaszcza po koszmarnym doświadczeniu obozów, a także o to, jakie środki wyrazu będą odpowiednie do opowiedzenia o tragedii wojny. Pod wpływem wojennej traumy część artystów zrezygnowała z dalszego uprawiania sztuki, inni z kolei starali się odciąć od doświadczeń tego okresu i kontynuować nurty, które rozpoczęły się przed wojną.

Naturalną konsekwencją wojny było pojawienie się pytań o to, jak w ogóle możliwe było, że wydarzyła się tak ogromna katastrofa. Rozważano psychologiczne motywacje i uwarunkowania, które wpłynęły na postawy i działania zarówno katów, jak i ofiar. Próbowano odkryć, co spowodowało, że „zwykli", „normalni" ludzie stali się sprawcami lub współuczestnikami zbrodni. Kwestii genezy i rozwoju totalitaryzmu dużo uwagi poświęciła **Hannah Arendt** (1906–1975), urodzona w Niemczech amerykańska filozof pochodzenia żydowskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Sąd za zbrodnie na terenie Polski

Ci, którzy popełnili zbrodnie na terytorium naszego kraju, zostali wydani Polsce po wojnie do osądzenia przez polski wymiar sprawiedliwości. Wśród nich znalazł się m.in Jürgen Stroop, dowódca oddziałów tłumiących powstanie w getcie warszawskim, namiestnik Kraju Warty (jednostki administracyjnej utworzonej na terenach wcielonych do III Rzeszy), Arthur Greiser czy komendant obozu koncentracyjnego Auschwitz w latach 1940–1943 Rudolf Höss (czytaj: hes). Sądy uznały ich za winnych zbrodni, skazały na śmierć, a wyroki wykonano. W procesach sądzono także np. pojmanych członków załóg obozów koncentracyjnych. Przykładowo: osoby z załogi niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego w Stutthofie (zorganizowanego przez Niemców na anektowanych terenach Wolnego Miasta Gdańska w miejscowości Sztutowo) sądzono w trzech procesach w Gdańsku w latach 1946–1947.

Smoke (ang. dym), **obraz Samuela Baka z 1997 r.**

? Wyjaśnij, dlaczego dym z komina układa się w macewy – żydowskie pomniki nagrobne.

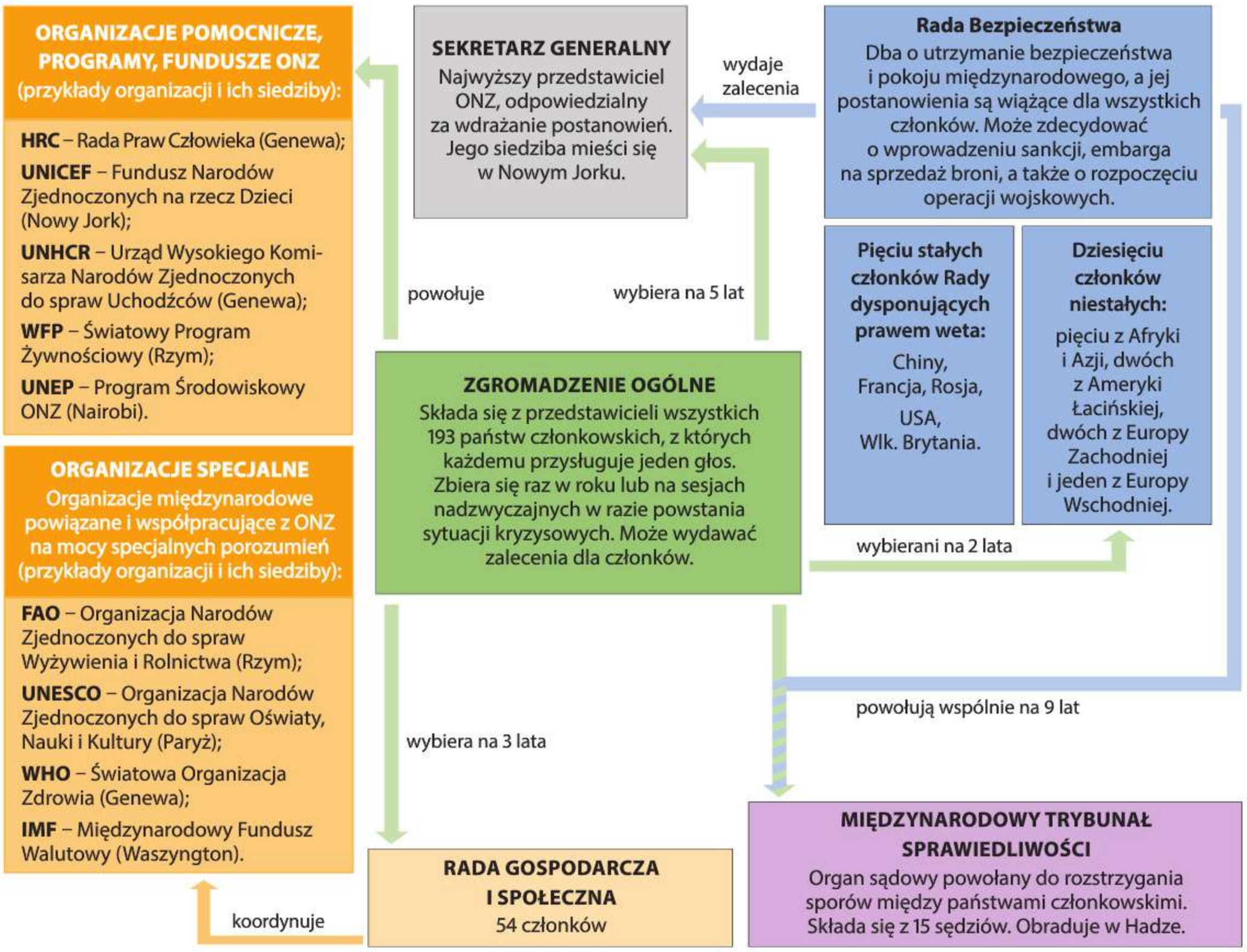

Struktura Organizacji Narodów Zjednoczonych, schemat uproszczony.

Narodziny Organizacji Narodów Zjednoczonych

Jeszcze podczas trwania wojny państwa koalicji antyniemieckiej zdecydowały się na powołanie do życia nowej organizacji międzynarodowej, która miała zastąpić skompromitowaną Ligę Narodów. W czerwcu **1945 r.** na zwołanej do San Francisco konferencji międzynarodowej przyjęto *Kartę Narodów Zjednoczonych*, będącą statutem **Organizacji Narodów Zjednoczonych** (**ONZ**). Organizacja rozpoczęła działalność w październiku 1945 r., a na jej siedzibę wyznaczono Nowy Jork. Głównymi celami ONZ stały się: utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, rozwijanie przyjaznych stosunków między państwami, zapewnienie respektowania zasady równouprawnienia i samostanowienia narodów, rozwiązywanie problemów gospodarczych, społecznych, kulturalnych i humanitarnych oraz promowanie idei praw człowieka. W **1948 r.** państwa ONZ przyjęły ***Powszechną deklarację praw człowieka*** – podstawowy dokument z zakresu międzynarodowej ochrony praw człowieka. Do ONZ włączono także UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) – organizację założoną przez aliantów jeszcze w 1943 r. w celu udzielania pomocy w odbudowie obszarów wyzwolonych spod okupacji państw Osi.

Decydującą pozycję w ONZ miały Stany Zjednoczone, ZSRS, Wielka Brytania, Francja i Chiny. Uzyskały one prawo do zasiadania, jako stali członkowie, w **Radzie Bezpieczeństwa**, głównym organie ONZ. W skład Rady wchodzi też 10 członków niestałych, wybieranych na dwuletnią kadencję. Stali członkowie dysponują prawem weta, które umożliwia blokowanie decyzji.

Możliwość zgłaszania weta podczas zimnej wojny (patrz: s. 144) paraliżowała prace organizacji – ZSRS i Stany Zjednoczone blokowały decyzje dla siebie niekorzystne.

Wszystkie państwa członkowskie (w 1945 r. było ich 51, a w 2021 r. – 193) są reprezentowane w **Zgromadzeniu Ogólnym**, którego decyzje mają charakter zaleceń i nie są obligatoryjne dla państw członkowskich. Każde państwo członkowskie ma w nim jeden głos. Sprawami społecznymi, gospodarczymi i kulturalnymi zajmuje się **Rada Gospodarczo-Społeczna**. Współpracuje z nią 16 agend (organizacji) wyspecjalizowanych ONZ (m.in. Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Światowa Organizacja Zdrowia, Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa, Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Oświaty, Nauki i Kultury, Międzynarodowa Organizacja Pracy), odpowiedzialnych za koordynację współpracy międzynarodowej w różnych sferach. Z ONZ są powiązane także inne organizacje, jak np. Międzynarodowa Organizacja Energii Atomowej czy Światowa Organizacja Handlu. Spory między państwami członkami rozstrzyga **Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości** z siedzibą **w Hadze**. Państwa jednak nie są zobowiązane do przedkładania dzielących je sporów temu sądowi do rozstrzygnięcia. Na czele organizacji stoi **Sekretarz Generalny** – wybierany na wniosek Rady Bezpieczeństwa przez Zgromadzenie Ogólne na pięcioletnią kadencję.

Plakat z 1947 r. prezentujący ideę Narodów Zjednoczonych.

? Wyjaśnij, dlaczego organizacja skupiająca wiele krajów świata została przedstawiona jako jedno drzewko. Kto miałby być „ogrodnikiem" troszczącym się o młodą roślinę?

Misje pokojowe ONZ

Ważną formą praktycznej działalności ONZ okazały się **misje pokojowe**, czyli użycie wielonarodowych sił wojskowych i cywilnych pod nadzorem ONZ w celu rozwiązania konfliktów wewnętrznych lub między państwami. Ich uczestników nazywa się potocznie **błękitnymi hełmami**. Misje pokojowe są ustanawiane w wyniku decyzji Rady Bezpieczeństwa i na miejsce konfliktu przybywają tylko za zgodą zwaśnionych stron. Działania misji pokojowych polegają na nadzorowaniu realizacji porozumień o zawieszeniu broni, na rozdzielaniu wrogich oddziałów, patrolowaniu stref zdemilitaryzowanych oraz – często – na zabezpieczeniu dostaw pomocy humanitarnej dla cierpiącej ludności cywilnej. Obecność błękitnych hełmów ma łagodzić istniejące napięcia i ułatwiać pokojowe rozwiązanie sporu.

PODSUMOWANIE

II wojna światowa była najkrwawszym konfliktem w dziejach ludzkości. Zginęło w niej 60 mln osób. W wyniku działań wojennych zniszczone zostały miasta, wsie, infrastruktura. ■ Po wojnie w Europie nastąpiła fala migracji. Brali w niej udział m.in. byli jeńcy wojenni, więźniowie obozów koncentracyjnych, robotnicy przymusowi i ocaleni z Holokaustu. Skutkiem zmian granic w Europie stały się przesiedlenia z terytoriów przyznanych innym państwom. ■ W 1945 r. powołano do życia Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ), której głównym zadaniem jest zapobieganie wybuchowi wojen i wspieranie współpracy międzynarodowej. Zastąpiła ona Ligę Narodów.

POLECENIA

1. Opisz polityczne skutki II wojny światowej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób i dlaczego wojna odcisnęła piętno na gospodarce.
3. Wymień przyczyny i kierunki masowych migracji ludności w powojennej Europie.
4. Opisz genezę i strukturę Organizacji Narodów Zjednoczonych.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia brytyjskiego marynarza (fragment)

Brałem udział w ewakuacji z Dunkierki. Nasi żołnierze czuli się bardzo podle.

Pomagałem wyławiać Niemców z zatopionego „Bismarcka”[1], który dostał największą w historii ilość torped.

Widziałem ludność Malty[2] siedzącą całymi tygodniami w piwnicach. Widziałem Maltę bombardowaną bez przerwy i ogłuszoną wybuchami bomb i pocisków artyleryjskich. Była wyczerpana nieustającymi alarmami i wybuchami.

Przeżyłem zatonięcie swego okrętu. Znam skok nocą do wody ciemnej i bez dna i rozdzierające krzyki tonących o ratunek, a potem na łodzi wypatrywanie na horyzoncie okrętu ratunkowego. Był to koszmar.

Woziłem jeńców niemieckich wziętych w czasie inwazji w Normandii. Niemal, że nie umierali ze strachu.

Ale to wszystko nic. Prawdziwy, straszliwy, bezgraniczny strach widziałem dopiero przy konwojowaniu i repatriowaniu ludzi do Rosji Sowieckiej[3]. Bledli, zielenieli i sinieli z ogarniającego ich strachu. Kiedy przybyliśmy do portu i wydawali w ręce Rosjan repatrianci mdleli i tracili rozum. I dopiero teraz wiem, co znaczy strach człowieka, który przeżył piekło, ale jest to niczym w porównaniu ze strachem człowieka, który wraca do sowieckiego piekła.

W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1991, s. 262.

[1] Pancernik „Bismarck” został zatopiony przez okręty brytyjskie na Atlantyku w maju 1941 r.

[2] Należąca do Wielkiej Brytanii Malta w latach 1940–1943 była celem wielu nalotów bombowych lotnictwa włoskiego i niemieckiego.

[3] Podczas wojny Wielka Brytania i Stany Zjednoczone zobowiązały się wydalić (przymusowo repatriować) do ZSRS ich obywateli, którzy znaleźli się na terenach Europy Zachodniej opanowanych przez wojska alianckie.

1. Wymień działania, w jakich uczestniczył autor tekstu. Podaj daty roczne dwóch dużych operacji wspomnianych w tekście.
2. Opisz reakcję osób deportowanych do ZSRS. Czy jechały one tam dobrowolnie? Czego mogły obawiać się w państwie rządzonym przez Józefa Stalina?
3. Opisz, w jakich sytuacjach autor tekstu miał bezpośredni kontakt z wrogiem.

KALENDARIUM	
czerwiec 1945	*Karta Narodów Zjednoczonych*
październik 1945	powstanie ONZ
1948	*Powszechna deklaracja praw człowieka*

14 Początki zimnej wojny

- Podział Europy na dwa bloki – wschodni i zachodni
- Powojenny problem niemiecki
- Powstanie NATO i Układu Warszawskiego
- Wojna w Korei

Sowietyzacja państw Europy Środkowo-Wschodniej

Wraz z kształtowaniem się nowego powojennego ładu między mocarstwami koalicji antyniemieckiej zaczęły narastać spory. Główną przyczyną tych napięć było dążenie ZSRS do dalszej ekspansji terytorialnej i ideologicznej.

Na obszarach opanowanych przez Armię Czerwoną **ZSRS umacniał swoje wpływy**. W Bułgarii, na Węgrzech i w Rumunii ten proces przebiegał według jednakowego schematu.

Najpierw komuniści **tworzyli rządy koalicyjne** z politykami partii chłopskich i socjalistycznych, w których obejmowali resorty spraw wewnętrznych, wojska i sądownictwa. Dzięki temu mogli rozprawić się z przeciwnikami politycznymi i dotychczasowymi koalicjantami. Rozpoczynali aresztowania i sfingowane procesy.

Następnie w wyniku **sfałszowanych wyborów**, przeprowadzanych w atmosferze terroru, przejmowali pełnię władzy i wprowadzali sowiecki model ustrojowy. Stopniowo delegalizowano w tych krajach ugrupowania opozycyjne. Dla zachowania pozorów systemu wielopartyjnego dopuszczano działalność partii formalnie niezależnych, ale faktycznie podporządkowanych komunistom. **Rozbudowany aparat bezpieczeństwa** brutalnie zwalczał opozycję. Jej członkowie byli aresztowani, torturowani i oskarżani o niepopełnione przestępstwa i często skrytobójczo mordowani. **Prześladowano Kościoły** i wszelkie przejawy niezależnego od partii komunistycznej życia społecznego i kulturalnego. Przeprowadzano nacjonalizację przemysłu i kolektywizację rolnictwa.

Blok wschodni

W 1946 r. komuniści przejęli władzę w **Bułgarii**, rok później – w **Rumunii** i na **Węgrzech**. W **Czechosłowacji**, która nie była sojusznikiem Hitlera, sytuacja była trudniejsza. Z emigracji w Londynie powrócił **Edvard Beneš** (czytaj: Benesz, 1884–1948). Stworzył on koalicyjny rząd z udziałem komunistów. W lutym 1948 r. komuniści dokonali przewrotu i przejęli pełnię władzy (w maju z urzędu ustąpił Beneš). W **Albanii** i **Jugosławii** miejscowi komuniści, którzy w czasie II wojny światowej zorganizowali partyzantkę, mieli silną pozycję.

W krajach bloku wschodniego władze wprowadziły przymusowy kult Stalina. Stawiano mu pomniki, portrety wodza umieszczano na plakatach, transparentach, w witrynach sklepów, wieszano w budynkach urzędów i szkołach.

? Wyjaśnij, czemu miały służyć takie działania.

WARTO WIEDZIEĆ

Komuniści w zachodniej Europie

Powojenna bieda oraz sukcesy Armii Czerwonej z okresu II wojny światowej spowodowały wzrost popularności ideologii komunistycznej na świecie. W Europie Zachodniej partie komunistyczne były bardzo silne. Komunistyczna Partia Włoch liczyła w 1947 r. 2,3 mln członków i była drugą co do wielkości partią w kraju oraz największą partią komunistyczną w Europie Zachodniej. Jej francuska odpowiedniczka liczyła 1,3 mln członków. Dysponowały one własnymi związkami zawodowymi, spółdzielniami, gazetami czy klubami sportowymi. Obie te partie należały do Kominformu, czyli Biura Informacji Partii Komunistycznych, powołanego do życia w 1947 r. na konferencji europejskich partii komunistycznych w Szklarskiej Porębie. Kominform miał stanowić płaszczyznę współpracy i wymiany doświadczeń partii komunistycznych. Jednak w praktyce ta organizacja była scentralizowana i kierowana z Moskwy, realizowała wytyczne polityki Stalina i stała się narzędziem sowieckiej polityki zagranicznej. Kominform rozwiązano w 1956 r.

W obu krajach, po krótkiej współpracy z politykami z emigracji londyńskiej, doszło do przewrotów i w 1946 r. wprowadzono tam ustrój, który nazwano **demokracją ludową**.

Na straży nowych porządków w państwach Europy Środkowo-Wschodniej stały silne garnizony Armii Czerwonej. Tysiące sowieckich urzędników i oficerów pracowało jako doradcy w administracji i wojskach tych państw.

Wszystkie te kraje, a także – Polska, weszły w skład zależnego od ZSRS **bloku wschodniego**. Jednak przywódca Jugosławii **Josip Broz-Tito** prowadził niezależną od ZSRS politykę wobec Albanii i Grecji, a na forum ONZ dyplomaci jugosłowiańscy często głosowali inaczej niż sowieccy. W **czerwcu 1948 r.** Stalin nakazał usunąć Jugosławię z Kominformu (patrz: ramka powyżej) i potępił publicznie jej przywódcę za łamanie komunistycznej solidarności i rzekomą bliską współpracę z państwami kapitalistycznymi. Doszło do zerwania stosunków dyplomatycznych między władzami w Moskwie i Belgradzie. Jugosławia, choć pozostała komunistyczna, zbliżyła się do państw Zachodu i przestała być zaliczana do sowieckiej strefy wpływów.

Zimna wojna

Ekspansja komunizmu zmusiła kraje niekomunistyczne do ścisłej współpracy. W konsekwencji ukształtował się **tzw. blok państw zachodnich**, skupiony wokół Stanów Zjednoczonych. Potocznie mówiono, że Zachód od Wschodu dzieli **żelazna kurtyna**. To określenie stało się symbolem odizolowania państw bloku sowieckiego od reszty świata. Upowszechnił je w swej mowie z 1946 r. Winston Churchill, który bardzo szybko dostrzegł nieuchronność podziału świata na dwa wrogie sobie bloki. Od 2. połowy lat 40. do końca lat 80. XX w. najsilniejszymi państwami na świecie były **Związek Sowiecki** i **Stany Zjednoczone**.

BIOGRAM

HARRY S. TRUMAN

(1884–1972)

Pochodził z rodziny farmerskiej. Jako oficer brał udział w I wojnie światowej na froncie we Francji. Podczas II wojny światowej w 1944 r. został mianowany przez prezydenta Franklina D. Roosevelta wiceprezydentem. Po śmierci Roosevelta w kwietniu 1945 r. objął funkcję prezydenta kraju. Był zdecydowanym przeciwnikiem komunizmu, zdeterminowanym do powstrzymania ekspansji ZSRS w świecie. W tym celu w 1950 r. wysłał wojska amerykańskie do obrony Korei Południowej zaatakowanej przez komunistyczną Koreę Północną. Jednak objęcie władzy przez komunistów w Chinach i brak zdecydowanego zwycięstwa w wojnie koreańskiej podkopały zaufanie Amerykanów do Trumana, który – z powodu niskiego poparcia społecznego (31 % w styczniu 1953 r.) – postanowił nie ubiegać się o reelekcję.

Sowiecka karykatura planu Marshalla. Napisy na plakacie: **(1)** Plan Marshalla; **(2)** Kryzys; **(3)** Do zachodniej Europy.

? Omów przesłanie karykatury. Kto jedzie na koniu i co sugeruje jego wygląd? Wyjaśnij, dlaczego ZSRS nie chciał, aby państwa Europy Środkowo-Wschodniej przyjęły amerykańską pomoc.

Rywalizowały one ze sobą na wielu polach, m.in. politycznym, ideologicznym, ekonomicznym czy kulturalnym. Ten stan wzajemnego napięcia i wrogości nazwano **zimną wojną**, gdyż – na szczęście dla ludzkości – nie wybuchła otwarta (czyli gorąca) wojna między blokiem zachodnim a blokiem wschodnim.

W 1947 r. prezydent Stanów Zjednoczonych **Harry Truman** ogłosił publicznie, że w interesie jego państwa leżą powstrzymywanie postępów komunizmu na świecie oraz pomoc krajom zagrożonym przez sowiecki **imperializm**. **Doktryna Trumana** stała się podstawą polityki Stanów Zjednoczonych, które przyjęły na siebie rolę przywódcy świata zachodniego, czyli demokratycznych państw Europy Zachodniej, Kanady, Australii i Nowej Zelandii. W przeciwieństwie do okresu po I wojnie światowej, wojska amerykańskie po 1945 r. pozostały w Europie.

Imperializm – polityka zagraniczna państwa zmierzająca do zwiększenia jego potęgi przez dążenie do podporządkowania sobie słabszych krajów i eksploatowania ich pod względem ekonomicznym.

Reakcją na popularność idei komunistycznych stał się – ogłoszony **w 1947 r.** i opracowany przez amerykańskiego sekretarza stanu George'a C. Marshalla (czytaj: dżordża marszala) – plan pomocy gospodarczej dla Europy, tzw. **plan Marshalla**. Składały się na niego pożyczki udzielane na korzystnych warunkach oraz dostawy surowców, maszyn, artykułów przemysłowych i konsumpcyjnych. Do beneficjentów pomocy (17 państw na zachodzie i południu Europy) trafiło w ciągu trzech lat ponad 16 mld dolarów. Przyczyniło się to do stabilizacji politycznej i wzrostu gospodarczego tych państw.

Stalin uznał plan Marshalla za amerykański spisek, mający na celu podkopanie sowieckich wpływów, i zabronił przyjęcia tej pomocy państwom bloku wschodniego. Natomiast w 1949 r. w Moskwie została powołana do życia **Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** (**RWPG**; patrz: s. 222). Jej zadaniem była koordynacja współpracy gospodarczej państw należących do sowieckiej strefy wpływów.

Powstanie dwóch państw niemieckich

Polem rywalizacji w okresie zimnej wojny stały się m.in. Niemcy i Berlin. Wielka trójka nie była w stanie dojść do porozumienia w kwestii przyszłości pokonanych Niemiec. Sojuszniczą Radę Kontroli sparaliżowały spory amerykańsko-sowieckie. Zarówno alianci zachodni, jak i ZSRS w swoich strefach okupacyjnych prowadzili odrębną politykę. Pod koniec 1947 r. fiaskiem zakończyły się ostatnie rozmowy mające na celu wypracowanie wspólnej polityki wobec Niemiec, sformułowanie warunków pokoju i określenie przyszłości tego państwa. Stalin dążył do zjednoczenia Niemiec i do przekształcenia ich w państwo komunistyczne, pozostające w orbicie wpływów ZSRS.

W tej sytuacji Wielka Brytania, Francja i Stany Zjednoczone zdecydowały o stopniowym przeobrażeniu swoich trzech stref okupacyjnych w jedno demokratyczne państwo niemieckie. W latach **1947–1948** zezwolono tam na działalność niemieckich partii politycznych i organów samorządowych, zorganizowano landy (kraje związkowe), powołano w nich rządy i przeprowadzono wybory parlamentarne. Przyjęto wspólne zasady polityki gospodarczej i wspólną walutę – markę niemiecką.

Stalin uznał to za dobry pretekst, aby przejąć kontrolę nad całością Berlina, który był otoczony strefą sowiecką. W **czerwcu 1948 r.** ZSRS ogłosił **blokadę Berlina**.

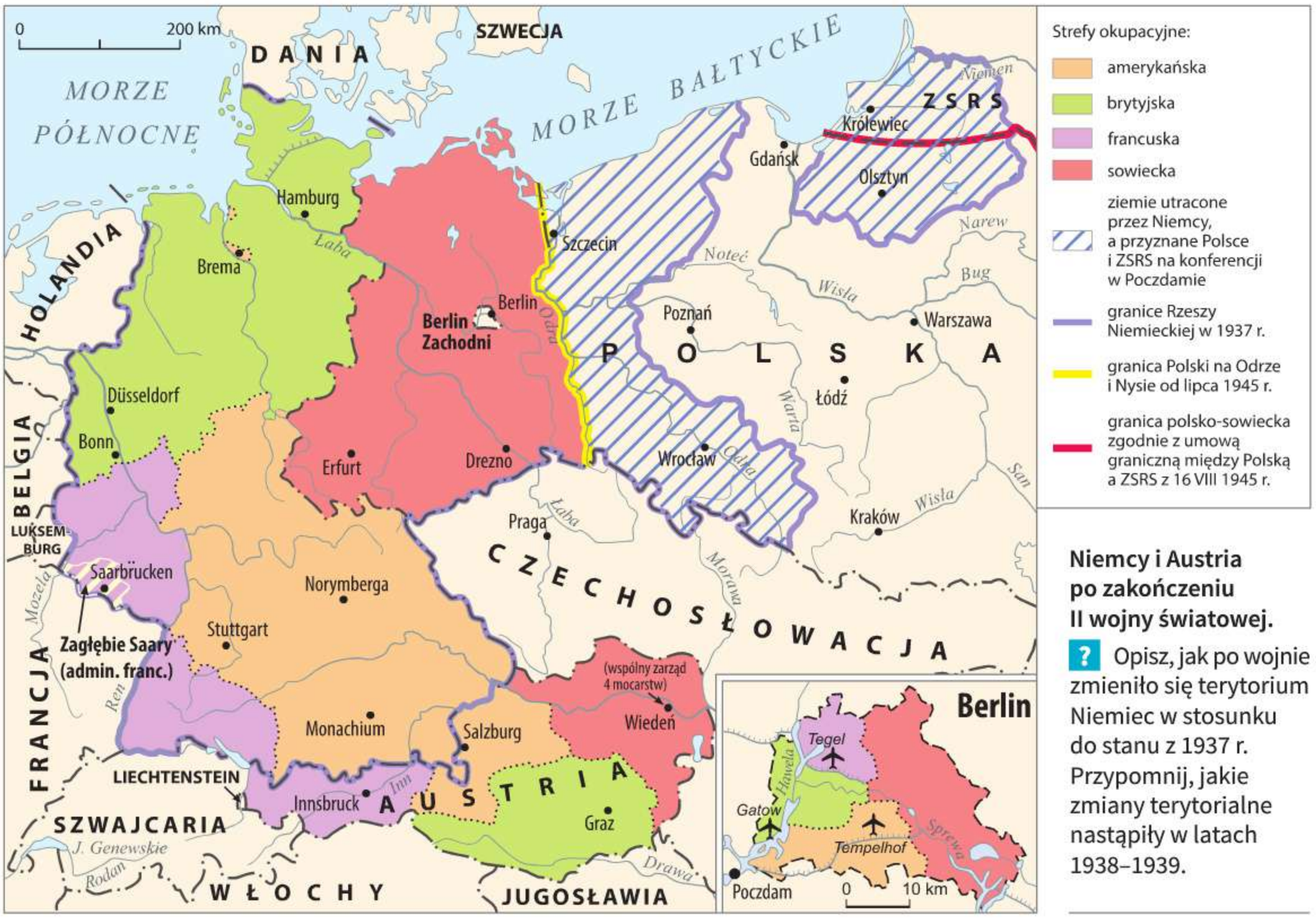

Niemcy i Austria po zakończeniu II wojny światowej.

? Opisz, jak po wojnie zmieniło się terytorium Niemiec w stosunku do stanu z 1937 r. Przypomnij, jakie zmiany terytorialne nastąpiły w latach 1938–1939.

Dzieci machają do samolotu lądującego w Berlinie Zachodnim.

? Opisz emocje towarzyszące dzieciom z Berlina Zachodniego. Jakie mogły być przyczyny takiej reakcji? Jak mogły reagować niemieckie dzieci na widok alianckich samolotów pięć lat wcześniej?

Sowieci odcięli dopływ prądu i dostawy towarów do zachodnich sektorów miasta. Stalin liczył, że wojska państw zachodnich wycofają się z miasta. Stany Zjednoczone i ich sojusznicy zorganizowali tzw. **most powietrzny**. Prawie przez rok mieszkańcy Berlina otrzymywali zaopatrzenie drogą lotniczą. Była to ogromna operacja logistyczna z wykorzystaniem tysięcy samolotów. Blokada trwała 11 miesięcy. W końcu Stalin – który celu nie osiągnął – postanowił odblokować miasto i przywrócić połączenie lądowe.

Blokada Berlina przyśpieszyła proces podziału Niemiec na dwa odrębne państwa, które znalazły się w różnych strefach wpływów. We **wrześniu 1949 r.** parlament niemiecki ogłosił powstanie **Republiki Federalnej Niemiec** (**RFN**) i wejście w życie konstytucji nowego państwa. Pierwszym kanclerzem (szefem rządu) został **Konrad Adenauer** (patrz: ramka s. 223). Ze względu na problematyczny status Berlina na stolicę RFN wybrano niewielkie miasto Bonn, położone w pobliżu Kolonii. W polityce zagranicznej RFN postawiła na sojusz ze Stanami Zjednoczonymi i na integrację z państwami Europy Zachodniej.

Miesiąc po powstaniu RFN, w **październiku 1949 r.**, Sowieci przekształcili swoją strefę okupacyjną w satelicką względem ZSRS, mającą ustrój komunistyczny, **Niemiecką Republikę Demokratyczną** (**NRD**). Natomiast **Berlin** na kilka dekad pozostał podzielony – jego wschodnie dzielnice pełniły funkcję stolicy NRD, natomiast zachodnie – gdzie stacjonowały wojska amerykańskie, brytyjskie i francuskie – funkcjonowały jako oddzielne terytorium – Berlin Zachodni. Jego status polityczny nie był w pełni jasny, gdyż nie wchodziło ono ani w skład NRD, ani RFN. Stanowiło to zarzewie przyszłych konfliktów.

Powstanie NATO i Układu Warszawskiego

W obliczu zagrożenia sowiecką ekspansją państwa Europy Zachodniej (Francja, Wielka Brytania, Włochy, Belgia, Holandia, Luksemburg, Norwegia, Dania, Islandia i Portugalia), Kanada i Stany Zjednoczone w **kwietniu 1949 r.** powołały do życia **Sojusz Północnoatlantycki** (**NATO**). Miał on bronić swoich członków przed ewentualną inwazją ZSRS. Liderem tego bloku obronnego były Stany Zjednoczone. W 1952 r. do tej organizacji przyłączyły się kraje, które czuły się zagrożone przez ZSRS, czyli Grecja i Turcja. **W Grecji w latach 1946–1949 trwała wojna domowa** między rządem w Atenach a partyzantką komunistyczną. Greccy komuniści, wspierani przez ZSRS, przegrali tę walkę. ZSRS wywierał także nacisk na rząd turecki, gdyż domagał się zgody na ulokowanie silnego garnizonu Armii Czerwonej w rejonie cieśnin czarnomorskich.

Podczas zaostrzenia zimnej wojny na początku lat 50. XX w. Stany Zjednoczone postanowiły włączyć RFN do aktywnej obronny świata zachodniego. Po kilku latach starań, w 1955 r., stworzono armię zachodnioniemiecką (Bundeswehra), a RFN przyjęto do NATO. ZSRS i podległe mu komunistyczne kraje Europy Środkowo-Wschodniej uznały to za zagrożenie dla swojego bezpieczeństwa.

Sojusz Północnoatlantycki i Układ Warszawski.

? Wskaż państwa, które nie należały do żadnego z tych dwóch bloków militarnych.

Wydatki zbrojeniowe Stanów Zjednoczonych i ZSRS w latach 1948–1989 (w mld dolarów)

LATA	STANY ZJEDNOCZONE	ZSRS
1948–1957	339,0	221,3
1958–1967	535,6	511,3
1968–1977	1682	1522
1978–1987	1994	1364
1988–1990	838,3	395,4

Źródło: P. Ostaszewski, *Międzynarodowe stosunki polityczne. Zarys wykładów*, Warszawa, 2010, s. 312.

? Porównaj amerykańskie i sowieckie wydatki w poszczególnych okresach. Czy były podobne? Z czego mogły wynikać różnice?

Odpowiedziały założeniem własnego sojuszu wojskowego nazwanego **Układem Warszawskim**. Państwa członkowskie NATO i Układu Warszawskiego stale rozbudowywały swój potencjał militarny i prowadziły badania nad nowymi rodzajami uzbrojenia, co skutkowało **wyścigiem zbrojeń**. Obie strony dążyły do uzyskania przewagi militarnej i technologicznej nad przeciwnikiem. Wydatki na zbrojenia stanowiły jedną z najważniejszych pozycji w budżetach państw uczestniczących w zimnej wojnie.

Wojna koreańska 1950–1953

W 1. połowie lat 50. rejonem świata, w którym doszło do szczególnie intensywnej rywalizacji zimnowojennej, stał się **Półwysep Koreański**. Na początku XX w. Korea została zajęta przez Japonię. W ostatnich tygodniach II wojny światowej wyzwoliły ją częściowo idące od północy oddziały armii sowieckiej, a częściowo siły amerykańskie – od południa. Obie armie spotkały się w okolicy 38 równoleżnika, w pobliżu którego wyznaczono linię demarkacyjną. Z powodu wybuchu zimnej wojny Stany Zjednoczone i ZSRS nie doszły do porozumienia co do przyszłości Korei. Na północy powstała związana z ZSRS **Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna** (zwana potocznie **Koreą Północną**), a na Południu – proamerykańska **Republika Korei** (zwana **Koreą Południową**).

Sytuację w regionie zmieniło objęcie władzy w Chinach przez komunistów. Przywódca Korei Północnej **Kim Ir Sen** (1912–1994), za zgodą Stalina, w czerwcu **1950 r.** zdecydował się na **inwazję na Koreę Południową**, gdyż liczył na szybkie zwycięstwo i zjednoczenie całego kraju pod swoim przywództwem.

Wojna koreańska 1950–1953.

? Wyjaśnij, dlaczego po stronie Korei Północnej opowiedziały się Chiny i ZSRS, a po stronie Korei Południowej – Stany Zjednoczone.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Rozdzielenie koreańskich rodzin

Wojna koreańska doprowadziła do rozdzielenia tysięcy rodzin. W wojennej zawierusze małżonkowie czy rodzice i dzieci stracili ze sobą kontakt i nic nie wiedzieli o losach najbliższych. Jeśli znaleźli się na terytoriach kontrolowanych przez przeciwne strony konfliktu, ponowne połączenie okazało się niemożliwe. Po 1953 r. między oboma państwami koreańskimi wciąż trwał stan wrogości. Nie można było z jednego do drugiego kraju ani wyjechać z wizytą, ani nawet zadzwonić czy wysłać listu. Przez wiele dekad ludzie nie wiedzieli, co się stało z ich najbliższymi krewnymi, którzy zostali po drugiej stronie granicy. Do pierwszych spotkań podzielonych rodzin doszło dopiero w 2000 r. Po dziś dzień są one sporadyczne.

Plakaty propagandowe na temat wojny koreańskiej – polski (po lewej) i południowokoreański (po prawej).

? Powiedz, kogo przedstawiono jako agresora na pierwszym plakacie, a kogo – na drugim. Wyjaśnij – dlaczego.

Inwazja wojsk północnokoreańskich stanowiła zaskoczenie dla południowego sąsiada. Po kilku tygodniach walk niemal cały Półwysep Koreański znalazł się pod kontrolą sił komunistycznych. Rada Bezpieczeństwa ONZ – pod nieobecność sowieckiego przedstawiciela – podjęła decyzję o pomocy wojskowej dla Korei Południowej. Siły ONZ, złożone głównie z Amerykanów, wyparły agresorów, mimo że otrzymali oni wsparcie 400 tys. „ochotników" z komunistycznych Chin. Linia frontu ustabilizowała się w okolicach **38 równoleżnika**. Działania wojenne zostały zakończone dopiero **w 1953 r.**, po śmierci Stalina, kiedy w Panmundżom podpisano zawieszenie broni. Jednak napięcie między obiema Koreami (Koreą Północną i Koreą Południową), które nigdy nie podpisały formalnego traktatu pokojowego, trwa do dziś. Półwysep Koreański wciąż należy do najbardziej zapalnych punktów na świecie.

WARTO WIEDZIEĆ

Antykomunistyczne nastroje w Stanach Zjednoczonych

W sierpniu 1949 r. ZSRS przeprowadził na jednym ze swych poligonów pierwszą eksplozję bomby atomowej. Wcześniej taką bronią dysponowały wyłącznie Stany Zjednoczone, dlatego amerykańskie służby podejrzewały, że do jej skonstruowania doszło w wyniku wykradzenia technologii przez sowieckich agentów. W związku z tym aresztowano i skazano na śmierć małżeństwo Juliusa i Ethel Rosenbergów, których sąd w 1951 r. uznał za winnych szpiegostwa na rzecz ZSRS. Wyrok wykonano w 1953 r. W Stanach Zjednoczonych w 1. połowie lat 50. panowała psychoza strachu przed rzekomym spiskiem i sowieckimi agentami w amerykańskich urzędach. Te nastroje podsycały sprawa Rosenbergów, przejęcie władzy w Chinach przez komunistów, wojna w Korei i ekspansja sowiecka w Europie Wschodniej. Senator Joseph McCarthy (czytaj: mak karty) stanął na czele specjalnej komisji śledczej, która przesłuchiwała osoby publiczne podejrzane o sympatie komunistyczne. Jego przeciwnicy zarzucali mu organizowanie polowania na czarownice i wietrzenie spisku tam, gdzie go nie ma. Podejrzenia padły także pod adresem reżyserów i aktorów związanych z branżą filmową z Hollywood. Znany aktor Charlie Chaplin, oskarżony o sprzyjanie komunistom, postanowił przenieść się na stałe ze Stanów Zjednoczonych do Szwajcarii.

PODSUMOWANIE

W trakcie kształtowania powojennego ładu doszło do rozpadu wielkiej trójki. Rozpoczęła się rywalizacja między dwoma supermocarstwami – ZSRS i Stanami Zjednoczonymi – zwana zimną wojną. ■ ZSRS podporządkował sobie państwa Europy Środkowo-Wschodniej, wprowadził tam ustrój wzorowany na sowieckim. ■ W 1947 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Harry Truman ogłosił doktrynę powstrzymywania komunizmu. ■ W 1949 r. państwa zachodnie założyły Sojusz Północnoatlantycki, a w 1955 r. państwa komunistyczne powołały Układ Warszawski. ■ W 1949 r. powstały dwa państwa niemieckie – demokratyczna Republika Federalna Niemiec (RFN), związana sojuszem ze Stanami Zjednoczonymi, i Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD), podległa ZSRS. ■ W latach 1950–1953 trwała wojna między Koreą Północną a Koreą Południową.

POLECENIA

1. Opisz proces sowietyzacji krajów bloku wschodniego.
2. Przedstaw przyczyny zimnej wojny.
3. Wyjaśnij, czym był plan Marshalla. Oceń jego skuteczność. Które kraje z niego nie skorzystały i dlaczego?
4. Przedstaw genezę i skutki wojny koreańskiej.
5. Omów okoliczności powstania dwóch państw niemieckich – NRD i RFN.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wystąpienie Andrieja Żdanowa[1] w Szklarskiej Porębie w 1947 r. (fragment)

Zasadnicze zmiany w międzynarodowej sytuacji i w sytuacji poszczególnych krajów po wojnie zmieniły polityczny obraz świata. Powstał nowy układ sił politycznych. Im dłuższy okres dzieli nas od zakończenia wojny, tym wyraźniej występują dwa zasadnicze kierunki w powojennej polityce międzynarodowej, odpowiadające podziałowi sił politycznych, czynnych na arenie światowej, na dwa główne obozy – obóz imperialistyczny i antyimperialistyczny z drugiej. Główną kierowniczą siłą obozu imperialistycznego są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. Sojusznikami Stanów Zjednoczonych są Anglia i Francja. […] Obóz imperialistyczny znajduje również oparcie ze strony państw posiadających kolonie – takich jak: Belgia i Holandia, krajów o reakcyjnych rządach, antydemokratycznych, jak Turcja i Grecja, krajów zależnych od Stanów Zjednoczonych pod względem politycznym i ekonomicznym, jak: kraje Bliskiego Wschodu, Południowej Ameryki, Chiny.

Głównym celem obozu imperialistycznego jest wzmocnienie imperializmu, przygotowanie nowej wojny imperialistycznej, walka z socjalizmem i demokracją oraz udzielenie wszędzie poparcia reakcyjnym antydemokratycznym rządom i ruchom profaszystowskim. […]

Drugi obóz tworzą siły antyimperialistyczne i antyfaszystowskie. Trzon tego obozu stanowi Związek Radziecki i kraje nowej demokracji […]. Obóz antyimperialistyczny opiera się we wszystkich krajach na ruchu robotniczym i demokratycznym, na bratnich partiach komunistycznych, w krajach zaś kolonialnych i zależnych [–] na bojownikach narodowego ruchu wyzwoleńczego, na całym świecie [–] na pomocy wszystkich sił demokratycznych, istniejących w każdym kraju. Celem tego obozu jest walka przeciwko niebezpieczeństwom nowych wojen i imperialistycznej ekspansji, wzmocnienie demokracji i zniszczenie resztek faszyzmu.

[1] Andriej Żdanow (1896–1948) – wysoki rangą dygnitarz partyjny w ZSRS, odpowiedzialny m.in. za sprawy kultury i ideologii.

Polska i Niemcy w XX wieku. Wskazówki i materiały do nauczania historii, red. U.A. J. Becher, W. Borodziej, K. Ruchniewicz, Poznań 2002, s. 194–195.

1. Wymień cele, jakie autor dokumentu przypisuje Stanom Zjednoczonym i ich sojusznikom.
2. Wyjaśnij, jakie państwa kryją się pod określeniem „kraje nowej demokracji".
3. Na podstawie swojej wiedzy oceń, czy wymienione w dokumencie cele bloku państw skupionych wokół ZSRS są wiarygodne.
4. Przedstaw stanowisko, jakie w sporze między Stanami Zjednoczonymi a ZSRS zajmowały – według autora źródła – państwa kolonialne.

Traktat Północnoatlantycki (fragment)

Artykuł 1 Strony zobowiązują się, zgodnie z postanowieniami *Karty Narodów Zjednoczonych*, załatwiać wszelkie spory międzynarodowe, w które mogłyby zostać zaangażowane, za pomocą środków pokojowych w taki sposób, aby pokój i bezpieczeństwo międzynarodowe oraz sprawiedliwość nie zostały narażone na niebezpieczeństwo, jak również powstrzymywać się w swych stosunkach międzynarodowych od użycia lub groźby użycia siły w jakikolwiek sposób niezgodny z celami Narodów Zjednoczonych. […]

Artykuł 5 Strony zgadzają się, że zbrojna napaść na jedną lub więcej z nich w Europie lub Ameryce Północnej będzie uznana za napaść przeciwko nim wszystkim i dlatego zgadzają się, że jeżeli taka zbrojna napaść nastąpi, to każda z nich, w ramach wykonywania prawa do indywidualnej lub zbiorowej samoobrony, uznanego na mocy artykułu 51 *Karty Narodów Zjednoczonych*, udzieli pomocy Stronie lub Stronom napadniętym, podejmując niezwłocznie, […] działania, […] łącznie z użyciem siły zbrojnej, w celu przywrócenia i utrzymania bezpieczeństwa obszaru północnoatlantyckiego.

https://www.bbn.gov.pl/download/1/15754/TraktatPolnocnoatlantycki.pdf [dostęp 24.10.2017].

1. Wyjaśnij, do czego zobowiązywały się kraje członkowskie NATO.
2. Opisz procedury, jakie przewidziano w razie agresji państwa trzeciego na jednego z sojuszników.

KALENDARIUM

1946–1948	przejęcie władzy przez komunistów w krajach bloku wschodniego
1947	sformułowanie doktryny Trumana; ogłoszenie planu Marshalla
czerwiec 1948–maj 1949	blokada Berlina
1949	utworzenie RWPG, NATO, RFN i NRD
1950–1953	wojna w Korei
1955	powstanie Układu Warszawskiego

15 Powojenna Polska

- Granice Polski pojałtańskiej
- Straty demograficzne i materialne
- Migracje ludności
- Polacy na emigracji

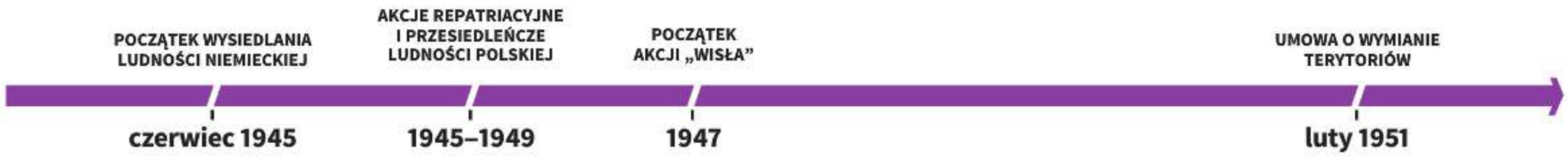

Polska w nowych granicach

Polska wychodziła z wojny z terytorium o ok. 20 % mniejszym niż obejmowała II Rzeczpospolita. Ostateczne decyzje w tej sprawie podjęła wielka trójka na konferencjach w Jałcie i potwierdziła je w Poczdamie, dlatego Polskę w nowych granicach historycy nazywają **terytorium pojałtańskim**.

Na Wschodzie Związek Sowiecki zagarnął 180 tys. km^2 przedwojennego polskiego terytorium. Poza Polską pozostały jedne z najważniejszych centrów polskiej kultury i nauki – **Lwów i Wilno**. Spośród 16 przedwojennych miast wojewódzkich za wschodnią granicą pozostało siedem.

Stalin zadbał, aby nowe granice zostały oficjalnie uznane przez kontrolowane przez niego polskie władze. W dniu 16 sierpnia 1945 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (patrz: s. 162) i rząd ZSRS podpisały umowę o przebiegu granicy na wschodzie. Większych kontrowersji nie budził przebieg **północnego fragmentu granicy pomiędzy Polską a ZSRS**, dzielącego dawne Prusy Wschodnie, choć formalne porozumienie dotyczące tej granicy podpisano w marcu 1957 r.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Ziemie Odzyskane lub ziemie piastowskie

Określenie **„Ziemie Odzyskane"** było używane w odniesieniu do dawnych ziem niemieckich, które po II wojnie światowej zostały włączone do Polski. Ta nazwa miała wskazywać na to, że niegdyś polscy władcy utracili te tereny z powodu niemieckiej ekspansji. W 1945 r. zostały one – jak głosiła propaganda – sprawiedliwie przywrócone Polsce. Inną promowaną wówczas nazwą było określenie **„ziemie piastowskie"** – w ten sposób komuniści podkreślali, że zachodnie granice powojennej Polski są zbliżone do tych, jakie miało państwo pierwszych Piastów. Bardziej neutralny wydźwięk miała nazwa „Ziemie Zachodnie i Północne".

Propagandowy plakat z 1946 r. Zwróć uwagę na pisownię nazwy rzeki Nysa. Przez wiele powojennych lat specjalna komisja nadawała polskie nazwy miejscowościom i obiektom na przyłączonych terenach.

Natomiast **15 lutego 1951 r.** podpisano umowę o zmianie przebiegu granicy pomiędzy Polską a Związkiem Sowieckim. Polska utraciła 480 km² województwa lubelskiego wraz z miastami Bełz i Krystynopol. W zamian otrzymała tereny w Bieszczadach wokół Ustrzyk Dolnych. Zmianę tę oficjalnie tłumaczono chęcią „wyprostowania przebiegu granicy". W rzeczywistości Sowieci wymusili ją, aby przejąć tereny, na których znajdowały się pokłady węgla kamiennego.

Do Polski **przyłączono** za to 103 tys. km² ziem, które do 1945 r. należały do Niemiec – Mazury i Warmię, Pomorze Zachodnie, ziemię lubuską, Dolny Śląsk oraz część Górnego Śląska i Pomorza Gdańskiego. W granicach Polski znalazły się m.in. takie miasta, jak Gdańsk, Olsztyn, Opole, Szczecin, Wrocław.

Granica zachodnia miała zostać potwierdzona traktatem pokojowym z Niemcami. **Polską granicę zachodnią** na Odrze i Nysie Łużyckiej Niemiecka Republika Demokratyczna uznała w 1950 r., a Republika Federalna Niemiec – dopiero w 1970 r. Jednak do ostatecznej formalnej akceptacji polsko-niemieckiej granicy doszło dopiero w listopadzie 1990 r. – miesiąc po zjednoczeniu Niemiec (patrz: s. 307).

Niewielkie zmiany zaszły w przebiegu polskiej granicy południowej. Pod naciskiem Czechosłowacji Stalin zadecydował, że pomiędzy Czechosłowacją a Polską **zostanie przywrócona granica z września 1938 r.** Oznaczało to, że Polska ponownie utraciła zajęty w październiku 1938 r. teren Zaolzia. Była to poważna strata, gdyż ten obszar był uprzemysłowiony i zamieszkany w znacznej części przez Polaków. Także **na Spiszu i Orawie** przywrócono przebieg granicy z września 1938 r., co oznaczało odebranie Czechosłowacji terenów zajętych przez Słowaków we wrześniu 1939 r.

Pomnik Aleksandra Fredry odsłonięto we Lwowie w 1879 r. W 1946 r. został przewieziony do Wilanowa. Ostatecznie stanął na wrocławskim rynku.

? Wyjaśnij, dlaczego lwowski pomnik przeniesiono właśnie do Wrocławia.

Zmiany ludnościowe

Powojenną Polskę zamieszkiwało **ok. 10 mln ludzi mniej niż przed wojną**. Złożyło się na to kilka przyczyn: terror okupantów, który doprowadził do śmierci milionów ludzi, wysiedlenia i przesiedlenia, wywózki do przymusowej pracy, a także zmiana przebiegu granic. Koniec działań wojennych stał się początkiem okresu **migracji**. Ruch ludności odbywał się w różnych kierunkach: z Polski i do Polski oraz wewnątrz kraju. Część z przesiedleń miała charakter przymusowy, inne były dobrowolne.

Zgodnie z decyzjami wielkiej trójki podjętymi w Poczdamie, nowe władze polskie zmusiły Niemców do wyjazdu z terenów przyznanych Polsce. Już zimą 1945 r. część z nich uciekła przed Armią Czerwoną lub została ewakuowana. W latach 1945–1947 w sposób zorganizowany wysiedlono ok. 2,2 mln osób. Wysiedlenia trwały także w kolejnych latach, jednak ich nasilenie było już mniejsze. Władze nakłoniły (a czasami zmusiły) do wyjazdu z Polski do ZSRS ok. 0,5 mln Ukraińców oraz kilkanaście tysięcy Białorusinów i Litwinów.

Do Polski z **Zachodu** wracali ludzie, których koniec wojny zastał poza krajem. Wielu żołnierzy, a także jeńców wojennych – np. powstańców warszawskich – zdecydowało się jednak pozostać na emigracji. Nie wszyscy chcieli wracać do kraju, który znalazł się pod sowiecką dominacją. Obawiali się, że po powrocie mogą spotkać ich represje.

Ze **Wschodu** wracali do domów ci, których Sowieci deportowali w latach 1940–1941 oraz w latach 1944–1945. W tym ostatnim przypadku nie wszyscy otrzymywali zgodę na powrót do domu – niektórzy pozostali uwięzieni aż do połowy lat 50. XX w.

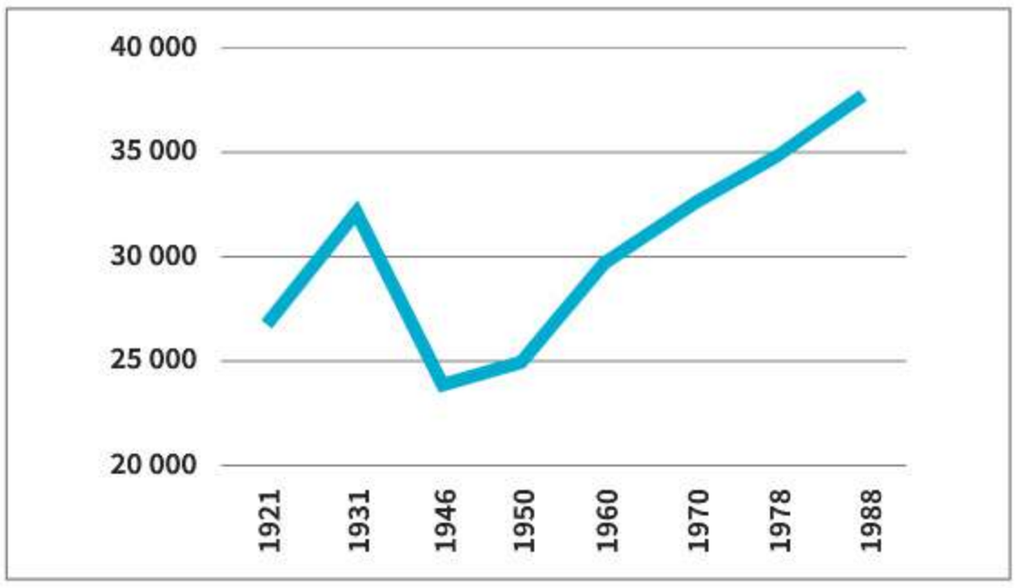

Źródło: *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, GUS, Warszawa 1994, s. 134.

Liczba ludności Polski według spisów powszechnych z lat 1921–1988 (w tys.).

? Powiedz, kiedy liczba mieszkańców powojennej Polski osiągnęła tę z 1931 r.

Wielu Polaków, którzy mieszkali na terenach zagarniętych przez ZSRS, w obawie przed rusyfikacją i represjami opuściło swoje rodzinne domy. Innych zmusiły do tego władze sowieckie. W 1945 r. rozpoczęła się – jak to wówczas nazwano – **repatriacja Polaków z ZSRS**. Było to przesiedlanie mieszkańców dawnych polskich Kresów na byłe tereny niemieckie. Akcja objęła ok. **2 mln** osób. Byli to rolnicy, robotnicy i inteligencja. Wielu pracowników naukowych z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie trafiło do Wrocławia, gdzie stworzyli oni polski Uniwersytet Wrocławski. Badacze z wileńskiego Uniwersytetu Stefana Batorego trafili na Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Pracownicy Politechniki Lwowskiej współtworzyli Politechnikę Śląską w Gliwicach.

Na dawne tereny niemieckie przyjeżdżali także osadnicy z całej Polski oraz emigranci, którzy w latach 20. i 30. z powodów ekonomicznych wyruszyli z Polski na Zachód. Wielu polskich **górników pracujących we Francji** repatriowało się do Polski i osiedliło **w rejonie Wałbrzycha**. Zamieszkali oni w domach i mieszkaniach pozostawionych przez wysiedlonych Niemców.

Sowieci wkraczający na polskie ziemie przeprowadzali w latach 1944–1945 deportacje na wschód. Wśród wywiezionych byli m.in. żołnierze AK, ale także robotnicy rolni z Pomorza Gdańskiego oraz górnicy ze Śląska. Według szacunków, od lutego do kwietnia 1945 r. ze Śląska wywieziono nie mniej niż 40 tys. osób. Tę akcję nazwano **tragedią górnośląską**.

Polskie władze komunistyczne także przeprowadzały przymusowe przesiedlenia. Do najpoważniejszej zorganizowanej przymusowej akcji przesiedleńczej doszło w **1947 r.** w ramach **akcji „Wisła”** – z terenów Bieszczad i części Beskidów na Ziemie Zachodnie i Północne przesiedlono ludność ukraińską i łemkowską. Została ona oskarżona o to, że jest zapleczem dla partyzantki UPA, wciąż walczącej z Sowietami. W tym przypadku zastosowano jednak zasadę odpowiedzialności zbiorowej – nie poszukiwano winnych, a represje stosowano wobec całej ludności (patrz: tekst źródłowy s. 160). Wiele wsi, z których wysiedlano ludzi, spalono.

Polityka ludnościowa okupantów – w tym Holokaust, zmiany granic, migracje i przymusowe przesiedlenia – sprawiła, że Polska stała się krajem niemal **jednonarodowym**. Według oficjalnych danych mniejszości narodowe stanowiły ok. 2 % obywateli kraju. Dla porównania w II RP było to ponad 30 %.

Repatriacja – powrót do ojczyzny osób, które wcześniej były zmuszone do jej opuszczenia. Przesiedlenia Polaków z dawnych Kresów Wschodnich nie były więc repatriacją, choć wówczas ze względów propagandowych właśnie takiej nazwy używano.

Straty materialne

W czasie II wojny światowej Polska poniosła olbrzymie straty materialne. Według szacunkowych danych, dach nad głową utraciły prawie 3 mln rodzin. Okupanci zniszczyli i ograbili polskie muzea, archiwa i biblioteki. Wiele zabytków zostało doszczętnie zniszczonych. Duże straty poniosła gospodarka. Tysiące fabryk zostało zrujnowanych lub rozgrabionych. Przyczyniły się do tego nie tylko działania wojenne, lecz także rabunki, do których doszło już po przejściu frontu. W marcu1945 r. Rząd Tymczasowy zgodził się na wywiezienie do ZSRS majątku uznanego za zdobycz wojenną Armii Czerwonej. Dotyczyło to przede wszystkim dóbr pochodzących z dawnych terenów niemieckich.

WARTO WIEDZIEĆ

Raport

W 2005 r. specjalny zespół ekspertów opublikował przygotowany na zlecenie prezydenta Warszawy Lecha Kaczyńskiego *Raport o stratach wojennych Warszawy 1939–1945*. Straty stolicy wyliczono w nim na równowartość współczesnych 45,3 mld dolarów amerykańskich (wg wartości z 2005 r.).

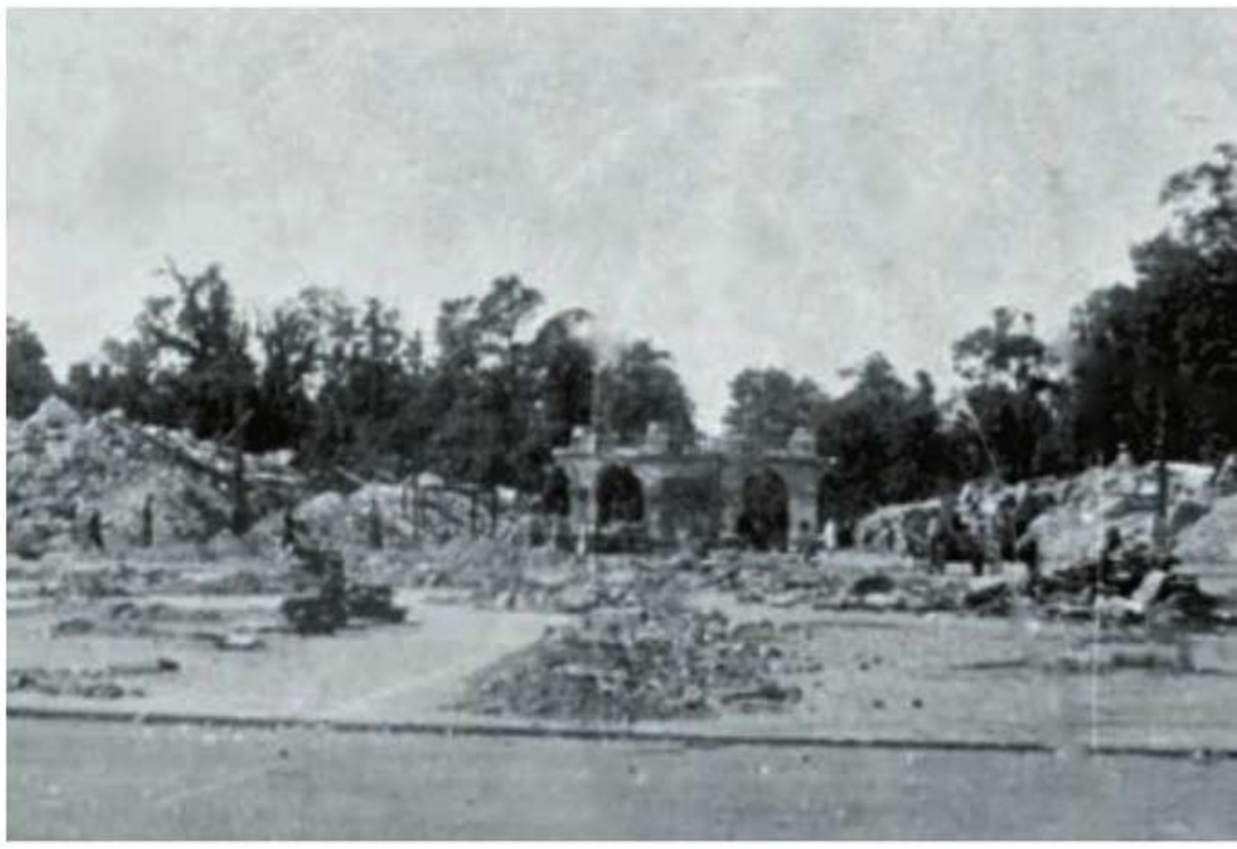

Z lewej strony Pałac Saski w czasie okupacji niemieckiej, z prawej – to, co z niego zostało w 1945 r. Pałac był jednym z najbardziej okazałych gmachów Warszawy. Został wysadzony przez Niemców w końcu grudnia 1944 r., gdy w mieście nie toczyły się już żadne walki.

? Sprawdź, co mieści się w zachowanym fragmencie pałacu.

Proces odbudowy zrujnowanych miast trwał przez dziesięciolecia. Na zdjęciu z 2005 r. widoczne są ruiny stojące w historycznym centrum Gdańska.

Powojenna demoralizacja

Nastroje związane z destabilizacją, przejściowością, a także niedostatek wywołany wojną i okupacją, brak identyfikacji z władzą i państwem, prowadziły do przypadków społecznej demoralizacji. W pierwszych powojennych latach na dawnych ziemiach niemieckich rozprzestrzenił się tzw. **szaber**. Pojedynczy ludzie, a częściej zorganizowane grupy, rabowali majątek pozostały po wysiedlonych lub zbiegłych Niemcach. Zabierano zarówno rzeczy należące do prywatnych właścicieli – jak ubrania, meble czy książki, jak również wyposażenie fabryk, zakładów rzemieślniczych i urzędów. Te przedmioty sprzedawano na bazarach, które często nazywano szaberplacami. Organizowano je również w centrum Polski. Poniemieckie rzeczy często nabywali ludzie, którzy w czasie okupacji lub w wyniku powojennych przesiedleń utracili swój majątek. Władze starały się zwalczać szabrownictwo, lecz ze względu na skalę tego zjawiska nie było to łatwe.

Kradzież mienia nie była, niestety, jedynym przykładem powojennej demoralizacji. W latach 1945–1946 miało miejsce kilka wydarzeń o charakterze antysemickiego pogromu. Do największego z nich doszło **4 lipca 1946 r. w Kielcach**. Nieprawdziwa pogłoska o więzieniu polskich dzieci przez Żydów w piwnicach jednej z kamienic doprowadziła do ataku na ludność żydowską. Zabito ok. 40 osób. Do dzisiaj nie jest jasne, dlaczego władze nie podjęły próby zapobieżenia rozlewowi krwi. Informacje o nim szybko rozniosły się po świecie i znacząco obniżyły sympatię do Polaków. Pogrom wywołał wśród Żydów obawy o przyszłość. W 2. połowie 1946 r. znacznie nasilił się proces ich emigracji z Polski.

Szaber – potoczne określenie grabieży rzeczy opuszczonych przez właściciela, pozbawionych opieki.

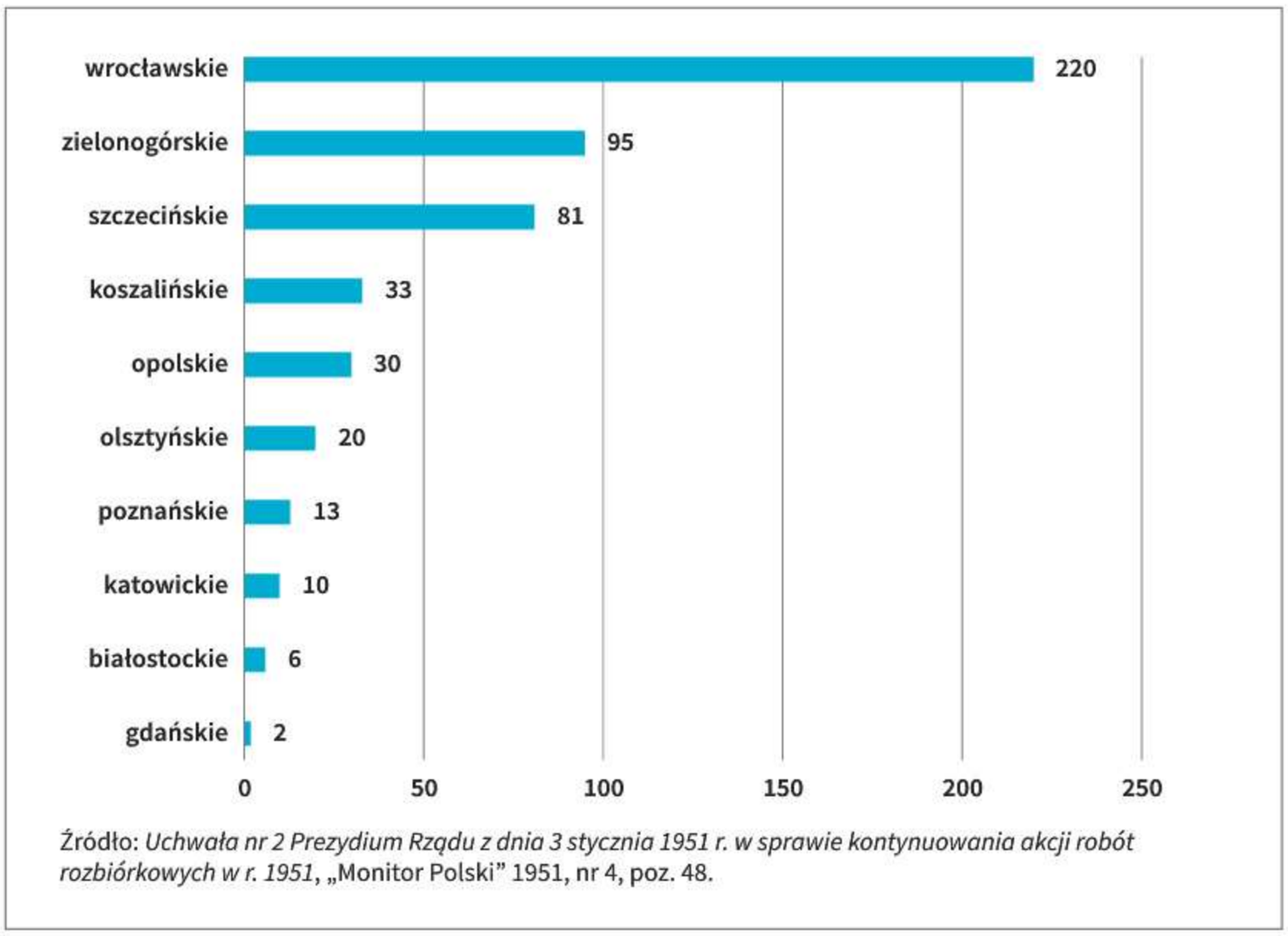

Źródło: *Uchwała nr 2 Prezydium Rządu z dnia 3 stycznia 1951 r. w sprawie kontynuowania akcji robót rozbiórkowych w r. 1951*, „Monitor Polski" 1951, nr 4, poz. 48.

Kontyngent cegieł z odzysku, które miały dostarczyć poszczególne województwa na potrzeby odbudowy kraju w 1951 r. (w mln sztuk cegieł).

? Na podstawie wykresu wskaż rejony kraju, które miały dostarczyć większość potrzebnych cegieł. Skąd te cegły pochodziły? Wyjaśnij, czemu miała służyć taka polityka.

Odbudowa

Po wojnie niezwłocznie **przystąpiono do odbudowy zniszczeń**. Władze mogły w tym przypadku liczyć na społeczny entuzjazm. Szczególną wagę przywiązywano do odbudowy Warszawy, jako symbolu państwa polskiego. Do koordynacji całego procesu powołano Biuro Odbudowy Stolicy, a wśród Polaków popularyzowano hasło **„Cały naród buduje swoją stolicę"**. Ostatecznie zdecydowano, że tylko część dawnej zabudowy zostanie odtworzona, np. fragment Starego Miasta. Ze względów finansowych zaniechano wówczas planowanej odbudowy Zamku Królewskiego. Szkody wywołane wojną likwidowano też w innych częściach Polski. Władze postanowiły, że część budynków na dawnych terenach niemieckich nie zostanie odbudowana. Cegły z ich rozbiórki przeznaczono m.in. na odbudowę Warszawy.

Rodzina przy posiłku, Warszawa, 1945 r.

? Opisz mieszkanie, sprzęty i budynki widoczne na zdjęciu. Oceń, jak dużych nakładów wymagało naprawienie zniszczeń. Jak myślisz, o czym świadczą kwiaty na stole?

Od pierwszych powojennych dni organizowano też akcję poszukiwania i odzyskiwania zrabowanych przez Niemców dzieł sztuki, np. odnaleziono *Damę z gronostajem* Leonarda da Vinci. Jednak nie wszystkie dzieła udało się odzyskać. Bez wieści zaginął drugi z najcenniejszych polskich obrazów – *Portret młodzieńca* pędzla Rafaela Santi. Do dziś państwo polskie kontynuuje proces odzyskiwania zrabowanych dzieł sztuki.

Polacy poza Polską

Na emigracji **pozostały miliony Polaków**, którzy nie chcieli wracać do kraju zniewolonego przez Sowietów. Powstanie w czerwcu 1945 r. TRJN spowodowało, że legalne władze Rzeczypospolitej na uchodźstwie straciły uznanie mocarstw i największych państw. W kolejnych latach rząd polski w Londynie jako legalna polska władza był uznawany tylko przez kilka krajów, m.in. przez Irlandię (do 1957 r.) i – najdłużej – przez Stolicę Apostolską (do 1972 r.). Mimo tego władze na uchodźstwie działały nadal. Po śmierci Władysława Raczkiewicza w 1947 r. prezydentem RP został August Zaleski.

Osoby nieumiejące czytać i pisać w wieku powyżej 7 lat (w %)

	OGÓŁEM	MIASTO	WIEŚ
1921	34,6	19,7	39,8
1931	22,6	12	21,1
1950	5,5	3,1	5,6
1960	2,7	1,5	2,8

? Przeanalizuj dane i oceń, czy zmiana, która nastąpiła w latach powojennych, była istotna. Spróbuj wyjaśnić, jakie były przyczyny różnic między mieszkańcami wsi i miast.

Nauka pisania i czytania w wiejskiej świetlicy. W kwietniu 1949 r. władze ogłosiły ustawę o walce z analfabetyzmem.

? Powiedz, kto bierze udział w kursie i o czym to świadczy.

Jedną z najtrudniejszych do rozwiązania spraw była **kwestia żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych**, którzy stacjonowali w Wielkiej Brytanii. Polscy dowódcy odmówili podporządkowania się władzom w Warszawie. Odpowiedzią TRJN było pozbawienie polskiego obywatelstwa 76 oficerów PSZ, m.in. generałów: Władysława Andersa, Stanisława Maczka, Antoniego Chruściela. Ostatecznie Brytyjczycy przeprowadzili demobilizację Polaków. Część zdecydowała się wrócić do kraju, inni postanowili ułożyć sobie życie na emigracji. Osiedlali się oni w krajach Europy Zachodniej, przede wszystkim w Wielkiej Brytanii, lub wyjeżdżali na inne kontynenty – do Australii, Stanów Zjednoczonych, Kanady, krajów Ameryki Południowej.

KALENDARIUM

czerwiec 1945	początek zorganizowanej akcji wysiedlania ludności niemieckiej z Ziem Odzyskanych
sierpień 1945	umowa między TRJN a ZSRS w sprawie przebiegu granicy pomiędzy Polską a Związkiem Sowieckim
1945–1949	akcje repatriacyjne i przesiedleńcze ludności polskiej
lipiec 1946	pogrom w Kielcach
1947	początek akcji „Wisła" – przesiedleń ludności ukraińskiej z południowo-wschodniej Polski na zachód i północ kraju
lipiec 1950	uznanie przez NRD polskiej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej
luty 1951	umowa o wymianie terytoriów pomiędzy Polską a Związkiem Sowieckim
grudzień 1970	uznanie przez RFN polskiej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej
listopad 1990	uznanie przez zjednoczone Niemcy polskiej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej

Polacy poza Polską

Na Zachodzie

Mimo że w 1945 r. władze polskie na uchodźstwie straciły międzynarodowe uznanie ze strony większości państw, nie zaprzestały działalności. W Londynie wciąż pracowali prezydent RP i rząd. Z czasem ich głównym zadaniem stało się integrowanie emigracji oraz gromadzenie dokumentów i relacji dotyczących walki o niepodległość w okresie II wojny światowej.

Objęcie władzy przez komunistów w kraju i obawy przed represjami zmusiły wielu wybitnych polskich polityków i żołnierzy do pozostania na emigracji. Gdy rozwiązano PSZ, wielu z nich zmuszonych było poszukiwać jakiegokolwiek zatrudnienia. Stanisław Sosabowski pracował jako magazynier, Tadeusz Bór-Komorowski wraz z żoną prowadził firmę tapicersko-krawiecką, Stanisław Maczek był robotnikiem, a następnie barmanem.

Ważną rolę w polskim środowisku emigracyjnym odgrywały inicjatywy kulturalne. W 1946 r. we Włoszech powstał Instytut Literacki, który od 1947 r. działał w Maisons-Laffitte (czytaj: mezą lafit) koło Paryża.

Na rzecz wychowania młodych Polaków działał Związek Harcerstwa Polskiego poza granicami Kraju. W Stanach Zjednoczonych najważniejszą rolę odgrywał Kongres Polonii Amerykańskiej, a we Francji – Polska Misja Katolicka.

Jan Nowak-Jeziorański, legendarny kurier AK, po wojnie nie wrócił do kraju. Pracował w Polskiej Sekcji BBC, a w latach 1952–1975 był dyrektorem Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa (ang. *Radio Free Europe* – RFE). Do Polski przyjechał dopiero w 1989 r.

Jerzy Giedroyc kierował Instytutem Literackim w latach 1946–2000. Instytut wydawał pisma „Kultura" oraz „Zeszyty Historyczne", a także liczne książki. Pomoc i wsparcie znajdowali tam twórcy, którzy zdecydowali się pozostać na obczyźnie, oraz ci, którzy emigrowali z kraju. Do najbliższych współpracowników Giedroycia należeli Zofia i Zygmunt Hertzowie, Józef Czapski i Gustaw Herling-Grudziński.

Czesław Miłosz (po lewej) odbiera Literacką Nagrodę Nobla w 1980 r. Utwory Miłosza, związanego z Instytutem Literackim, nie były legalnie wydawane w kraju. Publikowały je polskie wydawnictwa emigracyjne, a w 2. połowie lat 70. także krajowe wydawnictwa drugoobiegowe. W zbiorze *Zniewolony umysł*, wydanym w 1953 r. w Paryżu, Miłosz analizował mechanizmy uzależnienia się inteligencji od komunistycznej władzy.

Polscy harcerze podczas antysowieckiej demonstracji w Londynie w 1956 r. Hasło na transparencie brzmi: „Wolni Polacy".

Ważnym ośrodkiem polskiego życia kulturalnego i społecznego stał się Londyn. Po wojnie stworzono tam m.in. **Studium Polski Podziemnej** oraz **Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego**. Instytucje te gromadziły pamiątki, dokumenty oraz relacje dotyczące walki o niepodległość w latach II wojny światowej. Na zdjęciu osobiste rzeczy gen. Sikorskiego z okresu sprawowania przez niego stanowisk premiera i Naczelnego Wodza.

Prezydenci RP na uchodźstwie i lata, w których sprawowali urząd

Władysław Raczkiewicz	1939–1947	**Edward Raczyński**	1979–1986
August Zaleski	1947–1972	**Kazimierz Sabbat**	1986–1989
Stanisław Ostrowski	1972–1979	**Ryszard Kaczorowski**	1989–1990

▼ **Cmentarz Obrońców Lwowa, po lewej widok z 1939 r., po prawej – z początku lat 70. XX w.**
Na inkorporowanych terenach Sowieci usuwali ślady polskiej historii. Niszczono cmentarze, burzono kościoły.

Na Wschodzie

Mimo zakrojonej na szeroką skalę tzw. akcji repatriacyjnej wielu Polaków zdecydowało się pozostać w rodzinnych domach, które po wojnie znalazły się w ZSRS. Niektórym sowieckie władze odmawiały zgody na wyjazd – dotyczyło to zwłaszcza specjalistów wykonujących rzadkie zawody. Zdarzało się też, że do swoich domów powracali nawet żołnierze, którym udało się wydostać z ZSRS z armią Andersa.

Polaków, którzy pozostali w Związku Sowieckim na przełomie lat 40. i 50., dotknęły deportacje na Wschód. Dopiero śmierć Stalina osłabiła nieco antypolskie represje.

Według szacunków po tzw. drugiej repatriacji (1957–1959) w ZSRS żyło ok. 1,4 mln Polaków. Ci, którzy pozostali na dawnych Kresach, kultywowali pamięć o Polsce, jej kulturze i historii, dbali o naukę języka polskiego. Duże wsparcie w tym niósł Kościół katolicki, który – choć w ograniczonym zakresie – działał w ZSRS.

Od lat 40. władze sowieckie likwidowały polskie instytucje: szkoły, uniwersytety, biblioteki. Ich zbiory były albo niszczone, albo przekazywane do innych instytucji. Szczęśliwie, udało się doprowadzić do tego, że część jednego z najważniejszych polskich zbiorów bibliotecznych i archiwalnych –kolekcja Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – została przewieziona ze Lwowa do Wrocławia.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Sprawdź, w jakich krajach działa obecnie ZHP poza granicami Kraju i do jakich tradycji się odwołuje.
2. Sprawdź, jacy autorzy współpracowali z Instytutem Literackim w Paryżu.
3. Przypomnij, kiedy powstał cmentarz Obrońców Lwowa i jakie były jego powojenne losy.
4. Wyjaśnij, jaki cel przyświecał polityce sowieckiej prowadzonej w stosunku do śladów polskości na terenach zajętych przez ZSRS.

PODSUMOWANIE

Terytorium powojennej Polski było mniejsze o ok. 20 % od stanu z 1939 r. ■ ZSRS zagarnął ziemie na wschód od linii Curzona. Do Polski przyłączono dawne ziemie niemieckie położone na wschód od linii Odry i Nysy Łużyckiej, w tym część Prus Wschodnich. ■ Zmiana granic pociągnęła za sobą migracje ludności. Z przyłączonych terenów wysiedlono Niemców, a z terenów wschodnich – Ukraińców. ■ Część Polaków z terenów zaanektowanych przez ZSRS zdecydowała się na przesiedlenie na dawne ziemie niemieckie. Do kraju wracali też Polacy z ZSRS oraz niektórzy z Zachodu. ■ Nie wszyscy zdecydowali się wrócić do kraju rządzonego przez komunistów – część wolała pozostać na emigracji na Zachodzie. ■ Polityka ludnościowa okupantów, zmiany granic, migracje i przymusowe przesiedlenia sprawiły, że Polska stała się krajem niemal jednonarodowym.

POLECENIA

1. Omów ruchy migracyjne na ziemiach polskich po zakończeniu wojny.
2. Wyjaśnij, które terytoria nazwano Ziemiami Odzyskanymi, i podaj znaczenie tej nazwy. Scharakteryzuj ten obszar.
3. Opisz straty, jakie poniosła Polska w wyniku II wojny światowej.
4. Sprawdź, kiedy i dlaczego odbudowane warszawskie Stare Miasto znalazło się na światowej liście UNESCO.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Meldunek dowódcy 34 pułku piechoty płk. Jana Gerharda, uczestnika akcji „Wisła”

Ludność na terenie województwa rzeszowskiego jest to odłam ukraiński, tzw. Łemków, którzy nigdy nie mieli wiele wspólnego z szowinizmem ukraińskim. Ludność ta w chwili obecnej jest najbardziej nieszczęśliwą ludnością całej Polski. Nękana w równej mierze przez bandy, jak przez wojsko. Nie znajduje po prostu wyjścia w swoim nieszczęściu. Wsie płoną, podpalane przez bandytów [UPA] z zemsty, a przez wojsko w czasie walki, bydło zabierają bandy [UPA] na kontyngent, a wojsko karze za to ludzi, którzy żyją pod ciągłą groźbą karabinu jednej czy drugiej strony. Nastawienia politycznego ta ludność nie ma. Są oni po prostu zmęczeni i pragną tylko jednej rzeczy: SPOKOJU.

G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011, s. 415–416.

1. Opisz, w jaki sposób autor tekstu charakteryzuje Łemków.
2. Wskaż, kto jest winny represji w stosunku do ludności łemkowskiej.
3. Powiedz, po której ze stron konfliktu – według tego raportu – opowiadali się Łemkowie zamieszkujący Rzeszowszczyznę.

16 Tworzenie podstaw władzy komunistycznej w Polsce

- Pokazowy proces przywódców PPP w Moskwie
- Powstanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej
- Legalna opozycja i jej likwidacja
- Referendum i wybory
- Powstanie PZPR

Proces szesnastu

Legalne władze polskie na uchodźstwie (prezydent i rząd), działające zgodnie z konstytucją z 1935 r., nie mogły się zgodzić z jałtańską decyzją wielkiej trójki w sprawie utworzenia nowych władz polskich. Nieco inną opinię mieli kierujący Polskim Państwem Podziemnym w kraju. Uważali, że należy podjąć próbę wejścia do rządu. Nie chcieli oddawać całej inicjatywy w ręce komunistów.

Początkowo władze sowieckie stwarzały wrażenie, że zależy im na kompromisie. Na ich zaproszenie **pod koniec marca 1945 r.** w podwarszawskim Pruszkowie zorganizowano spotkanie najwyższych przedstawicieli władz Polskiego Państwa Podziemnego z przedstawicielami dowództwa Armii Czerwonej. Na to spotkanie stawili się m.in. wicepremier i Delegat Rządu RP na Kraj **Jan Stanisław Jankowski**, jego zastępca **Stanisław Jasiukowicz**, ostatni dowódca AK **Leopold Okulicki** oraz przewodniczący Rady Jedności Narodowej **Kazimierz Pużak**. Zaproszenie okazało się pułapką – Polacy zostali aresztowani przez NKWD i wywiezieni do Moskwy. W **czerwcu 1945 r.** szesnastu aresztowanym wówczas Polakom urządzono pokazowy proces zwany **procesem szesnastu**.

BIOGRAM

GEN. LEOPOLD OKULICKI PS. „NIEDŹWIADEK”

(1898–1946)

W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich, następnie oficer zawodowy Wojska Polskiego. Był też zapalonym sportowcem – grał w piłkę nożną i działał w związkach sportowych propagujących tę dyscyplinę sportu. Walczył w wojnie obronnej 1939 r., a po jej klęsce zaangażował się w konspirację – najpierw w SZP, a następnie został mianowany Komendantem ZWZ na obszar okupacji sowieckiej. Aresztowany przez Sowietów, został zwolniony w 1941 r. po podpisaniu układu Sikorski–Majski. W latach 1941–1942 był szefem sztabu Armii Polskiej w ZSRS. W 1944 r. jako cichociemny został przerzucony do kraju. Pełnił obowiązki szefa sztabu Komendy Głównej AK oraz komendanta antykomunistycznej organizacji „NIE”. Uczestniczył w powstaniu warszawskim. Na początku października 1944 r. zastąpił gen. „Bora” na stanowisku dowódcy AK. Uniknął niewoli i prowadził nadal pracę konspiracyjną. Chociaż 19 stycznia 1945 r. wydał rozkaz rozwiązania AK, jednocześnie tworzył nowe struktury konspiracyjne. Skazany w procesie szesnastu, według Sowietów zmarł w więzieniu. Miejsce ukrycia jego zwłok nie jest znane.

Proces szesnastu. Na ławie oskarżonych siedzą od lewej: gen. Leopold Okulicki, Stanisław Jasiukowicz, Jan Stanisław Jankowski, członek Rady Jedności Narodowej Eugeniusz Czarnowski.

? Wyjaśnij, w jakim celu władze sowieckie zorganizowały proces. Co chciały w ten sposób osiągnąć na arenie międzynarodowej?

BIOGRAM

STANISŁAW MIKOŁAJCZYK
(1901–1966)

W latach 1918–1920 uczestniczył w powstaniu wielkopolskim i wojnie polsko-bolszewickiej. W II RP był posłem, politykiem Stronnictwa Ludowego, m.in. w 1937 r. kierował strajkiem chłopskim. Od 1940 r. wicepremier rządu RP na uchodźstwie, a w latach 1943–1944 premier. W czerwcu 1945 r. zawarł porozumienie z władzami komunistycznymi i objął stanowisko wicepremiera TRJN. Zdawał sobie sprawę z nieuchronności sowieckiej dominacji nad Polską. Liczył jednak, że za cenę zgody na utratę Kresów i udziału komunistów we władzy uda się ograniczyć sowiecką interwencję w wewnętrzne sprawy Polski. Stworzył antykomunistyczne Polskie Stronnictwo Ludowe. Zagrożony aresztowaniem, w październiku 1947 r. potajemnie opuścił Polskę. Zamieszkał w Stanach Zjednoczonych.

Oskarżono ich o działania skierowane przeciwko Armii Czerwonej i o działanie na rzecz III Rzeszy i skazano na kary więzienia (z wyjątkiem trzech uniewinnionych osób).

Okulicki, Jankowski i Jasiukowicz zmarli w sowieckich więzieniach. Kazimierz Pużak, choć powrócił do kraju, ponownie został aresztowany i zmarł w więzieniu.

Powstanie TRJN

Przedstawiciele Rządu Tymczasowego poszukiwali jednak sposobu na wypełnienie warunków postawionych w Jałcie. Do rozmów udało się im skłonić Stanisława Mikołajczyka. W listopadzie 1944 r. odszedł on ze stanowiska premiera, jednak wciąż przebywał w Londynie. Rozmowy prowadzone w czerwcu 1945 r. w Moskwie z Mikołajczykiem zakończyły się sukcesem – zgodził się on zostać wicepremierem i ministrem rolnictwa w nowym rządzie. Stronnictwo Ludowe otrzymało obietnicę stanowisk państwowych dla swoich przedstawicieli.

W czerwcu 1945 r. KRN powołała do życia **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej** (**TRJN**). Stanowisko premiera utrzymał Edward Osóbka-Morawski. Funkcję wicepremiera, oprócz Mikołajczyka, pełnił także komunista Władysław Gomułka – I sekretarz KC PPR. Także inne kluczowe stanowiska w rządzie obsadzili członkowie PPR i kontrolowanych przez nią ugrupowań. Władza ustawodawcza pozostała w rękach KRN, na której czele stał Bierut – zaufany człowiek Stalina. To on był formalnie głową państwa i sprawował nieograniczoną władzę w Polsce.

Choć władze RP na uchodźstwie protestowały przeciwko powstaniu TRJN, wielka trójka uznała, że warunki z Jałty zostały wypełnione. TRJN uznano za legalny polski rząd. Komuniści mogli przystąpić do kolejnych etapów umacniania swojej władzy nad Polską. Utworzenie TRJN położyło też kres funkcjonowaniu Polskiego Państwa Podziemnego. 1 lipca 1945 r. Rada Jedności Narodowej i Delegatura Rządu podjęły decyzję o zakończeniu swojej działalności.

Budowa komunistycznego aparatu represji

Na terenach zajętych przez Armię Czerwoną NKWD aresztowało, zabijało lub wywoziło do łagrów członków podziemia niepodległościowego. Deportowano żołnierzy AK, działaczy politycznych i społecznych.

BIOGRAM

JAN RODOWICZ PS. „ANODA”
(1923–1949)

Był żołnierzem Armii Krajowej i członkiem Szarych Szeregów. Brał udział m.in. w akcji pod Arsenałem i w powstaniu warszawskim. Po wojnie studiował architekturę na Politechnice Warszawskiej, zbierał materiały historyczne dotyczące batalionu „Zośka”, w którym wcześniej walczył. Został aresztowany 24 grudnia 1948 r. Na początku stycznia 1949 r. zginął w gmachu MBP. Nie jest jasne, czy został wyrzucony z okna, poniósł śmierć podczas próby ucieczki czy popełnił samobójstwo, ponieważ nie mógł znieść brutalnych przesłuchań.

Polscy komuniści, przy współpracy z NKWD, budowali własny aparat represji. Już w lipcu 1944 r. stworzono w ramach PKWN Referat Bezpieczeństwa Publicznego, w kręgach niepodległościowych potocznie nazywany **bezpieką**. W styczniu 1945 r. przemianowano go na **Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego** (**MBP**), którym kierował Stanisław Radkiewicz. W celu kontrolowania społeczeństwa MBP miało strukturę obejmującą komórki na poziomie województw, powiatów, a czasami – nawet gmin. Jej częścią byli agenci donoszący na swoich bliskich i współpracowników.

MBP podlegały m.in. **Milicja Obywatelska** (**MO**), która zastąpiła przedwojenną Policję Państwową, oraz **Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego** (**KBW** – oddziały wojskowe do zwalczania wrogów wewnętrznych). W całej Polsce utworzono sieć aresztów i więzień, do których trafiali przeciwnicy nowej władzy. MBP zorganizowało nawet obozy pracy. Do części z nich trafili niemieccy jeńcy, którzy byli zmuszani do pracy m.in. w kopalniach i przy odgruzowywaniu miast. Do obozów trafiali także niektórzy cywile – Niemcy i volksdeutsche oraz Polacy i Ukraińcy, których uznano za wrogów nowego państwa.

Bezpieka – potoczna nazwa policji politycznej w systemie komunistycznym. W Polsce w latach 1944–1990 nazwy tej używano początkowo na określenie MBP i podległych mu urzędów bezpieczeństwa publicznego (UB). Ich funkcjonariuszy nazywano **ubekami**. Po likwidacji MBP w połowie lat 50. funkcję bezpieki pełniła Służba Bezpieczeństwa (SB). W wojsku zorganizowano własną bezpiekę – Główny Zarząd Informacji. W 1957 r. zastąpiono go Wojskową Służbą Wewnętrzną (WSW).

Bezpieka, razem z Wojskiem Polskim oraz jednostkami Armii Czerwonej, popełniła największą zbrodnię na Polakach po II wojnie światowej. Była to tzw. **obława augustowska**. W lipcu 1945 r. w rejonie Suwałk i Augustowa zatrzymano kilka tysięcy osób podejrzewanych o wrogość wobec ZSRS i komunizmu. Około 600 z nich wywieziono w nieznanym kierunku i zamordowano. Do dzisiaj nie udało się ustalić miejsca śmierci tych ludzi oraz ukrycia ich ciał.

Narzędziem tłumienia wolności myśli i słowa stał się **Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk** – czyli **cenzura**. Wszystkie wydawnictwa (książki, prasa), które miały trafić do druku, musiały zostać zaakceptowane przez cenzorów tam pracujących. Artykuły krytykujące władze, a zwłaszcza ZSRS, nie były dopuszczane do druku. Takie same zasady dotyczyły programów radiowych, filmów fabularnych i kronik filmowych, przedstawień teatralnych.

WARTO WIEDZIEĆ

Mały kodeks karny

Tak nazywano ogłoszony 13 czerwca 1946 r. *Dekret o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa*. Jego zapisy umożliwiały UB dowolne interpretowanie terminu „zagrożenie państwa” i rozprawianie się z przeciwnikami politycznymi. Jako przestępstwo antypaństwowe były traktowane zarówno opór zbrojny, jak też opowiadanie dowcipów politycznych czy sabotaż gospodarczy (za który można było uznać np. wyniesienie cegły z budowy). Za 14 przestępstw przewidziano karę śmierci.

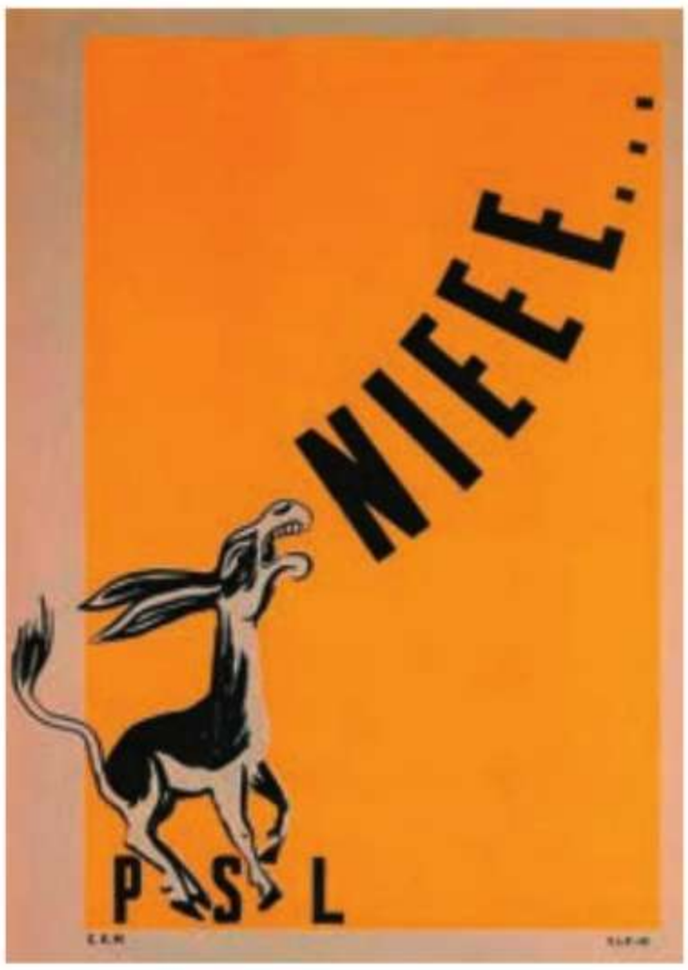

Plakat z okresu referendum ludowego w 1946 r.
Nawiązuje do wezwania Mikołajczyka, aby na pierwsze pytanie odpowiedzieć „nie”.

? Wyjaśnij, na czyje zlecenie powstał ten plakat – PSL czy PPR.

Referendum ludowe w 1946 r.

Zgodnie z ustaleniami z Jałty TRJN miał obowiązek zorganizować w Polsce demokratyczne wybory do parlamentu. Stało się to okazją do konfrontacji politycznej między PPR i ugrupowaniami, nad którymi przejęła kontrolę – SL, SD, PPS – a legalną opozycją. Jedyną niezależną od komunistów i legalną partią polityczną było wówczas **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**), stworzone latem 1945 r. przez Stanisława Mikołajczyka.

Komuniści obawiali się, że dysponują zbyt małym poparciem, aby wygrać wybory, dlatego by wykazać, że cieszą się masowym poparciem, rozpisali **referendum ludowe**. Polacy mieli w nim odpowiedzieć na trzy pytania: czy zlikwidować senat, czy zaakceptować reformę rolną oraz nacjonalizację przemysłu i czy uznać granice zachodnie na Odrze i Nysie Łużyckiej. Komuniści tak skonstruowali pytania, aby uzyskać wynik trzy razy „tak”. W ten sposób chcieli udowodnić jedność społeczeństwa, rzekomo popierającego ich program. Mikołajczyk wezwał Polaków, aby na pierwsze pytanie odpowiedzieli „nie”. Takie rozwiązanie miało pokazać siłę opozycyjnego PSL.

Referendum odbyło się **w czerwcu 1946 r.** Na pytanie dotyczące senatu większość głosujących odpowiedziała po myśli PSL, co pokazywało, że właśnie ta partia cieszyła się największym poparciem polskiego społeczeństwa. Jednak wyniki zostały sfałszowane i według oficjalnego komunikatu, większość Polaków zagłosowała tak, jak wzywała PPR. Jedynie w Krakowie, przez niedopatrzenie władz, udało się opublikować prawdziwe wyniki głosowania.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego zaplanowano na styczeń 1947 r. PPR oraz partie kontrolowane przez komunistów szły do wyborów pod szyldem **Bloku Demokratycznego**. Podczas kampanii wyborczej władze komunistyczne starały się wszystkimi możliwymi sposobami utrudnić PSL jej prowadzenie. Okręgi wyborcze wytyczono w taki sposób, aby wzmocnić siłę PPR, a osłabić – PSL, kandydatów na posłów zastraszano, zdarzały się też morderstwa.

Wybory odbyły się w **styczniu 1947 r.** Oficjalnie wygrał je blok skupiony wokół PPR. Opozycyjne PSL otrzymało jedynie 10 % głosów. Wyniki wyborów, podobnie jak wyniki wcześniejszego referendum, zostały przez władze komunistyczne sfałszowane.

W **lutym 1947 r.** Sejm Ustawodawczy uchwalił tymczasową tzw. **małą konstytucję**. Na mocy tego dokumentu wybrał prezydenta, którym został Bolesław Bierut. Funkcję premiera objął **Józef Cyrankiewicz**, członek PPS. W tym rządzie nie było już miejsca dla dotychczasowego wicepremiera Stanisława Mikołajczyka.

Oficjalne wyniki referendum z czerwca 1946 r. i wyniki głosowania w Krakowie (w procentach głosy na „tak”)

	PYTANIE	WYNIKI OFICJALNE	WYNIKI KRAKOWSKIE
1.	Czy jesteś za zniesieniem Senatu?	68	16
2.	Czy chcesz utrwalenia w przyszłej Konstytucji ustroju gospodarczego, zaprowadzonego przez reformę rolną i unarodowienie podstawowych gałęzi gospodarki krajowej, z zachowaniem ustawowych uprawnień inicjatywy prywatnej?	77	33
3.	Czy chcesz utrwalenia zachodnich granic Państwa Polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej?	91	69

Opracowanie własne na podstawie *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1993, s. 15.

? W przypadku którego pytania różnica między wynikami oficjalnymi a krakowskimi była największa? Wyjaśnij – dlaczego.

Plakat zachęcający do głosowania na kandydatów Bloku Demokratycznego w wyborach 1947 r.

? Wyjaśnij, do kogo zwracają się twórcy plakatu. Kim są „oni", a kto został określony „my"?

Konsolidacja komunistycznej władzy – powstanie PZPR

Koniec rozprawy z PSL zaowocował także zmianami wewnątrz samego obozu komunistycznego. Władysław Gomułka, dotychczasowy przywódca PPR, został oskarżony o tzw. odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne. Zarzucono mu nieufność wobec ZSRS, niedocenianie roli rewolucji bolszewickiej dla odzyskania niepodległości przez Polskę oraz niechęć do integracji krajów bloku sowieckiego. Jego miejsce zajął **Bolesław Bierut**, dążący do pełnej sowietyzacji Polski. Gomułka w 1951 r. został aresztowany.

Zwieńczeniem tego etapu przejmowania władzy przez komunistów było utworzenie w grudniu **1948 r. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej** (**PZPR**). Powstała ona z połączenia PPR i PPS. Była wzorowana na partii działającej w ZSRS i całkowicie od niej uzależniona. Na jej czele stanął Bolesław Bierut.

Po opuszczeniu kraju przez Mikołajczyka komuniści przejęli kontrolę nad PSL i połączyli je z kontrolowanymi przez siebie innymi partiami ludowymi. W ten sposób **w 1949 r.** stworzono jedną partię chłopską – **Zjednoczone Stronnictwo Ludowe** (**ZSL**).

Zmiany w gospodarce

Przemianom politycznym towarzyszyły wprowadzane równolegle zmiany w gospodarce. Władze powojennej Polski szybko przystąpiły nie tylko do jej odbudowy ze zniszczeń wojennych, ale przede wszystkim do gruntownej przebudowy.

Reformę rolną, zapowiedzianą przez PKWN, rozpoczęto we **wrześniu 1944 r.** Polegała ona na parcelacji (podziale) dużych majątków rolnych na mniejsze działki. Podziałowi podlegały gospodarstwa rolne większe niż 50 ha, a na terenach przedwojennych województw zachodnich – większe niż 100 ha. Jeżeli prywatny właściciel dysponował gospodarstwem przekraczającym tę granicę, tracił nie tylko całą ziemię, lecz także dom i zabudowania gospodarcze. Właściciele rozparcelowanych majątków nie mogli zamieszkiwać na terenie powiatu, w którym znajdowała się ich dawna własność. Działki powstałe po parcelacji były następnie przekazywane najbiedniejszym chłopom.

Według działaczy PKWN reforma rolna **miała zlikwidować nierówności materialne na wsi** i pozwolić najbiedniejszym chłopskim rodzinom na samodzielne prowadzenie gospodarstw. W praktyce doprowadziła do pozbawienia polskiego ziemiaństwa, niechętnego władzom komunistycznym, źródła utrzymania. Dzięki parcelacji władze zyskały poparcie części ludności wiejskiej. Jednak duże gospodarstwa rolne produkowały żywność przede wszystkim na sprzedaż, natomiast małe – w pierwszej kolejności z myślą o wyżywieniu ich właścicieli. Likwidacja dużych majątków wpłynęła więc negatywnie na poziom zaopatrzenia w sklepach.

W **styczniu 1946 r.** ogłoszono dekret o **nacjonalizacji przemysłu**, czyli o przejęciu przez państwo prywatnych fabryk, hut i kopalni. W **1947 r.** władze rozpoczęły akcję usuwania z rynku prywatnych sklepów. Operacja ta została nazwana **bitwą o handel** przez ówczesnego ministra przemysłu i handlu – Hilarego Minca. Na kupców nałożono wysokie podatki – tzw. domiary – i utrudniano im zakupy towarów w hurtowniach. W ten sposób w ciągu kilkunastu miesięcy doprowadzono do zamknięcia niemal wszystkich prywatnych punktów sprzedaży. Szybko zlikwidowano także prywatne banki.

ıilitarnej
Organizacji
e" (SP; rysunek
Organizacja
ch 1948–1955
dzież od lat 16
m było wycho-
h ludzi w duchu
lunacy z SP
ı. przy budowie
emysłowych
e Warszawy.

Gospodarka centralnie planowana

W Polsce na wzór sowiecki zaczęto wprowadzanie **gospodarki planowanej**. Pierwszy został uchwalony **plan trzyletni** (na lata 1947–1949). Zakładał on, że lata 1947–1948 zostaną przeznaczone na zakończenie powojennej odbudowy gospodarki, a rok 1949 miał być czasem nowych inwestycji. Realizacja planu zakończyła się sukcesem dzięki wysiłkowi wszystkich grup ludności. Doprowadziła do podniesienia gospodarki ze zniszczeń wojennych.

W 1947 r. Polska otrzymała propozycję skorzystania z amerykańskiej pomocy gospodarczej w ramach planu Marshalla. Ta propozycja początkowo spotkała się z dużym zainteresowaniem władz polskich. Jednak władze ZSRS zażądały, aby Polska odrzuciła ofertę amerykańskiej pomocy. Odmowa zaważyła na tempie rozwoju gospodarczego Polski.

Gospodarka centralnie planowana – gospodarka kierowana przez urzędników realizujących narzucane odgórnie plany.

PODSUMOWANIE

W marcu 1945 r. komuniści porwali i przewieźli do Moskwy szesnastu przywódców PPP. W pokazowym procesie większość z nich została skazana. ■ W czerwcu 1945 r. PPR skłoniła Stanisława Mikołajczyka do wejścia w skład Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, który został uznany przez mocarstwa zachodnie za jedyną legalną władzę w Polsce. ■ W 1946 r. władze zorganizowały referendum, którego wyniki sfałszowały, aby nie ujawnić wysokiego poparcia dla PSL – partii Mikołajczyka. W styczniu 1947 r. komuniści sfałszowali też wyniki wyborów do Sejmu Ustawodawczego i w ten sposób uzyskali większość w parlamencie. Przy pomocy aparatu bezpieczeństwa zaczęli umacniać swoją władzę. Przejęli też kontrolę nad PSL. ■ W grudniu 1948 r. PPR i PPS zostały połączone w jedną partię – PZPR, na której czele stanął Bolesław Bierut. ■ W 2. połowie lat 40. władze przeprowadzały zmiany w gospodarce na wzór sowiecki, m.in. reformę rolną, nacjonalizację przemysłu i tzw. bitwę o handel.

POLECENIA

1. Opisz sposoby, jakimi PPR posłużyła się w celu przejęcia całkowitej władzy w Polsce.
2. Określ rolę, jaką w powojennej Polsce odgrywał UB.
3. Scharakteryzuj politykę Stanisława Mikołajczyka i oceń jej efekty.
4. Wymień najważniejsze decyzje władz w zakresie polityki gospodarczej i opisz ich skutki.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Komunikaty sowieckiej agencji prasowej TASS i Polskiej Agencji Prasowej Polpress z 7 maja 1945 r. o aresztowaniu szesnastu (fragmenty)

Moskwa: Ostatnio niektóre dzienniki angielskie rozpowszechniają najrozmaitsze pogłoski o rzekomym „zniknięciu" z Polski niektórych polskich działaczy politycznych. […] agencja TASS jest upoważniona do zakomunikowania, że pogłoski te nie odpowiadają prawdzie. Sprawa przedstawia się następująco: wymieniona przez prasę angielską grupa Polaków składa się nie z 15, lecz 16 osób. Na czele tej grupy stoi znany generał [Leopold] Okulicki […]. Grupa generała Okulickiego, a przede wszystkim sam gen. Okulicki, oskarżeni są o przygotowywanie i dokonanie na tyłach Armii Czerwonej aktów dywersyjnych, ofiarą których padło ponad 100 oficerów i żołnierzy Armii Czerwonej. Ta grupa, składająca się z 16 osób, nie „zniknęła", lecz została aresztowana przez radzieckie władze wojskowe i znajduje się w Moskwie, gdzie odbywa się śledztwo. Grupa ta jest oskarżona o posiadanie radiowych stacji nadawczych na tyłach wojsk radzieckich[,] co jest prawnie zabronione. Wszystkie te osoby, lub niektóre z nich – zależnie od wyników śledztwa – zostaną postawione przed sąd. […]

Warszawa: W związku z komunikatem agencji TASS o aresztowaniu w Polsce 16 osób z Okulickim na czele przez wojskowe władze radzieckie, agencja Polpress upoważniona jest do stwierdzenia, że w myśl umowy o stosunkach między głównym dowództwem radzieckim a administracją polską z dnia 26 lipca 1944 r. wojskowe władze radzieckie upoważnione są dokonywać w strefie przyfrontowej aresztowań osób, które dopuszczają się przestępstw wobec sojuszniczych wojsk radzieckich na tyłach frontu.

Opinia publiczna w Polsce z oburzeniem dowiedziała się o wyczynach Okulickiego i jego wspólników, którzy oskarżeni są o to, że organizowali akcję dywersyjną, wymierzoną przeciwko Armii Czerwonej. Ponieważ zbrodnicza działalność Okulickiego i jego wspólników godziła równocześnie w byt odrodzonego Państwa Polskiego, co stanowi zdradę Narodu, Rząd Tymczasowy zastrzega sobie prawo żądania przekazania Okulickiego i jego wspólników w ręce władz polskich, aby stanęli również przed sądem Rzeczypospolitej.

„Życie Warszawy", 7 maja 1945 r., s. 4.

1. Policz, ile czasu minęło od aresztowania przywódców Polskiego Państwa Podziemnego do czasu oficjalnego ogłoszenia tego faktu. O czym to świadczy?
2. Jak myślisz, dlaczego nie podano, gdzie aresztowano szesnastu i w jaki sposób znaleźli się oni w Moskwie?
3. Wyjaśnij, o co Sowieci oskarżali aresztowanych.
4. Odszukaj fragment, w którym jest mowa o polskiej opinii publicznej. Wyjaśnij, jaką manipulację w nim zastosowano.

KALENDARIUM

wrzesień 1944	dekret PKWN o reformie rolnej
marzec 1945	aresztowanie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego
czerwiec 1945	proces szesnastu w Moskwie; utworzenie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej
lipiec 1945	samorozwiązanie Rady Jedności Narodowej, kres Polskiego Państwa Podziemnego; obława augustowska
czerwiec 1946	referendum ludowe
styczeń 1947	wybory do Sejmu Ustawodawczego
1947–1948	tzw. bitwa o handel
grudzień 1948	powstanie PZPR

17 Niepodległościowe podziemie zbrojne

- Zbrojny opór
- WiN, NSZ i NZW
- Losy żołnierzy wyklętych

Podziemie niepodległościowe

Dowódca AK – gen. Leopold Okulicki – **w styczniu 1945 r.** rozwiązał **Armię Krajową**. Była to m.in. próba obrony żołnierzy AK przed represjami ze strony NKWD i UB. PKWN już w sierpniu 1944 r. wydał zakaz działania tajnych organizacji na terytorium, które kontrolował.

Mimo likwidacji AK działalność podziemną wciąż prowadziło tysiące jej dawnych żołnierzy, utrzymujących konspiracyjne struktury. W lasach działały liczne oddziały partyzanckie, obawiające się rozbrojenia i aresztowania. W nowych warunkach walkę o niepodległość miała kontynuować nowa podziemna **organizacja „NIE”** (Niepodległość). „NIE” została rozwiązana po aresztowaniu jej dowódców przez NKWD: najpierw gen. **Augusta Fieldorfa ps. „Nil”**, a następnie – gen. **Okulickiego**. W jej miejsce powołano **Delegaturę Sił Zbrojnych na Kraj**.

Do połowy 1945 r. koncentrowano się na ochronie ludności przed rabunkami i zbrodniami Armii Czerwonej, NKWD i miejscowej bezpieki. Czekano też na rozstrzygnięcie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. W sierpniu 1945 r. DSZ rozwiązano (po powołaniu TRJN i samorozwiązaniu PPP). Władze komunistyczne **2 sierpnia 1945 r. ogłosiły amnestię** i zachęcały żołnierzy podziemia niepodległościowego do ujawnienia się. Obiecano im, że po oddaniu broni będą mogli wrócić do domu i rozpocząć normalne życie. Władze powołały do życia Centralną Komisję Likwidacyjną AK, na której czele postawiono płk. **Jana Mazurkiewicza ps. „Radosław”** – bohatera powstania warszawskiego, wypuszczonego z więzienia. Namawiał on do złożenia broni i ujawnienia się. W rezultacie 30 tys. żołnierzy podziemia zdecydowało się skorzystać z zaproponowanej możliwości. Jednak nie zawsze władze dotrzymywały danego słowa – ujawniający się żołnierze byli inwigilowani, a zdarzało się, że trafiali do więzienia.

Zrzeszenie WiN

We wrześniu 1945 r. założono **Ruch Oporu bez Wojny i Dywersji „Wolność i Niezawisłość”** (zwany w skrócie **Zrzeszeniem „WiN”**). Choć była to organizacja konspiracyjna, to miała przygotowywać się do zapowiedzianych wyborów, ułatwiać wychodzenie z konspiracji oddziałów podległych dawniej DSZ, dokumentować zbrodnie komunistycznej władzy. Na czele WiN stanął płk Jan Rzepecki, który już w listopadzie 1945 r. został aresztowany. W sumie w ciągu dwóch lat do więzień trafiło pięciu kolejnych prezesów WiN.

Represje sprawiły, że mimo wcześniejszych planów udział w oficjalnym życiu politycznym organizacji wywodzącej się z AK okazał się niemożliwy. Dodatkowo sytuacja międzynarodowa zaczęła się zmieniać. W marcu 1946 r. Churchill publicznie powiedział o żelaznej kurtynie, która przecięła Europę. Wskazał także na Związek Sowiecki jako na państwo totalitarne. Dawało to wielu Polakom nadzieję na rychłą wojnę państw zachodnich z ZSRS i na wyzwolenie ziem polskich. WiN stawiał sobie za cel walkę z władzami komunistycznymi, dlatego skoncentrował się na budowie struktur konspiracyjnych i oddziałów partyzanckich. Do najbardziej znanych dowódców oddziałów WiN-owskich należeli m.in. mjr **Marian Bernaciak ps. „Orlik”**, mjr **Hieronim Dekutowski ps. „Zapora”** czy kpt. **Zdzisław Broński ps. „Uskok”**.

Żołnierze ze zgrupowania oddziałów AK / DSZ / WiN dowodzonego przez mjr. Hieronima Dekutowskiego ps. „Zapora", sierpień 1946 r.

? Poszukaj informacji o działalności i losach „Zapory".

Żołnierz podziemia niepodległościowego (rysunek współczesny). Oddziały podziemia starały się funkcjonować jak regularna, zdyscyplinowana armia. Dlatego też, w miarę możliwości, większość żołnierzy używała mundurów, w tym zdobytych na żołnierzach LWP. **(1)** Na czapkach umieszczano przedwojenny wzór orła z koroną. **(2)** Wielu żołnierzy na lewej piersi nosiło ryngrafy z wizerunkiem Matki Boskiej. **(3)** Do walki wykorzystywano głównie broń zdobyczną, w tym proste w obsłudze i łatwe w konserwacji sowieckie pistolety maszynowe PPS.

Struktury obozu narodowego

Równolegle swoje struktury rozbudowywał obóz narodowy. Dla jego przedstawicieli nie do zaakceptowania była jakakolwiek współpraca z komunistami i wspierającymi ich Sowietami. Dlatego już w czasie wojny narodowcy bezwzględnie zwalczali nie tylko siły niemieckiego okupanta, lecz także oddziały partyzanckie AL. Część NSZ już w styczniu 1945 r. zawarła taktyczne porozumienie z Niemcami. Za ich zgodą **Brygada Świętokrzyska NSZ** przeszła po terytorium kontrolowanym przez Wehrmacht na południowy zachód. W ostatnich dniach wojny wystąpiła zbrojnie przeciwko oddziałom niemieckim. Wyzwoliła wówczas obóz KL-Holleischen (czytaj: holischen) w czeskim Holiszowie. Znalazła się na terenie zajętym przez armię amerykańską.

W kraju podziemie zbrojne związane ze Stronnictwem Narodowym stworzyło zbrojną konspirację pod nazwą **Narodowe Zjednoczenie Wojskowe** (**NZW**). Uformowało się ono na przełomie 1944 i 1945 r. Wśród dowódców oddziałów partyzanckich Zjednoczenia był m.in. kpt. **Henryk Flame ps. „Bartek"**.

Regionalne organizacje niepodległościowe

Wobec przerwania ogólnopolskich struktur konspiracyjnych wiele organizacji działało regionalnie. Taki charakter miało m.in. **Konspiracyjne Wojsko Polskie**, dowodzone przez kpt. **Stanisława Sojczyńskiego ps. „Warszyc”**, czy organizowana na Białostocczyźnie **Armia Krajowa Obywatelska** płk. **Władysława Liniarskiego ps. „Mścisław”**.

Różne były losy polskich żołnierzy na terenach inkorporowanych do Związku Sowieckiego. Część oddziałów przeszła na tereny Polski pojałtańskiej. Tak było m.in. z 5 Wileńską Brygadą AK, dowodzoną przez mjr. **Zygmunta Szendzielarza ps. „Łupaszka”**. Zdarzały się samodzielne inicjatywy konspiracji zbrojnej Polaków pozostałych na Kresach. Na Nowogródczyźnie walczył m.in. oddział **Anatola Radziwonika ps. „Olech”** (który poległ w walce w maju 1949 r.).

Tworzono także koła samokształceniowe, gromadzono broń, wspomagano rodziny uwięzionych, pomagano ukrywającym się. Dużą grupę tworzyły **organizacje powstające wśród uczniów szkół średnich**. Ważną rolę odgrywały podziemne drużyny harcerskie, których utworzenie było odpowiedzią na przekształcenie tradycyjnego harcerstwa w organizację wzorowaną na sowieckich pionierach.

Walka z podziemiem niepodległościowym

Na przełomie lat 1945 i 1946 dużo oddziałów partyzanckich działało na Białostocczyźnie, Lubelszczyźnie, Rzeszowszczyźnie, w Małopolsce, na Mazowszu i w Polsce centralnej, najmniej – na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Stawały one w obronie prześladowanej ludności miejscowej, odbijały z aresztów zatrzymanych towarzyszy broni oraz atakowały posterunki sowieckiej i krajowej bezpieki.

Władze komunistyczne starały się z pomocą MO, UB, Wojska Polskiego i KBW, a także NKWD **zwalczać niepodległościowe podziemie**. Zatrzymanych żołnierzy zabijano na miejscu albo organizowano im procesy sądowe. Poprzedzały je brutalne przesłuchania, podczas których aresztowani byli torturowani, czasami zabijani. Zdarzało się, że biciem zmuszano ich do składania fałszywych zeznań obciążających innych zatrzymanych. W procesach często zapadały wyroki śmierci. Represje spadały też na rodziny żołnierzy podziemia niepodległościowego. Przykładem całkowicie bezprawnego działania jest wyrok śmierci wydany na 17-letnią **Danutę Siedzikównę ps. „Inka”**. Była ona sanitariuszką w oddziale mjr. Łupaszki. Oskarżono ją o podżeganie do zabijania funkcjonariuszy MO i UB. Po krótkim procesie, który nie potwierdził oskarżeń, została skazana na karę śmierci i wkrótce rozstrzelana. W momencie śmierci nie była pełnoletnia.

Z czasem działania władz komunistycznych zaczynały przynosić skutek i opór zbrojny zaczął topnieć. Do ostatecznej rozprawy z polskim podziemiem niepodległościowym doszło po sfałszowanych wyborach parlamentarnych w styczniu 1947 r. W **lutym 1947 r. ponownie ogłoszono amnestię**. Ponad 53 tys. żołnierzy konspiracji postanowiło skorzystać z tej możliwości, ujawnić się i zakończyć swoją służbę. Bezpieka skrupulatnie przesłuchiwała ujawniających się, gromadziła szczegółowe materiały na temat ich działalności. Później niektórzy z konspiratorów zostali aresztowani i trafili do więzień.

BIOGRAM

GEN. AUGUST EMIL FIELDORF PS. „NIL”

(1895–1953)

W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej. W II RP oficer zawodowy Wojska Polskiego. W czasie okupacji niemieckiej działał w konspiracji, był m.in. komendantem Kedywu KG AK, zastępcą dowódcy AK i twórcą organizacji „NIE”. W marcu 1945 r. aresztowany pod fałszywym nazwiskiem przez NKWD, nierozpoznany, został zesłany na Syberię. Po powrocie do kraju postanowił skorzystać z amnestii 1947 r. i ujawnić swoje prawdziwe dane oraz miejsce pobytu. W 1950 r. został aresztowany przez bezpiekę, oskarżony o współpracę z Niemcami przy likwidacji konspiracji komunistycznej i skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano przez powieszenie w 1953 r. Dopiero w 1989 r. generał został zrehabilitowany.

BIOGRAM

WITOLD PILECKI

(1901–1948)

W latach 1918–1920 uczestniczył w walkach o niepodległość Polski, następnie zarządzał rodzinnym majątkiem rolnym. Po rozpoczęciu niemieckiej okupacji współorganizował w 1939 r. Tajną Armię Polską. W 1940 r. dostał się do Auschwitz, aby zdobyć informacje, co dzieje się w obozie koncentracyjnym. Wśród więźniów zorganizował konspirację, a sam przygotowywał raporty dokumentujące niemieckie ludobójstwo. Z obozu uciekł w 1943 r. i rozpoczął służbę w AK. Walczył w powstaniu warszawskim. Po jego upadku przebywał w niewoli niemieckiej, po uwolnieniu został oficerem 2 Korpusu Polskiego. Po wojnie nie pogodził się z przejęciem władzy przez komunistów i zaangażował się w konspiracyjny ruch niepodległościowy. Zbudował siatkę wywiadowczą, zbierającą informacje o sytuacji i nastrojach społecznych w kraju. W 1947 r. został aresztowany przez UB, poddany brutalnemu śledztwu i w 1948 r. skazany przez sąd na śmierć. Dopiero po 30 latach został zrehabilitowany. Dotychczas nie udało się odnaleźć miejsca, w którym komuniści ukryli jego zwłoki.

Witold Pilecki przed sądem, 1948 r.

Wśród nich był gen. **August Emil Fieldorf ps. „Nil”**. Na ujawnienie nie zdecydował się rotmistrz **Witold Pilecki**, który z polecenia gen. Andersa budował w Polsce siatkę wywiadowczą.

Zmierzch konspiracji

Po amnestii z 1947 r. pozostało w lasach mniej niż 2 tys. partyzantów. Władze przystąpiły do bezwzględnego tępienia pozostałych w ukryciu. Całkowicie rozbito WiN i powołano własne kierownictwo tej organizacji. Po aresztowaniu ppłk. **Łukasza Cieplińskiego** na czele organizacji stanęli zakonspirowani funkcjonariusze i współpracownicy UB. Pozorowali działalność niepodległościową, dzięki czemu doprowadzali do aresztowania lub śmierci podległych sobie konspiratorów.

Po roku 1947 liczba żołnierzy podziemia niepodległościowego szybko malała. Część z nich skorzystała z amnestii, część zaprzestała działalności, ale nie ujawniała się przed władzą. Ci, których komuniści nie zdekonspirowali, wracali do cywilnego życia. Inni, pod zmienionymi nazwiskami, szukali sobie miejsca na Ziemiach Zachodnich lub nielegalnie próbowali wydostać się z komunistycznej Polski.

BIOGRAM

PPŁK ŁUKASZ CIEPLIŃSKI PS. „PŁUG”

(1913–1951)

Od 1929 r. służył w Wojsku Polskim. Walczył w kampanii wrześniowej. Próbował przedostać się do Francji, lecz został aresztowany przez Niemców przy próbie przekroczenia granicy. Z więzienia uciekł i zaangażował się w działalność konspiracyjną w ramach ZWZ i AK. Od wiosny 1941 r. dowodził Inspektoratem ZWZ/AK Rzeszów. To jego podwładnym udało się przechwycić prototypy niemieckich pocisków V-1 i V-2. Po zakończeniu wojny nie złożył broni i zaangażował się w konspirację antykomunistyczną. Na początku 1947 r. stanął na czele Zrzeszenia „WiN”. Aresztowano go w listopadzie tego samego roku, po czym poddano długotrwałemu, okrutnemu śledztwu. Skazano go na karę śmierci, którą wykonano 1 marca 1951 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Żołnierze wyklęci / niezłomni

Żołnierzami wyklętymi lub żołnierzami niezłomnymi od lat 90. XX w. są nazywani partyzanci, którzy po 1944 r. walczyli z oddziałami sowieckimi i polską bezpieką. To określenie łączy szerokie i wewnętrznie zróżnicowane powojenne polskie niepodległościowe podziemie zbrojne. Słowo „wyklęci" odnosi się do próby wymazania przez władze PRL pamięci o antykomunistycznym oporze zbrojnym. Komuniści mówili o partyzantach obraźliwie „bandyci", a ich działalność przedstawiali jako niewiele znaczące działania o charakterze przestępczym. Słowo „niezłomni" odnosi się do nieugiętej postawy żołnierzy podziemia niepodległościowego w walce z sowieckim zniewoleniem. Od 2011 r. 1 marca w Polsce jest obchodzony Narodowy Dzień Pamięci „Żołnierzy Wyklętych". Datę wybrano nieprzypadkowo – tego dnia w 1951 r. wykonano wyroki śmierci na dowództwie ostatniej prawdziwej komendy Zrzeszenia „WiN", co symbolicznie zakończyło działalność tej organizacji.

Plakat propagandowy autorstwa Włodzimierza Zakrzewskiego z lutego 1945 r. „Olbrzym" to żołnierz Wojska Polskiego podległego komunistycznym władzom, „karzeł" – żołnierz AK, przeciwnik władzy komunistycznej.

? Wyjaśnij, co władze komunistyczne chciały osiągnąć przez propagowanie tego plakatu.

Walkę prowadziły wciąż nieliczne, niewielkie oddziały – np. starszy sierżant **Mieczysław Dziemieszkiewicz ps. „Rój"** zginął w 1951 r. Niepodległościowy opór zbrojny nie miał już wówczas dużego znaczenia. W konspiracji pozostawało wówczas mniej niż 450 osób, a oddziały liczyły nie więcej niż dziewięciu ludzi. Ostatniego ukrywającego się żołnierza podziemia niepodległościowego bezpieka dopadła dopiero w 1963 r. Zabito wówczas **Józefa Franczaka ps. „Laluś"**.

Bilans zbrojnego oporu

Szacuje się, że przez szeregi zbrojnej konspiracji niepodległościowej przewinęło się od **120 do 180 tys. żołnierzy**. Około połowy z nich stanowili konspiratorzy z DSZ i WiN. Na pozostałą grupę po połowie złożyli się żołnierze NZW i oddziałów lokalnych. Jednak krąg osób zaangażowanych w działalność konspiracyjną był dużo szerszy.

WARTO WIEDZIEĆ

Utrwalacze władzy ludowej

Przez dziesięciolecia zwalczanie podziemia niepodległościowego komuniści nazywali walką o utrwalenie władzy ludowej. Na ten temat pisano książki, kręcono filmy, a w całym kraju budowano dziesiątki pomników i odsłaniano niezliczone tablice ku czci „utrwalaczy". Najbardziej znany był pomnik odsłonięty w Warszawie w 1985 r. (rozebrany w 1991 r.). Choć jego oficjalna nazwa to pomnik Poległym w Służbie i Obronie Polski Ludowej (na zdjęciu – jego budowa), to mieszkańcy stolicy często zwali go ubeliskiem.

? Wyjaśnij, jaki był źródłosłów potocznej nazwy pomnika.

WARTO WIEDZIEĆ

Bezimienne groby

Komuniści nie tylko zabijali żołnierzy podziemia, lecz także pozbawiali ich prawa do grobu. Zamordowanych zakopywano w bezimiennych dołach, do których często wrzucano po kilka ciał. Dopiero w XXI w. Instytut Pamięci Narodowej rozpoczął akcję poszukiwania miejsc pochówków ofiar represji komunistycznych. Dzięki badaniom DNA możliwe stały się identyfikacja anonimowych dotychczas szczątków i godne ich pochowanie. W ten sposób odkryto miejsca pochówku m.in. Danuty Siedzikówny ps. „Inka", Zygmunta Szendzielarza ps. „Łupaszka" czy Hieronima Dekutowskiego ps. „Zapora".

Obejmował on wielokrotnie liczniejszą grupę osób wspierających żołnierzy podziemia, dostarczających im pożywienie, ukrywających, pomagających przedostać się na Zachód. Według nieprecyzyjnych danych w walce zabito ok. 8 tys. konspiratorów, a aresztowano ok. 79 tys. osób. Przynajmniej 5 tys. skazano na karę śmierci, z czego ponad połowę wyroków wykonano. Wiele osób (być może nawet 21 tys.) zmarło w więzieniach w wyniku tortur. Warto jednak pamiętać, że komuniści zrównywali żołnierzy podziemia niepodległościowego z partyzantami UPA i pospolitymi przestępcami, więc dane mogą obejmować także pewną liczbę takich osób. Straty po stronie aparatu władzy też były znaczne. Zginęło ok. 12 tys. osób z UB, MO, KBW i innych formacji mundurowych, ok. 1 tys. funkcjonariuszy NKWD i żołnierzy Armii Czerwonej oraz ok. 10 tys. cywilów – w tym działaczy komunistycznych i agentów bezpieki.

Czarne karty walki

Mimo olbrzymich trudności oddziały podziemia niepodległościowego starały się funkcjonować jak regularne, zdyscyplinowane wojsko. Jednak w latach 40. czasami dochodziło także do przekraczania zasad żołnierskiej walki. Przykładem była działalność oddziału dowodzonego przez **Romualda Rajsa ps. „Bury"** (1913–1949). Oddział wchodził w skład Narodowego Zjednoczenia Wojskowego na Podlasiu i na początku 1946 r. dopuścił się pacyfikacji wsi zamieszkałych głównie przez Białorusinów. Zabito wówczas kilkadziesiąt niewinnych osób, w tym dzieci. Wiosną 1946 r. z rąk żołnierzy por. **Józefa Kurasia ps. „Ogień"** (1915–1947) zginęło kilkunastu Żydów, którzy próbowali przez Tatry uciec z Polski. Odpowiedzialność za te zbrodnie nie powinna jednak być rozciągana na wszystkich żołnierzy podziemia niepodległościowego.

PODSUMOWANIE

W styczniu 1945 r. rozwiązano AK. W konspiracji pozostało jednak wielu żołnierzy, którzy zdecydowali się podjąć walkę przeciwko nowej władzy i Związkowi Sowieckiemu. ■ Środowiska żołnierzy wywodzących się z AK działały – kolejno – w ramach organizacji „NIE", Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj oraz Zrzeszenia „WiN". ■ Obóz narodowy stworzył Narodowe Zjednoczenie Wojskowe. ■ Władze bezwzględnie zwalczały konspirację niepodległościową – żołnierzy podziemia zabijano w walce lub aresztowano i stawiano przed sądem. Często skazywano ich na karę śmierci. Władze starały się też zniechęcić do walki – dwukrotnie ogłaszały amnestię. ■ Po 1947 r. siła podziemia zmalała, choć ostatni ukrywający się żołnierz został zabity dopiero w 1963 r.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, jak był cel działalności polskiego podziemia niepodległościowego.
2. Przedstaw formy konspiracyjnej działalności niepodległościowej.
3. Opisz metody, które aparat represji stosował w walce z podziemiem niepodległościowym.
4. Odszukaj nazwiska dwóch spośród najbardziej znanych dowódców oddziałów niepodległościowych – znajdź informacje na temat ich losów.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia Marii Hattowskiej ps. „Baba", żołnierza WiN, aresztowanej 29 czerwca 1946 r. w Białymstoku i osadzonej w Centralnym Więzieniu MBP przy ul. Rakowieckiej w Warszawie (fragmenty)

Początkowo śledztwo prowadzili bez bicia, zawsze w nocy, tylko straszyli biciem. Co dzień przebywałam w mokrej, ciemnej piwnicy ze szczurami, gdzie nie dawali mi spać, stukając kluczami w żelazne drzwi. Bić zaczęli 19 lipca. Po więziennej kolacji, gdzieś może koło 19.00 zabrali mnie na śledztwo. Zostałam wprowadzona do gabinetu płk. Różańskiego, dyrektora Departamentu Śledczego w MBP. Zobaczyłam tam ośmiu mężczyzn w mundurach oficerskich i dwóch, których nie znałam, siedzących z boku w cywilnych ubraniach. W mundurach byli Józef Różański, kpt. Adam Humer, por. Edward Zając, por. Artur Zieliński (nie bił) i jeszcze dwóch, których nazwisk nie pamiętam. Różański zaczął rozmowę bardzo grzecznie „na pani" i zaproponował, abym ujawniła. Ja odpowiedziałam, że zdradzać nikogo nie będę, a mówić mogę wyłącznie o sobie. Wówczas Różański zapytał, kto to jest „Bron" (mój komendant), więc ja znów odpowiedziałam, że już powiedziałam, że nikogo zdradzać nie będę. Wtedy Różański zerwał się i kopnął mnie tak silnie, że się przewróciłam wraz z krzesłem. Gdy się podniosłam, Różański kopał mnie w brzuch. Przy drugim kopnięciu zemdlałam i osłabłam, więc dwóch trzymało mnie pod ręce, a Różański kopał w brzuch i bił w głowę. Wtedy już po każdym kopnięciu mdlałam, ale prędko cucili, lejąc wodę na twarz. Kiedy Różański zmęczył się, a ja już leżałam na podłodze, wtedy Humer i inni zaczęli mnie bić nahajkami po całym ciele. Trwało to bardzo długo, ale ja przed aresztowaniem byłam bardzo zdrowa i silna, więc długo mogłam wytrzymać. Co jakiś czas podnosili mnie z podłogi, bo o własnych siłach już nie mogłam, i sadzali na fotelu. Humer podnosił mi głowę za włosy, a Różański pytał mnie „Będziesz mówić, ty stara k…o, czy nie?". […] Gdzieś po godzinie bicia usłyszałam, jak Humer powiedział: „Teraz w nerki więcej bić". Bił i liczył, a po 150 uderzeniach znowu powiedział: „Jeszcze 150, ale zmieńcie mnie, bo się zmęczyłem". Więc stał nade mną i liczył. Następnie dwóch z nich rozciągnęło mi nogi, a Humer bił nahajką między nogi.

Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956, red. T. Łabuszewski, IPN, Warszawa 2012, s. 267.

1. Powiedz, w jakim celu przesłuchiwano autorkę wspomnień.
2. Opisz, w jaki sposób chciano na niej wymusić zeznania.
3. Odszukaj w dostępnych źródłach, jakie były losy Józefa Różańskiego i Adama Humera.

KALENDARIUM	
styczeń 1945	rozwiązanie AK
sierpień 1945	ogłoszenie amnestii dla członków podziemia niepodległościowego; samorozwiązanie DSZ
wrzesień 1945	powstanie Zrzeszenia „WiN"
luty 1947	ogłoszenie kolejnej amnestii dla członków podziemia niepodległościowego

18 Stalinizm w Polsce

- Stalinizacja państwa
- Konstytucja PRL
- Plan sześcioletni i kolektywizacja
- System propagandy i indoktrynacja
- Prześladowanie Kościoła katolickiego

Budowa nowego ustroju

Opanowanie instytucji państwowych i zniszczenie opozycji politycznej było dla komunistów wstępem do budowy ustroju wzorowanego na ZSRS pod rządami Józefa Stalina. Okres 1949–1956 w dziejach Polski jest nazywany **stalinizmem**. Państwo stało się narzędziem realizacji zadań określonych przez partię komunistyczną. Partia i aparat bezpieczeństwa sprawowały bezpośrednią kontrolę nad instytucjami państwa i ważnymi obszarami jego działania (wojskiem, gospodarką, oświatą, nauką i kulturą).

Symbolicznym początkiem tych zmian było powołanie na stanowisko wicepremiera i ministra obrony narodowej marszałka Związku Sowieckiego – **Konstantego Rokossowskiego**. Jednocześnie mianowano go na stopień marszałka Polski. W momencie otrzymania nominacji Rokossowski dowodził wojskami sowieckimi stacjonującymi w Polsce (patrz: mapa s. 314). Otrzymał od Stalina zadanie przygotowania **Ludowego Wojska Polskiego** (**LWP**) do ewentualnej wojny z państwami zachodnimi. Rokossowski zażądał zwiększenia nakładów na przemysł zbrojeniowy, liczebnie rozbudowywał wojsko (ze 140 tys. w 1948 r. do 410 tys. w 1953 r.). W Wojsku Polskim najważniejsze stanowiska obejmowali oficerowie armii sowieckiej. Na początku lat 50. było ich ponad 700. W 1951 r. spośród 62 generałów LWP aż 48 było generałami Armii Czerwonej.

Ludowe Wojsko Polskie – nieoficjalna nazwa polskiego wojska kontrolowanego przez komunistów.

Fundamentem nowego ładu stał się **„aparat partyjny”**, czyli grupa etatowych funkcjonariuszy partii. W praktyce najważniejszą osobą w państwie był I sekretarz KC PZPR. Na terenie województwa rządził I sekretarz Komitetu Wojewódzkiego PZPR, w powiecie – I sekretarz Komitetu Powiatowego PZPR, na terenie miasta – I sekretarz Komitetu Miejskiego PZPR itd. Komórki partyjne utworzono nawet w zakładach pracy, a ich zwierzchnicy stali się najbliższymi współpracownikami dyrektorów.

Siedzibą władz PZPR był warszawski Dom Partii (tu – na zdjęciu z lat 60.).

? Zwróć uwagę na wystrój budynku – obok propagandowego hasła oraz czerwonych i biało-czerwonych flag umieszczono tam portret Lenina. Dlaczego właśnie ten portret zawisł na Domu Partii?

Partia decydowała o tym, kto mógł zostać, np. ministrem, dyrektorem szkoły czy kopalni. Taki system kontroli nad obsadą stanowisk i urzędów nazywano **systemem partyjnej nomenklatury**. Również organizacje społeczne znalazły się pod kontrolą komunistów.

Terror

W okresie stalinizmu **wzmógł się terror** wobec obywateli. Oficjalnie władze tłumaczyły to zagrożeniem napaścią ze strony państw zachodnich i koniecznością obrony przed wrogiem.

Komórki Urzędu Bezpieczeństwa znajdowały się w zakładach pracy i instytucjach państwowych. Aresztować można było każdego i skazać go na wieloletnie więzienie lub karę śmierci. Często ludzie byli aresztowani pod fikcyjnymi zarzutami. Niektórych bezprawnie przez lata przetrzymywano w celach bez wyroku. Organizowano też **procesy pokazowe**. Rozprawy przeprowadzano w salach sądowych przeznaczonych dla dużej liczby widzów i relacjonowano je przez radio i w prasie. Urzędnicy aparatu represji zmuszali oskarżonych, by przyznawali się do zmyślonych przestępstw i oskarżali osoby wskazane przez władze.

Oprócz MBP, za masowe represje wśród żołnierzy odpowiedzialny był Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego. Po 1949 r. w wojsku dokonano czystek personalnych – usuwano oficerów służących w wojsku w okresie II RP oraz rywali politycznych. Aresztowano m.in. byłego ministra obrony narodowej i Marszałka Polski – Michała Rolę-Żymierskiego, a także ośmiu komandorów marynarki wojennej. Na podstawie sfabrykowanych dowodów trzech z nich skazano na karę śmierci i stracono. Zorganizowano także pokazowy proces trzech dawnych oficerów PSZ, którzy po wojnie przeszli na stronę komunistów i wstąpili do LWP.

Z kraju ogarniętego terrorem nie można było uciec. Granice znalazły się pod ścisłym nadzorem Wojsk Ochrony Pogranicza, podporządkowanych MBP. Polakom niemal uniemożliwiono legalny wyjazd za granicę, np. w 1955 r. do krajów zachodnich prywatnie udało się wyjechać jedynie 668 osobom. Uciekinierów zatrzymanych na granicy najczęściej skazywano na dwa lata obozu pracy. Znacznie surowiej karano żołnierzy, którzy podjęli próbę ucieczki – groziła im kara śmierci.

Indoktrynacja i propaganda

Szczególny nacisk władze kraju położyły na **indoktrynację**, społeczeństwa, czyli na wpajanie mu zasad komunizmu i **propagandę**. Komuniści mieli monopol informacyjny – kontrolowali prasę, radio i kinematografię. **Cenzura** dbała, aby żadne krytyczne głosy na temat polityki władz nie pojawiły się na łamach prasy czy w radiu. Za wszystkie niepowodzenia władz obciążano „wrogów ludu", czyli „faszystów", „kapitalistów" czy „obszarników". Upowszechniono wzorowane na sowieckich formy życia publicznego – wiece poparcia, czyny społeczne, akcje samokrytyki, narady.

Ze szczególnym naciskiem prowadzono indoktrynację dzieci już od przedszkola. W 1949 r. wprowadzono w szkołach obowiązek nauki języka rosyjskiego. Rozpoczęto akcję „czyszczenia bibliotek". Usuwano z nich książki,

WARTO WIEDZIEĆ

Zbigniew Herbert.

Władysław Strzemiński.

Niepokorni twórcy

Nie wszystkich twórców udało się komunistom podporządkować. Poeta i pisarz **Zbigniew Herbert** (1924–1998) nie chciał poddać się zasadom twórczości socrealistycznej. Z tego powodu pracował m.in. jako sprzedawca w sklepie i pracownik biurowy. Do pisania wrócił w 1955 r., gdy rozpoczęło się odchodzenie od socrealizmu. W latach 70. stworzył m.in. literacką postać Pana Cogito – osoby myślącej niezależnie. Podobnie **Władysław Strzemiński** (1893–1952) – malarz i nauczyciel akademicki – nie chciał tworzyć sztuki socrealistycznej, malował abstrakcyjne obrazy. Zwolniono go za to z pracy w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Łodzi. W ostatnich latach żył w skrajnej biedzie, utrzymywał się z malowania szyldów.

Wydarzenia sportowe skupiały zainteresowania większości Polaków i wywoływały silne emocje. Władze starały się to wykorzystać w celu propagowania komunistycznej ideologii. Największą imprezą kolarską w bloku wschodnim był Wyścig Pokoju (zdjęcie z 1953 r.).

? Sprawdź, przez jakie kraje prowadziła trasa wyścigu i czy uczestniczyli w nim zawodnicy spoza bloku wschodniego.

których uczniowie nie powinni czytać, tzn. podręczniki do języka angielskiego, książki opisujące wojnę polsko-bolszewicką czy dotyczące harcerstwa. Samo harcerstwo przekształcono w organizację dla dzieci wzorowaną na sowieckim ruchu pionierskim. Starszych uczniów i studentów zapisywano do **Związku Młodzieży Polskiej** (**ZMP**) – odpowiednika sowieckiego Komsomołu. Uczniów namawiano, aby donosili władzom, jeżeli od swoich najbliższych usłyszą krytykę komunizmu. Na ekrany kin wprowadzano przede wszystkim filmy z ZSRS. Władze zakazywały słuchania zachodniej muzyki rozrywkowej (np. jazzu). Jedynym kierunkiem artystycznym uznanym przez państwo stał się **realizm socjalistyczny** (**socrealizm**).

W tym okresie ok. 2 mln ludzi opuściło wsie i małe miasteczka i przeniosło się do nowo powstających ośrodków przemysłowych. Część z nich mogła liczyć na mieszkania, atrakcyjną pracę i szeroką opiekę socjalną – czego wcześniej nie mieli szans doświadczyć. Niektórym ułatwiono naukę, nawet zdobycie wyższego wykształcenia.

Nowe święta

Komuniści zmienili kalendarz świąt państwowych. Zlikwidowano obchodzone 11 listopada Święto Niepodległości, a zastąpiono je **Świętem Odrodzenia Polski** – 22 lipca, ustanowionym na pamiątkę ogłoszenia *Manifestu* PKWN. Święto Żołnierza, obchodzone w dniu zwycięstwa Polaków nad bolszewikami w 1920 r. (15 sierpnia), zastąpił **Dzień Wojska Polskiego**, celebrowany 12 października – w rocznicę bitwy pod Lenino. Jednym z najważniejszych świąt stał się 1 Maja, czyli **Święto Pracy**. Tego dnia na wzór sowiecki w całym kraju organizowano uroczyste pochody.

Statusu państwowego święta nie miała **rocznica rewolucji bolszewickiej** z 1917 r. Mimo to w szkołach i zakładach pracy organizowano uroczystości na cześć Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej.

Boże Narodzenie i Wielkanoc pozostały dniami wolnymi, jednak oficjalnie mówiono o nieokreślonych „świętach" bez przywoływania konkretnych nazw.

Architektura socrealistyczna charakteryzowała się monumentalną skalą i nawiązywała do stylów historycznych: renesansu i klasycyzmu.

Symbolem polskiego socrealizmu stał się **Pałac Kultury i Nauki**, wzniesiony w centrum Warszawy w latach 1952–1955 jako dar narodów Związku Sowieckiego dla narodu polskiego. W latach 1953–1956 nosił imię Józefa Stalina.

Budynek Uniwersytetu Państwowego w Moskwie to jeden z siedmiu reprezentacyjnych wieżowców wybudowanych w stolicy Związku Sowieckiego na polecenie Stalina na przełomie lat 40. i 50.

? Budynek wzniesiony w Warszawie bywa nazywany bratem moskiewskich wieżowców. Wyjaśnij – dlaczego.

? Wskaż najbardziej charakterystyczne cechy obu budynków. Do jakich znanych budowli są one podobne?

Pochód pierwszomajowy w Łodzi w 1952 r. Jednym z najważniejszych świąt państwowych stał się 1 Maja, czyli **Święto Pracy**. Udział w pochodach był pozornie dobrowolny, jednak w rzeczywistości naciskano i na dorosłych, i na dzieci, aby zapewnić jak najwyższą frekwencję.

Komunistyczna gospodarka

Program gospodarczy na lata 1950–1955, zwany **planem sześcioletnim**, zakładał, że podstawą gospodarki miał być przemysł ciężki produkujący dla wojska – dlatego najważniejszą inwestycją stała się wówczas Huta im. Lenina pod Krakowem. Oprócz samego zakładu powstało tam dla jego pracowników nowe, socjalistyczne miasto, w którym władze nie pozwoliły zbudować kościoła.

W ramach planu sześcioletniego zakładano zrealizowanie 1425 wielkich obiektów przemysłowych oraz setek mniejszych inwestycji. Ich koszt był olbrzymi, a władze musiały znaleźć potrzebne środki. Zaczęto więc ograniczać dostawy towarów do sklepów. Aby zapobiec masowemu wykupywaniu towarów, władze postanowiły pozbawić Polaków części oszczędności. Na przełomie października i listopada 1950 r. wprowadzono do obiegu **nowe pieniądze**.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Elektryfikacja

Jednym z ważnych przedsięwzięć modernizacyjnych, jakie podjęto w czasie planu sześcioletniego, był program powszechnej elektryfikacji wsi. Choć energia elektryczna do mieszkańców miast docierała już od przełomu XIX i XX w., to wieś była niemal całkowicie pozbawiona tego cywilizacyjnego udogodnienia. W 1938 r. jedynie 1,8 % gospodarstw rolnych korzystało z prądu elektrycznego. W roku 1950 bez prądu pozostawało 81 % domów na polskich wsiach – przede wszystkim na wschodzie i w centrum kraju. W latach 50. i 60. prowadzono intensywną akcję elektryfikacji, skończono ją dopiero w końcu lat 70.

Jednocześnie unieważniono te, które obowiązywały dotychczas. Obywatele mogli wymieniać stare pieniądze na nowe, jednak na bardzo niekorzystnych warunkach: na tej operacji tracili ok. ⅔ oszczędności, które przechowywali w domu. Dodatkowo jesienią 1951 r. wprowadzono przejściowo **kartki żywnościowe**. Dla najważniejszych funkcjonariuszy aparatu partyjnego i państwowego zorganizowano specjalne sklepy z dobrym zaopatrzeniem. Te punkty nazywano **sklepami za żółtymi firankami**, ponieważ ich witryny były szczelnie zasłonięte przed wzrokiem osób nieuprawnionych.

Władze zmuszały też obywateli do wykonywania dodatkowej, nieodpłatnej pracy w tzw. czynie społecznym lub do uczestnictwa we **współzawodnictwie pracy**. Polegało ono na wykonywaniu swoich zadań szybciej i bardziej wydajnie, niż przewidywała norma, bez dodatkowego wynagrodzenia. Zwycięzcy takiego współzawodnictwa otrzymywali nagrody oraz tytuł przodownika pracy. Wszystko to odbywało się pod hasłami sławiącymi ustrój komunistyczny i było traktowane jako jego popieranie.

W Polsce rozpoczęto proces **kolektywizacji rolnictwa**. Komuniści zmuszali chłopów, aby tworzyli wspólne gospodarstwa rolne, tzw. **spółdzielnie produkcyjne**. Była to polska odmiana sowieckich kołchozów. Rolników nakłaniano do oddawania spółdzielniom ziemi, zwierząt i narzędzi. Mieli oni wspólnie pracować w jednym, dużym gospodarstwie. W ten sposób władze chciały przejąć kontrolę nad produkcją i dystrybucją żywności. Wrogów kolektywizacji nazywano **kułakami**. Zwalczano ich różnymi metodami – zastraszano, prześladowano, atakowano za pośrednictwem propagandy. Mimo bardzo brutalnych działań wobec chłopów udało się skolektywizować jedynie ok. 10 % ziemi uprawnej.

Polska była jedynym krajem w bloku wschodnim, w którym kolektywizacja rolnictwa **zakończyła się porażką**. W 1956 r. władze przestały zmuszać rolników do wstępowania do spółdzielni produkcyjnych. W rezultacie ok. 75 % ziemi uprawnej w PRL znajdowało się w rękach prywatnych.

Konstytucja PRL

W ósmą rocznicę opublikowania *Manifestu* PKWN, **22 lipca 1952 r.**, Sejm uchwalił nową **konstytucję**. Jej projekt wcześniej przetłumaczono na język rosyjski i przedstawiono Stalinowi. Wprowadził on osobiście poprawki do tekstu i całość zaakceptował.

Konstytucja wprowadzała nową nazwę państwa – **Polska Rzeczpospolita Ludowa** (**PRL**). Herbem był orzeł bez korony. Ustrój Polski został określony w konstytucji jako „demokracja ludowa", w której władza należała do „ludu pracującego miast i wsi". Najwyższym organem władzy państwowej był jednoizbowy Sejm, faktycznie podporządkowany woli PZPR.

WARTO WIEDZIEĆ

Zagraniczne audycje radiowe dla Polaków

Po wojnie kilka zachodnich stacji radiowych nadawało audycje w języku polskim. Wszystkie one miały zdecydowanie antykomunistyczne nastawienie. Programy nadawało m.in. Radio BBC z Londynu, Radio Madryt, Głos Ameryki z Waszyngtonu. Od maja 1952 r. z Monachium nadawała Rozgłośnia Polska Radia Wolna Europa, która szybko stała się najważniejszą polskojęzyczną stacją radiową nadającą z Zachodu. Przez ćwierć wieku kierował nią Jan Nowak-Jeziorański. W RWE można było usłyszeć bieżące informacje – także potajemnie dostarczane z Polski, jak również audycje historyczne czy komunikaty władz polskich na uchodźstwie. Władze komunistyczne uruchomiły sieć radiowych zagłuszarek, które miały uniemożliwić Polakom słuchanie tych audycji.

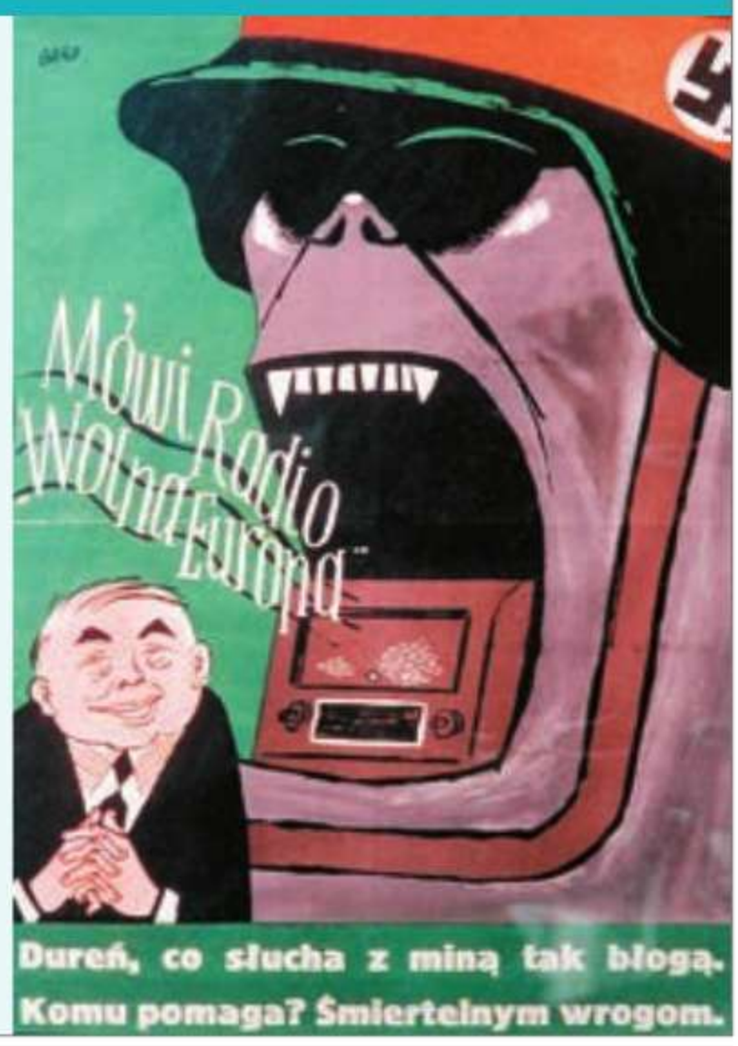

Plakat propagandowy z 1954 r., autorstwa Piotra Łabużka.

? Powiedz, do kogo autor porównał dziennikarzy stacji radiowej w Monachium. Jakie symbole pojawiły się na plakacie?

BIOGRAM

KARD. STEFAN WYSZYŃSKI

(1901–1981)

W latach wojny był kapelanem AK. W czasie powstania warszawskiego w stopniu podporucznika pełnił posługę w Grupie „Kampinos". W 1946 r. został mianowany biskupem lubelskim. W latach 1948–1981 arcybiskup gnieźnieński i warszawski, prymas Polski. W latach 1953–1956 był więziony przez komunistów. W stosunku do władz prowadził bardzo rozważną politykę, ponieważ nie chciał dopuścić do niepotrzebnego przelewu krwi. Z jednej strony – był gotowy do daleko idących kompromisów. W 1950 r. zawarł z rządem porozumienie, w którym Episkopat akceptował najważniejsze kierunki polityki państwa. Jednocześnie uzyskał od władz obietnicę, że Kościół będzie mógł swobodnie działać. Z drugiej jednak strony – Wyszyński nie był zwolennikiem kompromisu za wszelką cenę. Miał duży autorytet wśród Polaków, nawet tych niezwiązanych z Kościołem katolickim. W 2021 r. został ogłoszony błogosławionym.

W wyborach listy kandydatów były układane i zatwierdzane przez odpowiednie organy partii. Zlikwidowano urząd prezydenta, którego zadania przejęła kilkunastoosobowa, wybierana przez Sejm, **Rada Państwa**. W praktyce nie miała ona żadnego znaczenia, ponieważ faktyczna władza i tak leżała w rękach kierownictwa PZPR. Konstytucja gwarantowała obywatelom Polski prawa i wolności obywatelskie, ale żaden Polak w komunistycznym kraju nie mógł liczyć na ich realizację.

Prześladowania Kościoła katolickiego

Po II wojnie światowej Polska stała się krajem, w którym ponad 90 % obywateli było wiernymi Kościoła katolickiego. Żydów wymordowali Niemcy, prawosławni i unici w większości pozostali za nową wschodnią granicą. Niemcy, w większości protestanci, zostali wysiedleni przez komunistyczne władze. Jednak kształtowanie nowego społeczeństwa socjalistycznego wymagało ograniczenia wpływów Kościoła katolickiego.

Władze posługiwały się propagandą wymierzoną przeciw Kościołowi, np. oskarżały hierarchów o sprzyjanie niemieckim politykom, którzy żądali rewizji polskiej granicy zachodniej. Jednocześnie komuniści starali się rozbić Kościół od środka. Aktywne w tym było **Stowarzyszenie „PAX"**, utworzone w 1947 r. Chociaż deklarowało się jako organizacja katolicka, w rzeczywistości ściśle współpracowało z władzą. Do PAX należał ruch „księży patriotów" – czyli duchownych współpracujących z władzą.

Aparat bezpieczeństwa prześladował duchowieństwo oraz instytucje kościelne. Do aresztów i więzień trafiali księża i zakonnice. Ofiarą walki z Kościołem stał się **prymas Stefan Wyszyński**. Gdy w 1953 r. potępił dążenia władz do przejęcia kontroli nad obsadzaniem kościelnych urzędów, a później – skazanie biskupa Czesława Kaczmarka na karę więzienia, rząd podjął uchwałę o zakazie pełnienia przez prymasa funkcji kościelnych i o jego izolacji. Prymas pod nadzorem UB był internowany przez trzy lata.

KALENDARIUM

1949	początek stalinizmu w Polsce
1950–1955	plan sześcioletni
1952	konstytucja PRL
1953	internowanie prymasa Stefana Wyszyńskiego

PODSUMOWANIE

Po rozprawie z opozycją polityczną i stłumieniu podziemia niepodległościowego komuniści rozpoczęli wprowadzanie sowieckiego modelu ustrojowego. Lata 1949–1956 nazywane są okresem stalinizmu. ■ Fundamentem nowego ładu stał się aparat PZPR. ■ W 1949 r. kontrolę nad polskim wojskiem objął marszałek sowiecki – Konstanty Rokossowski. ■ Rozbudowano aparat represji, a za pomocą wszechobecnej propagandy indoktrynowano społeczeństwo. ■ Podporządkowano władzy gospodarkę. Rozpoczęto rozbudowę przemysłu ciężkiego, a rolników zmuszano do kolektywizacji. ■ W 1952 r. uchwalono konstytucję, państwo zaczęto nazywać Polską Rzecząpospolitą Ludową (PRL). ■ W 1. połowie lat 50. nasiliły się prześladowania Kościoła katolickiego. W 1953 r. internowano prymasa Stefana Wyszyńskiego.

POLECENIA

1. Wymień elementy polityki wewnętrznej polskich władz , które były wzorowane na rozwiązaniach istniejących w ZSRS.
2. Opisz, jakimi sposobami władze starały się podporządkować sobie społeczeństwo.
3. Wskaż, jaką rolę w polityce partii odgrywała propaganda.
4. Wyjaśnij, na czym polegało w Polsce podporządkowanie władzy gospodarki.
5. Opisz stosunek władz komunistycznych do Kościoła katolickiego.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt oskarżenia wobec Karola R., lat 48, pracownika umysłowego (fragment)

W dniu 14 listopada 1952 r. przez organa bezpieczeństwa publicznego w Bydgoszczy zatrzymany został Karol R., jako podejrzany o rozpowszechnianie szeptanej propagandy, godzącej w ustrój Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej. W toku przeprowadzonego w tej sprawie śledztwa ustalono, że na przestrzeni 1950–1952 r. Karol R., wskazując swój wrogi stosunek do obecnego rządu w Polsce, niejednokrotnie rozpowszechniał wśród swoich znajomych fałszywe wiadomości, przy czym wypowiadał się w sposób zdecydowanie wrogi o ustroju Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej i zaprzyjaźnionego z nami Związku Radzieckiego. Wiosną 1950 r. Karol R. […] poddawał w wątpliwości słuszność […] rządów Polski Ludowej. Latem 1952 r. […] przedstawiał w niewłaściwym świetle gospodarkę narodową Państwa Polskiego, twierdząc, jakoby czasowe braki niektórych artykułów spożywczych w kraju wynikały na skutek rzekomo niekorzystnych transakcji handlowych zawartych pomiędzy Polską a Związkiem Radzieckim i krajami Demokracji Ludowej.

Szeptane procesy. Z działalności Komisji Specjalnej 1945–1954, Warszawa 2005, s. 113–114.

1. Na podstawie tekstu scharakteryzuj, co władze uznawały za szeptaną propagandę.
2. Czym władze tłumaczyły postępowanie oskarżonego?
3. Wyjaśnij, dlaczego w dokumencie używano określeń „czasowe braki niektórych artykułów” i „rzekomo niekorzystne transakcje”.

Propaganda w stalinowskiej Polsce

Władze starały się wszelkimi dostępnymi środkami wpoić społeczeństwu obce mu zasady ideologii komunistycznej. Indoktrynacji służyły środki masowego przekazu, system oświaty, kultura i sztuka. Wszechobecna była propaganda, wykorzystująca hasła oparte na manipulacji, półprawdach lub kłamstwach. Środki przekazu były pełne materiałów wychwalających sukcesy ZSRS i krajów satelickich, a w złym świetle przedstawiających kraje Zachodu, zwłaszcza Stany Zjednoczone, oskarżane o imperializm.

Sztuka podporządkowana regułom socrealizmu stała się jednym z narzędzi budowania nowej rzeczywistości. Na zdjęciu scena z filmu *Przygoda na Mariensztacie* z 1953 r. Komedia w reżyserii Leonarda Buczkowskiego to wyidealizowana opowieść o miłości dwojga młodych murarzy pracujących przy odbudowie Warszawy i o współzawodnictwie pracy.

Plakat Tadeusza Trepkowskiego z 1953 r. Pojęcie wroga było kluczowe dla języka propagandy. Po zlikwidowaniu opozycji politycznej za wroga państwa lub narodu mógł zostać uznany każdy, kto był niewygodny dla władzy.

Plakat propagandowy odnoszący się do amerykańskiego wsparcia dla powstającej RFN. Bankierzy z Wall Street za pomocą olbrzymich środków finansowych „reanimują trupa" Wehrmachtu, a amerykański oficer uzgadnia z niemieckim partnerem szczegóły agresji. Zdecydowanie sprzeciwia się temu robotnik wznoszący mur, na którym umieszczone jest słowo „pokój" w różnych językach.

Dziennik „Trybuna Ludu", organ prasowy PZPR wydawany w dużym nakładzie w latach 1948–1990, był jednym z głównych kanałów propagandy. Na jego łamach ogłaszano decyzje partii i przedstawiano oficjalne stanowisko wobec wydarzeń w kraju i na świecie. Z treściami publikowanymi w „Trybunie" nie mogły polemizować inne media.

Trybuna Ludu

Nieśmiertelne imię Stalina zawsze będzie żyć w sercach narodu polskiego i całej postępowej ludzkości

Naród polski składa hołd pamięci Wielkiego Stalina

UCHWAŁA

Traktorzystka jest ubrana w strój **ZMP** – zieloną koszulę i czerwony krawat, ma też odznakę organizacyjną.

Traktory i **maszyny rolnicze** były wówczas symbolem nowoczesności. Na plakacie widać ich kilka. Oznacza to, że pracują wspólnie na ziemi należącej do rolniczej spółdzielni produkcyjnej – tak miała wyglądać „socjalistyczna wieś polska".

Traktorem kieruje młoda **dziewczyna** – to symbol przemian społecznych, ponieważ zajęcia tego typu były tradycyjnie domeną mężczyzn.

W tle widać **słupy elektryczne** – kolejny symbol zmian cywilizacyjnych.

Plakat przedstawia **żniwa** – wspólna „socjalistyczna" praca daje więc efekt, zapewnia dobrobyt.

Jeżeli władze nie potrafiły poradzić sobie z jakimś problemem, zrzucały winę na domniemanych wrogów.
Tak było ze stonką, która zaatakowała uprawy ziemniaka. Propaganda tłumaczyła, że pasożyty są zrzucane z samolotów przez Amerykanów, którzy chcą zaszkodzić gospodarce obozu socjalistycznego.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Wyjaśnij, dlaczego propaganda komunistyczna wykorzystywała chętnie ulotki, afisze, plakaty, transparenty. Do kogo miały one dotrzeć?
2. Omów wpływ, jaki propaganda wywierała na kształtowanie poglądów i postaw społeczeństwa. Czy byłby on inny, gdyby ludzie mieli dostęp do rzetelnej informacji?
3. Sprawdź, jaką nazwę nosiły Katowice w latach 1953–1956. Wyjaśnij, czemu miała służyć zmiana nazwy miasta.

POLSKA I ŚWIAT PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

BILANS WOJNY

Wojna pochłonęła do **60 mln** ludzi. Wśród ofiar przeważali cywile. W jej wyniku doszło do głębokich zmian politycznych w Europie i na świecie. ZSRS poniósł ogromne straty, ale wyszedł z wojny jako zwycięzca. Poszerzył swoje wpływy polityczne na Europę Środkowo-Wschodnią i na południe kontynentu. Stał się drugim – obok Stanów Zjednoczonych – światowym mocarstwem. Wojna doprowadziła do osłabienia pozycji tradycyjnych mocarstw kolonialnych: Wielkiej Brytanii i Francji.

Wszystkie kraje biorące udział w wojnie, poza Stanami Zjednoczonymi, wyszły z niej ze zrujnowaną i zadłużoną gospodarką. Tysiące miejscowości, w tym wielkie miasta, leżało w gruzach. Zniszczona została infrastruktura – linie kolejowe, mosty, porty.

Po wojnie przez Europę przelała się **fala migracji**: do domów wracali jeńcy wojenni, więźniowie obozów koncentracyjnych, robotnicy przymusowi, ocaleni z Holokaustu i osoby przesiedlane z terytoriów przyznanych innym państwom.

W **1947 r.** w Paryżu podpisano **traktaty pokojowe** z sojusznikami nazistowskich Niemiec: Włochami, Finlandią, Rumunią, Bułgarią i Węgrami. Z powodu różnic między mocarstwami zwycięskimi nie podpisano pokoju z Niemcami.

ONZ

W 1945 r. powstała **Organizacja Narodów Zjednoczonych**. Miała ona stać na straży międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, promować prawa człowieka i pomagać rozwiązywać problemy całej ludzkości.

POLSKA

- ▼ **styczeń 1945** – rozwiązanie AK
- ▼ **1945–1949** – akcje repatriacyjne i przesiedleńcze ludności polskiej
- ▼ **czerwiec 1945** – proces szesnastu; utworzenie TRJN
- ▼ **lipiec 1945** – samorozwiązanie RJN, kres PPP; obława augustowska

- ▼ **wrzesień 1945** – powstanie Zrzeszenia „WiN”

- ▼ **czerwiec 1946** – referendum ludowe

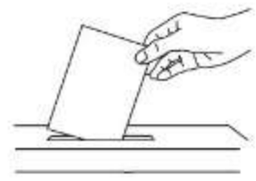

- ▼ **styczeń 1947** – wybory do Sejmu Ustawodawczego; początek akcji „Wisła”
- ▼ **1947–1948** – tzw. bitwa o handel
- **grudzień 1948** – powstanie PZPR ▼

ŚWIAT

- ▼ **czerwiec 1945** – *Karta Narodów Zjednoczonych*
- ▼ **październik 1945** – powstanie ONZ

- ▼ **1946–1948** – przejęcie władzy przez komunistów w krajach bloku wschodniego

- ▼ **1947** – sformułowanie doktryny Trumana; ogłoszenie planu Marshalla

- ▼ **1948** – *Powszechna deklaracja praw człowieka*
- ▼ **czerwiec 1948–maj 1949** – blokada Berlina
- ▼ **1949** – utworzenie RWPG, NATO, RFN i NRD

XX

1945 r. 1946 r. 1947 r. 1948 r. 1949 r. 1950 r.

Głównym organem ONZ jest **Rada Bezpieczeństwa**, w której skład wchodzi pięciu stałych członków (Stany Zjednoczone, ZSRS, Chiny, Wielka Brytania i Francja) oraz dziesięciu niestałych. Delegaci wszystkich państw członkowskich zasiadają w **Zgromadzeniu Ogólnym ONZ**. Sprawami społecznymi, gospodarczymi i kulturalnymi zajmuje się **Rada Gospodarczo-Społeczna**. Organem sądowym ONZ jest **Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości**. Ważnym elementem działalności ONZ są misje pokojowe, czyli operacje sił zbrojnych państw członkowskich, mające zapewnić respektowanie zawieszenia broni na obszarach objętych konfliktami zbrojnymi.

ZIMNA WOJNA I PODZIAŁ NIEMIEC

Po zakończeniu II wojny światowej doszło do wybuchu **zimnej wojny**, czyli rywalizacji między ZSRS a Stanami Zjednoczonymi. Jej główną przyczyną było dążenie Związku Sowieckiego do ekspansji i poszerzenia wpływów komunistycznych w świecie. ZSRS podporządkował sobie Bułgarię, Rumunię, Węgry, Polskę, Czechosłowację, Albanię, Jugosławię (ta ostatnia w 1948 r. zerwała współpracę ze Stalinem). W państwach bloku wschodniego władzę przejęli komuniści i wprowadzili ustrój wzorowany na sowieckim. Charakteryzował się on rządami partii komunistycznej, likwidacją demokracji parlamentarnej, prześladowaniem opozycji, nacjonalizacją przemysłu i handlu, kolektywizacją rolnictwa, kontrolowaniem społeczeństwa, promowaniem kultu Stalina, walką z religią.

W 1947 r. amerykański prezydent Harry Truman ogłosił **doktrynę powstrzymywania komunizmu**. W tym samym roku Amerykanie rozpoczęli realizację **planu Marshalla**, czyli programu pomocy finansowej i materiałowej dla państw dotkniętych wojną. Państwa bloku wschodniego, pod naciskiem ZSRS, nie zgodziły się na przyjęcie amerykańskiej pomocy.

W 1949 r. Stany Zjednoczone wraz z innymi państwami Zachodu powołały do życia **Sojusz Północnoatlantycki** (**NATO**), a w 1955 r. ZSRS i jego państwa satelickie – **Układ Warszawski**. Oba sojusze prowadziły wyścig zbrojeń.

W 1948 r. Sowieci zablokowali dostęp drogą lądową do zachodnich stref Berlina (blokada Berlina). Stalin liczył, że dzięki temu alianci zachodni wycofają się z miasta.

▼ **1950–1955** – plan sześcioletni

▼ **1950–1953** – wojna w Korei

▼ **1952** – konstytucja PRL

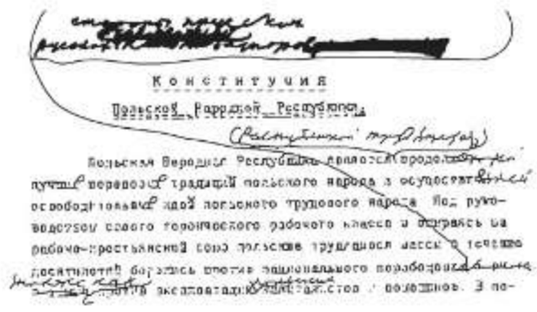
КОНСТИТУЦИЯ

1953 – internowanie prymasa Stefana Wyszyńskiego ▼

▼ **1952** – powstanie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (patrz: s. 221)

1955 – powstanie Układu Warszawskiego ▼

XX

1950 r. 1951 r. 1952 r. 1953 r. 1954 r. 1955 r.

W ten sposób chciał przejąć kontrolę nad całością stolicy Niemiec. Całe zaopatrzenie do tej części miasta przez prawie rok dostarczano drogą lotniczą (most powietrzny), aż do rezygnacji Stalina z blokady. W 1949 r. powstały **dwa państwa niemieckie**: demokratyczna **Republika Federalna Niemiec** (**RFN**), związana sojuszem ze Stanami Zjednoczonymi, oraz komunistyczna, podległa ZSRS, **Niemiecka Republika Demokratyczna** (**NRD**). Pierwszym kanclerzem (szefem rządu) RFN został Konrad Adenauer.

WOJNA W KOREI

W latach **1950–1953** trwała wojna domowa w Korei. Wywołała ją napaść komunistycznej Korei Północnej na proamerykańską Koreę Południową. Na pomoc Korei Południowej przyszły państwa ONZ, w tym Stany Zjednoczone, a Korei Północnej – komunistyczne Chiny. Działania wojenne zakończyły się rozejmem podpisanym po śmieci Stalina, w marcu 1953 r. Formalny pokój nie został podpisany do dziś.

POWOJENNA POLSKA

W wyniku decyzji wielkiej trójki **zmieniły się granice Polski**. Jej terytorium stalo się mniejsze o ok. 20 % od stanu z 1939 r. Związek Sowiecki zagarnął ziemie na wschód od linii Curzona, tym samym odciął od kraju ważne ośrodki nauki i kultury: Wilno i Lwów. Do Polski przyłączono dawne ziemie niemieckie położone na wschód od linii Odry i Nysy Łużyckiej, w tym część Prus Wschodnich. Na południu przywrócono przebieg granicy z Czechosłowacją według stanu z 1938 r. Zmiana granic pociągnęła za sobą **migrację ludności**. Z przyłączonych terenów wysiedlono Niemców, a z terenów wschodnich – Ukraińców. Część Polaków z terenów zaanektowanych przez ZSRS zdecydowała się na przesiedlenie na dawne ziemie niemieckie. Do kraju wracali też Polacy z ZSRS oraz niektórzy z Zachodu. Nie wszyscy zdecydowali się wrócić do kraju rządzonego przez komunistów – część wolała pozostać na emigracji na Zachodzie. Trwały też migracje wewnątrz kraju – m.in. władze przesiedliły Ukraińców z południa na zachód i północ Polski. Polska stała się krajem niemal jednonarodowym. Kraj był zrujnowany, jednak społeczeństwo szybko przystąpiło do jego odbudowy.

PRZEJĘCIE WŁADZY PRZEZ KOMUNISTÓW

Postanowienia wielkiej trójki z Jałty otworzyły kolejny etap przejmowania przez PPR niepodzielnej władzy nad Polską. Ułatwiał to **rozbudowany aparat represji**. W czerwcu 1945 r. PPR skłoniła Stanisława Mikołajczyka do wejścia w skład TRJN. Jednocześnie uznanie międzynarodowe utracił rząd RP na uchodźstwie w Londynie. W tym samym czasie Związek Sowiecki przeprowadził pokazowy **proces szesnastu** przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, aresztowanych w marcu 1945 r.

PPR obawiała się wyborów parlamentarnych, dlatego najpierw, zamiast nich, zorganizowano w celach propagandowych **referendum** dotyczące zniesienia senatu, reformy rolnej oraz zachodniej granicy państwa. Komuniści nawoływali do głosowania 3 razy „tak". Jednak w referendum obywatele – zgodnie z postulatem PSL – opowiedzieli się przeciwko likwidacji senatu. Władze sfałszowały wyniki na swoją korzyść. W styczniu 1947 r. **sfałszowano wyniki wyborów** do Sejmu Ustawodawczego, co pozwoliło komunistom uzyskać większość w parlamencie. W grudniu 1948 r. PPR i PPS połączyły się w jedną partię – PZPR, na której czele stanął Bolesław Bierut. W 2. połowie lat 40. władze przeprowadzały też **zmiany w gospodarce**, m.in. reformę rolną, nacjonalizację przemysłu i tzw. bitwę o handel.

ZBROJNE PODZIEMIE NIEPODLEGŁOŚCIOWE

W styczniu 1945 r. rozwiązano AK. W konspiracji pozostało jednak wielu żołnierzy, którzy zdecydowali się podjąć walkę przeciwko nowej władzy i Związkowi Sowieckiemu. Środowiska żołnierzy wywodzących się z AK działały – kolejno – w ramach organizacji „NIE", Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj oraz Zrzeszenia „WiN". Obóz narodowy stworzył Narodowe Zjednoczenie Wojskowe. Oprócz ogólnopolskich organizacji konspiracyjnych powstawały także struktury regionalne. Władze bezwzględnie zwalczały **konspirację niepodległościową** – żołnierzy podziemia zabijano w walce lub aresztowano i stawiano przed sądem. Często skazywano ich na karę śmierci. Rządzący starali się też zniechęcić do walki: dwukrotnie ogłaszali amnestię. Po 1947 r. siła podziemia zmalała, choć ostatni ukrywający się żołnierz został zabity dopiero w 1963 r.

STALINIZM W POLSCE

Po rozprawieniu się z opozycją polityczną i stłumieniu podziemia niepodległościowego komuniści przystąpili do tworzenia państwa wzorowanego na Związku Sowieckim. W Polsce rozpoczął się okres **stalinizmu**. Fundamentem nowego ładu stał się aparat PZPR – państwem rządził I sekretarz partii. W 1949 r. kontrolę nad polskim wojskiem objął marszałek sowiecki – Konstanty Rokossowski. Rozpoczął on rozbudowę armii na potrzeby przyszłej wojny z Zachodem. Rozbudowany aparat represji kontrolował każdy aspekt życia społeczeństwa, siał terror. Funkcjonariusze UB inwigilowali, aresztowali i mordowali przeciwników politycznych. Za pomocą wszechobecnej propagandy indoktrynowano społeczeństwo. Rozwiązania sowieckie wprowadzono także w gospodarce – rozpoczęto realizację planu sześcioletniego, którego głównym założeniem był rozwój przemysłu ciężkiego. Rolników zmuszano do kolektywizacji.

W **1952 r.** uchwalono nową **konstytucję** – wcześniej zatwierdzoną przez Stalina. Od tego czasu państwo nosiło nazwę **Polska Rzeczpospolita Ludowa** (PRL). W 1. połowie lat 50. nasiliły się też prześladowania Kościoła katolickiego, a w 1953 r. internowano prymasa Stefana Wyszyńskiego.

WARTO PRZECZYTAĆ

Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956, red. S. Poleszak, R. Wnuk, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa 2020.

J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, Kraków 2007.

T. Judt, *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*, Poznań 2014.

J. Kaliński, *Gospodarka w PRL*, Warszawa 2012.

R. Kupiecki, *Natchnienie milionów. Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa 1993.

G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła". Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.

Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956, red. T. Łabuszewski, Warszawa 2012.

Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski, red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk, Warszawa 2008.

M. Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944 –1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Warszawa 2012.

W. Zubok, K. Pleszakow, *Zimna wojna zza kulis Kremla. Od Stalina do Chruszczowa*, Warszawa 1999.

J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

Podaj cegłę, obraz autorstwa Andrzeja Kobzdeja z 1950 r. Sztuka socrealizmu promowała wspólny wysiłek, a jej forma miała być prosta i zrozumiała dla każdego.

1. Opisz postaci przedstawione na obrazie. Co wyraża postawa robotnika stojącego po lewej?
2. Zinterpretuj wymowę dzieła. Co może symbolizować praca murarzy?

Fragment preambuły *Karty Narodów Zjednoczonych* z 26 czerwca 1945 r.

My, ludy Narodów Zjednoczonych, zdecydowane: uchronić przyszłe pokolenia od klęski wojny, która dwukrotnie za naszego życia wyrządziła ludzkości niewypowiedziane cierpienia, przywrócić wiarę w podstawowe prawa człowieka, godność i wartość jednostki, […] i w tym celu: […] zjednoczyć swe siły dla utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, zapewnić przez przyjęcie zasad i ustalenie metod, aby siła zbrojna używana była wyłącznie we wspólnym interesie, korzystać z organizacji międzynarodowych w celu popierania gospodarczego i społecznego postępu wszystkich narodów, postanowiliśmy zjednoczyć nasze wysiłki dla wypełnienia tych zadań. Zgodnie z tym rządy nasze […] niniejszym tworzą organizację międzynarodową pod nazwą Organizacja Narodów Zjednoczonych.

Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów, oprac. S. Bieleń, Warszawa 1996, s. 22.

1. Wyjaśnij, dlaczego autorzy dokumentu położyli nacisk na konieczność respektowania praw człowieka.
2. Powiedz, pod jakim warunkiem dokument dopuszcza użycie siły zbrojnej w stosunkach międzynarodowych.
3. Wymień cele założenia ONZ wskazane w powyższym fragmencie preambuły.

Parada zwycięstwa w Londynie, 8 czerwca 1946 r. Brytyjczycy wykluczyli z niej oddziały Polskich Sił Zbrojnych, które nie chciały się podporządkować rządowi w Warszawie.

1. Sprawdź w dostępnych źródłach, co wpłynęło na decyzję Brytyjczyków. Jak oceniasz postawę brytyjskich władz wobec polskich sojuszników?

Fragment przemówienia Winstona Churchilla z 1946 r.

Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Bukareszt i Sofia – wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca je wokół ludność leżą, że się tak wyrażę, w sferze radzieckiej i wszystkie, w takiej czy w innej formie, podlegają nie tylko wpływom radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy rosnącym stopniu. Rządy policyjne przenikają z Moskwy […]. Partie komunistyczne, które były bardzo małe w tych wszystkich państwach Europy Wschodniej, otrzymały stanowisko nadrzędne i władzę o wiele przewyższającą ich liczebność i dążą wszędzie do zdobycia wpływów totalistycznych. Prawie wszędzie panują tam rządy policyjne.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 301.

1. Wymień kraje, które znalazły się w sowieckiej strefie wpływów.
2. Opisz, co rozumiesz przez pojęcie „żelazna kurtyna".
3. Wskaż, jak autor ocenia rządy komunistyczne w Europie Wschodniej.

Fragment wspomnień Danuty Szychulskiej-Skowron o wysiedleniu z Tarnopola

Postawiono przed nami, a właściwie przed naszą matką, gdyż ja z bratem Januszem byliśmy nieletni, alternatywę: albo przyjmujemy paszport sowiecki, albo wyjeżdżamy na zachód.

Nasza matka (ojciec był w oflagu) długo zwlekała, ale jak w maju 1946 r. wyjeżdżała nasza parafia, to zdecydowała się na wyjazd. Dostaliśmy tzw. kartę repatriacyjną, ale już w samej nazwie było zakłamanie. Przecież my nie powracaliśmy do ojczyzny, tylko ją musieliśmy opuścić. Tu w Tarnopolu od zawsze była moja ojczyzna, tu rosłam i uczyłam się, tu przeżyłam straszną wojnę i zburzenie Tarnopola, tu żyli moi dziadowie, wreszcie tu były groby moich przodków.

[…] Pod koniec kwietnia zapowiedziano, że niebawem będzie nasz transport. Nie wolno nam było brać żadnych mebli, tylko rzeczy osobiste i pościel. Przy pomocy sąsiadów Ukraińców przywieźliśmy nasz skromny dobytek na rampę kolejową. Nie wiedzieliśmy, kiedy zostaną podstawione wagony. […] Wreszcie 2 maja podstawiono wagony, na szczęście kryte. Ładowaliśmy się do nich, chyba po osiem rodzin […].

Podróż trwała bardzo długo, często transport stawał w polu, wtedy ludzie wyskakiwali z wagonów, żeby rozprostować nogi i coś ugotować na improwizowanych kuchenkach (dwie cegły i jakaś blacha, pod którą rozpalano małe ognisko). […] Nasz transport jechał dalej, po drodze ludzi ubywało. Zdążaliśmy do Wrocławia, po drodze zatrzymaliśmy się w Oleśnicy, która spodobała się mojej Mamusi, i tam zostaliśmy. Był to już 8 czerwiec 1946 r.

Wygnanie zwane repatriacją. Wspomnienia Podolan wygnanych z ojczyzny w latach 1944–1946, Warszawa 2004, s. 35–36.

1. Sprawdź na mapie, na terenie jakiego kraju leży obecnie Tarnopol.
2. Opisz, jak wyglądała i ile trwała podróż z Tarnopola do Oleśnicy.
3. Omów nastroje towarzyszące wyjeżdżającym. Dlaczego zdaniem autorki tekstu nie byli oni repatriantami?

Przesłanie prezydenta Stanów Zjednoczonych Harry'ego Trumana do Kongresu z 8 stycznia 1951 r.

Niebezpieczeństwo podbicia świata przez Związek Sowiecki zagraża naszej wolności i zagraża temu światu, w którym nadal może istnieć wolny duch ludzkości. […] W miejsce carskiego imperializmu wszedł jeszcze ambitniejszy, jeszcze groźniejszy imperializm kół rządzących Związku Sowieckiego. Ten nowy imperializm dysponuje silnymi siłami zbrojnymi. […] Obecni rządzący Związkiem Sowieckim dali do zrozumienia, że chcą wykorzystać władzę do unicestwienia wolnych narodów i do zdobycia panowania nad całym światem. Sowieccy imperialiści […] wykorzystują wewnętrzne zamieszki i rewolucje światowe oraz metodę ataku z zewnątrz. […] Kiedy ich metody wywoływania wewnętrznych zamieszek trafią na opór i kiedy są zdania, że mogą przejść do otwartej wojny, wtedy korzystają z ucieczki do ataku z zewnątrz. Tak właśnie zrobili, gdy wysłali armie swoich marionetkowych państw w zastępstwie przeciwko Republice Korei w ramach niegodziwej wojny.

https://www.infoplease.com/primary-sources/government/presidential-speeches/state-union-address-harry-s-truman-january-8-1951 [dostęp: 16.12.2019].

1. Przedstaw, jak prezydent Stanów Zjednoczonych oceniał politykę zagraniczną ZSRS.
2. Wskaż, o jakich armiach „marionetkowych państw" walczących w wojnie w Korei mówi Truman.
3. Omów cele polityki zagranicznej ZSRS wymienione w tekście.

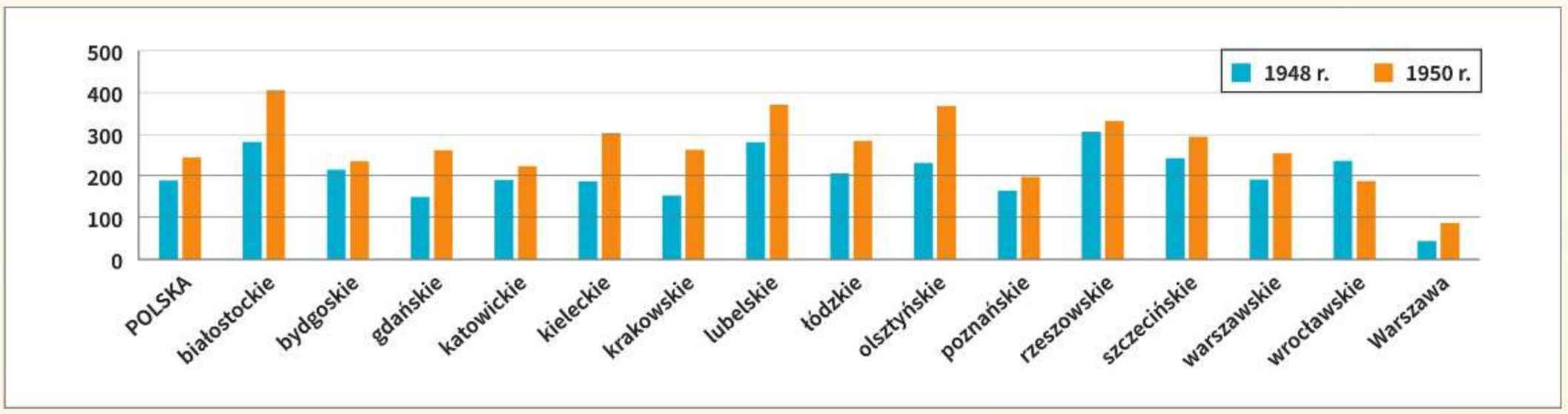

Liczba klientów przypadająca na jeden sklep w 1948 i 1950 r.

1. Przedstaw, w jaki sposób tzw. bitwa o handel wpłynęła na liczbę sklepów funkcjonujących w Polsce. Oceń, jakie mogły być tego skutki dla obywateli.

POLECENIA

1. Scharakteryzuj polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturowe skutki II wojny światowej.
2. Opisz skutki II wojny światowej dla Polski.
3. Omów proces budowy systemu komunistycznego w Europie Środkowej i Wschodniej.
4. Wyjaśnij, czym była zimna wojna i z jakich powodów do niej doszło.
5. Przedstaw kolejne etapy przejmowania władzy w Polsce przez komunistów.
6. Opisz formy oporu polskiego społeczeństwa wobec sowieckiej władzy.
7. Scharakteryzuj przemiany gospodarcze w powojennej Polsce i ich wpływ na życie obywateli.

IV. ŚWIAT W 2. POŁOWIE XX W.

- Zmiany w ZSRS po śmierci Stalina
- Wydarzenia w NRD (1953), na Węgrzech (1956), Praska Wiosna (1968)
- Dekolonizacja
- Konflikty na Bliskim Wschodzie
- Integracja europejska
- Przemiany obyczajowe na świecie

Węgierscy powstańcy na zdobycznym czołgu, Budapeszt, 1956 r.

? Przeczytaj tekst na s. 196. Powiedz, jakie emocje wyrażają twarze ludzi na zdjęciu.

19 Europa Środkowa pod wpływem ZSRS

- Destalinizacja w ZSRS
- Powstanie czerwcowe w NRD
- Powstanie na Węgrzech
- Praska Wiosna

Zmiany w ZSRS po śmierci Stalina

Po śmierci Stalina **w marcu 1953 r.** doszło do ostrej walki o władzę. Brali w niej udział m.in. szef tajnej policji Ławrientij Beria, premier Gieorgij Malenkow, minister spraw zagranicznych Wiaczesław Mołotow i szef moskiewskiej organizacji partyjnej **Nikita Chruszczow**. Ostatecznie zwycięsko wyszedł z niej Chruszczow, który został sekretarzem generalnym sowieckiej partii komunistycznej. Doprowadził on do aresztowania i skazania na śmierć Berii – wieloletniego szefa NKWD, odpowiedzialnego za zbrodnie z okresu rządów Stalina. Malenkow i Mołotow zostali odsunięci na boczny tor.

Chruszczow zdecydował się na tzw. **destalinizację**. Postanowił trochę zliberalizować politykę wewnętrzną i odejść od stosowania represji oraz przeprowadzić częściową reformę systemu władzy i decentralizację gospodarki. W **1955 r. ogłoszono amnestię**, w wyniku czego łagry opuściły setki tysięcy osób (wielu więźniów politycznych jednak w nich pozostało). Poluzowano cenzurę – dano twórcom większą swobodę.

W **lutym 1956 r.** na XX zjeździe partii komunistycznej Chruszczow wygłosił **tajny referat** pt. *O kulcie jednostki i jego następstwach*. Potępił w nim kult Stalina, którego uznał za odpowiedzialnego za masowy terror i błędy w kierowaniu państwem. Wystąpienie, którego nie udało się utrzymać w tajemnicy, wywołało wstrząs u wielu słuchaczy i szok w świecie komunistycznym. Dotąd komuniści w ZSRS i w krajach bloku wschodniego byli uczeni bezkrytycznie wielbić wszelkie posunięcia Stalina oraz ślepo wierzyć partii.

BIOGRAM

NIKITA CHRUSZCZOW

(1894–1971)

Wywodził się z rodziny górniczej ze wschodniej Ukrainy. Od 1918 r. działał w partii komunistycznej, w której szybko piął się po szczeblach kariery. Dał się poznać jako gorący zwolennik Stalina i wierny wykonawca jego zbrodniczych poleceń w okresie wielkiego terroru w latach 30. XX w. Po śmierci Stalina, w wyniku zakulisowych walk wewnątrz partii, stanął na jej czele. Przeprowadził częściową destalinizację i szukał zbliżenia ze Stanami Zjednoczonymi, które jako pierwszy sowiecki przywódca odwiedził osobiście. Dążył jednak do poszerzenia sowieckiej strefy wpływów i ekspansji komunizmu w świecie, co doprowadziło m.in. do kubańskiego kryzysu rakietowego (patrz: s. 214). Prestiżowa porażka ZSRS w tym kryzysie oraz narastające problemy z wyżywieniem ludności ZSRS, związane z zapaścią sowieckiego rolnictwa, doprowadziły do jego usunięcia z urzędu w 1964 r. i skierowania go na przymusową emeryturę. Zastąpił go Leonid Breżniew.

W kolejnych latach bez rozgłosu władze komunistyczne demontowały pomniki Stalina, a sądy rehabilitowały niektóre jego ofiary. Jednak niewielu sprawców stalinowskich zbrodni zostało ukaranych. Połowiczna i niekonsekwentna destalinizacja nie doprowadziła do zmiany ustroju, którego podstawowe zasady (rządy jednej partii, odrzucenie demokracji parlamentarnej, kontrola rządu nad społeczeństwem) utrzymano w mocy. Ten okres w historii jest określany mianem **odwilży**.

Chwilowe ocieplenie w relacjach z Zachodem

W 2. połowie lat 50. doszło także do zmniejszenia natężenia zimnej wojny. Już kilka miesięcy po śmierci Stalina, w lipcu 1953 r., rozejmem zakończyły się działania zbrojne w wojnie koreańskiej. W **lipcu1955 r.** Chruszczow spotkał się na konferencji w Genewie z prezydentem Stanów Zjednoczonych Dwightem Eisenhowerem. Przywódcy Francji, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i ZSRS omawiali tam m.in. zjednoczenie Niemiec, zakaz użycia broni jądrowej, rozbrojenie i ograniczenie zimnej wojny. Pojawiła się nadzieja na pokojowe współistnienie obu wrogich bloków.

Spotkanie Chruszczowa z Eisenhowerem w 1955 r.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie dla stosunków sowiecko-amerykańskich mogło mieć pierwsze osobiste spotkanie przywódców supermocarstw.

Odwilż – okres w dziejach krajów komunistycznych, w którym doszło do łagodzenia represyjnej polityki władz. Nazwa pochodzi od tytułu powieści rosyjskiego pisarza Ilji Erenburga *Odwilż*, wydanej w 1954 r.

Na fali ocieplenia w 1955 r. **uregulowano status Austrii**, która była podzielona na cztery strefy okupacyjne (francuską, brytyjską, amerykańską i sowiecką). W zamian za deklarację wieczystej neutralności Austrii wojska sowieckie w październiku 1955 r. opuściły ten kraj.

W 1959 r. doszło do **pierwszej, historycznej wizyty przywódcy ZSRS w Stanach Zjednoczonych**. Chruszczow przebywał tam blisko dwa tygodnie. Wydawało się, że jest możliwe porozumienie obu mocarstw ponad podziałami ideologicznymi.

Chruszczow doprowadził także do poprawy stosunków sowiecko-jugosłowiańskich, napiętych od 1948 r., oraz pozwolił ostatnim niemieckim jeńcom wojennym na powrót do domów.

Powstanie czerwcowe 1953 r. w NRD

Niemiecka Republika Demokratyczna była państwem rządzonym przez komunistów i budowanym **na wzorach sowieckich**. Skolektywizowano rolnictwo, znacjonalizowano przemysł, kładziono nacisk na rozwój przemysłu ciężkiego kosztem produkcji artykułów codziennego użytku. Gospodarka wschodnioniemiecka była całkowicie scentralizowana. Żywność reglamentowano. Przed sklepami ustawiały się długie kolejki po podstawowe artykuły konsumpcyjne, np. jedzenie, ubrania. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego bezlitośnie zwalczało wszelkie przejawy niezadowolenia w społeczeństwie. Partia komunistyczna, związki zawodowe, młodzieżowe organizacje i tajna policja kontrolowały wszystkie dziedziny życia obywateli. **Niski poziom życia** i **brak poszanowania podstawowych wolności** stały się przyczynami ucieczek Niemców z NRD do RFN.

Po śmierci Stalina społeczeństwo NRD spodziewało się liberalizacji polityki władz. Zamiast tego rząd w Berlinie podniósł normy produkcyjne bez równoczesnej podwyżki wynagrodzeń. W praktyce oznaczało to obniżenie pensji i zwiększenie wyzysku. W odpowiedzi na te działania rządu rankiem **16 czerwca 1953 r.** przez Berlin przeszła manifestacja tysięcy robotników budowlanych. Szef partii komunistycznej (SED) – Walter Ulbricht (1893–1973) – odmówił ich przyjęcia, a oni wezwali do strajku generalnego. Następnego dnia w setkach miejscowości NRD dochodziło do strajków i manifestacji. Demonstranci, oprócz zmian ekonomicznych, domagali się ustąpienia rządu i Ulbrichta, przeprowadzenia wolnych wyborów, zwolnienia więźniów politycznych i zjednoczenia Niemiec. Tylko interwencja oddziałów Armii Czerwonej, które stacjonowały w NRD, uratowała rządy komunistów.

Berlińczycy rzucają kamieniami w sowieckie czołgi 17 czerwca 1953 r.

? Wyjaśnij, dlaczego mieszkańcy NRD obrzucali sowieckie czołgi kamieniami. Co w ten sposób demonstrowali?

Na uczestników strajków i demonstracji spadły represje (kary śmierci i więzienia). System polityczny NRD się nie zmienił. Te wydarzenia były pierwszym od 1945 r. masowym wystąpieniem przeciw władzy komunistycznej w Europie Środkowo-Wschodniej.

Powstanie na Węgrzech w 1956 r.

Po śmierci Stalina zmian zaczęli domagać się także **Węgrzy**. Inspiracją dla wielu z nich stały się wydarzenia polskiego Października (patrz: s. 246). Od **23 października 1956 r.** w Budapeszcie dochodziło do burzliwych i krwawych demonstracji, które przerodziły się w walki uliczne z milicją i polowania na agentów tajnych służb. W całym kraju zaczęły powstawać **komitety rewolucyjne**, które przejmowały władzę na poziomie lokalnym. Wysłani do stłumienia ruchu węgierscy żołnierze odmawiali wykonywania rozkazów i przechodzili na stronę protestujących. Aby uspokoić wzburzone nastroje i przywrócić spokój, na stanowisko premiera powołano popularnego komunistę **Imre Nagya** (czytaj: nodża; 1896–1958). Jednak nowy premier stanął na czele ruchu niepodległościowego. Zwolnił z więzienia prymasa Węgier, wprowadził wolność słowa i system wielopartyjny. Ogłosił Węgry państwem neutralnym, wycofał je z Układu Warszawskiego i zażądał wycofania z kraju oddziałów armii sowieckiej. Apelował do ONZ i państw zachodnich o pomoc.

ZSRS nie zamierzał jednak rezygnować z kontroli nad państwem znajdującym się w bloku wschodnim. Poza tym nie wszyscy węgierscy komuniści podzielali politykę Nagya.

Budapeszt. Flaga powstańców powiewa nad ulicą opanowaną przez Armię Czerwoną. Zwróć uwagę na dziurę po wyciętym komunistycznym herbie.

? Wyjaśnij, jakie symboliczne znaczenie miało usunięcie herbu przez powstańców.

Część z nich powołała na prowincji samozwańczy rząd i wzywała Sowietów do stłumienia tego, co określiła mianem kontrrewolucji. W **listopadzie 1956 r.** oddziały Armii Czerwonej krwawo spacyfikowały powstanie węgierskie, a w Budapeszcie Sowieci zainstalowali przychylny sobie rząd. W powstaniu zginęło kilka tysięcy osób. Tysiące trafiło do więzień lub wyemigrowało. Niektórych powstańców wywieziono do ZSRS, skąd nie wszyscy wrócili. Sam Nagy został pojmany, oskarżony o zdradę, osądzony, stracony i potajemnie pochowany. Nowym przywódcą węgierskim został **Janos Kadar** (1912–1989).

Praska Wiosna

W 1963 r. w Czechosłowacji, głównie za sprawą intelektualistów, zaczęło się ożywienie życia politycznego. Wysuwano żądania zmiany konstytucji, liberalizacji systemu politycznego, zniesienia cenzury i otwarcia na Zachód (zwłaszcza na RFN i Austrię). Krytykowano też przywódców partyjnych za nadużycia i koncentrację władzy. W styczniu 1968 r. na czele partii komunistycznej stanął zwolennik reform – **Alexander Dubček** (1921–1992). Głosił on hasło „socjalizmu z ludzką twarzą", czyli takiego, który miał być przyjazny także dla zwykłych ludzi i wychodzić naprzeciw ich potrzebom. W kwietniu 1968 r. rząd zapowiedział daleko idące reformy, m.in. wprowadzenie wolności słowa, zrzeszania się i wyznawania religii, respektowanie praw obywatelskich czy pełną rehabilitację ofiar terroru stalinowskiego. Te plany wywołały entuzjazm znacznej części czechosłowackiego społeczeństwa.

Praska Wiosna – jak określano ten ruch odnowy – została bardzo krytycznie przyjęta przez ZSRS i część krajów bloku wschodniego (zwłaszcza przez Polskę i NRD), które obawiały się, aby za czechosłowackim przykładem także i ich społeczeństwa nie zaczęły domagać się demokratyzacji. Na Dubčeka bezskutecznie wywierano presję: żądano, aby wycofał się z reform.

W nocy z 20 na 21 sierpnia 1968 r. do Czechosłowacji wkroczyło 700 tys. żołnierzy armii państw Układu Warszawskiego. Propaganda komunistyczna głosiła, że udzielają oni „braterskiej pomocy", aby ratować socjalizm zagrożony rzekomo przez kontrrewolucję.

Dubček i prezydent Czechosłowacji – Ludvik Svoboda – wezwali armię czechosłowacką do pozostania w koszarach i niepodejmowania walki. W kilku miejscach doszło jednak do spontanicznych starć. Przywódców Praskiej Wiosny wywieziono do Moskwy, gdzie zmuszono ich do rezygnacji z reform i zaakceptowania czasowej obecności wojsk państw Układu Warszawskiego na terytorium Czechosłowacji. Posłuszni wobec ZSRS komuniści usunęli ze stanowisk zwolenników reform, których poddano represjom.

W geście sprzeciwu wobec stłumienia Praskiej Wiosny w styczniu 1969 r. samospalenia dokonał w Pradze student Jan Palach. W kwietniu 1969 r. Dubčeka zastąpił na stanowisku szefa partii **Gustáv Husák** (1913–1991).

Wysadzenie pomnika Stalina w Budapeszcie w 1956 r.

? Wyjaśnij, jak społeczeństwa państw bloku wschodniego mogły odebrać demontaż pomników Stalina.

Napisy, które pojawiły się na ulicach Czechosłowacji po inwazji państw Układu Warszawskiego. Te widoczne na zdjęciu zostały napisane w języku niemieckim („Okupanci. Żołnierze NRD – wracajcie do domu!"), angielskim („ZSRS do domu"!) i rosyjskim („Idźcie do domu").

? Na podstawie zdjęcia określ stosunek czechosłowackiego społeczeństwa do interwencji państw Układu Warszawskiego w ich kraju. Jakie bolesne wspomnienia mogła przywoływać obecność wojsk NRD?

Czołg Układu Warszawskiego na ulicy w Pradze w 1968 r.

? Opisz sytuację przedstawioną na zdjęciu. Co można na jego podstawie powiedzieć o nastrojach społecznych w Czechosłowacji?

WARTO WIEDZIEĆ

Interwencja polskich wojsk w Czechosłowacji

Niestety, także polscy żołnierze wzięli udział w tłumieniu Praskiej Wiosny. Jednym z najgorętszych orędowników interwencji w Czechosłowacji latem 1968 r. był I sekretarz PZPR Władysław Gomułka. Zwolennikiem operacji był także ówczesny szef MON gen. Wojciech Jaruzelski. Wzięły w niej udział trzy dywizje Wojska Polskiego, którymi dowodził gen. Florian Siwicki. Społeczeństwo polskie miało do tego zupełnie inny stosunek i solidaryzowało się z Czechami i Słowakami. W sierpniu 1989 r., wkrótce po wyborach kontraktowych (patrz: s. 301), w 31. rocznicę interwencji armii państw UW, sejm w specjalnej uchwale przeprosił naród czechosłowacki za udział wojsk polskich w tłumieniu Praskiej Wiosny.

BIOGRAM

RYSZARD SIWIEC
(1909–1968)

Księgowy z Przemyśla, weteran Armii Krajowej i ojciec piątki dzieci. Podczas oficjalnych dożynek ogólnopaństwowych na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie z udziałem najwyższych władz partyjnych i państwowych w sierpniu 1968 r. dokonał samospalenia w proteście przeciw interwencji armii państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji i udziałowi w niej wojsk polskich. Wskutek odniesionych poparzeń zmarł po kilku dniach. Władze komunistyczne starały się zatuszować sprawę, a samego Siwca przedstawiano jako osobę chorą psychicznie. Po przemianach demokratycznych, jakie zaszły w 1989 r., co roku pod obeliskiem upamiętniającym heroiczny czyn Siwca i stojącym pod Stadionem Narodowym (w miejscu dawnego Stadionu Dziesięciolecia) ambasadorowie Czech i Słowacji składają kwiaty.

Dokonano czystek w partii: wyrzucono z niej ⅓ członków. Osoby, które nie chciały publicznie potępić Praskiej Wiosny, zwalniano z pracy i szykanowano. Z nowymi porządkami nie chciało pogodzić się wielu twórców, więc zdecydowali się oni na emigrację.

Doktryna Breżniewa

Władze sowieckie, aby usprawiedliwić interwencję w Czechosłowacji, odwołały się do przyjętej w 1968 r. tzw. **doktryny Breżniewa**, nazywanej też doktryną o ograniczonej suwerenności krajów bloku wschodniego. Głosiła ona, że ZSRS ma prawo do interwencji, także zbrojnej, w państwach bloku wschodniego, jeśli byłby tam zagrożony socjalizm.

W ten sposób sowiecki przywódca Leonid Breżniew (1906–1982; od 1964 r. sekretarz generalny sowieckiej partii komunistycznej) utrwalił dominację ZSRS w Europie Środkowej.

PODSUMOWANIE

Po śmierci Józefa Stalina w 1953 r. władzę w ZSRS przejął Nikita Chruszczow. Za jego rządów doszło do częściowej destalinizacji i przejściowej poprawy w stosunkach sowiecko-amerykańskich. ■ W czerwcu 1953 r. wybuchło powstanie w NRD. Strajki i demonstracje zostały stłumione przez oddziały Armii Czerwonej stacjonujące w tym kraju. ■ W październiku 1956 r. na Węgrzech doszło do antykomunistycznego powstania, które zostało krwawo stłumione przez Armię Czerwoną. ■ Wiosną 1968 r. w Czechosłowacji doszło do próby liberalizacji systemu politycznego. Ten proces nosi nazwę Praskiej Wiosny. W sierpniu 1968 r. doszło tam do interwencji wojsk państw Układu Warszawskiego. W jej rezultacie odwołano zapowiedziane reformy. ■ Od 1968 r. ZSRS w polityce zagranicznej wobec krajów bloku wschodniego kierował się tzw. doktryną Breżniewa.

POLECENIA

1. Opisz, na czym polegała destalinizacja w ZSRS.
2. Wymień polityczne i ekonomiczne przyczyny powstania berlińskiego z czerwca 1953 r.
3. Podaj przyczyny i konsekwencje powstania na Węgrzech i Praskiej Wiosny.
4. Omów doktrynę Breżniewa.
5. Oceń, czy którekolwiek z wystąpień przeciwko sowieckiej dominacji w krajach bloku wschodniego miało szansę powodzenia. Uzasadnij swoją opinię.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia polskiego żołnierza biorącego udział w inwazji na Czechosłowację w 1968 r. (fragment)

Radio Berlin i lokalne stacje z terenów NRD wprost zachłystywały się opisami sprawnie przeprowadzonej operacji zajęcia Czechosłowacji przez wojska sojusznicze. I co charakterystyczne, od rana do nocy wszystkie dzienniki poprzedzały fanfary zwycięstwa i „paradenmarsze"[1]! Żołnierze z Volksarmee[2], których widziałem w Milovicach, zachowywali się niezwykle butnie i wyniośle wobec Czechów, którzy pamiętali doskonale niemiecką aneksję ich kraju w 1938 roku. Sam widok mundurów w kolorze *feldgrau*[3] i kształty ich hełmów wzbudzały dziwne skojarzenia i powszechny brak sympatii zarówno ze strony Sowietów, jak też pozostałych armii UW. Z uczuciem nieukrywanej ulgi odebraliśmy wiadomość, która trafiła do nas chyba w piątym dniu trwania Operacji Dunaj '68 o wycofaniu niemieckiego kontyngentu (NAL)[2] z Czechosłowacji. […] Tymczasem Czesi, po doznanym szoku, niemal każdego dnia sprawiali wojskom okupacyjnym różne dziwne psikusy. Ot, choćby przecięcie kabla energetycznego, powodujące sparaliżowanie funkcjonowania lotniska.

[1] Marsze wojskowe.
[2] Volksarmme, NAL – określenia armii NRD.
[3] Kolor mundurów armii niemieckiej w XX w.

T. Oratowski, *1968. Czołgiem na Czechosłowację*, Bellona, Warszawa 2004, s. 116–117.

1. Odszukaj w tekście oficjalną nazwę, jaką nadano interwencji w Czechosłowacji.
2. Podaj, jak miejscowa ludność odnosiła się do wojsk Układu Warszawskiego.
3. Wyjaśnij, jakie „dziwne skojarzenia" mógł wywoływać u mieszkańców Czechosłowacji widok niemieckich mundurów.

KALENDARIUM	
czerwiec 1953	powstanie w NRD
październik–listopad 1956	powstanie na Węgrzech
styczeń–sierpień 1968	Praska Wiosna
wrzesień 1968	ogłoszenie doktryny Breżniewa

20 Dekolonizacja w Azji i Afryce

- Geneza procesu dekolonizacji
- Nowe państwa w Azji i Afryce
- Apartheid w RPA
- Skutki załamania się systemu kolonialnego

Przyczyny procesu dekolonizacji

Poważne rysy na systemie kolonialnym pojawiły się już w okresie międzywojennym. Po I wojnie światowej dawne kolonie niemieckie i posiadłości tureckie poddano – jako terytoria mandatowe – nadzorowi Ligi Narodów (patrz: klasa 3, s. 257). Państwa, które objęły zarząd nad tymi obszarami, były zobowiązane przygotować większość z nich do niepodległego bytu. W tym czasie na terytoriach kolonialnych kształtowały się partie polityczne. Początkowo postulowały one, aby państwa kolonialne respektowały ogół interesów miejscowej ludności, następnie zaczęły występować z żądaniami autonomii lub niepodległości. Przed II wojną światową kilka krajów pozaeuropejskich uzyskało niepodległość, m.in. **Egipt** i **Irak**, a także dominia brytyjskie – przede wszystkim **Kanada**, **Australia**, **Nowa Zelandia** i **Związek Południowej Afryki**. W Afryce – poza Egiptem i Południową Afryką – do niepodległych krajów należały jeszcze **Liberia** i **Etiopia** (**Abisynia**).

Proces dekolonizacji wszedł w decydującą fazę po 1945 r. **Francja** i **Wielka Brytania** – główne mocarstwa kolonialne – mimo że należały do zwycięskiego obozu aliantów, wyszły z II wojny światowej poważnie osłabione. W szeregach armii francuskiej służyło wielu Afrykańczyków, a w brytyjskiej – m.in. 2 mln Hindusów. Czarnoskórzy żołnierze z brytyjskich kolonii w Afryce Wschodniej walczyli m.in. z Japończykami w Birmie. Aktywny udział w wojnie przełożył się na wzrost świadomości i poczucia własnej wartości wśród żołnierzy, którzy wcześniej nie opuszczali swoich krajów i nie mieli wiedzy o świecie. Wojna przyczyniła się także do rozwoju gospodarczego kolonii afrykańskich, ponieważ rosło zapotrzebowanie na żywność i surowce mineralne, niezbędne dla przemysłu zbrojeniowego. Przykładowo: Wielka Brytania lokowała w koloniach, z dala od frontu, zakłady przemysłowe i naprawcze oraz rozwijała przemysł wydobywczy i rolnictwo.

Dekolonizacja – proces wyzwalania się ludów z zależności kolonialnej i powstawania niepodległych państw na obszarach dawnych posiadłości kolonialnych.

Dekolonizacja

Ponieważ Brytyjczycy doceniali wkład kolonii w walkę z państwami Osi oraz zdawali sobie sprawę z narastających dążeń niepodległościowych i wzrastających kosztów utrzymania lokalnej administracji, nadali swoim posiadłościom szeroką autonomię, a później porozumieli się z miejscowymi elitami co do warunków przyznania niepodległości. W latach 40. suwerennym państwem stały się m.in. Indie. Od okresu międzywojennego nasilał się tam ruch niepodległościowy, którym kierował **Indyjski Kongres Narodowy**, partia istniejąca od 1885 r. Jej głównym żądaniem stało się opuszczenie Indii przez Brytyjczyków. Jednym z jej liderów był **Mahatma Gandhi**. Negocjacje Brytyjczyków z indyjskimi elitami toczyły się w atmosferze krwawych waśni między muzułmanami i hinduistami. W rezultacie w **1947 r.** Indie Brytyjskie zostały podzielone na dwa państwa – **Indie**, zdominowane przez wyznawców hinduizmu, i muzułmański **Pakistan**. W 1971 r. z Pakistanu wyodrębnił się **Bangladesz**.

Azja Południowo-Wschodnia po dekolonizacji.

? Wskaż kraje, które powstały z dawnych kolonii brytyjskich.

? Wymień dawne kolonie francuskie, które uzyskały niepodległość w latach 50. XX w.

BIOGRAM

MAHATMA GANDHI

(1869–1948)

W młodości studiował prawo w Londynie i pracował jako adwokat w Afryce Południowej. Już za życia otaczała go legenda, o czym świadczył nadany mu przydomek *Mahatma* (w hindi – wielki duchem), którego używał zamiast imienia Mohandas. W swojej filozofii politycznej zdecydowanie odrzucał przemoc, a opowiadał się za dialogiem, pokojowym porozumieniem i pojednaniem. Popierał demonstracje, petycje do władz, agitację prasową, strajki, akty nieposłuszeństwa obywatelskiego, głodówki, bojkot towarów pochodzących z metropolii. Stał się narodowym i duchowym przywódcą Hindusów. Doprowadził do dekolonizacji Indii Brytyjskich, lecz nie udało mu się zapobiec ich rozpadowi na dwa państwa. Za swoją pojednawczą postawę wobec muzułmanów zapłacił życiem – został zamordowany przez młodego hinduistycznego fanatyka.

Na zdjęciu widzimy go w tradycyjnym hinduskim stroju, który miał podkreślać przywiązanie Gandhiego do kultury własnego kraju i odrzucenie wzorów kolonialnych.

W późnych latach 50. i 60. Brytyjczycy uznali niepodległość swych kolonii afrykańskich, karaibskich oraz Malajów, a także posiadłości na Morzu Śródziemnym (Cypr i Malta).

Z kolei Francuzi niechętnie godzili się z wolnościowymi aspiracjami rdzennych mieszkańców Azji i Afryki. W 1946 r. utworzyli **Unię Francuską**, która istniała do 1958 r. W jej skład wchodziły: Francja z terytoriami i departamentami zamorskimi oraz państwa stowarzyszone – część dawnych kolonii, które były zależne od Francji w sferach polityki zagranicznej, obronnej i gospodarczej. Taka sytuacja budziła niezadowolenie na obszarach zależnych i doprowadziła m.in. do wybuchu wieloletniej wojny w Indochinach (patrz: s. 217).

Supermocarstwa wobec dekolonizacji

Do przyśpieszenia dekolonizacji przyczyniła się fundamentalna zmiana w światowym układzie sił. Po 1945 r. kluczową rolę w stosunkach międzynarodowych zaczęły odgrywać dwa supermocarstwa – programowo krytykujące kolonializm – **Stany Zjednoczone** i **ZSRS**.

Zgodnie z ideologią komunistyczną kolonializm był przejawem kapitalizmu i dominacji silniejszych nad słabszymi. Według Lenina był w interesie finansjery, przemysłowców i burżuazji. Z tego względu władze sowieckie traktowały dekolonizację jako element ogólnoświatowej rewolucji i walki z kapitalistycznym Zachodem.

Z kolei Stany Zjednoczone, które same były niegdyś kolonią, z przyczyn ideowych sprzyjały wyzwoleniu się obszarów zależnych, choć jednocześnie same utrzymywały liczne posiadłości zamorskie. Ponadto napięcia narastające w okresie zimnej wojny skłoniły amerykańskie władze do interwencji w różnych regionach świata w celu powstrzymania ekspansji komunizmu.

W wyniku II wojny światowej nastąpiły również **zmiany w prawie międzynarodowym**. Podboje kolonialne uznano za nielegalne, a doprowadzenie do dekolonizacji stało się jednym z celów Organizacji Narodów Zjednoczonych. W jej ramach powołano specjalny system powiernictwa międzynarodowego na czele z Radą Powierniczą. W 1960 r. ONZ przyjęła specjalną deklarację wzywającą do jak najszybszego zakończenia procesu dekolonizacji.

Wielka Brytania i Francja zrezygnowały z roszczeń do bezpośredniej kontroli nad obszarami kolonialnymi, choć dążyły do zachowania tam wpływów politycznych i gospodarczych. To zjawisko określa się mianem **neokolonializmu**.

Kolejka do lokali wyborczych w RPA w 1994 r.

? Na podstawie zdjęcia oceń skalę zainteresowania mieszkańców RPA wyborami parlamentarnymi w 1994 r. Wyjaśnij, jakie były tego przyczyny.

Dekolonizacja w Afryce

Pierwsza fala dekolonizacji w Afryce objęła terytoria arabskie na północy kontynentu. Najbardziej dramatyczny przebieg miały wydarzenia w **Algierii**, zamieszkanej przez ponad milion Francuzów, którzy uważali algierskie terytoria za integralną część Francji i odmawiali ludności arabskiej prawa do samostanowienia. W latach 1954–1962 trwała brutalna wojna, w czasie której obie strony torturowały i mordowały jeńców. Śmierć poniosło 250 tys. ludzi. Wojna zakończyła się uzyskaniem pełnej niepodległości przez Algierię.

Druga fala dekolonizacji objęła **Czarną Afrykę** i przebiegała w większości przypadków bez zbrojnych konfliktów. Pierwszym krajem tego regionu, który uzyskał niepodległość, była Ghana (1957). Za jej przykładem poszły wkrótce inne afrykańskie państwa. W samym tylko 1960 r. niepodległość uzyskało 17 z nich, natomiast w latach 60. – zwanych dekadą Afryki – aż 32.

Trzecia fala dekolonizacji objęła obszar Afryki Południowej. W 1975 r. spod władzy kolonialnej Portugalii uwolniły się **Angola** i **Mozambik**. W 1980 r. biała mniejszość przekazała władzę czarnej większości w **Zimbabwe** (dawniej: brytyjska Rodezja Południowa).

W Związku Południowej Afryki, należącym do Wielkiej Brytanii, w 1948 r. wprowadzono **apartheid** (w języku afrikaans – oddzielnie, rozłącznie) – system segregacji rasowej, który gwarantował uprzywilejowaną pozycję

BIOGRAM

NELSON MANDELA

(1918–2013)

Historyczny lider Afrykańskiego Kongresu Narodowego (ANC) i pierwszy czarny prezydent RPA w latach 1994–1999. Ten syn wodza jednego z miejscowych ludów, z wykształcenia prawnik, już w latach 40. XX w. głośno sprzeciwiał się dominacji białych w Południowej Afryce. Za swój opór wobec apartheidu i wzywanie swych zwolenników do dokonywania aktów sabotażu (co zostało zakwalifikowane jako terroryzm) Mandela został w 1962 r. aresztowany i skazany na dożywocie. W więzieniu spędził 28 lat, stał się wtedy symbolem walki z rasizmem. Mimo tego bolesnego doświadczenia, po uwolnieniu w 1990 r., sprzeciwiał się zemście na ludności białej i położył na szali cały swój autorytet dla pojednania narodowego wszystkich ludów zamieszkujących RPA. Dzięki temu przyczynił się do stosunkowo mało krwawej transformacji tego państwa w wielorasową demokrację. Otrzymał za to Pokojową Nagrodę Nobla. Mieszkańcy Afryki Południowej powszechnie określali go mianem *Madiba*. Była to nazwa jego rodu, ale także honorowy tytuł.

białej mniejszości, stanowiącej niespełna 20 % populacji kraju. We wszystkich dziedzinach życia wprowadzono ścisły podział rasowy. Białym przysługiwały wyłączne prawa polityczne oraz ustawowo zagwarantowane prawo do najlepiej płatnych miejsc pracy. Zakazano małżeństw i kontaktów seksualnych między przedstawicielami różnych ras. Każda z grup zamieszkiwała oddzielne dzielnice, miała swoje kościoły, środki komunikacji, sklepy, przychodnie, szpitale, bary, kluby sportowe, a nawet ławki w parkach i plaże. W 1961 r. władze w Pretorii ogłosiły przekształcenie Związku Południowej Afryki w **Republikę Południowej Afryki** (**RPA**), a tym samym zerwały więzi z Koroną Brytyjską. Społeczność międzynarodowa krytykowała RPA za apartheid, nakładała na ten kraj różne sankcje polityczne i gospodarcze. Przeciw segregacji rasowej protestowali kolorowi mieszkańcy RPA. Ich główną siłą polityczną stał się **Afrykański Kongres Narodowy** (ANC). Na przełomie lat 80. i 90. XX w., w wyniku kryzysu gospodarczego, rosnącego oporu Afrykańczyków i presji międzynarodowej, rząd południowoafrykański przystąpił do stopniowego znoszenia apartheidu. Przywódcę ANC **Nelsona Mandelę** wypuszczono z więzienia i rozpoczęto rozmowy na temat demokratyzacji państwa. W ich wyniku w 1994 r. w RPA przeprowadzono pierwsze wielorasowe wybory parlamentarne i prezydenckie. Mandela został wówczas pierwszym czarnym prezydentem RPA. Upadek apartheidu uważa się za symboliczne zakończenie procesu dekolonizacji w Afryce.

WARTO WIEDZIEĆ

Problemy nowych państw

Niepodległość nie okazała się cudowną receptą na wszelkie bolączki nowo powstałych państw. Kongo, dawna kolonia belgijska, zamieszkiwana przez 14 mln osób należących do ponad 200 grup etnicznych, było nieprzygotowane do samodzielnego funkcjonowania. Tylko 30 osób (!), nie licząc belgijskich osadników opuszczających kraj, miało dyplom wyższej uczelni. Dramatycznie brakowało miejscowych elit, gotowych przyjąć odpowiedzialność za kraj. Niemal od razu doszło do wybuchu wojny domowej. Od kraju chciała oderwać się prowincja Katanga, bogata w miedź. W młodym, niestabilnym państwie, targanym konfliktami etnicznymi, powstało kilka konkurencyjnych ośrodków władzy. Przybyłe tam siły pokojowe ONZ nie były w stanie przywrócić porządku. Okres anarchii zakończył dopiero zamach przeprowadzony w 1965 r. przez gen. Josepha Mobutu, który sprawował władzę dyktatorską przez kolejne 32 lata. Niemiłosiernie okradał własny kraj i nie troszczył się o jego rozwój. Z podobnymi problemami musiało zmagać się wiele państw Czarnej Afryki.

Wiosną 1994 r. w Rwandzie doszło do masakry ludności z grupy etnicznej Tutsi. Dopuścili się jej członkowie ludu Hutu, podżegani przez rząd. W masowych mordach zginęło ok. 1 mln osób. Podziały etniczne i brak poczucia wspólnoty narodowej należą do głównych problemów państw afrykańskich.

? Spróbuj wyjaśnić, jak konflikty wewnętrzne o podłożu etnicznym wpływają na sytuację ekonomiczną państw, w których się toczą, i warunki życia ludności.

Bilans dekolonizacji w Afryce

Proces dekolonizacji pociągnął za sobą długofalowe skutki. W jego rezultacie znacząco zwiększyła się liczba państw (z ponad 50 w 1945 r. do prawie 200 dziś). Wzrosło także znaczenie krajów pozaeuropejskich w stosunkach międzynarodowych, m.in. w ONZ.

Niestety, dekolonizacja nie we wszystkich przypadkach zakończyła się sukcesem cywilizacyjnym. Dotyczy to zwłaszcza Afryki. Zdecydowaną większość stanowiły tam państwa wieloetniczne, których obywatele identyfikowali się przede wszystkim z własną grupą etniczną. Brak poczucia wspólnoty ogólnopaństwowej wiele razy doprowadził do krwawych, wieloletnich wojen domowych (np. Kongo, Nigeria, Czad, Sudan) o podłożu etniczno-religijnym. W większości niepodległych państw afrykańskich, często w wyniku przewrotów wojskowych, ustanawiano brutalne dyktatury.

Część dawnych kolonii nie była i nie jest w stanie wypełniać podstawowych funkcji państwa, takich jak zapewnienie swoim obywatelom bezpieczeństwa, w tym wyżywienia, czy respektowanie prawa. Zalicza się je do tzw. państw upadłych lub nieudanych (np. Somalia). Miliony ich mieszkańców desperacko szukają szans na poprawę swego losu i starają się dostać do Europy jako nielegalni imigranci.

WARTO WIEDZIEĆ

Terytoria zależne

Mimo zakończenia procesu dekolonizacji na świecie wciąż istnieją obszary zależne (niesamodzielne). Największym z nich jest Grenlandia. Na tej największej wyspie na świecie (obszar siedem razy większy od Polski), należącej do Danii, mieszka niespełna 60 tys. osób. W Europie status obszarów zależnych mają m.in. Gibraltar, Wyspy Owcze i Svalbard. Wśród takich obszarów leżących w innych regionach można wymienić brytyjskie Falklandy i Gujanę Francuską w Ameryce Południowej, Nową Kaledonię i Polinezję Francuską w Oceanii.

We wszystkich tych terytoriach ludność kilkakrotnie opowiedziała się za zachowaniem więzi z metropolią. Przykładowo: ideę niepodległości w referendum odrzucili w 1995 r. mieszkańcy Bermudów, a w 2018 r. – Nowej Kaledonii. Uznano, że niepodległość po prostu się nie opłaca. Własne państwo wiąże się przecież z koniecznością utrzymania armii czy służb dyplomatycznych. Poza tym – jak dobitnie pokazał przykład nazbyt wielu dawnych kolonii – przejęcie całości odpowiedzialności za swój los nie zawsze musi zakończyć się sukcesem.

Dekolonizacja Afryki po II wojnie światowej.

? Wymień kraje afrykańskie, które przed 1945 r. były niepodległe.

? Wskaż rejon Afryki, gdzie najdłużej utrzymywała się władza europejskich kolonizatorów.

PODSUMOWANIE

II wojna światowa przyczyniła się do spadku znaczenia mocarstw kolonialnych – Francji i Wielkiej Brytanii. Z kolei supermocarstwa – Stany Zjednoczone i ZSRS – sprzeciwiały się kolonializmowi. Do dekolonizacji zachęcała ONZ. ■ Proces dekolonizacji przebiegał w kilku falach. Pierwsza, z lat 1945–1954, objęła kraje Afryki Północnej, Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz Azji. Niepodległość uzyskały wtedy m.in. Indie, Algieria i Wietnam. ■ Druga fala dekolonizacji, z lat 60., objęła kraje Czarnej Afryki. ■ Za koniec kolonializmu uznaje się upadek systemu segregacji rasowej (apartheidu) w RPA w 1994 r. ■ Wiele krajów postkolonialnych zmaga się z poważnymi problemami wewnętrznymi (dyktatury, wojny domowe, niski poziom życia obywateli, korupcja, głód, katastrofy naturalne).

POLECENIA

1. Przedstaw genezę i przebieg procesu dekolonizacji.
2. Opisz proces dekolonizacji Indii Brytyjskich i jego następstwa.
3. Scharakteryzuj etapy dekolonizacji Afryki. Wyjaśnij, czym był apartheid i kiedy go zniesiono.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Deklaracja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 1960 r. o przyznaniu niepodległości krajom i narodom kolonialnym (fragment)

[…] uroczyście proklamuje konieczność szybkiego i bezwarunkowego położenia kresu kolonializmowi we wszystkich jego formach i przejawach, i w związku z tym oświadcza, że:

1. Uciskanie narodów przez obce państwa, ich panowanie i wyzysk stanowią zaprzeczenie podstawowych praw człowieka, są niezgodne z *Kartą Narodów Zjednoczonych* i stanowią przeszkodę na drodze do zapewnienia pokoju i współpracy na całym świecie.
2. Wszystkie narody mają prawo do samostanowienia; na mocy tego prawa określają według własnej woli swój status polityczny i swobodnie rozwijają swe życie gospodarcze, społeczne i kulturalne.
3. Niedostateczne przygotowanie polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne nie powinno w żadnym wypadku stanowić pretekstu do zwlekania z przyznaniem niepodległości.
4. Należy wstrzymać wszelkie akcje zbrojne czy też kroki represyjne wymierzone przeciwko narodom zależnym, by umożliwić im realizowanie prawa do całkowitej niepodległości w warunkach pokoju i wolności; należy respektować integralność ich terytorium narodowego.
5. Na terytoriach powierniczych i niesamodzielnych oraz na wszelkich innych terytoriach, które nie uzyskały jeszcze niepodległości, należy niezwłocznie poczynić kroki, mające na celu przekazanie narodom i ludom terytoriów wszystkich uprawnień bez żadnych warunków lub zastrzeżeń, zgodnie z ich swobodnie wyrażoną wolą i życzeniem, bez względu na rasę, wyznanie lub kolor skóry, by dać im możność korzystania z całkowitej niepodległości i wolności.
6. Wszelka próba częściowego lub całkowitego naruszenia jedności narodowej i integralności terytorialnej jakiegokolwiek kraju jest niezgodna z celami i zasadami *Karty Narodów Zjednoczonych*.
7. Wszystkie państwa powinny ściśle przestrzegać litery i ducha postanowień *Karty Narodów Zjednoczonych*, *Powszechnej deklaracji praw człowieka* oraz niniejszej *Deklaracji*, i opierać się na zasadach równości, nieingerencji w wewnętrzne sprawy jakiegokolwiek państwa, a także poszanowania suwerennych praw wszystkich narodów i ich integralności terytorialnej.

http://www.grocjusz.edu.pl/Documents/dekl2514.html [dostęp: 20.01.2022].

1. Wyjaśnij, jak w tekście deklaracji definiowane jest prawo narodów do samostanowienia.
2. Znajdź w tekście fragment odnoszący się do procesu dekolonizacji. Czy uzyskanie niepodległości powinno być uzależnione od jakichś warunków?
3. Wymień zasady, na jakich powinny się opierać stosunki między państwami. Czy te zasady zawsze są przestrzegane we współczesnym świecie? Uzasadnij swoją odpowiedź.

KALENDARIUM	
1947	powstanie niepodległych Indii
lata 60.	tzw. dekada Afryki – uzyskanie niepodległości przez ponad 30 państw afrykańskich
1994	likwidacja systemu apartheidu w RPA

21 Konflikty na Bliskim Wschodzie

- Okoliczności powstania państwa Izrael
- Kryzys sueski
- Wojny arabsko-izraelskie w 1967 r. i 1973 r.
- Utworzenie Autonomii Palestyńskiej
- Rewolucja w Iranie

Powstanie państwa Izrael i konflikt arabsko-izraelski

Po II wojnie światowej Żydzi, którzy od końca XIX w. napływali na tereny Palestyny, zaczęli coraz bardziej zdecydowanie dążyć do stworzenia tam własnego państwa. Arabowie, zamieszkujący ten teren, sprzeciwiali się takim zamiarom. Brytyjczycy, którzy po 1918 r. sprawowali kontrolę nad tym obszarem, nie byli w stanie zapanować nad arabsko-żydowskimi starciami ani wypracować rozwiązania satysfakcjonującego obie strony konfliktu.

W tej sytuacji decyzję o przyszłości Palestyny wzięła na siebie ONZ, która zdecydowała o podziale tego obszaru na dwa państwa – żydowskie i arabskie. Jerozolima – jako święte miasto trzech religii (judaizmu, chrześcijaństwa i islamu) – miała pozostawać pod kontrolą międzynarodową.

W maju **1948 r.** Żydzi proklamowali **powstanie państwa Izrael**. Nie pogodzili się z tym faktem ani arabscy mieszkańcy Palestyny, ani państwa arabskie. Wojska ośmiu arabskich krajów uderzyły na Izrael. Nowo powstałe państwo obroniło swoją niepodległość, a nawet zajęło część obszaru, który zgodnie z decyzją ONZ miał przypaść palestyńskim Arabom. Nad resztą tego obszaru władzę przejęła Jordania.

Do lata 1949 r. Izrael podpisał **porozumienie o zawieszeniu broni** z sąsiednimi państwami: Egiptem, Jordanią, Syrią, Libanem. Kraje arabskie nie zdecydowały się na zawarcie pokoju z Izraelem, gdyż oznaczałoby to formalne uznanie państwa żydowskiego, na co nie były gotowe. Przez kolejne dekady stawiały one sobie za cel całkowitą likwidację Izraela i stworzenie w jego miejscu arabskiego państwa w Palestynie.

BIOGRAM

DAVID BEN GURION

(1886–1973)

Jeden z założycieli państwa Izrael i jego pierwszy premier, uznawany za ojca narodu. Pochodził z Płońska, w 1906 r. wyemigrował do Palestyny, będącej wówczas częścią imperium osmańskiego. Przewodził tam społeczności żydowskiej. Jako osadnik wykonywał m.in. pracę robotnika rolnego. Jednocześnie prowadził działalność polityczną i kulturalną. Skończył prawo na Uniwersytecie Stambulskim. Był jednym z koordynatorów akcji na rzecz osadnictwa Żydów z diaspory w Palestynie. W 1948 r. został premierem nowo powstałego Izraela i zasiadał w rządzie do 1963 r.

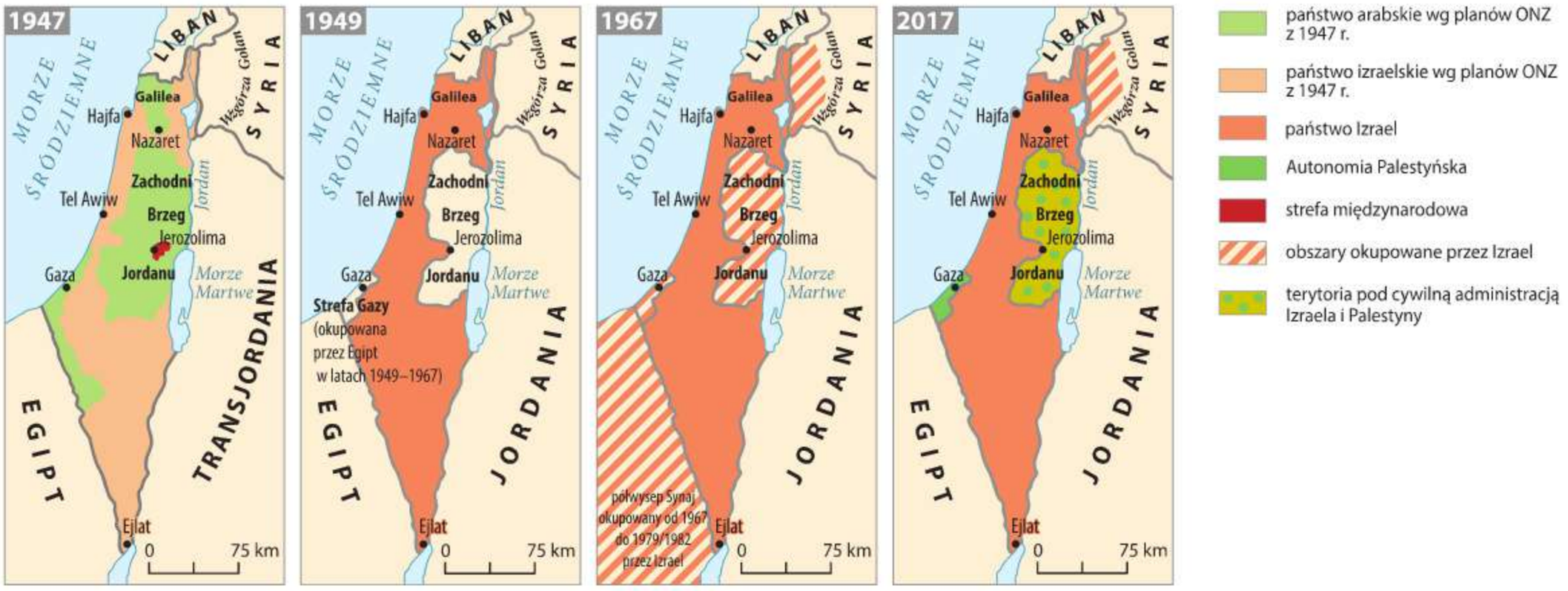

Rozwój terytorialny Izraela od 1947 r.

? Wskaż państwo, z którym Izrael miał najdłuższą granicę.

? Wskaż obszar sporów terytorialnych między Izraelem a Syrią.

? Opisz położenie Izraela i oceń, czy łatwo jest zapewnić temu państwu bezpieczeństwo.

W rezultacie wojny z lat **1948–1949** terytoria opanowane przez Izrael opuściło ok. 700 tys. Palestyńczyków, którzy osiedlili się w rozsianych w regionie obozach dla uchodźców. Z kolei do Izraela zaczęli napływać Żydzi z całego świata, których osiedlano m.in. w osadach na terytoriach okupowanych.

Konflikt bliskowschodni wpisał się w podziały zimnowojenne. Stany Zjednoczone i państwa zachodnie wspierały demokratyczny Izrael, natomiast ZSRS i państwa bloku wschodniego udzielały poparcia krajom arabskim.

Kryzys sueski

Kolejnym konfliktem w rejonie bliskowschodnim był **kryzys sueski**. W 1952 r. grupa młodych egipskich oficerów nastawionych nacjonalistycznie i lewicowo obaliła probrytyjskiego króla Egiptu i proklamowała republikę. Od 1956 r. urząd prezydenta sprawował płk **Gamal Abdel Naser** (1918–1970). Głosił on hasła lewicowe, antykolonialne, potrzebę zjednoczenia wszystkich Arabów w jednym państwie (panarabizm) oraz likwidacji Izraela. Egipt pod jego rządami zbliżył się do ZSRS i kupował broń w państwach bloku wschodniego. Rząd w Moskwie udzielił mu ogromnej pożyczki na budowę tamy asuańskiej na Nilu.

W lipcu 1956 r. Naser ogłosił **nacjonalizację Kanału Sueskiego**. Dotąd zarządzało nim międzynarodowe konsorcjum, zabierające dla siebie znaczną część zysków z ruchu statków na tym strategicznym dla handlu międzynarodowego szlaku żeglugowym.

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety pod broń

Państwa arabskie mają ogromną przewagę ludnościową nad Izraelem. Z tego względu, aby ją choć trochę zniwelować, w Izraelu obowiązkową służbę wojskową muszą odbywać także kobiety. W przypadku mężczyzn trwa ona 32 miesiące, w przypadku kobiet – 24 miesiące. Jej odroczenia dotyczą studentów, zamężnych kobiet, matek dzieci oraz mężczyzn oddających się studiom religijnym. Po zakończeniu służby wojskowej mężczyźni do 55., a kobiety do 50. roku życia pozostają w rezerwie.

Ta decyzja wywołała entuzjazm Egipcjan, a niezadowolenie – Wielkiej Brytanii i Francji, mających udziały w przedsiębiorstwie. Wraz z Izraelem postanowiły one obalić Nasera. W **październiku 1956 r.** wojska izraelskie zajęły Strefę Gazy i półwysep Synaj oraz zbliżyły się do Kanału Sueskiego. Pod pretekstem zapewnienia swobody żeglugi w pobliżu kanału wylądowały wojska brytyjskie i francuskie. Jednak interwencja dyplomatyczna Stanów Zjednoczonych i ZSRS zmusiła sojuszników do wycofania się z Egiptu.

Kolejne wojny. Pokój z Egiptem

Do kolejnej wojny izraelsko-arabskiej doszło w **1967 r.**, gdy w odpowiedzi na przygotowania wojenne sąsiadów Izrael uderzył na Egipt, Syrię i Jordanię. W konflikcie trwającym sześć dni, nazwanym **wojną sześciodniową**, państwo żydowskie opanowało m.in. Strefę Gazy, półwysep Synaj oraz obszary palestyńskie znajdujące się po 1948 r. w Jordanii – tzw. **Zachodni Brzeg Jordanu** i wschodnią Jerozolimę, a także syryjskie **Wzgórza Golan**.

Na obszarach okupowanych rząd izraelski prowadził intensywną akcję osadniczą: budował tam domy dla Żydów napływających do Izraela z różnych państw.

W 1973 r. Syria i Egipt podjęły próbę odbicia utraconych obszarów. Tak zwana **wojna Jom Kipur** (od nazwy żydowskiego święta przypadającego w dniu jej wybuchu) zakończyła się zwycięstwem Izraela.

W wyniku amerykańskiego pośrednictwa **w 1979 r. Egipt i Izrael podpisały pokój**. Oba państwa uznały się nawzajem i nawiązały stosunki dyplomatyczne, a Izrael zwrócił **półwysep Synaj** Egiptowi.

Zamaskowany terrorysta palestyński w budynku, w którym mieszkała izraelska ekipa. Podczas igrzysk olimpijskich w Monachium w 1972 r. grupa palestyńskich terrorystów z organizacji Czarny Wrzesień wzięła na zakładników 11 izraelskich sportowców. Zginęli oni podczas próby odbicia przez niemieckie służby bezpieczeństwa. Zbrodnia wstrząsnęła całym światem sportowym. Izrael powołał do życia grupę specjalną, mającą odszukać i zabić w odwecie za zamach w Monachium przywódców organizacji Czarny Wrzesień.

? Jak myślisz, jaki cel chcieli osiągnąć terroryści, skoro zaatakowali podczas igrzysk olimpijskich?

WARTO WIEDZIEĆ

Kryzys naftowy

Jednym ze skutków wojny Jom Kipur stał się dramatyczny wzrost cen ropy naftowej na rynkach światowych. Państwa arabskie dominowały w Organizacji Producentów i Eksporterów Ropy Naftowej (OPEC). Winą za swe klęski w wojnach z Izraelem obwiniały m.in. Zachód – za wsparcie udzielane państwu żydowskiemu. Postanowiły zatem uderzyć w zachodnie gospodarki, aby uświadomić tamtejszym politykom i społeczeństwom, że wspieranie Izraela może być dla nich bardzo kosztowne. W październiku 1973 r. OPEC podjął decyzję o znacznym ograniczeniu wydobycia ropy naftowej. Wprowadzono przy tym embargo na sprzedaż ropy m.in. do Stanów Zjednoczonych. Cena baryłki ropy z niecałych 2 dolarów skoczyła nagle do 11 dolarów, co przyczyniło się do wybuchu kryzysu gospodarczego na Zachodzie. Państwa dotknięte niedoborami ropy wydawały m.in. całkowity zakaz używania samochodów w niedzielę, wprowadzały ograniczenia prędkości na autostradach czy reglamentowały benzynę. W marcu 1974 r. OPEC zniósł embargo. Ceny paliwa utrzymywały się jednak nadal na wysokim poziomie, co długofalowo przyczyniło się do restrukturyzacji gospodarek, opracowania energooszczędnych technologii i poszukiwania nowych źródeł ropy, np. na Morzu Północnym.

BIOGRAM

JASIR ARAFAT

(1929–2004)

Wywodził się z rodziny chłopskiej, skończył studia inżynierskie w Egipcie. Tam zaangażował się w działalność polityczną. Podczas kryzysu sueskiego walczył w szeregach armii egipskiej. Głosił hasło, że Palestyńczycy nie powinni czekać na wyzwolenie przez armie państw arabskich, ale sami muszą wziąć sprawy w swoje ręce. Założył partię Fatah, która weszła w skład Organizacji Wyzwolenia Palestyny. Jej bojownicy podejmowali działania partyzanckie przeciwko Izraelowi z terytorium Jordanii i Libanu. Izraelski wywiad podejmował próby zabójstwa Arafata, który dla jednych był symbolem walki Palestyńczyków o własne państwo, a dla innych – bezwzględnym terrorystą. Do śmierci pełnił funkcję prezydenta Autonomii Palestyńskiej.

Dążenia Palestyńczyków

Z prawa do własnego państwa nie zrezygnowali także Palestyńczycy. Wśród wielu ugrupowań palestyńskich największe znaczenie zyskała założona w 1964 r. **Organizacja Wyzwolenia Palestyny** (**OWP**), na której czele stanął **Jasir Arafat**. OWP, wspierana przez kraje arabskie, podejmowała działania zbrojne i ataki terrorystyczne z terytoriów państw sąsiadujących z Izraelem. W 1987 r. na terenach okupowanych wybuchła **intifada**, czyli powstanie kamieni. Palestyńczycy wychodzili na ulice i obrzucali kamieniami izraelskie posterunki i patrole. Ostatecznie palestyńscy przywódcy zrozumieli, że postulat całkowitej likwidacji Izraela jest nierealny.

Podpisanie porozumień waszyngtońskich w 1993 r.
Prezydent Stanów Zjednoczonych Bill Clinton (pośrodku) zachęca przywódcę OWP Jasira Arafata i premiera Izraela Icchaka Rabina do podania sobie rąk.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie dla relacji izraelsko-arabskich mógł mieć ten gest przywódców obu narodów.

Wraz z końcem zimnej wojny rozpoczęły się rozmowy palestyńsko-izraelskie, mające na celu uregulowanie spornych kwestii. W 1993 r., na mocy porozumienia z Waszyngtonu, z części arabskich obszarów Palestyny powstała **Autonomia Palestyńska**, na której czele do 2003 r. stał Arafat. W kolejnym roku porozumienie pokojowe z Izraelem podpisała Jordania.

Do dziś kwestią sporną pozostaje **status Jerozolimy**. Palestyńczycy uważają, że jej wschodnia część powinna być stolicą ich przyszłego państwa. Natomiast Izrael twierdzi, że całe miasto jest jego stolicą. Palestyńscy uchodźcy i ich potomkowie domagają się prawa do powrotu do miejsc, z których musieli uciekać podczas wojen izraelsko-arabskich, oraz likwidacji żydowskich osiedli na Zachodnim Brzegu Jordanu. Postulują także powrót do granic z 1967 r. Izrael odrzuca te żądania i prowadzi akcję osadniczą na Zachodnim Brzegu Jordanu i we wschodniej Jerozolimie. Od 2005 r. w Strefie Gazy rządy sprawuje radykalny Hamas, organizacja uznana za terrorystyczną. Z tego terytorium podejmuje ona co pewien czas ataki rakietowe na Izrael.

Odrodzenie islamu

Wraz z postępem dekolonizacji bardziej wyraźne stawało się zjawisko **odrodzenia** (**renesansu**) **islamu**. Ludy wyznające tę religię, lekceważone i na różne sposoby eksploatowane przez państwa Zachodu, postanowiły upomnieć się o swoje prawa. Na Bliskim i Środkowym Wschodzie oraz w Afryce Północnej szybkiemu rozwojowi życia religijnego towarzyszyło upolitycznienie religii.

Mur bezpieczeństwa w Izraelu.

Aby ograniczyć liczbę ataków terrorystycznych na swych obywateli, władze Izraela w 2002 r. postawiły na granicy z Zachodnim Brzegiem Jordanu tzw. mur bezpieczeństwa. Budowa muru, mającego 790 km długości, wywołała sprzeciw Palestyńczyków, którzy uznali go za nielegalny (częściowo biegnie po terenie palestyńskim) i utrudniający im życie codzienne, np. dostęp do wody, dotarcie do pracy.

? Podaj argumenty przemawiające za istnieniem muru i przeciwko niemu. Wyjaśnij, jak mogą go postrzegać żydowscy mieszkańcy, a jak – Palestyńczycy.

? Poszukaj informacji o zabezpieczeniach przed terroryzmem stosowanych w Izraelu. Jak wpływają one na jakość życia mieszkańców?

Na islamie zaczęto budować tożsamość i w nim szukać odpowiedzi na problemy nurtujące państwa i społeczeństwa tamtych regionów świata. Odrzucano przy tym zachodnie wzorce kulturowe i styl życia oraz ideologie i systemy polityczne (liberalizm, demokrację, komunizm, socjalizm, prawa człowieka itd.), a świadomie nawiązywano do miejscowych wzorców. Powstało wiele radykalnych, **fundamentalistycznych** organizacji, dążących do nadania tym państwom bardziej islamskiego charakteru oraz do obrony świata muzułmańskiego przed rzekomym zagrożeniem zewnętrznym, przede wszystkim ze strony państw zachodnich. Członkowie tych ruchów ostro krytykowali również miejscowe świeckie władze – często skorumpowane, nieudolne i bardzo brutalne.

W 2. połowie XX w. powiązane politycznie i ekonomicznie z Zachodem lub blokiem wschodnim państwa muzułmańskie zaczęły odgrywać w stosunkach międzynarodowych ważną i samodzielną rolę ze względu na rosnące dochody z eksploatacji złóż ropy naftowej, znajdujących się na terytorium wielu z nich.

Fundamentalizm (łac. *fundamentum* – podstawa) – bezwzględna wierność doktrynie religijnej lub ideologii, rygorystyczne przestrzeganie jej zasad i norm, połączone ze sprzeciwem wobec zmian. **Fundamentalizm islamski** jest ideologią głoszącą konieczność powrotu do zasad religijnych z czasów Mahometa oraz podporządkowania całego życia społecznego i politycznego zasadom zawartym w *Koranie*. Za głównego wroga zagrażającego państwom muzułmańskim fundamentaliści islamscy uznają państwa zachodnie. Część organizacji prowadzi działalność terrorystyczną.

Rewolucja w Iranie

Jednym z przejawów odrodzenia islamu była rewolucja islamska w Iranie (do 1953 r. – Persja). Od połowy lat 70. coraz większy sprzeciw społeczeństwa irańskiego wzbudzały autorytarne rządy szacha (króla) **Mohammada Pahlawiego** (1941–1979). Za jego rządów władze Iranu czerpały olbrzymie zyski z eksportu ropy naftowej i blisko współpracowały z państwami Zachodu. W kraju rosło jednak niezadowolenie z powodu represji politycznych dotykających przeciwników szacha, korupcji władz, niepotrzebnych wydatków rządowych (m.in. na gigantyczne zbrojenia), trudnych warunków bytowych większości społeczeństwa, a także – ostentacyjnego lekceważenia islamskiej tradycji przez władcę i jego otoczenie.

Jednym z najbardziej zagorzałych przeciwników systemu był **ajatollah Ruhollah Chomejni** (1902–1989), zmuszony do emigracji. Wzywał on Irańczyków do obalenia władcy „bezbożnego" i wysługującego się „amerykańskim imperialistom i syjonistom" i do ustanowienia w Iranie **republiki islamskiej**. Jego hasła zostały zrealizowane w **1979 r.**, kiedy w wyniku fali gwałtownych protestów monarcha uciekł z kraju. Do Iranu powrócił natomiast owacyjnie witany Chomejni. Władzę objęli duchowni. W stworzonej przez nich Islamskiej Republice Iranu świeckie władze (prezydent, rząd, parlament) zgodnie z konstytucją podlegają przywódcy religijnemu, który ma nieograniczoną władzę. Nowy ustrój w Teheranie zachęcił inne państwa muzułmańskie do przyjęcia podobnego modelu.

Ajatollah (arab. *ajat Allah* – cudowny znak Boga) – w szyickim odłamie islamu, dominującym w Iranie, był to tytuł naukowy nadawany wybitnym znawcom islamskiej teologii i islamskiego prawa.

WARTO WIEDZIEĆ

Jankesi do domu!

W latach 70. XX w. w Iranie przebywało 120 tys. obcokrajowców (głównie Amerykanów), pracujących jako specjaliści, menedżerowie i doradcy. Niezadowolenie budziły ich wysokie pensje, bezkarność oraz prowokacyjny styl bycia, naruszający poczucie godności Irańczyków. Cudzoziemcy potrafili m.in. urządzać sobie wyścigi motocyklowe na dziedzińcach meczetów, wypisywać na ich murach hasło „Jezus zbawia" czy włóczyć się po pijanemu i zaczepiać przechodniów. Pogardliwie odnosili się do Irańczyków, których nazywali pustynnymi czarnuchami, łachmaniarzami czy śmierdzielami. Na potrzeby obcokrajowców oraz nowobogackiej irańskiej elity powstawały ekskluzywne osiedla, centra handlowe, kawiarnie, restauracje, kluby, ośrodki sportowe, dyskoteki czy nocne kluby ze striptizem. Na ulicach miast pojawiły się krzykliwe billboardy z reklamami. Wzbudzało to niechęć miejscowej ludności. Nie dziwi zatem, że jednym z najpopularniejszych haseł rewolucji islamskiej stał się slogan „Jankesi do domu!".

PODSUMOWANIE

Od początku XX w. Żydzi dążyli do stworzenia w Palestynie własnego państwa. W tym celu przybywali tam żydowscy osadnicy z całego świata. ■ W 1948 r. Żydzi proklamowali powstanie państwa Izrael. ■ Protestowali przeciw temu Palestyńczycy i państwa arabskie. W konsekwencji doszło do kolejnych wojen izraelsko-arabskich. Izrael obronił swoją niepodległość i zdobył terytoria, które miały wejść w skład państwa palestyńskiego. ■ W 1979 r. Izrael zawarł pokój z Egiptem, w wyniku czego zwrócił mu półwysep Synaj. ■ Najważniejszą organizacją walczącą o niepodległą Palestynę była Organizacja Wyzwolenia Palestyny, kierowana przez Jasira Arafata. W 1993 r. podpisała ona umowę z Izraelem, przyznającą autonomię Zachodniemu Brzegowi Jordanu i Strefie Gazy. ■ W 1979 r. doszło do islamskiej rewolucji w Iranie, w której trakcie obalony został szach. Na czele państwa stanął przywódca polityczno-religijny Iranu – Chomejni.

POLECENIA

1. Opisz genezę i przedmiot konfliktu arabsko-izraelskiego.
2. Wymień przyczyny, dla których tak trudno jest po 1993 r. zawrzeć ostateczne porozumienie izraelsko-palestyńskie.
3. Opisz, na czym polegało odrodzenie islamu.
4. Wymień przyczyny i skutki rewolucji islamskiej w Iranie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Deklaracja Ligi Państw Arabskich w związku z inwazją na Palestynę, 15 maja 1948 r. (fragmenty)

Przeważająca większość ludności Palestyny była arabska. Była tam tylko niewielka mniejszość Żydów, którzy cieszyli się takimi samymi prawami i mieli te same obowiązki jak inni mieszkańcy i nie byli prześladowani z powodu swych przekonań religijnych. Miejsca święte były nienaruszone, a dostęp do nich zapewniony. […]

Ponieważ brytyjski mandat w Palestynie wygasł, […] rządy państw arabskich deklarują, co następuje:

Po pierwsze. Rządy nad Palestyną powinny być zwrócone jej mieszkańcom, zgodnie z postanowieniami Paktu Ligii Narodów i Karty Narodów Zjednoczonych, oraz wyłącznie Palestyńczycy powinni mieć prawo decydowania o swej przyszłości.

Po drugie. Bezpieczeństwo i porządek w Palestynie zostały zakłócone. Syjonistyczna agresja spowodowała exodus ponad ćwierć miliona arabskich mieszkańców z ich domów i schronienie się ich w sąsiednich państwach arabskich. Wydarzenia, do jakich doszło w Palestynie, zdemaskowały agresywne intencje i imperialistyczne cele syjonistów. […]

Po trzecie. Ten stan rzeczy zagraża rozprzestrzenianiem się na sąsiednie kraje arabskie, gdzie z powodu wydarzeń w Palestynie wzrasta napięcie. Rządy państw członkowskich Ligi Państw Arabskich i ONZ są coraz bardziej zaniepokojone tym stanem rzeczy.

Po czwarte. Te rządy wyrażają nadzieję, że ONZ znajdzie pokojowe i sprawiedliwe rozwiązanie problemu Palestyny, w zgodzie z zasadami demokracji i postanowieniami Paktu Ligi Narodów i Karty Narodów Zjednoczonych, tak aby pokój, bezpieczeństwo i dobrobyt zapanowały w tej części świata.

http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/mfadocuments/yearbook1/pages/5%20arab%20league%20declaration%20on%20the%20invasion%20of%20pales.aspx [dostęp: 30.10.2017], przeł. P. Szlanta.

1. Podaj przyczyny kryzysu, które przywołali autorzy deklaracji.
2. Wymień zagrożenia, które – zdaniem autorów deklaracji – są związane z powstaniem państwa Izrael.
3. Która z instytucji międzynarodowych ma – zdaniem autorów dokumentu – zaproponować rozwiązanie sporu? Wyjaśnij – dlaczego.

KALENDARIUM	
1948	powstanie państwa Izrael
1956	kryzys sueski
1967	wojna sześciodniowa
1973	wojna Jom Kipur
1979	rewolucja islamska w Iranie
1993	ustanowienie Autonomii Palestyńskiej

22 Rywalizacja Stanów Zjednoczonych i ZSRS

- Kryzys kubański
- Wojna w Wietnamie
- Budowa muru berlińskiego
- Rywalizacja sowiecko-amerykańska w sporcie i kosmosie

Krótka odwilż

Mimo krótkiego ocieplenia w relacjach między Stanami Zjednoczonymi a ZSRS po śmierci Józefa Stalina, interesy obu mocarstw były niemożliwe do pogodzenia. ZSRS nie wyrzekł się wspierania ruchów komunistycznych na świecie i dążył do poszerzenia swej strefy wpływów w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. Stany Zjednoczone widziały w tym zagrożenie dla swych żywotnych interesów i wciąż stosowały doktrynę powstrzymywania komunizmu, a przy tym wspierały antykomunistyczne reżimy autorytarne i dyktatorów, mimo deklarowanego przywiązania do zasad demokracji i konieczności respektowania praw człowieka.

W maju 1960 r. podczas lotu nad terytorium ZSRS został zestrzelony amerykański samolot szpiegowski, co wywołało olbrzymi skandal międzynarodowy i przyczyniło się do pogorszenia stosunków między oboma supermocarstwami.

Kryzys kubański

Kuba, leżąca na Morzu Karaibskim, znajdowała się od końca XIX w. w amerykańskiej strefie wpływów. Amerykanie kontrolowali główne gałęzie gospodarki wyspy (hotelarstwo, plantacje), natomiast Kubańczycy czuli się we własnym państwie obywatelami drugiej kategorii. Wielu z nich cierpiało biedę i oczekiwało poprawy swej sytuacji.

W wyniku rewolucji w **1959 r.** została obalona proamerykańska dyktatura, a na czele nowego rządu stanął **Fidel Castro** (czytaj: kastro). Ogłosił on Kubę państwem komunistycznym i wywłaszczył bez odszkodowania amerykański kapitał. W odpowiedzi na to Stany Zjednoczone wprowadziły **embargo handlowe** na Kubę. Po pewnym czasie nowe władze kubańskie zacieśniły stosunki gospodarcze z ZSRS, co wzbudziło niepokój Amerykanów.

W kwietniu **1961 r.** doszło do nieudanej próby obalenia rządu Fidela Castro. W kubańskiej Zatoce Świń wylądowała grupa emigrantów kubańskich.

Spotkanie Fidela Castro z Nikitą Chruszczowem.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie miało dla sowieckich przywódców zwycięstwo rewolucji na Kubie. Jakie nadzieje i kalkulacje mogły być związane z powstaniem pierwszego komunistycznego państwa na półkuli zachodniej?

Embargo handlowe – środek represji i nacisku w stosunkach międzynarodowych, polegający na ograniczeniu handlu, zakazie importu towarów do danego państwa lub eksportu z niego.

BIOGRAM

FIDEL CASTRO

(1926–2016)

Prawnik, syn plantatora cukrowego, przybyłego na Kubę z Hiszpanii. Mimo swego pochodzenia z zamożnej rodziny i edukacji w katolickich szkołach od studiów związał się z ruchem lewicowym. Dążył do obalenia prawicowego dyktatora Fulgencio Batisty. W tym celu sformował partyzantkę i na czele 800 ludzi w 1959 r. zdobył władzę – pokonał armię rządową, liczącą 30 tys. żołnierzy, ale zdemoralizowaną. W ciągu kilku lat przekształcił Kubę w pierwsze komunistyczne państwo w Ameryce Łacińskiej, dzięki czemu został pierwszym sojusznikiem ZSRS na zachodniej półkuli, a Kuba stała się bazą dla ruchów rewolucyjnych w innych państwach regionu. Rządził twardą ręką jako premier, a od 1976 r. – prezydent. W 2008 r., ze względu na podeszły wiek i stan zdrowia, przeszedł na polityczną emeryturę. Za jego rządów setki tysięcy Kubańczyków, rozczarowanych komunizmem, biedą, brakiem wolności i perspektyw, usiłowało przedostać się przez 145-kilometrową cieśninę oddzielającą Kubę od amerykańskiej Florydy. Mimo to Castro był idolem zachodnioeuropejskich ruchów lewicowych.

Byli oni uzbrojeni i wyszkoleni przez amerykańskie służby specjalne. Inwazja zakończyła się klęską i kompromitacją władz amerykańskich.

Castro **zacieśnił współpracę wojskową z ZSRS**. Pozwolił na zainstalowanie na wyspie sowieckich rakiet z głowicami nuklearnymi. Stany Zjednoczone poczuły się zagrożone, ponieważ wyspa leży zaledwie 200 km od ich wybrzeży. Sowieckie rakiety startujące z Kuby mogły dotrzeć do największych miast amerykańskich zaledwie w ciągu kilkunastu minut. Wbrew faktom i dowodom, np. zdjęciom lotniczym, Sowieci wypierali się swej obecności militarnej na Kubie.

W rezultacie **22 października 1962 r.** prezydent Stanów Zjednoczonych John F. Kennedy ogłosił blokadę morską Kuby. Domagał się wycofania stamtąd sowieckich rakiet i demontażu instalacji do ich odpalania. Zagroził zbombardowaniem sowieckich wyrzutni. W stronę wyspy zmierzał przez Atlantyk konwój okrętów sowieckich. Amerykanie byli zdeterminowani, aby nie wpuścić go na wody terytorialne Kuby. W każdej chwili groziło starcie okrętów marynarek obu supermocarstw, które mogło łatwo przekształcić się w otwartą wojnę. Świat przez kilka dni stał na krawędzi III wojny światowej. Zdecydowana reakcja Kennedy'ego podczas tzw. **kubańskiego kryzysu rakietowego** spowodowała, że Chruszczow zgodził się na wycofanie rakiet z Kuby. W zamian za to Stany Zjednoczone zobowiązały się, że nie będą już więcej próbować siłowo obalić reżimu Castro, oraz wycofały swe rakiety z Turcji, znad granicy ZSRS. Kryzys kubański z 1962 r. stał się inspiracją dla innych ruchów rewolucyjnych w Ameryce Łacińskiej, np. w Kolumbii, Boliwii czy Nikaragui.

NRD i RFN

Po powstaniu NRD i RFN granica między państwami była pilnie strzeżona i obstawiona przez wojsko obu państw niemieckich i ich sojuszników. Jednak status prawny Berlina nie został uregulowany. Miasto nie wchodziło formalnie w skład żadnego z nowo powstałych państw i pozostawało pod administracją czterech mocarstw. Zachodni Berlin, gdzie stacjonowały wojska amerykańskie, brytyjskie i francuskie, był „kapitalistyczną wyspą" pośrodku NRD. Obie części miasta pozostawały otwarte dla mieszkańców pozostałych stref. Budziło to niezadowolenie Sowietów. W **1958 r.** Chruszczow zażądał opuszczenia miasta przez wojska państw zachodnich i wysunął propozycję jego demilitaryzacji. Jego żądania zostały odrzucone.

W latach 50. **warunki życia w państwach niemieckich znacząco się różniły**. W RFN trwał boom gospodarczy, rosły poziom życia i zamożność mieszkańców, natomiast obywatele NRD zmagali się z brakiem swobód obywatelskich, z niskimi pensjami i z niewystarczającym zaopatrzeniem w artykuły codziennej potrzeby. Tysiące obywateli NRD „głosowało nogami" i w poszukiwaniu wolności i lepszego życia przechodziło z wschodniej części Berlina do zachodniej, skąd można było się przedostać do RFN. Pod koniec lat 50., m.in. w wyniku nasilenia procesu kolektywizacji wsi, emigracja przerodziła się w masowy exodus. Od momentu powstania NRD do połowy sierpnia 1961 r. przez Berlin Zachodni zbiegło 2,8 mln osób, głównie młodych i dobrze wykształconych. Było to zjawisko niekorzystne dla wschodnioniemieckiej gospodarki, godziło także w prestiż państwa na arenie międzynarodowej.

Mur berliński stał się jednym z symboli zimnej wojny. Wartownicy nie wahali się użyć broni, aby nie dopuścić do ucieczki obywateli z NRD. Przez 28 lat istnienia muru podczas próby ucieczki życie straciło ponad 120 osób.

? Jak myślisz, o czym świadczył fakt, że mieszkańcy NRD mimo rozbudowanych zabezpieczeń i brutalności żołnierzy próbowali przedostać się przez mur?

Kryzys berliński i budowa muru

Rząd NRD był zdeterminowany, aby zablokować obywatelom możliwość ucieczki. Po uzyskaniu zgody ZSRS i sojuszników z Układu Warszawskiego w nocy **z 12 na 13 sierpnia 1961 r.** władze NRD zablokowały siłami policji, wojska i aktywistów partyjnych Berlin Zachodni i zaczęły wokół niego wznosić prowizoryczne zapory z drutu kolczastego. W kolejnych latach mur, nazwany w enerdowskiej propagandzie antyfaszystowskim wałem ochronnym, rozbudowywano i wzmacniano polami minowymi, zaporami przeciwczołgowymi, wieżami strażniczymi i urządzeniami samostrzelającymi. Strefę murów stale patrolowała straż graniczna z psami.

Budowa muru spowodowała kryzys w stosunkach na linii Wschód – Zachód, tzw. **drugi kryzys berliński**. Wzniesienie muru było niezgodne z umowami zawartymi po II wojnie światowej. Zachodni berlińczycy zostali dosłownie uwięzieni w swym mieście. W odpowiedzi na budowę muru Amerykanie, Brytyjczycy i Francuzi wzmocnili swe oddziały stacjonujące w Berlinie Zachodnim, czym potwierdzili gotowość do obrony miasta w razie ewentualnego sowieckiego ataku. Kennedy zdecydował się wysłać 1,5 tys. amerykańskich żołnierzy do wzmocnienia garnizonu Berlina Zachodniego.

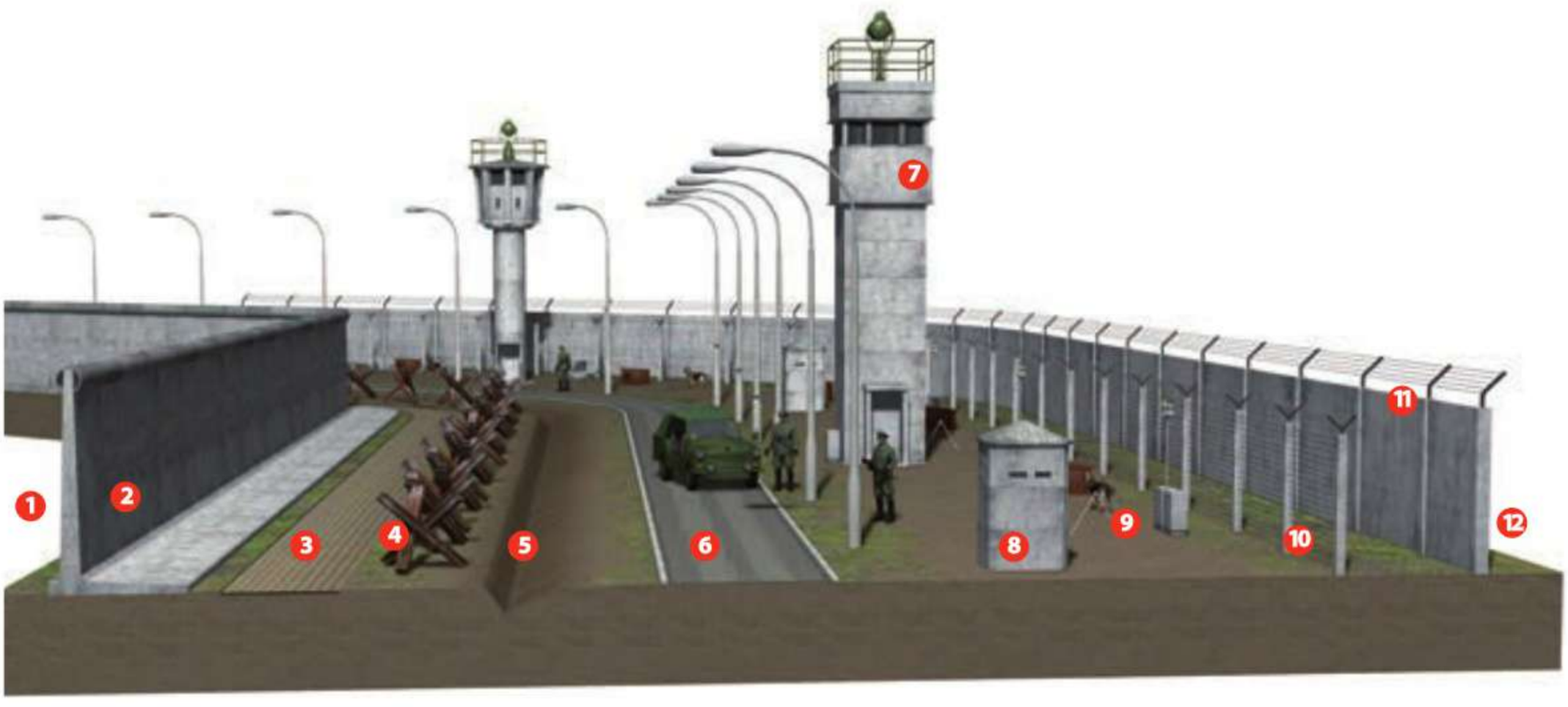

Niemiecko-niemiecka granica w Berlinie, rekonstrukcja komputerowa.

(1) Berlin Zachodni. **(2)** Mur o wysokości 3,6 m. **(3)** Pas zaoranej ziemi, na której łatwo można było dostrzec ślady uciekinierów. **(4)** Stalowe jeże – zapory przeciwko samochodom. **(5)** Rów o głębokości 1 m. **(6)** Droga dla patroli. **(7)** 10-metrowe wieże strażnicze z reflektorami i strzelnicami. **(8)** Bunkry ze strzelnicami i agregatami prądowymi. **(9)** Psy uwiązane na stalowych linkach i pilnujące 100-metrowych odcinków. **(10)** Płot z drutu kolczastego pod napięciem i z sygnalizacją alarmową. **(11)** Mur zwieńczony drutem kolczastym. **(12)** Berlin Wschodni.

Utrzymanie wolności Berlina Zachodniego stało się miernikiem wiarygodności Stanów Zjednoczonych jako przywódcy demokratycznego świata. Drugi kryzys berliński, podobnie jak kubański, uświadomił światowej opinii publicznej, na jak kruchych podstawach opiera się pokój.

Wojna w Wietnamie

Areną rywalizacji zimnowojennej stał się też **Wietnam**, leżący w Azji Południowo-Wschodniej. Po II wojnie światowej na Półwyspie Indochińskim działał silny ruch komunistyczny, którego liderem był **Ho Szi Min** (Ho Chi Minh; 1890–1969). W latach 1946–1954 podległe mu oddziały toczyły wojnę z Francuzami, którzy w rezultacie zostali zmuszeni do wycofania się z Indochin. W **1954 r.**, w wyniku porozumień międzynarodowych, Wietnam został podzielony na dwie części. Na północy, gdzie rządzili komuniści, powstała **Demokratyczna Republika Wietnamu** (DRW, nazywana także Wietnamem Północnym) ze stolicą w Hanoi, wspierana przez blok sowiecki i komunistyczne Chiny. Natomiast na południu ukształtowała się – powiązana ze Stanami Zjednoczonymi – **Republika Wietnamu** (Wietnam Południowy) ze stolicą w Sajgonie.

Od końca lat 50. na obszarze Wietnamu Południowego rozpoczęła działalność komunistyczna partyzantka – **Vietcong** (czytaj: wietkong), wspierana przez DRW. Podjęła ona akcję militarną przeciwko rządowi w Sajgonie. Z czasem na południe przenikały regularne oddziały armii północnowietnamskiej, udające partyzantów. Aby nie dopuścić do opanowania całego Wietnamu przez komunistów, Amerykanie wysłali do Republiki Wietnamu swoich doradców, sprzęt i instruktorów oraz niewielkie siły specjalne. W 1965 r. armia północnowietnamska przystąpiła do działań zbrojnych po stronie Vietcongu. Również Stany Zjednoczone zaczęły wysyłać tam swoje wojska. Siły amerykańskie nie miały jednak doświadczenia w prowadzeniu wojny z partyzantami działającymi z ukrycia, którzy świetnie sobie radzili w trudnych warunkach klimatycznych i terenowych (tropikalna dżungla, bagna, pola ryżowe). Trudno im było odróżnić partyzantów od cywilów i armii DRW, doskonale wyposażonej przez ChRL i ZSRS. Mimo zaangażowania w ciągu trzech lat ponad 0,5 mln amerykańskich żołnierzy, intensywnych bombardowań Wietnamu Północnego, oskarżanego o wysyłanie swoich żołnierzy na południe, oraz olbrzymich nakładów finansowych, Stanom Zjednoczonym nie udało się pokonać Vietcongu. W Stanach Zjednoczonych rósł w siłę społeczny ruch antywojenny. W takiej sytuacji – bez perspektyw na zakończenie interwencji sukcesem – w 1973 r. Amerykanie wycofali się z Wietnamu.

Indochiny po II wojnie światowej.

? Wymień kraje, przez które Wietnam Północny dostarczał pomoc wojskową partyzantom komunistycznym na południu.

? Wyjaśnij, czy przebieg granic był korzystny dla obrony Republiki Wietnamu przed przenikaniem sił komunistycznych.

Ewakuacja ambasady amerykańskiej w Sajgonie w kwietniu 1975 r. Symbolem klęski Stanów Zjednoczonych w Wietnamie stała się fotografia ukazująca jeden z ostatnich amerykańskich śmigłowców startujących z dachu ambasady amerykańskiej w Sajgonie. Usiłowali się stamtąd wydostać Amerykanie i współpracujący z nimi Wietnamczycy, bojący się zemsty i represji ze strony zwycięzców.

? Wyjaśnij, jak publikacja takich zdjęć w prasie mogła wypływać na nastroje w Stanach Zjednoczonych.

WARTO WIEDZIEĆ

Rozliczenia na wielkim ekranie

Amerykańskie społeczeństwo bardzo przeżyło porażkę w wojnie w Wietnamie. W latach 70. i 80. trwało w Stanach Zjednoczonych rozliczenie z tym bolesnym okresem. Do najważniejszych filmów wpisujących się w ten nurt należą:
Łowca jeleni (1978, reż. Michael Cimino),
Czas apokalipsy (1979, reż. Francis Ford Coppola),
Rambo – pierwsza krew (1982, reż. Ted Kotcheff),
Pluton (1986, reż. Olivier Stone),
Full Metal Jacket (1987, reż. Stanley Kubrick),
Ofiary wojny (1989, reż. Brian De Palma).
Poruszały one różne wątki, koncentrowały się jednak na destrukcyjnym wpływie wojny na psychikę uczestniczących w niej ludzi, którzy nierzadko pod wpływem dramatycznych przeżyć i długotrwałego stresu stawali się beznamiętnymi maszynami do zabijania, zbrodniarzami wojennymi lub osobami chorymi psychicznie czy niedostosowanymi do życia w cywilu.

Wietnam Południowy został w **1975 r.** zajęty przez komunistów, którzy proklamowali powstanie zjednoczonej Wietnamskiej Republiki Socjalistycznej. Komuniści przejęli też władzę w dwóch państwach sąsiadujących z Wietnamem – w **Laosie** i **Kambodży**.

Klęska w Wietnamie negatywnie odbiła się na pozycji Stanów Zjednoczonych jako supermocarstwa. Wojna kosztowała życie ok. 2 mln Wietnamczyków i 56 tys. amerykańskich żołnierzy.

Odprężenie w stosunkach między Wschodem a Zachodem

Po kryzysach w stosunkach amerykańsko-sowieckich z lat 60. politycy doszli do wniosku, że niczym nieograniczona rywalizacja może doprowadzić do niekontrolowanego wybuchu wojny i nawet do użycia broni jądrowej. Aby ograniczyć takie ryzyko, w 1. połowie lat 70. XX w. doszło do rozmów między państwami obu bloków. Niełatwe negocjacje, obejmujące wiele zagadnień, trwały kilka lat.

WARTO WIEDZIEĆ

Ludobójstwo w Kambodży

Po wycofaniu się Amerykanów z Wietnamu władzę w sąsiedniej Kambodży objęli skrajnie lewicowi Czerwoni Khmerzy, którym przewodził Pol Pot (1928–1998). Dążyli oni do zorganizowania całego społeczeństwa w wiejskich komunach. Z tego względu wypędzili na wieś niemal całą ludność miast. W rewolucyjnym zapale, z niespotykaną brutalnością i okrucieństwem, mordowali wszelkie osoby uznane przez nich za wrogów nowego ładu. Podczas ich czteroletnich rządów w wyniku egzekucji, tortur, katorżniczej pracy, chorób i głodu, wywołanego całkowitą zapaścią gospodarczą, życie straciło ponad 1 mln osób, czyli 20 % społeczeństwa. Z 12 tys. mnichów buddyjskich ocalało jedynie 500. Rządy Czerwonych Khmerów przeżyło jedynie kilkuset lekarzy. Pol Pot nigdy nie odpowiedział za swoje zbrodnie, zakwalifikowane jako ludobójstwo, i umarł z przyczyn naturalnych w swej kryjówce w dżungli.

W ich rezultacie w sierpniu **1975 r.** w Helsinkach przywódcy 32 państw Europy Wschodniej i Zachodniej, ZSRS, Stanów Zjednoczonych i Kanady podpisali dokument – *Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie* (KBWE). Potwierdzał on nienaruszalność istniejących granic i ustanawiał zasady współpracy (np. cykliczne spotkania dyplomatów, ekspertów i wojskowych), które miały pomóc w pokojowym rozwiązaniu ewentualnych sporów. Zobowiązano się też do przestrzegania praw człowieka, ochrony środowiska, współpracy gospodarczej, naukowej i technicznej. Doprowadziło to do **odprężenia**, czyli do poprawy stosunków między Wschodem a Zachodem. Oba supermocarstwa zobowiązały się do ograniczenia **wyścigu zbrojeń**.

Zimnowojenna rywalizacja w kosmosie i sporcie

Obszarami rywalizacji między Stanami Zjednoczonymi a ZSRS były także **sport** i **kosmos**. Każde z supermocarstw starało się udowodnić światowej opinii publicznej wyższość swojego ustroju, dlatego chwaliło się sukcesami swoich sportowców, liczonymi medalami olimpijskimi i rekordami świata. Aby zwiększyć szanse na pobicie kolejnych rekordów – zwłaszcza w ZSRS i NRD – na masową skalę stosowano doping, nie licząc się ze zdrowiem zawodników. W 1951 r. ZSRS przystąpił do międzynarodowego ruchu olimpijskiego, a rok później pierwsi sowieccy sportowcy wzięli udział w letnich igrzyskach w Helsinkach. Ogromne emocje i zainteresowanie opinii publicznej budziły mecze hokeja na lodzie pomiędzy drużynami ZSRS a Stanów Zjednoczonych lub Kanady.

W dążeniu do podboju kosmosu chodziło o udowodnienie światu przewagi technologicznej nad rywalem. Sowieci w 1957 r. umieścili na orbicie pierwszego sztucznego satelitę, a w **kwietniu 1961 r.** wysłali w kosmos pierwszego człowieka – Jurija Gagarina. W niecały miesiąc po Gagarinie w kosmos poleciał pierwszy Amerykanin. W **1969 r. na Księżycu** wylądowała amerykańska misja załogowa. Podczas ocieplenia w relacjach między ZSRS a Stanami Zjednoczonymi w **1975 r.** oba kraje zrealizowały wspólną misję kosmiczną Sojuz-Apollo (od nazw statków kosmicznych).

Członek załogi statku kosmicznego Apollo 11 schodzi na powierzchnię Księżyca, 20 lipca 1969 r. Transmisję telewizyjną z tego wydarzenia oglądali widzowie w wielu krajach świata.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie propagandowe miało lądowanie Amerykanów na Księżycu. Jaki przekaz trafił do telewidzów?

? Sprawdź, czy w krajach bloku wschodniego można było obejrzeć transmisję z tego wydarzenia.

PODSUMOWANIE

W 1959 r. na Kubie władzę przejęli lewicowi partyzanci na czele z Fidelem Castro, którzy nawiązali bliskie stosunki z ZSRS. W 1962 r. doszło do konfliktu między Stanami Zjednoczonymi a ZSRS, zwanego kubańskim kryzysem rakietowym, który groził wybuchem wojny światowej. ■ Aby zapobiec ucieczkom swoich obywateli do RFN, władze NRD w 1961 r. zbudowały mur wokół Berlina Zachodniego. ■ W latach 1965–1973 wojska amerykańskie walczyły z partyzantką komunistyczną w Wietnamie Południowym. Po ich wycofaniu Wietnam Południowy został opanowany przez komunistów. ■ Ważnym aspektem rywalizacji Stany Zjednoczone – ZSRS podczas zimnej wojny był wyścig kosmiczny. ■ W 1975 r. doszło do podpisania *Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*. Po raz pierwszy w czasie zimnej wojny państwa obu bloków ustaliły zasady postępowania w sytuacjach kryzysowych.

POLECENIA

1. Przedstaw przyczynę i skutki kubańskiego kryzysu rakietowego.
2. Opisz okoliczności budowy muru berlińskiego i oceń skutki jego powstania.
3. Wyjaśnij, dlaczego Amerykanie zaangażowali się w wojnę w Wietnamie. Jakie następstwa miało to dla Stanów Zjednoczonych?
4. Podaj przykłady rywalizacji Stanów Zjednoczonych i ZSRS w sporcie i podboju kosmosu. Wyjaśnij, jakie to miało znaczenie dla obu tych państw.
5. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla państw bloku wschodniego, w tym Polski, miało potwierdzenie nienaruszalności granic, sformułowane w *Akcie końcowym KBWE*.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Ocena znaczenia wojny wietnamskiej w oczach polskich sztabowców (fragment)

Dla Stanów Zjednoczonych wojna wietnamska, mimo dysponowania przewagą militarno-ekonomiczną, zamknęła się wyjątkowo ujemnym bilansem, zarówno w sferze polityki zagranicznej, wewnętrznej, jak i wojskowej. W jej wyniku poważnie ucierpiał prestiż Stanów Zjednoczonych w świecie, głównie w Azji. Większość krajów azjatyckich, w tym nawet część sojuszników Stanów Zjednoczonych, potępiła niehumanitarne metody i sposoby prowadzenia wojny przez siły zbrojne najpotężniejszego mocarstwa kapitalistycznego […]. Ponadto wpłynęła na podważenie zaufania w wielu krajach azjatyckich do skuteczności amerykańskiej zdolności militarnej […]. Pod wpływem tego wszystkiego Stany Zjednoczone zaczęły wykazywać tendencje do izolacjonizmu.

Wojna wietnamska miała szczególnie ujemny wpływ na wewnętrzną politykę administracji waszyngtońskiej. W czasie trwania wojny nie zrealizowała ona szeregu wewnętrznych programów społeczno-gospodarczych, co przyczyniło się do poszerzenia plagi narkomanii w społeczeństwie amerykańskim. Wojna pociągnęła za sobą wzrost niezadowolenia wśród znacznej części narodu amerykańskiego, szczególnie wśród tej, która popierała amerykańską agresję w Indochinach. W kraju wzmagała się inflacja, a osłabienie dolara na rynkach światowych spowodowało zachwianie bilansu płatniczego Stanów Zjednoczonych.

Rozwój działań wojennych na Półwyspie Indochińskim w latach 1968–1974, Warszawa 1974, s. 10.

1. Wyjaśnij, jak polscy sztabowcy ocenili konflikt w Wietnamie. Uzasadnij swoje zdanie.
2. Wyjaśnij, jak wojna wpłynęła na pozycję Stanów Zjednoczonych w Azji.

KALENDARIUM	
1959	rewolucja na Kubie
1961	budowa muru berlińskiego; pierwszy człowiek w kosmosie – Jurij Gagarin
1962	tzw. kubański kryzys rakietowy
1965–1973	udział Stanów Zjednoczonych w wojnie w Wietnamie
1969	lądowanie amerykańskich astronautów na Księżycu
1975	*Akt końcowy KBWE*

23 Integracja europejska

- Przyczyny integracji państw w Europie
- Etapy integracji

Geneza integracji europejskiej

Tragiczne doświadczenia II wojny światowej oraz trudna sytuacja polityczna i gospodarcza Europy Zachodniej po 1945 r. stały się bodźcem do debaty nad odbudową dobrych relacji między państwami. Uświadomiono sobie także, że konieczne jest przezwyciężenie wrogości między Francją a Niemcami w imię przeciwstawienia się naporowi komunizmu oraz zrównoważenia potęgi Stanów Zjednoczonych i ZSRS. W społeczeństwach Europy Zachodniej zaczął dominować pogląd, że te cele pomoże osiągnąć nawiązanie ścisłej **współpracy gospodarczej**. Wytworzenie licznych ponadgranicznych więzów handlowych miało sprzyjać utrzymywaniu między państwami przyjacielskich relacji. Wybuch ewentualnej wojny byłby w takiej sytuacji nieopłacalny dla żadnego z krajów, gdyż wiązałby się z zerwaniem kontaktów i załamaniem gospodarczym.

Do **integracji** gospodarek państwa europejskie były zachęcane przez Stany Zjednoczone. Zamożniejsze społeczeństwa mogłyby nabywać w przyszłości więcej amerykańskich towarów i w ten sposób stałyby się dla Stanów Zjednoczonych atrakcyjnymi partnerami handlowymi. Z drugiej strony – zjednoczona gospodarczo Europa miała stanowić skuteczną barierę przed ekspansją komunistyczną.

Początki procesu integracji europejskiej

Pomysł utworzenia wspólnot gospodarczych wywodził się z Francji, która obawiała się ponownego odrodzenia niemieckiego potencjału gospodarczego i militarnego. Francuzom zależało na tym, aby niemiecki przemysł stalowy i górnictwo, czyli sektory kluczowe dla zbrojeń, zostały poddane międzynarodowej kontroli. Chodziło o to, aby Niemcy nie mogły potajemnie się zbroić i przygotowywać do kolejnej wojny.

Znacznie dalej posuniętą integrację państw zachodnich zaproponował, pod wpływem idei francuskiego ekonomisty **Jeana Monneta** (czytaj: żana moneta; 1888–1979), szef francuskiego MSZ **Robert Schuman** (czytaj: szuman). W piątą rocznicę zakończenia II wojny światowej – 9 maja 1950 r. – zaproponował powołanie do życia organizacji międzynarodowej czuwającej nad rozwojem przemysłu stalowego i węglowego we Francji i Niemczech, otwartej dla wszystkich państw (plan Schumana). Za tym zbliżeniem gospodarczym po pewnym czasie nastąpić miało zbliżenie polityczne obu krajów. Deklaracja Schumana zapoczątkowała proces integracji europejskiej i dlatego dzień jej ogłoszenia jest corocznie obchodzony jako **Dzień Europy**.

Pozytywnie do projektu francuskiego ministra spraw zagranicznych odniosło się sześć państw (RFN, Francja, Włochy, Belgia, Holandia i Luksemburg). W **1951 r.** podpisały one tzw. traktat paryski, który ustanawiał **Europejską Wspólnotę Węgla i Stali** (**EWWiS**). Ta organizacja rozpoczęła działalność w 1952 r. i tworzyła wspólny rynek surowców i produktów przemysłu stalowego oraz węglowego, a więc dóbr o znaczeniu strategicznym.

Wspólnoty Europejskie

Pozytywne efekty planu Marshalla oraz rozwój przemysłu stalowego, zwiększenie wymiany handlowej i wzrost zatrudnienia w tych branżach zachęciły państwa EWWiS do podpisania w 1957 r. dwóch **traktatów rzymskich**. Na ich mocy w **1958 r.** rozpoczęły działalność **Europejska Wspólnota Gospodarcza** (**EWG**) oraz **Europejska Wspólnota Energii Atomowej** (**Euratom**).

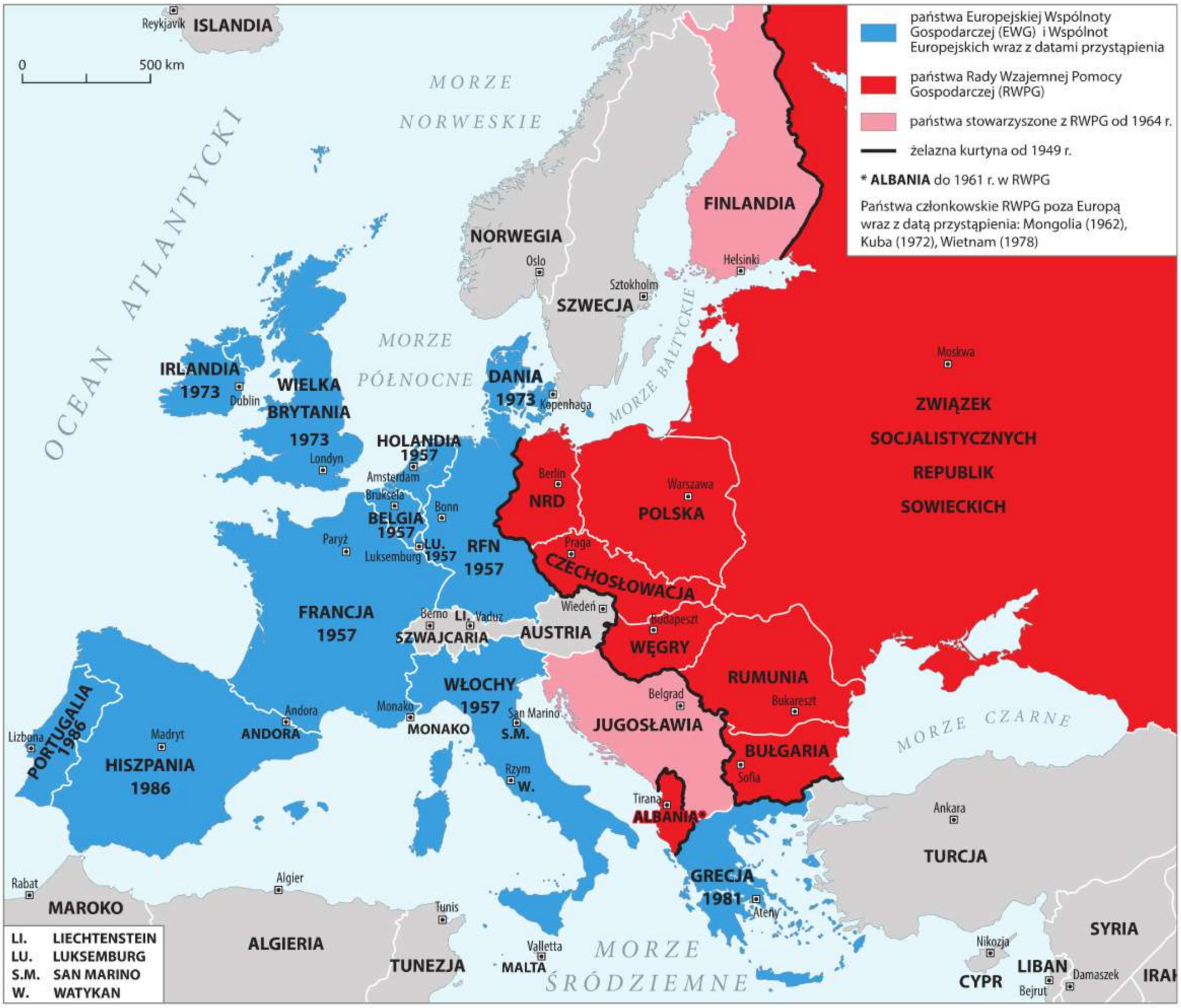

EWG i RWPG do 1989 r.

? Przypomnij, kiedy i w jakim celu została powołana RWPG. Wskaż państwa, które do niej należały.

Celem EWG było utworzenie wspólnego rynku wewnętrznego państw europejskich, który miał opierać się na swobodzie przepływu ludzi, usług i towarów (zniesienie ceł) oraz wspólnej polityce rolnej. Kraje członkowskie miały też współdziałać pod względem politycznym. Euratom miał czuwać nad pokojowym wykorzystaniem energii atomowej. Wszystkie trzy wspólnoty (EWWiS, EWG i Euratom) określano terminem **Wspólnoty Europejskie**.

Najważniejszymi organami trzech Wspólnot stały się:

- **Rada** (od 1993 r. – Rada Unii Europejskiej), obradująca w Brukseli i Luksemburgu – główny organ decyzyjny, w którym uczestniczą ministrowie wszystkich państw członkowskich właściwi dla przedmiotu obrad, reprezentujący interesy swoich krajów;
- **Komisja Europejska** z siedzibą w Brukseli – główny organ zarządzająco-wykonawczy, reprezentujący interesy Wspólnot jako całości;
- **Parlament Europejski** (do 1961 r. zwany Zgromadzeniem), obradujący w Brukseli i Strasburgu – organ reprezentujący interesy społeczeństw państw członkowskich (od 1979 r. jego członkowie wybierani są we wszystkich krajach w powszechnych i bezpośrednich wyborach);

- **Rada Europejska** (obradująca od 1974 r.; początkowo jej spotkania nie miały charakteru oficjalnego), w której zasiadają głowy państw i szefowie rządów;
- **Europejski Trybunał Sprawiedliwości** z siedzibą w Luksemburgu – rozstrzygający spory dotyczące stosowania i interpretacji prawa wspólnotowego.

Wszystkie języki państw członkowskich są oficjalnymi językami Wspólnot.

Powstanie Unii Europejskiej

W latach 70. i 80. do Wspólnot przyjęto sześciu kolejnych członków: w 1973 r. – Danię, Wielką Brytanię i Irlandię, w 1981 r. – Grecję, a w 1986 r. – Hiszpanię i Portugalię. W trzech ostatnich krajach w poprzedniej dekadzie zaszły procesy demokratyzacji.

W 1986 r. przyjęto pierwszą poważniejszą zmianę w traktatach rzymskich – ***Jednolity akt europejski***, który pogłębił nie tylko gospodarczą, lecz także polityczną współpracę członków Wspólnot Europejskich. Dokument uregulował m.in. funkcjonowanie **Rady Europejskiej**.

Sala obrad Parlamentu Europejskiego.

? Sprawdź, jakie kompetencje ma Parlament Europejski w kwestii budżetu Unii i przyjmowania nowych członków.

BIOGRAM

KONRAD ADENAUER

(1876–1967)

Pochodził z rodziny urzędnika w Kolonii, której burmistrzem był w latach 1917–1933. Gorący katolik i antykomunista, prześladowany przez nazistów, po 1949 r. pełnił funkcję pierwszego kanclerza RFN. W polityce zagranicznej stawiał na sojusz ze Stanami Zjednoczonymi, pojednanie z Francją oraz członkostwo w instytucjach świata zachodniego, czyli w NATO i we Wspólnotach Europejskich. Nie zdecydował się na uznanie zachodniej granicy Polski za ostateczną.

WARTO WIEDZIEĆ

Różne koncepcje Europy

Początkowo motorem procesów integracyjnych byli działacze chrześcijańskiej demokracji, tacy jak Konrad Adenauer, Alcide De Gasperi, Charles de Gaulle czy Robert Schuman. Wszyscy oni byli praktykującymi katolikami. Od początku procesu integracji europejskiej ścierały się jej dwie koncepcje. Idea **„Europa-ojczyzna"** zakłada docelowo utworzenie federacji ogólnoeuropejskiej i transfer uprawnień państw narodowych na organy ogólnoeuropejskie. Oznaczałoby to m.in. powołanie wspólnego rządu i parlamentu, prowadzenie wspólnej polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Przeciwstawia się jej idea **„Europy Ojczyzn"**, zaproponowana przez Charles'a de Gaulle'a. Według niej państwa narodowe miałyby zjednoczyć się pod względem gospodarczym, ale zachować suwerenność polityczną. Według tej koncepcji instytucje ogólnoeuropejskie nie posiadałyby podmiotowości i pełniłyby względem istniejących państw funkcję służebną.

WARTO WIEDZIEĆ

Historia symbolu

Symbolem UE jest wieniec 12 złotych gwiazd na błękitnym tle. Historia tego symbolu sięga początków lat 50. Wówczas Rada Europy ogłosiła konkurs na symbol Europy. Pomysł przyjętej w 1955 r. flagi europejskiej wyszedł od hiszpańskiego dyplomaty Salvadora de Madariaga y Rojo (czytaj: roho) oraz francuskiego plastyka Arsena Heitza (czytaj: heica). Tę flagę w 1986 r. oficjalnie przyjęły jako swój znak Wspólnoty Europejskie. Na łożu śmierci w 1989 r. Heitz przyznał się, że – jako praktykujący katolik – czerpał inspiracje do projektu wprost z motywów maryjnych, z tekstu Apokalipsy św. Jana: „Potem wielki znak się ukazał na niebie: Niewiasta obleczona w słońce i księżyc pod jej stopami, a na jej głowie wieniec z gwiazd dwunastu". Gwiazdy są symbolem uniwersalnym i wieloznacznym,

mogą oznaczać pełnię, doskonałość, harmonię, godziny, miesiące, znaki zodiaku czy liczbę apostołów. Rada Europy zaakceptowała ten symbol w dniu 8 grudnia 1955 r., czyli w katolickie święto Niepokalanego Poczęcia NMP.

W jej skład wchodzili przywódcy państw członkowskich, a także przewodniczący Komisji Europejskiej. Zadaniem tej instytucji było np. określenie ogólnego kierunku polityki i priorytetów politycznych.

W **lutym 1992 r.** w niderlandzkim mieście **Maastricht** podpisano ***Traktat o Unii Europejskiej***. Po jego zaakceptowaniu w referendach przez społeczeństwa 12 państw członkowskich 1 listopada 1993 r. Wspólnota Europejska przekształciła się w **Unię Europejską**. Funkcjonowanie UE opiera się na trzech filarach: współpracy gospodarczo-walutowej, wspólnej polityce zagranicznej i bezpieczeństwa oraz współpracy w polityce wewnętrznej. W latach 90. do Unii zostały przyjęte kolejne kraje zachodnie.

WARTO WIEDZIEĆ

Rada Europy

To organizacja powołana do życia w 1949 r. przez 10 demokratycznych krajów zachodnioeuropejskich. Obecnie liczy 47 członków z całego kontynentu. Jej siedzibą jest Strasburg. Zajmuje się przede wszystkim obroną i propagowaniem praw człowieka, zasad demokracji i rządów prawa. Jest organizacją całkowicie odrębną od Unii Europejskiej.

? Sprawdź, jakie państwa należą do Rady Europy.

W **2002 r.** część państw Unii przyjęła wspólną walutę **euro**. W kolejnych latach większość krajów członkowskich Unii zdecydowała się przyjąć tę walutę.

Państwa, mimo członkostwa w Unii, zachowują pełną suwerenność (niezależność) i niepodległość. Muszą się jednak stosować do prawa europejskiego, które same współtworzą, i spełniać standardy demokratycznego państwa prawa. Na straży przestrzegania prawa europejskiego stoi **Europejski Trybunał Sprawiedliwości**. W sferze gospodarki obowiązują ogólnoeuropejskie regulacje prawne, uchwalane z udziałem wszystkich państw członkowskich. Stanowi to warunek niezbędny do sprawnego funkcjonowania wspólnego rynku. Członkowie UE współpracują także w dziedzinie polityki wewnętrznej, wymiaru sprawiedliwości oraz polityki zagranicznej i obronnej.

Proces rozszerzania Unii Europejskiej w XXI w.

Po upadku komunizmu także państwa Europy Środkowo-Wschodniej i leżące w południowo-wschodniej części kontynentu zaczęły zgłaszać chęć wstąpienia do Unii. Jednak proces dostosowywania gospodarek i prawa tych państw do standardów obowiązujących w Europie Zachodniej potrwał kilkanaście lat. Dopiero **w 2004 r.** doszło do poszerzenia Unii Europejskiej o 10 państw: Cypr, Maltę, Czechy, Estonię, Litwę, Łotwę, Polskę, Słowację, Słowenię i Węgry.

Etapy rozszerzania Unii Europejskiej.

? Wskaż kraje UE, które nie zdecydowały się na przyjęcie euro.

? Wymień państwa byłego bloku wschodniego, które zostały przyjęte do UE.

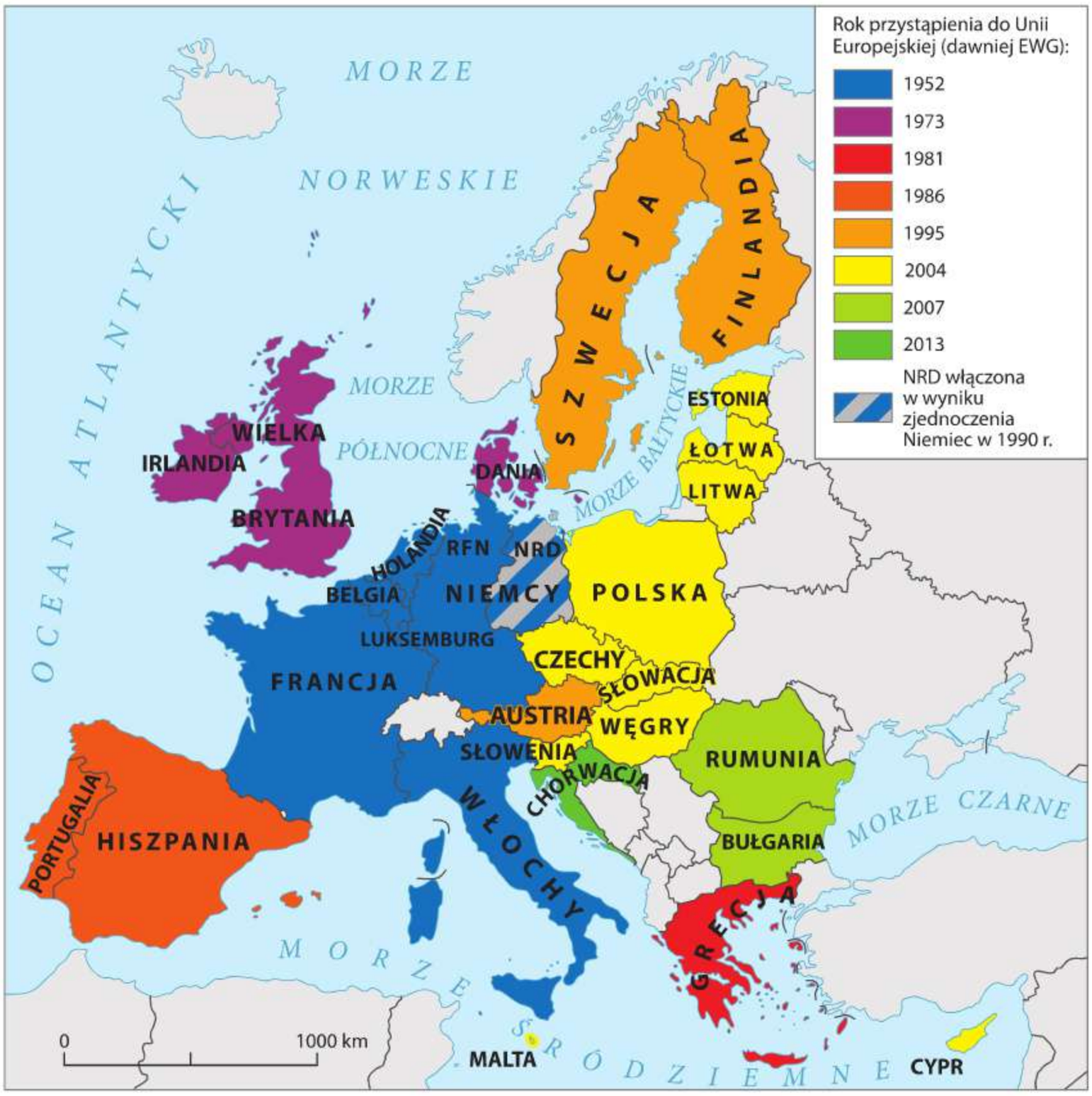

Większość z nich, z wyjątkiem pierwszych dwóch, miała za sobą okres komunistycznej dyktatury. W **2007 r.** do Unii przystąpiły Rumunia i Bułgaria, a w 2013 r. – Chorwacja. Wciąż trwają negocjacje z innymi kandydatami (Albanią, Serbią, Czarnogórą, Macedonią Północną i Turcją). Wejście do Unii planują także Ukraina, Bośnia i Hercegowina oraz Kosowo. W **2017 r.** wszedł w życie układ stowarzyszeniowy między Ukrainą a UE. Zakłada on bliższe więzi gospodarcze i polityczne oraz poszanowanie wspólnych wartości.

Z państw Europy Zachodniej na wejście do Unii nie zdecydowały się **Norwegia**, **Islandia** i **Szwajcaria**. Ich obywatele uznali, że członkostwo w Unii ogranicza niezależność kraju i nie przyniosłoby im korzyści ekonomicznych.

WARTO WIEDZIEĆ

UE a kwestie wiary i moralności

Stosunek UE do związków wyznaniowych najpełniej został określony w tzw. **klauzuli kościelnej**, zawartej w traktacie amsterdamskim z 1997 r. UE deklaruje w niej przestrzeganie statusu, jakimi Kościoły i związki wyznaniowe cieszą się w poszczególnych państwach członkowskich, oraz zachowanie bezwyznaniowego charakteru tej organizacji. Szanuje wolność sumienia i wyznania każdego z obywateli. Nie prowadzi żadnych działań zmierzających do ateizacji obywateli. Granicą wolności religijnej jest respektowanie porządku publicznego i praw osób trzecich. W 1996 r. Parlament Europejski przyjął rezolucję przeciw sektom i grupom kultowym łamiącym prawa człowieka poprzez oszustwa, wymuszenia i różnego typu uzależnienia. Wzywa ona państwa członkowskie do przeciwdziałania takim praktykom. Takie kwestie, jak aborcja, eutanazja czy małżeństwa osób homoseksualnych, UE pozostawia do uregulowania państwom członkowskim.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Negocjacje z Turcją

Przez wiele dekad do Wspólnot, a potem – do Unii, chciała przystąpić Turcja. Już w 1963 r. podpisała traktat stowarzyszeniowy, który doprowadził do ustanowienia unii celnej. W 1987 r. rząd w Ankarze złożył formalny wniosek o członkostwo we Wspólnotach, jednak oficjalne negocjacje warunków członkostwa rozpoczęto dopiero w 2004 r. Przeciwnicy pełnego członkostwa Turcji w Unii Europejskiej argumentują, że to kraj, którego tylko niespełna 4 % znajduje się w Europie. Jest to państwo ludne (ponad 70 mln mieszkańców) i dość biedne, co powodowałoby napływ potencjalnych pracowników do innych państw. Turcja stałaby się także głównym odbiorcą środków na rozwój infrastruktury. Niemcy i Austriacy, którzy od kilku dekad mają wśród swej ludności dużą diasporę turecką, uważają, że nie integruje się ona z resztą społeczeństwa w wystarczającym stopniu. Turcji zarzuca się także łamanie zasad demokracji i praw człowieka, w tym mniejszości narodowych (np. Kurdów), i podsycanie konfliktu na Cyprze. Z kolei Turcy oskarżają Unię, że jest ona klubem państw chrześcijańskich i nie chce widzieć wśród swych członków dużego państwa islamskiego. Od kilku lat negocjacje utknęły w martwym punkcie i żadna ze stron nie wydaje się zainteresowana przełamaniem impasu.

W czerwcu **2016 r. w Wielkiej Brytanii** odbyło się **referendum**, w którym 52 % obywateli zagłosowało za opuszczeniem Unii. Po kilkuletnich rokowaniach dotyczących warunków wyjścia i dalszej współpracy Wielka Brytania w lutym 2020 r. opuściła Unię Europejską. To pierwszy i jak dotąd jedyny tego typu przypadek w historii. Obecnie Unię Europejską tworzy 27 państw.

W **1985 r. w Schengen** (czytaj: szengen) w Luksemburgu podpisano umowę o stopniowym znoszeniu kontroli granicznej między państwami członkowskimi Wspólnot, które wykazały zainteresowanie takim rozwiązaniem. Wiązało się to z koniecznością uszczelnienia granic zewnętrznych i podjęcia ścisłej współpracy policji i innych służb. W 1995 r. zniesiono kontrole na granicach wewnętrznych państw tzw. strefy Schengen. Polska stała się członkiem tej grupy w 2007 r.

Korzyści i zagrożenia

Najpierw Wspólnoty Europejskie, a potem – Unia Europejska, spełniły większość nadziei pokładanych w nich przez społeczeństwa krajów członkowskich. Dzięki integracji europejskiej gospodarki krajów biorących w niej udział szybko się rozwijały, a poziom życia ich obywateli stale się podnosił. Wzrosło także wzajemne zaufanie wśród państw i społeczeństw europejskich, które przestały siebie nawzajem postrzegać jako wrogów i rywali, a raczej zaczęły uważać się za wiarygodnych partnerów, a nawet przyjaciół. Zanikała dawna wrogość i podejrzliwość na rzecz otwartości i gotowości do kompromisu w poszukiwaniu korzystnych rozwiązań.

Jednak **eurosceptycy** uważają, że członkostwo w Unii może mieć także złe strony. Podkreślają, że urzędnicy unijni, którzy nie mają mandatu demokratycznego, często narzucają państwom narodowym rozwiązania sprzeczne z ich porządkiem prawnym i tradycjami, a także wtrącają się w ich sprawy wewnętrzne. Obawiają się również, że dalsze zacieśnianie współpracy i koordynacja polityk doprowadzą do centralizacji i w przyszłości mogą skutkować przekształceniem Unii Europejskiej w superpaństwo europejskie, w którym państwa narodowe utracą suwerenność oraz zostaną zepchnięte jedynie do roli jednostek administracyjnych.

KALENDARIUM

1950	plan Schumana
1952	powstanie EWWiS
1957	traktaty rzymskie
1992	podpisanie traktatu w Maastricht
1993	powstanie Unii Europejskiej

PODSUMOWANIE

Integracja europejska rozpoczęta po II wojnie światowej miała pomóc w szybszej odbudowie gospodarek ze zniszczeń wojennych oraz we wzroście poziomu życia Europejczyków. ■ Zainicjował ją francuski minister spraw zagranicznych Robert Schuman, który w 1950 r. zaproponował utworzenie organizacji międzynarodowej ds. zarządzania przemysłem stalowym i górnictwem węgla. Schumana inspirowały poglądy francuskiego ekonomisty Jeana Monneta. ■ Traktat paryski z 1951 r. powoływał do życia Europejską Wspólnotę Węgla i Stali. W pierwszym okresie integracji europejskiej udział brało sześć państw (RFN, Francja, Włochy, Belgia, Holandia i Luksemburg). ■ W 1957 r. powołano do życia Europejską Wspólnotę Gospodarczą i Euratom. ■ W 1993 r. rozpoczęła funkcjonowanie Unia Europejska. ■ Większość krajów członkowskich jako wspólną walutę przyjęła euro. ■ W 2020 r. Wielka Brytania opuściła Unię Europejską.

POLECENIA

1. Opisz przyczyny rozpoczęcia procesu integracji europejskiej po II wojnie światowej.
2. Wymień osoby zaliczane do grona ojców integracji europejskiej.
3. Wymień kraje, które zapoczątkowały proces integracji europejskiej.
4. Przedstaw etapy integracji europejskiej.
5. Wymień główne organy Unii Europejskiej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Przemówienie Konrada Adenauera z okazji pierwszego posiedzenia Rady Ministrów Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, Luksemburg, 8.09.1952 r. (fragment)

Rada Ministrów pełni rolę łącznika i pośrednika. Stoi w punkcie przecięcia dwóch suwerenności, ponadnarodowej i narodowej. Musi ona w równym stopniu uwzględniać interesy samej wspólnoty, jak i interesy poszczególnych państw oraz znajdować kompromis między nimi. Jak mówi traktat, musi ona harmonizować obopólne interesy. […] Dzieło, którego się podjęliśmy, jest śmiałym dziełem. Rozwój państw narodowych od początku XIX w. nie sprzyjał rozwojowi poczucia wspólnoty między nimi. Jeśli Rada Ministrów ma dbać po pierwsze o interesy narodowe państw członkowskich, to będzie się jednak wystrzegała tego, aby uznawać to za swe najważniejsze zadanie. Jej najważniejszym zadaniem będzie raczej wspieranie interesów wspólnoty, bo bez tego ta nie będzie się mogła rozwijać. […] Wspólnota Węgla i Stali nosi nazwę „Europejskiej" Wspólnoty Węgla i Stali. Wyrażała się w ten sposób nadzieja państw założycielskich, że nie ograniczy się ona tylko do nich. Wierzymy w siłę rozwoju. […] Uczyniono teraz pierwszy krok w kierunku realizacji planów. Głęboko wierzymy w to, że rozpoczyna się nowa epoka w naszej części globu, epoka pokoju, zgody i nowego dobrobytu. To jest olbrzymia perspektywa, która otwiera się przed oczami naszej wyobraźni […]. W interesie pokoju, w interesie postępu musimy stworzyć Europę i stworzymy ją.

https://www.konrad-adenauer.de/seite/8-september-1952/ [dostęp: 28.02.2022], przeł. P. Szlanta.

1. Wymień, czym miała kierować się w swych pracach Rada Ministrów.
2. Powiedz, jakie nadzieje autor dokumentu wiązał z procesem integracji europejskiej.
3. Wymień inne Wspólnoty Europejskie niż wskazana w tekście, które powstały w latach 50. XX w.

24 Przemiany społeczne i kulturowe w 2. połowie XX w.

- Przemiany społeczne i ekonomiczne po II wojnie światowej
- Rewolta studencka i przemiany obyczajowe na Zachodzie
- Rozwój mediów i technologii ułatwiających komunikację
- Nowe trendy w kulturze i sztuce

Trendy demograficzne

W 2. połowie XX w. doszło do gwałtownego, niespotykanego w poprzednich epokach wzrostu liczby ludności w skali globu. W 1950 r. świat zamieszkiwało 2,5 mld ludzi, w 1987 r. – 5 mld, a w 1999 r. – już 6 mld. Ten skokowy przyrost dotyczył przede wszystkim państw pozaeuropejskich, głównie Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej. Przyczyny tego zjawiska były różnorodne. Na wielu obszarach (Chiny, Indie, Meksyk) doszło do tzw. **zielonej rewolucji**. W następstwie użycia maszyn rolniczych, lepszego nawadniania pól, stosowania środków ochrony roślin, wprowadzenia wydajniejszych upraw i zajęcia pod nie nowych ziem udało się znacznie zwiększyć produkcję żywności i dzięki temu wyeliminować cyklicznie występujące klęski głodu. W wielu państwach pozaeuropejskich **śmiertelność spadła także z powodu akcji szczepień**, która ograniczyła występowanie wielu dotychczas nieuleczalnych chorób (gruźlica, dżuma, trąd), czy dzięki zastosowaniu nowoczesnych leków, np. antybiotyków.

Europa stawała się coraz bardziej celem migracji. Wiązało się to z dekolonizacją, spadkiem urodzeń i starzeniem się społeczeństw europejskich oraz ze wzrostem poziomu życia. Do dawnych metropolii, w poszukiwaniu lepszych warunków życia, zaczęli przybywać mieszkańcy byłych kolonii (np. Algierczycy i Marokańczycy do Francji, Hindusi, Pakistańczycy czy Jamajczycy na Wyspy Brytyjskie). Z kolei do RFN, gdzie brakowało rąk do pracy, zaczęto zapraszać m.in. Turków. Nie zawsze integracja przybyszów z innych kręgów kulturowych odbywała się bezkonfliktowo, gdyż występowały problemy z dostosowaniem się imigrantów do miejscowych norm społecznych. Masowa migracja z Afryki czy Bliskiego Wschodu na stałe zmieniła strukturę religijną i kulturową Europy Zachodniej. W 2010 r. wyznawcy islamu stanowili w Niemczech blisko 18 % społeczeństwa, we Francji – ok. 8 %, a w Belgii i Danii – ponad 5 %.

Przemiany społeczne na Zachodzie

Na Zachodzie w okresie powojennym doszło do szybkiego wzrostu gospodarczego i poprawy poziomu życia ludności. Ukształtował się tam wówczas model **państwa opiekuńczego**, w którym obywatelom przysługiwały różne prawa socjalne, np. długie urlopy wypoczynkowe, płatne zwolnienia lekarskie, zasiłki dla bezrobotnych, renty, emerytury, dopłaty do mieszkań, dostęp do opieki zdrowotnej. W budowie tego modelu pomógł **boom gospodarczy**, trwający od połowy lat 50. do początków lat 70. Zapewnił on budżetom państwowym odpowiednio wysokie dochody, które z kolei umożliwiły finansowanie coraz bardziej rozbudowanych programów socjalnych. Stały wzrost płac realnych i wydajności był częściowo spowodowany postępem technicznym. Dzięki wykorzystaniu nowoczesnych maszyn i linii produkcyjnych praca stała się o wiele efektywniejsza i lepiej opłacana. Upowszechniło się szkolnictwo średnie i wyższe, dające osobom wywodzącym się z niższych warstw społecznych możliwość wykonywania lepiej opłacanych zawodów i poprawy swojej sytuacji bytowej. Przyczyniło się to do największego w dziejach postępu społecznego.

Większa zamożność skutkowała m.in. **wzrostem ruchu turystycznego**. Na potrzeby turystów i urlopowiczów powstawały hotele, pensjonaty i kampingi.

WARTO WIEDZIEĆ

Niemiecka młodzież i nieukarani zbrodniarze

W latach 60. młodzież w RFN zaczęła stawiać niewygodne pytania swym rodzicom o ich przeszłość i o to, co robili oni w czasach Hitlera. W latach 50. ten temat stanowił tabu. Do jego przełamania przyczyniły się proces Adolfa Eichmanna – jednego z głównych wykonawców planu ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej – przed sądem w Jerozolimie w 1961 r. oraz procesy strażników z obozu w Auschwitz (Oświęcimiu), odbywające się w RFN w latach 1963–1965. Młodzież zachodnioniemiecka domagała się bardziej zdecydowanego rozliczenia z okresem nazistowskim. Wielu dawnych nazistów zajmowało eksponowane stanowiska w policji, sądownictwie, administracji, służbie zdrowia czy na uniwersytetach. Przykładowo: wysoki rangą SS-man Heinz Reinefarth, kat Warszawy z okresu powstania warszawskiego, pełnił funkcję burmistrza jednego z zachodnioniemieckich miast i mimo żądań Polski nie został ani wydany, ani osądzony w RFN. Cieszył się szacunkiem współobywateli, zmarł w spokoju w 1979 r.

Od lat 60. XX w. morski ruch pasażerski pomiędzy kontynentami został wyparty przez rozwijający się pasażerski ruch lotniczy. Radykalnie skróciło to czas podróży. W 1969 r. do użytku wszedł samolot Boeing 747 Jumbo Jet (w wolnym tłumaczeniu: samolot słoń). Mógł on wziąć na pokład 500 pasażerów. Turystyka poszerzyła horyzonty milionów osób, przyczyniła się do lepszego poznania i zrozumienia świata przez obywateli zamożniejszych państw.

Dobrobyt wpłynął na postawy ludzi i zmianę hierarchii wartości. Narodziło się **społeczeństwo konsumpcyjne**, w którym miernikiem sukcesu stały się zasobność portfela i posiadane dobra materialne. Do zakupów zachęcały wszechobecne reklamy. Od początku lat 50. banki zaczęły wydawać swoim klientom karty kredytowe i tworzyć sieć bankomatów (pierwszy zainstalowano w Londynie w 1967 r.). Charakterystyczną cechą społeczeństw Zachodu stał się **indywidualizm**. Osłabło poczucie wspólnoty, a ludzie coraz bardziej koncentrowali się na zaspokajaniu własnych potrzeb i aspiracji. Paradoksalnie materialny dobrobyt nie zawsze przekładał się na dobrostan psychiczny jednostek. Pojawiło się poczucie nudy, duchowej pustki i osamotnienia, zwłaszcza wśród mieszkańców wielkich miast.

Przemiany w kulturze

W 2. połowie XX w. rozwijała się **kultura masowa**, adresowana do szerokich warstw społeczeństwa i służąca głównie rozrywce. Ogromną rolę w jej upowszechnieniu odegrały media masowe: radio, a przede wszystkim telewizja. Kulturę masową zdominował właśnie obraz. Rosła liczba kanałów, odbiorników przypadających na gospodarstwo i liczba godzin spędzanych dziennie przed telewizorem. Dzięki wynalezieniu – na początku lat 50. – tranzystora powstały przenośne odbiorniki radiowe, które można było zabrać na spacer czy zamontować w samochodzie.

WARTO WIEDZIEĆ

Potęga telewizji

Politycy bardzo szybko dostrzegli potencjał drzemiący w telewizji. Już podczas wyborów prezydenckich w Stanach Zjednoczonych w 1952 r. kandydaci zwracali się do wyborców za pośrednictwem tego medium. O sukcesie Johna F. Kennedy'ego w wyborach prezydenckich w 1960 r. zdecydowało głównie to, że lepiej niż Richard Nixon (czytaj: riczard nikson; prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1969–1974) wypadł on podczas telewizyjnej debaty, przeprowadzonej wówczas po raz pierwszy.

Wojnę wietnamską określa się czasem mianem pierwszej wojny telewizyjnej. Jej przebieg miliony Amerykanów śledziło na ekranach telewizorów. Obraz tego konfliktu w mediach często był zupełnie inny niż pełne optymizmu deklaracje polityków i wojskowych. Nie zawsze oznaczało to, że był obiektywny i zgodny z prawdą.

W styczniu 1968 r., gdy siły komunistyczne rozpoczęły ofensywę, dziennikarze podali błędną informację, jakoby żołnierze Vietcongu wtargnęli do budynku amerykańskiej ambasady w Sajgonie. Ta informacja wzmocniła antywojenne nastroje w amerykańskim społeczeństwie i wywołała wątpliwości co do sensu dalszej walki. Rządowe dementi nie zdało się na nic.

Grupa The Beatles, pochodząca z Liverpoolu w Wielkiej Brytanii, upowszechniła w świecie muzykę rockową i jest uważana za jedną z najważniejszych w historii tego gatunku muzycznego. Jej koncerty przyciągały tysiące fanów.

? Sprawdź, w których latach działała grupa The Beatles.

W 1962 r. kanadyjski badacz Marshall McLuhan (czytaj: marszal makluen) wprowadził pojęcie **„globalna wioska”** na określenie współczesnego świata, w którym każdy człowiek ma dostęp do informacji dzięki środkom masowego przekazu.

Ogromną popularność na całym świecie zyskała kultura amerykańska. Jej twórcy – reżyserzy, aktorzy, muzycy, malarze – kształtowali gusty estetyczne milionów ludzi. To zjawisko jest nazywane **amerykanizacją kultury**. W kinie triumfy święciły m.in. westerny czy filmy *science fiction* (fantastycznonaukowe). Popularność i gigantyczne nakłady osiągały komiksy. Wśród literatury pięknej dużą poczytnością cieszyły się romanse, thrillery czy kryminały.

Powodzenie wśród młodzieży od lat 60. XX w. zdobywała **muzyka rockowa**. Ikonami popkultury stali się muzycy brytyjscy, jak zespoły The Beatles czy Rolling Stones, oraz amerykańscy: Elvis Presley, Janis Joplin, Jimi Hendrix czy zespół The Doors. W latach 40. XX w. wynaleziono longplay, czyli płytę długogrającą, później – magnetofon szpulowy i kasetowy, co pozwoliło słuchać muzyki w domu.

Popularność amerykańskich filmów czy brytyjskiej muzyki była jedną z głównych przyczyn upowszechnienia się języka angielskiego jako języka międzynarodowego. Po II wojnie światowej wyparł on ostatecznie z tej pozycji język francuski.

WARTO WIEDZIEĆ

Hipisi

Protesty społeczne w Stanach Zjednoczonych przeciwko wojnie w Wietnamie stały się impulsem do powstania ruchu **hipisów**. Głosili oni pacyfizm i wolność rozumianą jako brak ograniczeń, także w sferze seksualnej, nie akceptowali konsumpcjonizmu ani tradycyjnych instytucji społecznych, jak rodzina czy religia. Zafascynowani duchowością Wschodu, m.in. buddyzmem i hinduizmem, próbowali żyć według własnych zasad w luźnych zbiorowościach nazywanych komunami. Nie stronili przy tym od narkotyków. Znakiem rozpoznawczym hipisów były długie włosy i własnoręcznie wykonane luźne, fantazyjne stroje, inspirowane tradycyjnymi ubiorami Indian lub różnych grup etnicznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Różnice kulturowe w skali świata

Opisane w tym rozdziale przemiany społeczne i kulturowe dotknęły głównie krajów Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych, natomiast do innych kręgów cywilizacyjnych dotarły z dużym opóźnieniem – albo wcale. Na obszarach Afryki czy Azji dominowały społeczeństwa tradycyjne, mniej gotowe na zmiany, niechętnie przyjmujące nowe wzorce kultury, modele życia społecznego i rodziny czy emancypację kobiet. Z kolei w państwach bloku wschodniego władze nie chciały dopuścić do zmian społecznych i kulturowych według wzorców zachodnich. Obawiały się, że nowe trendy okażą się atrakcyjne dla społeczeństw i doprowadzą – być może – nawet do upadku komunizmu.

Manifestacja antywojenna w Stanach Zjednoczonych z udziałem hipisów.
W 2. połowie lat 60. XX w. przez Stany Zjednoczone przetoczyła się fala protestów młodzieży przeciwko wojnie w Wietnamie. Na transparentach znalazły się napisy „Chcemy do domu", „Wojna nie jest zdrowa".

Ruch młodzieżowy i rewolta studencka w 1968 r.

Dzięki lepszej sytuacji materialnej wielu młodych ludzi zyskało możliwość kształcenia się na poziomie wyższym niż podstawowy. Z kolei ci, którzy wcześnie wchodzili na rynek pracy, mieli własne dochody i szybko uniezależniali się od rodziców. Narodziła się osobna **kultura młodzieżowa**, nakierowana na czas wolny oraz rozrywkę, i szybko stała się ważnym nurtem kultury masowej. Aspiracje i świat wartości młodzieży wyrażały się w strojach, stylu bycia, obyczajach i gustach muzycznych, które często spotykały się z niezrozumieniem dorosłych. Wśród młodych narastała z kolei niechęć wobec świata dorosłych, konsumpcyjnego stylu życia oraz tradycyjnych wartości i norm społecznych. Całość zjawisk związanych z buntem młodzieżowym lat 60. określa się mianem **kontrkultury**.

Do rozwoju ruchów młodzieżowych w latach 60. przyczyniła się wojna w Wietnamie (patrz: s. 217). Protesty wśród amerykańskich studentów wzmogły się zwłaszcza po tym, kiedy w 1966 r. anulowano zwolnienia z wojska na czas studiów. Ruch studencki ogarnął także zachodnią Europę. Inspiracje czerpał z ideologii lewicowych, w tym z anarchizmu.

Apogeum ruchu studenckiego przypadło na wiosnę 1968 r. Doszło wówczas do tzw. **rewolucji studenckiej** w krajach zachodnich, m.in. we Francji i RFN. Młodzież okupowała uczelnie, strajkowała, gwałtownie demonstrowała i ścierała się z policją na ulicach. Studenci, chociaż protestowali przeciwko zasadom funkcjonowania społeczeństwa, domagali się reform społecznych, większej demokracji i wolności, to nie byli w stanie jasno i precyzyjnie określić swych żądań. Rewolucja wygasła po kilku miesiącach. Jednak część radykałów przeszła w latach 60. do organizacji terrorystycznych, takich jak Frakcja Czerwonej Armii w RFN czy Czerwone Brygady we Włoszech.

Rewolucja obyczajowa

Po II wojnie światowej stopniowo zmieniały się także model rodziny i miejsce kobiet w społeczeństwach Zachodu. Postępowała ich dalsza emancypacja. Kobiety stały się lepiej wykształcone, a tym samym – bardziej samodzielne. Coraz częściej podejmowały pracę zarobkową i nie musiały wychodzić za mąż, aby mieć utrzymanie. Gdy w 1960 r. w Stanach Zjednoczonych pracowało 30 % kobiet, to dekadę później – już 40 %. W 1990 r. poza domem pracowało 40 % kobiet w Europie Zachodniej, 35 % – na południu kontynentu i ponad 47 % – w Stanach Zjednoczonych. Jednak funkcje kierownicze były tradycyjnie zarezerwowane dla mężczyzn, a kobiety na takich samych stanowiskach zarabiały mniej niż ich koledzy z pracy. Do dziś tych nierówności nie udało się całkowicie wyeliminować.

Nowy system wartości stawiał na osobiste szczęście. Związki małżeńskie coraz częściej zawierano z miłości, bez względu na opinię rodziny czy status materialny. Także praca miała dawać, poza pieniędzmi, satysfakcję z jej wykonywania. Duża liczba potomstwa stawała się ekonomicznie zbędna, gdyż państwo stworzyło systemy emerytalne i rentowe. W rezultacie tych przemian, a także – laicyzacji (spadku religijności), wzrosła liczba konkubinatów (czyli wolnych związków mężczyzn i kobiet), rozwodów i dzieci rodzących się poza tradycyjnymi małżeństwami. **Zmienił się model rodziny**, co przejawiało się m.in. we wzroście liczby rozwodów.

W latach 1938–1968 ich liczba w Wielkiej Brytanii wzrosła sześciokrotnie. Spadła za to liczba rodzących się dzieci i pod koniec XX w. zaobserwowano proces starzenia się społeczeństw na Zachodzie. Coraz więcej państw legalizowało aborcję. Pornografia wyszła z podziemia i stała się szeroko dostępna. Upowszechniły się też narkotyki. Swoboda w sferze seksualnej przyczyniła się w latach 80. do szybkiego rozprzestrzeniania się wirusa HIV powodującego AIDS – chorobę układu odpornościowego.

Sztuki plastyczne

W 2. połowie lat 40. i latach 50. w sztukach plastycznych dominował **ekspresjonizm abstrakcyjny**. Był to pierwszy kierunek w sztuce światowej, który narodził się w Stanach Zjednoczonych. Artyści tworzący w tej konwencji nawiązywali do surrealizmu i ekspresjonizmu. Rozkładali ogromne płótna na ziemi i pod wypływem emocji, które chcieli oddać, za pomocą różnych narzędzi (np. pędzli, ręczników, kijów, własnego ciała) rozprowadzali farbę. W rezultacie zastosowania tej techniki powstawały niepokojące, wirujące i chaotyczne kompozycje, łamiące dotychczasowe konwencje. Najwybitniejszym przedstawicielem tego kierunku był **Jackson Pollock** (czytaj: dżekson polok).

Od początków lat 60. w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii triumfy święcił **pop-art**, nurt z pogranicza sztuki i reklamy. Wśród tematów przedstawianych na obrazach i grafikach pojawiały się słynne postacie, flagi, opakowania artykułów codziennego użytku, wypadki drogowe, krzesło elektryczne. Pop-art nigdy nie był kierunkiem spójnym. Twórcy zaliczani do niego mieli różne cele i zmierzali do nich odmiennymi drogami.

Po wojnie nadal rozwijała się architektura modernistyczna. Na zdjęciu **budynek mieszkalny w Marsylii, zbudowany na przełomie lat 40. i 50. według projektu Le Corbusiera, nazwany Jednostką Mieszkaniową.**

? Wskaż cechy budynku, które są charakterystyczne dla bloków mieszkalnych znanych ci z Polski.

Filozofia i literatura

Cechą charakterystyczną życia kulturalnego i umysłowego na Zachodzie po 1945 r. było zdominowanie debaty publicznej przez twórców i intelektualistów o poglądach lewicowych, bliskich marksizmowi. Wielu z nich było

BIOGRAM

ANDY WARHOL (czytaj: endy łorhol)
(1928–1987)

Jeden z najbardziej znanych artystów amerykańskich, nazywany papieżem pop-artu, wywodził się z rodziny łemkowskich emigrantów ze Słowacji. Karierę rozpoczynał jako grafik rysujący buty do reklamy. Jego wystawa w Los Angeles, gdzie zaprezentował obrazy puszek z zupą, wywołała sensację. Warhol za godne uwiecznienia na obrazach uznawał m.in. butelki z napojami czy sceny wypadków samochodowych. W Nowym Jorku założył pracownię Factory (ang. fabryka). Nazwa nie była przypadkowa, gdyż artysta i jego asystenci niemal taśmowo produkowali obrazy, m.in. seryjne portrety na zamówienie. Do najbardziej znanych dzieł Warhola należy seria wizerunków aktorki Marilyn Monroe wykonana niedługo po jej śmierci na podstawie fotosu z filmu. Warhol głosił pochwałę sztuki jako biznesu i rzeczywiście zarabiał świetnie. Twierdził, że sztuka nie ma żadnej wartości poza tą wyrażoną w pieniądzu. Część krytyków widziała w jego ekscentrycznej postawie i kulcie zysku ukrytą satyrę na konsumpcyjne społeczeństwo.

Rezydencja prezydenta Brazylii, zbudowana w 1958 r. według projektu Oscara Niemeyera, jednego z najważniejszych twórców powojennej architektury. W swoich dziełach Niemeyer wykorzystywał nowoczesne rozwiązania.

? Opisz wygląd budynku i porównaj go ze znanymi ci rezydencjami. Wskaż, czym się od nich różni. Czy dostrzegasz jakieś elementy wspólne?

? Sprawdź w dostępnych źródłach, kiedy powstało miasto Brasília.

szczerze oburzonych na niesprawiedliwości kapitalizmu i zafascynowanych ZSRS – bezkrytycznie ulegało sowieckiej propagandzie. Chętnie sięgali oni po dzieła lewicowych myślicieli, takich jak Antonio Gramsci (czytaj: gramszi), György Lukács (czytaj: dżiordżio lukacz) czy Ernest Bloch.

W okresie kilkunastu lat po zakończeniu II wojny światowej bardzo popularna na Zachodzie była filozofia **egzystencjalizmu**. Francuski myśliciel **Jean Paul Sartre** (czytaj: żą pol sartr; 1905–1980), jej czołowy przedstawiciel, głosił, że człowiek jest samotny we wszechświecie, w którym nie ma Boga, przyszłości i nadziei. Sam zatem musi nadać sens swemu istnieniu i ponosi odpowiedzialność za swoje decyzje. W literaturze ten nurt reprezentował m.in. **Albert Camus** (czytaj: kami; 1913–1960). Pod wpływem egzystencjalizmu pozostawali twórcy **teatru absurdu**: **Samuel Beckett**, **Eugène Ionesco**.

W filozofii i literaturze w latach 60. narodził się **postmodernizm** (ponowoczesność, łac. *post* – po). Jego zwolennicy wątpią w jakiekolwiek stałe, niezmienne prawdy i autorytety, uznają, że wszystkie nasze poglądy i oceny są tylko konstrukcją intelektualną, a skoro nie ma prawdy absolutnej ani obiektywnej rzeczywistości, istnieją tylko równoważne opinie. Postmodernizm charakteryzuje się daleko idącym relatywizmem, głosi także, że nauka i technologia nie służą postępowi, ale są instrumentami kontroli. Krytycznie odnosi się do nowoczesnej cywilizacji, opartej na racjonalizmie i empiryzmie.

Film

W sztuce filmowej próbą rozliczenia z faszyzmem i jego skutkami społecznymi i psychologicznymi oraz z trudną rzeczywistością lat powojennych był włoski **neorealizm**, zapoczątkowany przez **Roberta Rosselliniego**. Tym nurtem inspirowali się twórcy na całym świecie.

Od lat 50. międzynarodowe sukcesy odnosiły filmy reżyserów z krajów, które wcześniej nie były w tej dziedzinie potęgami, np. Japonii (**Akira Kurosawa**), Szwecji (**Ingmar Bergman**), Czechosłowacji (**Miloš Forman**) czy Polski (**polska szkoła filmowa**). Od lat 70. rozpoczął się okres intensywnej komercjalizacji kina. Popularność zyskały liczne filmy katastroficzne, sensacyjne, fantastyczno-naukowe czy przygodowe.

Sport

Olbrzymim zainteresowaniem cieszył się sport, a zwłaszcza piłka nożna. Miliony ludzi śledziły na bieżąco przebieg zawodów za pośrednictwem radia, a potem także telewizji. Od 1962 r. zaczęto wykorzystywać sztuczne satelity do przesyłania sygnału telewizyjnego między kontynentami. Rosnąca popularność sportu przyczyniła się do jego **profesjonalizacji**. Miejsce amatorów, uprawiających sport w wolnym czasie, po godzinach pracy, zaczęli zajmować sportowcy zawodowi. Ich pensje uzależnione były od wyników i od popularności danej dyscypliny, czyli od tego, ile osób są w stanie przyciągnąć na stadiony lub przed ekrany telewizorów. Dzięki swej rozpoznawalności zawodnicy oraz ich kluby zaczęli zarabiać, reklamując różne produkty.

Rozwój technologii komunikacyjnych

Postęp technologiczny po 1945 r. był napędzany głównie przez wyścig zbrojeń podczas zimnej wojny. Technologie opracowywane na Zachodzie trafiały stopniowo do użytku cywilnego i wywarły olbrzymi wpływ na życie codzienne ludzi. Wynalezienie w 1971 r. mikroprocesora przyczyniło się kilka lat później do stworzenia niewielkich **komputerów osobistych**, mieszczących się na biurku (przedtem komputery zajmowały całe pomieszczenia). Za pierwszy taki personalny komputer uchodzi ten skonstruowany w 1977 r.

Od lat 60. XX w. w Stanach Zjednoczonych zaczęto tworzyć wojskową sieć komunikacji zwaną **Internetem**. Ten system potem udostępniono do celów cywilnych. Zaczął się on upowszechniać od początku lat 90. XX w. W 1990 r. powstała pierwsza strona internetowa. Internet otworzył nieznane wcześniej możliwości komunikowania się poprzez e-maile, komunikatory, fora dyskusyjne, media społecznościowe, słuchania radia, oglądania telewizji w skali całego świata, korzystania z danych (filmów, zdjęć) oraz ich zamieszczania czy zarabiania np. poprzez sklepy, portale aukcyjne. W 1983 r. rozpoczęła się era **telefonów komórkowych**.

Laicyzacja Zachodu i Kościół katolicki

Po 1945 r. w państwach Zachodu miał miejsce proces szybkiej laicyzacji. Przejawiało się to w spadku autorytetu duchowieństwa i liczby praktykujących wiernych.

Ekumenizm (gr. *oikumene* – zamieszkana ziemia) – ruch dążący do pojednania i zjednoczenia chrześcijan różnych wyznań.

Kościół katolicki próbował przeciwdziałać tendencjom laicyzacyjnym. W tym celu papież Jan XXIII zwołał **sobór watykański II**, który obradował w latach 1962–1965. Zebrani na nim duchowni i świeccy z całego świata wprowadzili głębokie reformy. Uznali zasadę wolności religijnej i rozpoczęli **dialog ekumeniczny** z innymi Kościołami chrześcijańskimi oraz dialog z innymi religiami. Opowiedziano się za demokratyczną formą ustroju politycznego, a potępiono totalitaryzm. Zreformowano funkcjonowanie Kościoła, w tym zwiększono rolę świeckich. W miejsce łaciny w liturgii wprowadzono języki narodowe.

Wybór **Karola Wojtyły** na papieża w październiku 1978 r. przyśpieszył zmiany w Kościele. Jako **Jan Paweł II** (1978–2005), papież Polak wielokrotnie opuszczał Watykan i odwiedzał katolików w różnych państwach świata. Spotykał się także z politykami i przedstawicielami innych religii, w poszukiwaniu płaszczyzny dialogu, zrozumienia i współpracy dla dobra całej ludzkości. Aktywność Jana Pawła II znacznie przyczyniła się do upadku komunizmu i do odzyskania wolności przez wiele narodów w Europie Środkowo-Wschodniej.

Obrady soboru watykańskiego II. W soborze uczestniczyło kilka tysięcy osób z całego świata, przedstawicieli różnych kultur, tradycji i języków.

? Wyjaśnij, jak skład uczestników obrad mógł wpłynąć na przebieg dyskusji.

PODSUMOWANIE

W wyniku poprawy wydajności pracy, postępu w rolnictwie (tzw. zielona rewolucja) i zwalczenia wielu chorób w 2. połowie XX w. doszło do szybkiego wzrostu liczby ludności na świecie. ■ Europa Zachodnia stała się atrakcyjnym miejscem do osiedlania się migrantów z Afryki i Azji. ■ Olbrzymią popularność w świecie zyskała kultura amerykańska (amerykanizacja kultury). ■ W filozofii uznaniem cieszył się postmodernizm. ■ W 1968 r. w wielu krajach Zachodu doszło do rewolucji studenckiej. W latach 60. wśród młodzieży popularny stał się ruch hipisów. ■ Zaszła także rewolucja obyczajowa, która zachwiała na Zachodzie dotychczasowym modelem rodziny. ■ Wynalazki (telewizja, komputery osobiste, telefony komórkowe, Internet) przyczyniły się do skrócenia czasu obiegu informacji i dostępu do niej. ■ Kultura 2. połowy XX w. była bardzo zróżnicowana i wielonurtowa. Jednym z popularnych kierunków w sztuce był pop-art (Andy Warhol). ■ Na Zachodzie ugruntował się model państwa opiekuńczego i konsumpcyjnego stylu życia.

POLECENIA

1. Wyjaśnij termin „amerykanizacja kultury". Oceń, czy jest to zjawisko pozytywne.
2. Wskaż kierunki masowych migracji ludności w 2. połowie XX w. i podaj przyczyny tego zjawiska.
3. Wyjaśnij pojęcie społeczeństwa konsumpcyjnego i oceń, czy jego narodziny były zjawiskiem pozytywnym, czy też nie.
4. Opisz przemiany w kulturze i sztuce 2. połowy XX w.

PRACA Z TEKSTEM

Fragment opracowania współczesnego historyka

Przemiany w obyczajowości zapoczątkowało wprowadzenie na rynek pigułki antykoncepcyjnej w 1962 r. Zachęcała ona coraz więcej kobiet do akceptacji stosunków przedmałżeńskich i pozamałżeńskich. Nieskrępowana aktywność seksualna stawała się wręcz nakazem mody, lansowanej w popularnych piosenkach. Wyraz umasowienia swobodnych wzorców obyczajowych młodego pokolenia stanowiła moda na minispódniczki, zapoczątkowana w połowie dekady, oraz coraz częstsze publiczne obnażanie biustu pod koniec lat sześćdziesiątych [...]. Rewolucja młodzieżowa, rozumiana początkowo jako wyzwolenie, zamieniła się stopniowo w anarchiczną samodestrukcję. Dzielnice dzieci-kwiatów [tak nazywano hipisów – red.] z wolna opanowywali handlarze narkotyków, a część młodzieży stawała się podatna na przemoc. [...] Lata siedemdziesiąte stały pod znakiem pogłębiającej się ekspansji rewolucji seksualnej. W prasie, filmie i telewizji lansowano zasadę „jeśli coś sprawia ci przyjemność, zrób to" lub dowodzono, że w miłości wszystko uchodzi. Powtarzano nieustannie słowa „wolność" i „rewolucja", nadając im sens hedonistyczny. Teksty popularnych przebojów były coraz bardziej dosadne w opisie zachowań seksualnych.

W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 r.*, Warszawa 2002, s. 173, 175, 237–239.

1. Wymień konsekwencje rewolucji obyczajowej wskazane w tekście przez autora.
2. Wskaż przyczynę zmian opisywanych w tekście.
3. Przedstaw stosunek autora tekstu do opisywanych przez niego zjawisk społecznych.
4. Wskaż kanały komunikacji, jakimi posługiwano się w celu promowania zmian obyczajowych.

KALENDARIUM	
1962–1965	sobór watykański II
1968	rewolucja studencka w krajach Europy Zachodniej

ŚWIAT W 2. POŁOWIE XX W.

DESTALINIZACJA W ZSRS

Po śmierci Józefa Stalina w **marcu 1953 r.** władzę w ZSRS przejął Nikita Chruszczow. Na XX zjeździe partii komunistycznej potępił on kult jednostki i zapowiedział destalinizację państwa. Za jego rządów doszło do rehabilitacji części osób niesłusznie skazanych w czasach Stalina, nastąpiły poszerzenie wolności słowa oraz zwolnienie wielu więźniów łagrów. Przejściowo poprawiały się stosunki amerykańsko-sowieckie. Okres złagodzenia represji komunistycznych w historii ZSRS określa się mianem **odwilży**.

WYSTĄPIENIA I PRÓBY REFORM W BLOKU WSCHODNIM

W **czerwcu 1953 r.** doszło do buntu społeczeństwa **NRD** – do tzw. powstania czerwcowego. Z powodu niskiego poziomu życia i braku swobód demokratycznych obywatele NRD wyszli na ulice, aby domagać się poprawy warunków bytowych, wprowadzenia demokracji i zjednoczenia Niemiec. Porządek publiczny przywrócono w wyniku interwencji wojsk sowieckich.

W **październiku 1956 r.** doszło do antykomunistycznego powstania **na Węgrzech**. Węgrzy, pod przywództwem liberalnego komunisty premiera Imre Nagya, podjęli próbę demokratyzacji systemu i wyjścia z Układu Warszawskiego. Związek Sowiecki wysłał przeciwko powstańcom jednostki Armii Czerwonej, które w kilka tygodni w listopadzie 1956 r. stłumiły powstanie i przywróciły rządy przychylne ZSRS.

W **1968 r.** doszło do próby liberalizacji systemu politycznego **w Czechosłowacji**. Ten proces nazwano Praską Wiosną. W jego trakcie zamierzano m.in. wprowadzić wolność słowa, system wielopartyjny i reformę gospodarki. Mimo nacisków innych państw komunistycznych przywódca Czechosłowacji Alexander Dubček nie chciał zrezygnować z drogi reform. Władze w Moskwie uznały to za kontrrewolucję i w sierpniu 1968 r. doszło do interwencji wojsk państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji. Praska Wiosna została stłumiona. Na jej zwolenników spadły represje, a reformy demokratyczne zostały cofnięte.

Interwencja w Czechosłowacji była realizacją doktryny Breżniewa. W 1968 r. sowiecki przywódca Leonid Breżniew zastrzegł prawo ZSRS do interwencji w państwach bloku wschodniego, w których zagrożony byłby system komunistyczny.

ŚWIAT

▼ **1947** – utworzenie niepodległych Indii

▼ **1948** – utworzenie państwa Izrael

1952 – powołanie EWWiS ▼

1953 – powstanie w NRD ▼

1956 – powstanie na Węgrzech ▼

1957 – powołanie EWG ▼

1959 – rewolucja na Kubie ▼

lata 60. – tzw. dekada Afryki – uzyskanie niepodległości przez ponad 30 państw afrykańskich ▼

▼ **1961** – pierwszy człowiek w kosmosie – Jurij Gagarin; budowa muru berlińskiego

▼ **1962** – tzw. kubański kryzys rakietowy

▼ **1962–1965** – sobór watykański II

▼ **1965–1973** – udział Stanów Zjednoczonych w wojnie w Wietnamie

1967 – wojna sześciodniowa ▼

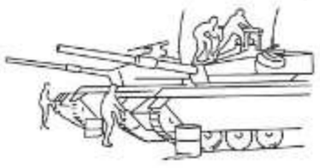

1968 – Praska Wiosna; rewolucja studencka w krajach Europy Zachodniej ▼

1969 – lądowanie amerykańskich astronautów na Księżycu ▼

XX

1947 r. 1950 r. 1955 r. 1960 r. 1965 r. 1970 r.

DEKOLONIZACJA

Po II wojnie światowej przyśpieszył **proces dekolonizacji**, czyli wyzwalania się obszarów Azji i Afryki spod panowania Europejczyków. Sprzyjały mu osłabienie Francji i Wielkiej Brytanii oraz niechętny stosunek do kolonializmu supermocarstw – Stanów Zjednoczonych i ZSRS. Przeprowadzenie dekolonizacji stanowiło także jeden z celów ONZ.

W latach **1945–1954** niepodległość uzyskały państwa Afryki Północnej, Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Najkrwawszy i najdłuższy przebieg (do 1962 r.) miała dekolonizacja w **Algierii**, gdzie doszło do wojny między zwolennikami niepodległości a stronnikami zachowania związku z Francją (głównie potomkami francuskich osadników w Algierii).

W **1947 r.** niepodległość uzyskały Indie Brytyjskie, po czym podzieliły się na **Indie** i **Pakistan**, z którego w 1971 r. wydzielił się Bangladesz. Przywódcą ruchu niepodległościowego w Indiach był **Mahatma Gandhi**.

W latach 60. XX w. doszło do drugiej fali dekolonizacji, która objęła Czarną Afrykę. Lata 60. XX w. określa się z tego powodu **dekadą Afryki**. Za symboliczny koniec procesu dekolonizacji uważa się upadek systemu segregacji rasowej (apartheidu) w Republice Południowej Afryki w 1994 r. Przywódcą ruchu na rzecz likwidacji apartheidu i wprowadzenia w RPA systemu demokratycznego był **Nelson Mandela**. Po uzyskaniu niepodległości duża część państw afrykańskich pogrążyła się w kryzysie wewnętrznym. Władzę przejmowali w nich dyktatorzy. Dochodziło w nich do wojen domowych między członkami różnych grup etnicznych, szerzyła się korupcja. W wyniku nieudolności elit politycznych oraz klęsk żywiołowych (susze, powodzie) narastały problemy gospodarcze i spadał poziom życia. Wiele z tych państw znajduje się dziś na skraju upadku i jest uzależnionych od międzynarodowej pomocy humanitarnej.

KONFLIKTY NA BLISKIM WSCHODZIE

Od przełomu XIX i XX w. **do Palestyny** napływali żydowscy osadnicy, co wywoływało sprzeciw tamtejszej ludności arabskiej. Dochodziło do starć między członkami zwaśnionych społeczności. Decyzją ONZ Palestyna została podzielona na dwie części: **żydowską** i **palestyńską**. W **1948 r.** Żydzi proklamowali **powstanie państwa Izrael**. Sprzeciwiały się temu kraje arabskie i zaatakowały nowe państwo. Izraelczycy zdołali jednak je obronić. W konsekwencji doszło do kilku konfliktów arabsko-izraelskich (kryzys sueski, wojna sześciodniowa, wojna Jom Kipur). W ich wyniku wschodnia Jerozolima, Strefa Gazy i Wzgórza Golan zostały opanowane przez wojska izraelskie. Na terenach okupowanych Izrael zakładał osiedla dla osadników żydowskich. W **1979 r. Egipt podpisał traktat pokojowy z Izraelem** – w zamian z powrotem otrzymał półwysep Synaj.

▼ **1973** – wojna Jom Kipur

1994 – likwidacja systemu apartheidu w RPA ▼

▼ **1975** – *Akt końcowy KBWE*

1992 – podpisanie traktatu w Maastricht ▼

1979 – rewolucja islamska w Iranie ▼

1993 – ustanowienie Autonomii Palestyńskiej; utworzenie Unii Europejskiej ▼

XX

1970 r. | 1975 r. | 1980 r. | 1985 r. | 1990 r. | 1993 r.

Palestyńczycy w latach 60. XX w. założyli **Organizację Wyzwolenia Palestyny** (**OWP**), która za cel stawiała sobie likwidację Izraela i wywalczenie państwa palestyńskiego. Jej przywódcą został Jasir Arafat. Palestyńczycy przeprowadzali ataki terrorystyczne na Izraelczyków, aby zmusić ich do ustępstw. W **1993 r.** w Waszyngtonie podpisano **porozumienie palestyńsko-izraelskie** o autonomii na Zachodnim Brzegu Jordanu i w Strefie Gazy. Od 2005 r. kontrolę nad Strefą Gazy przejął Hamas – organizacja terrorystyczna.

W **1979 r. w Iranie** zwolennicy ajatollaha Chomejniego obalili rządy prozachodniego szacha i proklamowali **powstanie republiki islamskiej**. Władzę objęli duchowni, którzy zbudowali państwo wcielające w życie zasady oparte na Koranie.

RYWALIZACJA SUPERMOCARSTW

W 1959 r. władzę na Kubie, która znajdowała się w amerykańskiej strefie wpływów, przejęła grupa lewicowych zamachowców z Fidelem Castro na czele. Castro zacieśniał kontakty dyplomatyczne z ZSRS i wprowadzał reformy godzące w interesy amerykańskie na Kubie (nacjonalizacja majątku obcokrajowców). Po nieudanej próbie obalenia rządów Castro przez imigrantów kubańskich, wspieranych przez Amerykanów, władze kubańskie zgodziły się na zamontowanie na Kubie sowieckich rakiet jądrowych. Wywołało to w 1962 r. tzw. **kubański kryzys rakietowy**, który groził wybuchem otwartej wojny między supermocarstwami. Został on jednak zażegnany.

Z powodu braku swobód obywatelskich i złych warunków bytowych setki tysięcy Niemców z NRD przez Berlin Zachodni uciekało do RFN. Aby zapobiec fali ucieczek, władze NRD w sierpniu 1961 r. otoczyły Berlin Zachodni murem. Wywołało to kryzys w stosunkach z Zachodem, gdyż stanowiło złamanie zobowiązań międzynarodowych. Był to tzw. **drugi kryzys berliński**.

Jednym z konfliktów zimnowojennych była **wojna w Wietnamie**, który w 1954 r. został podzielony na dwa państwa: komunistyczny Wietnam Północny i proamerykański Wietnam Południowy. W Wietnamie Południowym zaczęła działać partyzantka komunistyczna, dążąca do zjednoczenia państwa pod rządami komunistów. Była ona aktywnie wspierana przez Wietnam Północny. Aby nie dopuścić do upadku Wietnamu Południowego, od 1965 r. do tego państwa zaczęły przybywać wojska amerykańskie. Nie były one jednak w stanie wygrać wojny i w 1973 r. wycofały się z tego kraju. Dwa lata później został on całkowicie opanowany przez komunistów. Porażka w Wietnamie nadszarpnęła pozycję Stanów Zjednoczonych na arenie międzynarodowej.

W latach 70. XX w. doszło do ocieplenia stosunków między Wschodem a Zachodem. **W 1975 r. w Helsinkach podpisano *Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*.** Potwierdzał on nienaruszalność istniejących granic w Europie i ustanawiał zasady współpracy, mające pomóc w pokojowym rozwiązywaniu sporów i zapobieganiu wybuchowi wojny.

Zimnowojenna rywalizacja między ZSRS a Stanami Zjednoczonymi odbywała się także w sporcie i dziedzinie podboju kosmosu. W 1961 r. w kosmos poleciał pierwszy człowiek – sowiecki kosmonauta Jurij Gagarin, a w 1969 r. Amerykanie wysłali misję załogową na Księżyc.

INTEGRACJA EUROPEJSKA

Współpraca państw europejskich miała pomóc w zbliżeniu narodów, w szybszej odbudowie ze zniszczeń wojennych, we wzroście poziomu życia oraz powstrzymaniu ekspansji komunizmu. W 1950 r. szef francuskiego MSZ **Robert Schuman** ogłosił plan powołania do życia organizacji europejskiej koordynującej wydobycie węgla i wytopu stali (plan Schumana). W 1951 r. sześć państw (Francja, Niemcy, Włochy, Belgia, Holandia i Luksemburg) podpisało traktat paryski, na mocy którego powołano do życia Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (EWWiS). Okazała się ona sukcesem. Członkowie EWWiS w 1957 r. podpisali traktaty rzymskie, tworzące Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG) i Europejską Wspólnotę Atomową (Euratom). W latach 70. XX w. do Wspólnot Europejskich przyjęto Wielką Brytanię, Irlandię i Danię, a w latach 80. XX w. – Grecję, Hiszpanię i Portugalię. Wszystkie trzy Wspólnoty miały wspólne instytucje: Radę Europejską, Parlament Europejski oraz Trybunał Sprawiedliwości.

Na podstawie traktatu z Maastricht Wspólnota Europejska w 1993 r. przekształciła się w Unię Europejską. W 1995 r. do UE przystąpiły Austria, Szwecja i Finlandia. W 2002 r. część państw Unii wprowadziła wspólną walutę – **euro**. W 2004 r. nastąpiło największe rozszerzenie UE o nowe kraje, w tym o Polskę. W 2020 r. z Unii Europejskiej wystąpiła Wielka Brytania.

Do grona ojców założycieli Unii Europejskiej zaliczamy m.in. **Jeana Monneta**, **Roberta Schumana**, **Konrada Adenauera**, **Charles'a de Gaulle'a** i **Alcide'a De Gasperiego**. Dzięki integracji europejskiej nastąpiły szybki wzrost gospodarczy państw europejskich oraz podwyższenie poziomu życia ich obywateli.

PRZEMIANY SPOŁECZNE I KULTUROWE W 2. POŁOWIE XX W.

W 2. połowie XX w. nastąpił szybki **przyrost liczby ludności** w skali globu. Wynikało to m.in. ze zwalczenia wielu chorób, spadku śmiertelności dzieci i poprawy wyżywienia (ograniczenie klęsk głodu). W wielu krajach pomogła w tym tzw. **zielona rewolucja**, polegająca na modernizacji rolnictwa. Po II wojnie światowej Europa Zachodnia stała się celem migracji, głównie z Afryki i Azji. Równolegle nastąpił szybki wzrost ruchu turystycznego.

Debatę publiczną na Zachodzie zdominowali intelektualiści o lewicowych poglądach. W ciągu kilkunastu lat po II wojnie światowej popularny był nurt filozoficzny zwany **egzystencjalizmem** (Jean Paul Sartre, Albert Camus), a w sztuce malarskiej – ekspresjonizm abstrakcyjny (Jackson Pollock). W teatrze nowym zjawiskiem był teatr absurdu (Samuel Beckett, Eugène Ionesco). W latach 60. pojawił się pop-art (Andy Warhol). W filozofii i literaturze od lat 60. na popularności zyskiwał postmodernizm.

Na kulturę na świecie w ogromnym stopniu zaczęły wpływać wzorce wypracowane w Stanach Zjednoczonych, a rozpowszechniane za pomocą filmów i muzyki. To zjawisko nazywamy **amerykanizacją kultury**. Ogromną popularność zyskała muzyka rockowa, zwłaszcza amerykańska i brytyjska. W 1968 r. w wielu państwach, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych i w Europie Zachodniej, doszło do protestów studentów domagających się reform społecznych. Nastąpiło utrwalenie postaw konsumpcjonistycznych i indywidualistycznych. Na Zachodzie postępowała emancypacja kobiet i zmieniał się model rodziny. Rosło społeczne przyzwolenie dla rozwodów, wolnych związków, dzieci pozamałżeńskich czy aborcji. W państwach zachodnich towarzyszyła temu laicyzacja. Najpopularniejszym modelem ustrojowym na Zachodzie stało się **państwo opiekuńcze**, z rozbudowanymi funkcjami socjalnymi (ubezpieczenia, zasiłki, renty, emerytury).

Duże zmiany w Kościele katolickim przyniósł **sobór watykański II** (1962–1965). W miejsce łaciny wprowadził on do liturgii języki narodowe, otworzył się na dialog z innymi Kościołami chrześcijańskimi (ekumenizm) i religiami.

Rozwój technologii komunikacyjnych w XX w., np. telewizja, komputery osobiste (lata 70.), telefony komórkowe (lata 80.), sieć informatyczna nazwana Internetem (lata 90.), przyczynił się do przyspieszenia obiegu informacji w skali globalnej.

WARTO PRZECZYTAĆ

V. Bockris, *Andy Warhol. Życie i śmierć*, Warszawa 2005.
A. Flint, *Le Corbusier. Architekt jutra*, Warszawa 2017.
M. Gołębiewski, *Dzieje kultury Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2015.
A. Götz, *Unser Kampf '68. Gniewne spojrzenie w przeszłość*, Warszawa 2010.
Historia życia prywatnego, t. 5: *Od I wojny światowej do naszych czasów*, red. A. Prost, G. Vincent, Wrocław 2006.
H. Kaelbe, *Społeczna historia Europy. Od 1945 do współczesności,* Warszawa 2010.
Maj '68. Rewolta, red. D. Cohn-Bendit, R. Dammann, Warszawa 2008.
B. Osińska, *Sztuka i czas. Od klasycyzmu do współczesności*, Warszawa 2008.
J. Płażewski, *Historia filmu*, Wrocław 1995.

Rzeźba Cristóvão Canhavato (czytaj: kristowo kanawato) **z 2002 r., *Throne of Weapons*, British Museum.** Krzesło zostało wykonane z fragmentów karabinów.

1. Spróbuj zinterpretować przesłanie dzieła.

Powstańcy w Budapeszcie w 1956 r.

1. Przyjrzyj się zdjęciu i powiedz, ile osób ma broń. O czym może świadczyć tłum ludzi na ulicy?
2. Na podstawie zdjęcia oceń szanse powstańców w walce z Armią Czerwoną.

Fragment wystąpienia Elli Schmidt (1908–1980), posłanki do Izby Ludowej NRD, w 1952 r.

Braki w zaopatrzeniu widoczne są nie tylko wśród artykułów spożywczych, ale przede wszystkim wśród wyrobów włókienniczych. Ministerstwo Przemysłu Lekkiego powinno przyznać się do błędów w tegorocznym planowaniu, aby uniknąć ich w przyszłym roku. My, matki, jesteśmy zmuszone uczynić wyrzuty naszemu Ministerstwu Przemysłu Lekkiego, bo zapomniało ono zarządzić produkcję tkanin potrzebnych do wyrobów odzieży dziecięcej.

Z pewnością minister przemysłu lekkiego nie ma dzieci; w przeciwnym razie nie zapomniałby, w trosce o naszych najmłodszych, że potrzebują pończoch, pieluch, bielizny, spodni, sukienek i płaszczy dostosowanych do pory roku. W zimie nasze dzieci nie potrzebują sandałów. Są one dostępne teraz, a nie ma ich latem. Nasze dzieci nie potrzebują zimą podkolanówek, podczas gdy latem ich brakuje.

http://www.17juni53.de/chronik/5212/doc_1.html, [dostęp: 01.07.2017], przeł. P. Szlanta.

1. Omów zarzuty stawiane władzom NRD przez posłankę.
2. Wymień błędy, jakie jej zdaniem popełniło Ministerstwo Przemysłu Lekkiego.
3. Podaj rodzaje produktów codziennego użytku, których brak doskwierał mieszkańcom NRD.
4. Czym posłanka tłumaczy nieodpowiednie zaopatrzenie społeczeństwa NRD w ubrania dziecięce?

Fragment przemówienia, które w 1961 r. wygłosił Kwame Nkrumah (1909–1972), pierwszy prezydent niepodległej Ghany, zwolennik ideologii panafrykańskiej, zakładającej cywilizacyjną jedność całego kontynentu

Od stuleci Europejczycy dominowali na kontynencie afrykańskim. Biały człowiek rościł sobie prawo rządzenia nad nie-białymi. Jego misją – jak twierdził – było cywilizowanie Afryki. Pod tym pretekstem Europejczycy rabowali kontynent z jego licznych bogactw, czym przysporzyli Afrykańczykom niewypowiedzianych cierpień. […] Jest oczywiste, że potrzebujemy znaleźć afrykańskie rozwiązanie naszych problemów i może być ono jedynie znalezione w afrykańskiej jedności. Podzieleni jesteśmy słabi, zjednoczona Afryka może natomiast stać się jedną z największych sił na rzecz światowego dobra. Choć większość Afrykańczyków jest biedna, to nasz kontynent jest potencjalnie bardzo bogaty. Nasze surowce mineralne, które są eksploatowane przez obcy kapitał tylko po to, by wzbogacić zagranicznych inwestorów, rozciągają się od złota i diamentów po uran i ropę naftową. W naszych lasach rośnie najlepsze drzewo na świecie. Do naszych upraw zalicza się kakao, kawa, kauczuk, tytoń i bawełna.

Przeł. P. Szlanta

1. Przedstaw, jak Kwame Nkrumah ocenił szanse rozwojowe niepodległych państw Afryki.
2. Wskaż, jak – zdaniem autora tekstu – należy rozwiązywać problemy Afryki.
3. Przedstaw opinię autora tekstu na temat rządów Europejczyków w Afryce.

Mural na dawnym budynku ambasady Stanów Zjednoczonych w Teheranie.

1. Określ, jaką postać przedstawia malowidło. Wyjaśnij, jaki stosunek do Stanów Zjednoczonych miał jego autor. Uzasadnij swój pogląd.

Fragment przemówienia telewizyjnego prezydenta Stanów Zjednoczonych Johna F. Kennedy'ego z 22 października 1962 r. na temat kryzysu kubańskiego

Dobry wieczór, współobywatele,
tak jak obiecano, ten rząd bacznie obserwował rozwój sowieckiego potencjału wojskowego na Kubie. W ciągu ostatnich tygodni zdobyto niepodważalne dowody na to, że na tej zniewolonej wyspie są obecnie przygotowywane stanowiska dla szeregu ofensywnych rakiet. Celem tych baz może być wyłącznie zapewnienie możliwości dokonania uderzenia nuklearnego przeciw zachodniej hemisferze. […] To nagłe przekształcenie Kuby – poprzez umieszczenie tam tej ogromnej, mającej daleki zasięg i jawnie ofensywnej broni masowej zagłady – w ważną bazę strategiczną stanowi wyraźne zagrożenie dla pokoju i bezpieczeństwa wszystkich Amerykanów […]. Te kroki stoją w sprzeczności z powtarzanymi, zarówno publicznymi, jak i prywatnymi kanałami, zapewnieniami sowieckich polityków, że rozbudowa potencjału wojskowego na Kubie zachowa swój pierwotny, defensywny charakter, oraz o tym, że Związek Sowiecki nie ma ani zamiaru, ani chęci ulokowania strategicznych rakiet na terytorium innego państwa. Skala przedsięwzięcia świadczy wyraźnie, że było ono planowane od kilku miesięcy.

https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/kencuba.htm [dostęp: 25.10.2017], przeł. P. Szlanta.

1. Wymień zarzuty, które prezydent Stanów Zjednoczonych postawił Sowietom.
2. Powiedz, dlaczego prezydent zdecydował się na wygłoszenie w tej kwestii orędzia w telewizji.
3. Wyjaśnij, dlaczego budowa baz dla sowieckich rakiet na Kubie wywołała zaniepokojenie Kennedy'ego.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie skutki dla międzynarodowego ruchu komunistycznego miały zbrojne stłumienie powstania węgierskiego w 1956 r. i interwencja armii państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r.
2. Omów rywalizację Stanów Zjednoczonych i ZSRS po II wojnie światowej. Wymień konflikty, w których wzięły udział oba mocarstwa.
3. Wymień najważniejsze etapy współpracy europejskiej po II wojnie światowej. Wymień najważniejsze organy Wspólnot Europejskich i omów ich zadania.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób powstało społeczeństwo konsumpcyjne. Jak myślisz, jaką rolę odegrały w tym karty kredytowe i bankomaty?
5. Opisz najważniejsze zmiany społeczne, gospodarcze i technologiczne 2. połowy XX w. i wskaż ich wpływ na codzienne życie ludzi w różnych regionach świata.
6. Opisz cele i przebieg rewolucji studenckiej w 1968 r.
7. Wyjaśnij pojęcie zielonej rewolucji i oceń wpływ tego zjawiska na warunki życia ludzi w krajach, w których ono nastąpiło.

V. POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA

- Postalinowska odwilż
- Bunty społeczne w latach 1968, 1970, 1976
- Opozycja polityczna w latach 1976–1980 i stan wojenny

Zdjęcie wykonane w Warszawie 14 grudnia 1981 r. przez Chrisa Niedenthala.

? Opisz, co przedstawia fotografia. Zwróć uwagę na nazwę kina i tytuł wyświetlanego w nim filmu. Wyjaśnij, dlaczego to zdjęcie jest uznawane za metaforę stanu wojennego.

25 Postalinowska odwilż

- Destalinizacja w Polsce
- Poznański Czerwiec
- Przemiany październikowe

Początki odwilży

Śmierć Józefa Stalina nie przyniosła natychmiastowej zmiany dotychczasowej polityki polskich władz. W 1954 r., pod wpływem pogarszających się nastrojów społecznych, niezadowolenia wśród szeregowych członków PZPR i wiadomości o politycznych zmianach w Moskwie, w Polsce rozpoczął się **proces destalinizacji**. Władze złagodziły terror – zmalała liczba osób aresztowanych. Zdecydowały też o likwidacji MBP, a w jego miejsce utworzyły mające już mniejsze kompetencje Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wypuszczono z więzienia Władysława Gomułkę.

W gazetach, chociaż nadal cenzurowanych, zaczęły się ukazywać artykuły krytykujące niektóre posunięcia lokalnych władz. Dziennikarze nawoływali do poprawy warunków życia młodych robotników, a także upominali się o docenienie wkładu żołnierzy AK w walkę z niemieckim okupantem. Na najważniejsze pismo polskiej odwilży wyrósł studencki tygodnik **„Po Prostu”**. Szerokim echem odbił się opublikowany w sierpniu 1955 r. w „Nowej Kulturze” ***Poemat dla dorosłych*** Adama Ważyka. Autor, dotychczas bezkrytycznie popierający socrealizm, skrytykował propagandę, obalał kreowane przez nią mity o dobrobycie polskich robotników.

WARTO WIEDZIEĆ

Za kulisami bezpieki i partii

W grudniu 1953 r. do Stanów Zjednoczonych uciekł jeden z wysokich funkcjonariuszy UB – płk **Józef Światło**. Był on wtajemniczony w najważniejsze akcje prowadzone przez aparat bezpieczeństwa. Kilka miesięcy później w audycjach ***Za kulisami bezpieki i partii***, nadawanych na falach **Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa** (działała od 1952 r.), zaczął opowiadać o kulisach władzy komunistycznej w Polsce. Mówił m.in. o fałszowaniu wyborów, o luksusie, w którym żyją partyjni przywódcy, o metodach stosowanych przez UB, o zbrodniach komunistycznego aparatu władzy. Jego informacje odbiły się szerokim echem w kraju i wywołały poruszenie nawet wśród szeregowych członków PZPR.

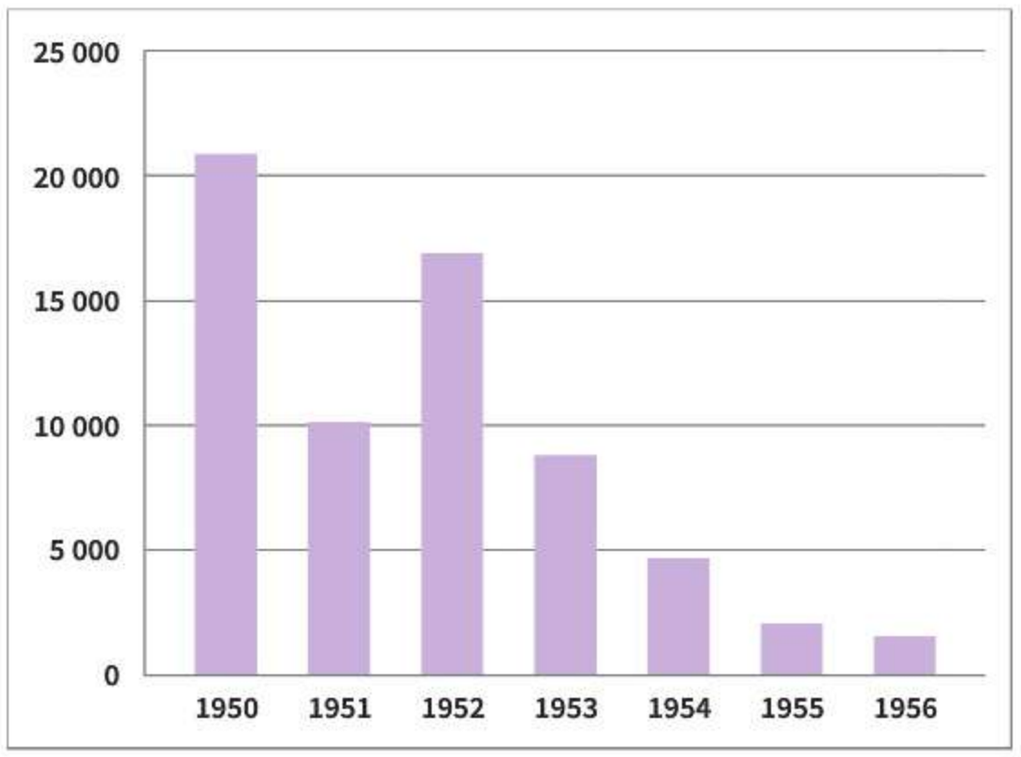

Źródło: A. Dudek, A. Paczkowski, *Polska* [w:] *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 454.

Osoby aresztowane przez bezpiekę w latach 1950–1956.

? Wskaż rok, od którego zaczęła spadać liczba aresztowanych. Wyjaśnij, z czego to wynikało.

Uczestnicy Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów, sierpień 1955 r.

? Powiedz, dlaczego Warszawę w tych dniach określano „miastem młodości".

Kilka miesięcy później na rynku ukazała się powieść Leopolda Tyrmanda ***Zły***, której akcja działa się w warszawskim półświatku, przedstawiająca świat, którego w komunistycznym państwie miało już nie być. Do zmian zaczęło dochodzić również w sztuce. Rezygnowano z zasad socrealizmu i dopuszczano różne style tworzenia. W 1956 r. zorganizowano pierwszy w Polsce festiwal jazzowy.

Latem 1955 r. odbył się w Warszawie **V Światowy Festiwal Młodzieży i Studentów**. Do stolicy Polski przyjechało ok. 30 tys. osób z kilkudziesięciu krajów. Polacy, izolowani od świata i przekonywani, że obcokrajowcy są wrogami i szpiegami, nagle spotkali się z rówieśnikami z innych krajów – także z Zachodu. Mity kreowane przez propagandę zostały skonfrontowane z rzeczywistością.

Śmierć Bieruta i walka o władzę w PZPR

W **marcu 1956 r.**, podczas wizyty w Moskwie, zmarł Bolesław Bierut. W tym czasie w PZPR ścierały się dwie frakcje – tzw. **puławianie** i **natolińczycy**. Określenie „puławianie" pochodziło od nazwy ul. Puławskiej w Warszawie. Znajdowało się tam mieszkanie, w którym się spotykali. Członkowie tej frakcji byli zwolennikami ograniczonych reform wewnętrznych i osłabienia terroru. Z kolei nazwa „natolińczycy" pochodziła od pałacyku w warszawskim Natolinie, miejsca spotkań tej grupy. Byli to radykalni komuniści, przeciwni zmianom osłabiającym władzę partii. Ostatecznie obie grupy zaakceptowały kandydaturę **Edwarda Ochaba** na stanowisko I sekretarza KC PZPR. W kwietniu 1956 r. **ogłoszono amnestię**, na mocy której na wolność wypuszczono tysiące więźniów politycznych – żołnierzy AK, podziemia niepodległościowego, przedwojennych urzędników.

Poznań '56

Polacy oczekiwali nie tylko zmian politycznych, lecz także odczuwalnej poprawy warunków życia. Realizację planu sześcioletniego zakończono w grudniu 1955 r., jednak większość z jego założeń nie została zrealizowana. Nastąpił wzrost produkcji przemysłowej, ale zaniedbano takie dziedziny, jak rolnictwo, budownictwo i transport.

Protestujący mieszkańcy Poznania na placu Stalina (obecnie – plac Adama Mickiewicza).

? Opisz nastroje panujące wśród uczestników protestu.

? Odszukaj na zdjęciu żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego. Wyjaśnij, dlaczego znaleźli się oni w tym miejscu.

Przede wszystkim inwestowano w przemysł ciężki kosztem produkcji dóbr konsumpcyjnych. Oznaczało to, że w sklepach brakowało wielu towarów. W społeczeństwie powszechne było **niezadowolenie z niskiego poziomu życia**. Odwilż polityczna i osłabienie represji spowodowały, że ludzie odważniej zaczęli domagać się zmian.

W dniu **28 czerwca 1956 r.** zaprotestowali pracownicy poznańskich zakładów pracy. Inicjatorami wystąpień byli robotnicy dawnych zakładów Cegielskiego, które wówczas nosiły nazwę **Zakłady Metalowe im. Józefa Stalina**. Domagali się wyższych płac i wolności. Najpierw ogłosili strajk, a później wyszli na ulice z hasłami „My chcemy chleba", „Żądamy obniżki cen", „Precz z Moskalami", „Chcemy wolnej Polski". Protest celowo zorganizowano w trakcie Międzynarodowych Targów Poznańskich, w których uczestniczyli wystawcy z Zachodu. Robotnicy liczyli, że w ten sposób informacja o ich wystąpieniu przedostanie się za żelazną kurtynę. Do protestujących przyłączyli się mieszkańcy Poznania. Poznaniacy wdarli się do Komitetu Wojewódzkiego PZPR, gdzie zniszczyli komunistyczne symbole. Uwolnili też ludzi przetrzymywanych w więzieniu. Tam zdobyli broń. Zniszczono także instalacje służące do zagłuszania Radia Wolna Europa. Ogniska protestów zaczęły pojawiać się też w niektórych miejscowościach wokół Poznania. Protest zaczął nabierać charakteru powstania.

Władze zareagowały bardzo brutalnie. O sprowokowanie buntu oskarżono agentów z krajów zachodnich oraz podziemie niepodległościowe. Miasto odcięto od reszty kraju. Do Poznania skierowano czołgi oraz tysiące żołnierzy i milicjantów, którzy przy użyciu broni palnej stłumili protest. **Zginęło ponad 50 osób**. Najmłodszą ofiarą był 13-letni **Roman Strzałkowski**. Około 800 osób zostało rannych. Po stłumieniu buntu na jego uczestników spadły represje. Premier **Józef Cyrankiewicz** zagroził w radiowym przemówieniu: „Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewny, że mu tę rękę władza ludowa odrąbie, w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podwyższenie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokratyzacji naszego życia, w interesie naszej Ojczyzny". Mimo to strajki i protesty, choć na mniejszą skalę, trwały także 29 i 30 czerwca. W ciągu następnych dni zatrzymano ponad 700 osób. Protest mieszkańców Poznania był pierwszym w PRL masowym **buntem społecznym** przeciw władzy komunistycznej.

Październik 1956 r.

Rządzący zdawali sobie sprawę, że – pomimo stłumienia buntu w Poznaniu – sytuacja nie została opanowana. Niezadowolenie społeczne gwałtownie rosło w całej Polsce. Do przełomu politycznego doszło **w październiku 1956 r.**

24 października w Warszawie odbył się wielki wiec poparcia dla Gomułki i proponowanych przez niego zmian. Wzięło w nim udział ok. 400 tys. ludzi.

? Zwróć uwagę na liczbę słuchaczy przemówienia. O czym mogło świadczyć tak duże zainteresowanie?

Zbiórka pieniędzy w Warszawie. Jesienią 1956 r. w całym kraju trwała akcja pomocy dla Węgrów. Organizowano zbiórki krwi, lekarstw i środków opatrunkowych, a także wiece poparcia dla węgierskich powstańców.

? Wyjaśnij, dlaczego Polacy interesowali się sytuacją na Węgrzech.

W całej Polsce odbywały się manifestacje – żądano rozliczenia władz za politykę czasów stalinizmu, pojawiały się też żądania powrotu Gomułki do władzy. W Warszawie obradowało wówczas VIII Plenum KC PZPR, które miało dokonać zmian na szczytach władzy. Edward Ochab zrezygnował ze stanowiska I sekretarza KC PZPR, a jego miejsce miał zająć **Władysław Gomułka**. Ten pomysł zaniepokoił jednak przywódców sowieckiej partii komunistycznej. Do Warszawy przybył bez zapowiedzi przywódca Związku Sowieckiego – Nikita Chruszczow. Jednocześnie z baz w Polsce wyjechali żołnierze Armii Czerwonej i skierowali się ku Warszawie.

BIOGRAM

WŁADYSŁAW GOMUŁKA PS. „WIESŁAW”

(1905–1982)

Od 1926 r. był działaczem Komunistycznej Partii Polski. Po wybuchu II wojny światowej przedostał się na tereny zajęte przez Związek Sowiecki, gdzie współpracował z Sowietami. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (1941 r.) trafił do Warszawy i wstąpił do PPR. W latach 1943–1948 sekretarz generalny KC PPR, w latach 1944–1949 wicepremier. Był współodpowiedzialny za politykę sowietyzacji Polski i powszechny terror. W końcu lat 40. został odsunięty od władzy przez Bolesława Bieruta, a w 1951 r. – usunięty z PZPR i uwięziony. Uwolniony w 1954 r., na fali odwilży postalinowskiej, w październiku 1956 r. został I sekretarzem KC PZPR. W sierpniu 1968 r. był jednym z pomysłodawców agresji państw Układu Warszawskiego na Czechosłowację i stłumienia Praskiej Wiosny. Był odpowiedzialny za represje wobec protestujących w marcu 1968 r. oraz za użycie broni w grudniu 1970 r. Został wówczas zmuszony do rezygnacji z funkcji przywódcy partii.

Rozmowy Gomułki z Chruszczowem zakończyły się jednak porozumieniem i uniknięto rozlewu krwi. Zmianę na szczycie PZPR polskie społeczeństwo przyjęło z zadowoleniem. Gomułka, więziony w latach 1951–1954, był bowiem postrzegany jako jedna z ofiar stalinizmu. Uchodził też za zwolennika częściowej niezależności Polski od ZSRS.

W chwili objęcia władzy Gomułka **krytycznie odniósł się do okresu stalinowskiego**. Stwierdził, że w tym czasie szczytne idee socjalizmu zostały wypaczone. Skrytykował też założenia planu sześcioletniego. Obiecał reformy gospodarcze i współpracę z ZSRS na nowych zasadach.

Odwilż popaździernikowa

Przejęcie władzy przez Gomułkę zaowocowało wieloma zmianami, które miały pokazać nową linię polityczną PZPR. Władza zrezygnowała z przymusowej kolektywizacji wsi. Chłopi wcieleni do spółdzielni produkcyjnych mogli bez konsekwencji powrócić do samodzielnego gospodarowania. W ciągu kilku tygodni **ok. 90 % „polskich kołchozów" przestało istnieć**.

Zaczęły się **rehabilitacje** skazanych w procesach politycznych w czasach stalinowskich. W ciągu kilkunastu miesięcy anulowano wyroki ponad 1,5 tys. osób. Niestety, część tych rehabilitacji dotyczyła osób, na których wykonano już wyrok śmierci. Jednak rehabilitacje nie doprowadziły do pociągnięcia do odpowiedzialności osób winnych represji sprzed 1956 r. Za stosowanie tortur w czasie śledztwa skazano tylko trzech wysokich funkcjonariuszy UB. Żadnych poważnych konsekwencji nie ponieśli szef bezpieki Radkiewicz i – nadzorujący ją z ramienia partii – Jakub Berman.

Rehabilitacja – w prawie: oczyszczenie z zarzutów osoby niewinnie skazanej i przywrócenie jej dobrego imienia.

Z internowania **uwolniono prymasa Wyszyńskiego** i zezwolono mu na powrót do Warszawy. Do ZSRS wyjechało wielu sowieckich wojskowych, w tym Rokossowski. Nowym ministrem obrony narodowej został Marian Spychalski – bliski współpracownik Gomułki z czasów PPR, podobnie jak on więziony w czasach stalinizmu.

Zezwolono na **odtworzenie Związku Harcerstwa Polskiego** z tradycyjnymi symbolami polskiego harcerstwa. Rozwiązano też Związek Młodzieży Polskiej. Zezwolono Polakom na posiadanie zagranicznych walut, choć prywatny handel nimi wciąż był zakazany. **Zelżała cenzura** – w radiu można było usłyszeć zachodnią muzykę, a w kinach, obok sowieckich produkcji, pojawiły się filmy z Europy Zachodniej. Łatwiej było uzyskać zgodę władz na wyjazd za granicę.

Gomułka w listopadzie 1956 r. udał się z oficjalną wizytą do Moskwy. W jej trakcie zapadło kilka ważnych decyzji, które miały być dowodem na zakończenie polityki uległości PRL w stosunku do ZSRS. Wkrótce formalnie unormowano przebieg północnego fragmentu granicy polsko-sowieckiej. Sformalizowano też zasady stacjonowania w PRL oddziałów armii sowieckiej (do tego momentu nie precyzowała ich żadna umowa).

WARTO WIEDZIEĆ

Lechosław Goździk

Wśród osób angażujących się w działalność w PZPR, oprócz zwolenników komunizmu, dużą grupę stanowili oportuniści i karierowicze. Jednak wśród członków partii zdarzali się też ludzie, którzy kierowali się szczerymi intencjami zmiany otaczającego świata. Przez władze PZPR byli oni zwalczani. Niewątpliwie taką osobą był **Lechosław Goździk** (1931–2008). W 1955 r. został I sekretarzem Komitetu Zakładowego PZPR w Fabryce Samochodów Osobowych na Żeraniu w Warszawie. W październiku 1956 r. wyrósł na głównego przywódcę warszawskich robotników żądających zmian w polityce państwa i odejścia od stalinizmu. Zdobył w stolicy dużą popularność. Po umocnieniu się Gomułki na stanowisku I sekretarza KC PZPR Goździk – jako bezkompromisowy zwolennik liberalizacji zasad rządzenia krajem – był marginalizowany. Pozbawiono go funkcji I sekretarza KZ PZPR, a wkrótce odszedł z pracy w FSO. W 1964 r. wyjechał do Świnoujścia, gdzie został rybakiem.

Do kraju mogli przyjechać z ZSRS Polacy, których nie objęły przesiedlenia w 2. połowie lat 40., oraz zesłani wówczas do łagrów. Nazwano to **drugą repatriacją**. Do 1959 r. przyjechało do Polski ok. 230 tys. osób.

Ukształtowanie się nowej władzy

Zmiana przywódcy PZPR służyła przede wszystkim uspokojeniu nastrojów społecznych. Gomułka szybko umocnił swoją władzę i zyskał pełne poparcie Moskwy. Przeprowadził niezbędne zmiany personalne, podporządkował sobie struktury partyjne i państwowe. Terror organów bezpieczeństwa z czasów stalinowskich został częściowo zastąpiony nadzorem PZPR. Umocnił się wpływ aparatu partyjnego na gospodarkę, życie społeczne i kulturalne. W końcu 1956 r. rozwiązano Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego, a w jego miejsce powołano **Służbę Bezpieczeństwa** (**SB**). Utworzono **Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej** (**ZOMO**) – wyspecjalizowane oddziały do walki z ulicznymi manifestacjami. Na początku stycznia 1957 r. przestał istnieć GZI – czyli wojskowa bezpieka. Zastąpiła ją **Wojskowa Służba Wewnętrzna** (**WSW**). Jesienią 1957 r. został zamknięty tygodnik „Po Prostu".

W pierwszych miesiącach rządów Gomułki ostatecznie ukształtował się **model zależności PRL od ZSRS**. Związek Sowiecki nie wysyłał już do Polski osób zajmujących kierownicze stanowiska w aparacie państwowym i wojskowym, lecz kontaktował się bezpośrednio z przedstawicielami rządzącej PZPR. Kontrolę nad partią rządzącą w Polsce przywódcy ZSRS utrzymywali za pośrednictwem sowieckiego ambasadora w Warszawie, a także dzięki bezpośrednim kontaktom z polskimi władzami. Podporządkowanie Sowietom w kwestiach wojskowych odbywało się za pomocą struktur Układu Warszawskiego, w sprawach gospodarczych – przez Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

Tak wyglądał funkcjonariusz ZOMO walczący z manifestantami w ostatniej dekadzie PRL.

(1) Tarcza służyła do ochrony funkcjonariusza, ale też do spychania manifestantów z trasy przemarszu. **(2) Pałka gumowa** o długości 63 cm, z metalowym zakończeniem, co bardzo boleśnie odczuwali uderzeni manifestanci. Rękojeść pałki zaopatrzono w rzemień, który – założony na przegub dłoni – zapobiegał zgubieniu pałki. **(3) Hełm z przyłbicą**, ochraniającą twarz funkcjonariusza. Jeżeli do rozpędzania manifestantów używano gazów łzawiących, funkcjonariusze dodatkowo zakładali gogle. Na hełmie umieszczono godło PRL. **(4)** Polowy **mundur** milicyjny, na rękawie naszywka z napisem „Milicja". **(5) Torba** z maską przeciwgazową.

PODSUMOWANIE

Po śmierci Stalina w PRL rozpoczął się okres politycznej odwilży. ■ W czerwcu 1956 r. doszło w Poznaniu do buntu społecznego. Protestujący domagali się poprawy warunków ekonomicznych i wolności. Władze ten bunt zdławiły siłą – zginęło ponad 50 osób. ■ W październiku 1956 r. zaszły zmiany w kierownictwie PZPR. Nowym I sekretarzem KC PZPR został Władysław Gomułka. ■ Aby zyskać poparcie społeczne, przeprowadził on wiele zmian w dotychczasowej polityce władz. Wśród nich były m.in. rezygnacja z przymusowej kolektywizacji na wsi, uwolnienie z internowania prymasa Wyszyńskiego, dymisja Rokossowskiego ze stanowiska ministra obrony narodowej. Jednocześnie Gomułka umacniał swoją władzę: do życia powołano m.in. Służbę Bezpieczeństwa i Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej.

PRACA Z TEKSEM ŹRÓDŁOWYM

Relacja Heleny Helwich *primo voto* Kłos (fragment)

Mąż mój, Czesław Kłos, pracował jako ślusarz w taborach kolejowych. W czwartek wyszedł o godz. 5 do pracy i na noc nie wrócił do domu. Podjęłam poszukiwania z dziećmi w piątek – bez skutku. Chodziłam po kostnicach. W sobotę o godz. 10 przyjechało UB i zabrało mnie, aby pochować męża. Wcześniej, zanim się dowiedziałam, dostałam szoku nerwowego, interweniowało pogotowie. UB zagroziło, że jeśli się nie uspokoję, to pochowają męża beze mnie. Ludziom stojącym w tłumie przed moim domem UB wyjaśniło, że pogrzeb będzie albo na Cytadeli, albo na Junikowie. Obawiali się manifestacji na cmentarzu – tak mówili do mojej bratowej. […] Żądałam księdza na pogrzebie, UB przywiozło więc proboszcza Cieciorę z parafii Głowna i wikariusza. […] Początkowo na cmentarzu nie było widać ludzi. W trakcie pogrzebu zza krzaków wychodzili powoli nieznajomi mężczyźni […]. Po powrocie z pogrzebu, kiedy przywieziono nas samochodem do domu, obiecano odszkodowanie i rentę. Odszkodowania nie zrealizowano. Jedynie kolejarze zebrali pieniądze na sieroty i dostałam 2000 zł. Od państwa otrzymałam 600 zł renty na troje dzieci.

Poznański Czerwiec 1956, red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa, Poznań 1990, s. 332.

1. Powiedz, w jaki sposób żona dowiedziała się o śmierci męża. Na podstawie wiedzy z lekcji wyjaśnij, jakie były okoliczności jego śmierci.
2. Opisz pogrzeb zabitego robotnika. Dlaczego pochówku nie zorganizowała rodzina?
3. Wyjaśnij, jakie wsparcie otrzymała autorka tej relacji. Czy państwo wywiązało się ze swojej obietnicy?

POLECENIA

1. Wymień i scharakteryzuj najważniejsze wydarzenia odwilży postalinowskiej w PRL.
2. Określ rolę, jaką w procesie destalinizacji odegrał Władysław Gomułka.
3. Powiedz, jak można wyjaśnić użycie czołgów do stłumienia wystąpień robotniczych przez władze, które przedstawiały się jako przedstawiciele klasy robotniczej.
4. Sprawdź, kiedy obchodzony jest Narodowy Dzień Pamięci Poznańskiego Czerwca 1956. Dlaczego wybrano właśnie tę datę?

KALENDARIUM	
grudzień 1954	likwidacja MBP
marzec 1956	śmierć Bolesława Bieruta; Edward Ochab I sekretarzem KC PZPR
28–30 czerwca 1956	bunt społeczny w Poznaniu
październik 1956	Władysław Gomułka I sekretarzem KC PZPR; uwolnienie prymasa Stefana Wyszyńskiego

26 Polska w czasach Władysława Gomułki

- Mała stabilizacja
- Obchody Milenium Chrztu Polski oraz Tysiąclecia Państwa Polskiego
- Wydarzenia Marca ’68
- Układ z RFN

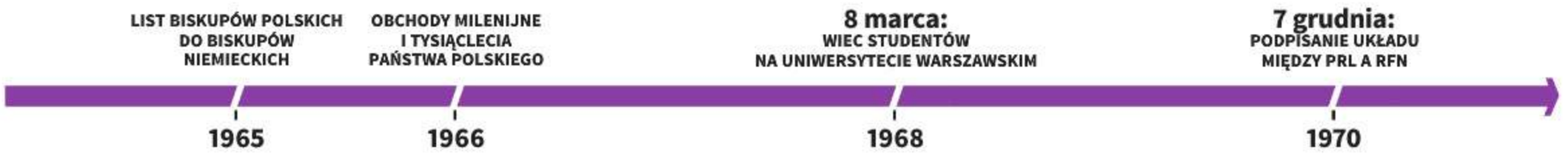

Życie codzienne w czasach Gomułki

Pierwsze lata rządów ekipy Władysława Gomułki charakteryzowały się częściowym **odejściem od polityki represji** w zamian za spokój społeczny. Ten okres, nazywany **małą stabilizacją** (od tytułu dramatu Tadeusza Różewicza *Świadkowie albo nasza mała stabilizacja*), charakteryzował się powolną poprawą warunków życia Polaków.

Władza starała się poprawić zaopatrzenie w sklepach. Rząd kontynuował politykę uprzemysłowienia kraju. Ograniczono częściowo produkcję przemysłu ciężkiego na rzecz przemysłu wytwarzającego towary na codzienne potrzeby ludzi. Przyśpieszono budownictwo mieszkaniowe, jednak kosztem obniżenia jego jakości. Budowano więcej mieszkań, ale o mniejszej powierzchni użytkowej. Polacy gromadzili pieniądze na zakup pojawiających się na rynku telewizorów, lodówek, pralek, adapterów i przenośnych tranzystorowych odbiorników radiowych. Od 1957 r. na rynek trafiał polski samochód osobowy Syrena. Ceny tych wszystkich artykułów były jednak – w porównaniu do zarobków – stosunkowo wysokie.

Polityka gospodarcza zaczęła zmieniać się na przełomie lat 50. i 60. Ponownie – jak w okresie planu sześcioletniego – **zaczęto skupiać się na rozwoju strategicznych gałęzi przemysłu**. W okresie rządów Gomułki zbudowano m.in. rafinerię w Płocku, do której ropa naftowa dostarczana była z ZSRS rurociągiem „Przyjaźń”. W Lubinie powstała kopalnia miedzi, w okolicach Konina i Turoszowa rozbudowano kopalnie węgla brunatnego. Oznaczało to zmniejszenie produkcji dóbr trafiających bezpośrednio do sklepów. Znowu – jak na początku lat 50. – pojawiły się przed nimi kolejki. Codzienne warunki życia w PRL zaczęły odbiegać nie tylko od poziomu krajów zachodnich, lecz także od realiów części państw bloku wschodniego – np. NRD, Czechosłowacji czy Węgier. W końcu lat 60. Gomułka starał się nadrobić powstałe zapóźnienie. Zgodził się m.in. na zakup we Włoszech licencji na samochód osobowy. W ten sposób na polskich drogach pojawił się Polski Fiat 125p. Zaczęto przygotowywać nowe rozwiązania mające zwiększyć liczbę budowanych mieszkań. Miały być one przygotowywane w częściach w tzw. fabrykach domów, a na placach budów – składane. Jednak budowa tzw. bloków z wielkiej płyty ruszyła na masową skalę dopiero w latach 70.

Walka państwa z Kościołem w epoce Gomułki

Po wyjściu na wolność **prymas Stefan Wyszyński** stał się centralną postacią i niekwestionowanym przywódcą polskiego Kościoła katolickiego. Jego niezłomna postawa podczas uwięzienia, ale także – skłonność do rozważnych kompromisów, zjednywała mu duże grono zwolenników. Prymas popierał politykę przemian prowadzoną przez Gomułkę. Pod koniec 1956 r. chwilowo złagodzony został kurs wobec Kościoła – np. przywrócono lekcje religii w szkołach.

Jednak już w końcu lat 50. władze, zdające sobie sprawę, że **Kościół jest głównym ośrodkiem oporu społecznego**, ponownie zaostrzyły politykę w stosunku do tej instytucji.

Podczas gdy polski Kościół przygotowywał się do obchodów Milenium Chrztu Polski, rozpoczęto akcję **zdejmowania krzyży ze ścian klas szkolnych**, a w 1961 r. ponownie usunięto lekcje religii ze szkół. Likwidowano też nieliczne już kościelne szkoły, ośrodki wychowawcze i domy opieki dla dzieci. Ze szpitali zwalniano siostry zakonne, które pracowały w nich jako pielęgniarki. Kleryków zaczęto powoływać do służby wojskowej, podczas której m.in. nakłaniano ich do rezygnacji z nauki w seminarium duchownym. Odmawiano zgody na budowę nowych kościołów, utrudniano organizowanie pielgrzymek. W 1960 r. zniesiono też dni wolne od pracy przypadające 6 stycznia i 15 sierpnia, czyli w dniach katolickich świąt. Niektóre antykościelne działania władz spotkały się z czynnym oporem wiernych. W 1960 r. próba usunięcia krzyża stojącego w Nowej Hucie zakończyła się walką mieszkańców z milicją.

List biskupów polskich

Do ataku na Kościół komuniści wykorzystali **list otwarty biskupów polskich** skierowany w 1965 r. do biskupów niemieckich. Był to jeden z wielu podobnych listów, które polscy biskupi skierowali do episkopatów różnych krajów z okazji Milenium Chrztu Polski. W liście do biskupów niemieckich, oprócz zaproszenia do wspólnego uczczenia rocznicy, znalazły się znaczące słowa: „udzielamy wybaczenia i prosimy o nie", które były wezwaniem do pojednania polsko-niemieckiego. List przygotował arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek. Podpisało się pod nim 36 biskupów na czele z prymasem Wyszyńskim.

Władze PRL wykorzystały antyniemieckie nastroje w polskim społeczeństwie, żywe ze względu na pamięć o wojennych zbrodniach, aby zarzucić biskupom sprzyjanie niemieckim politykom z RFN. Biskupów oskarżono o zdradę narodu polskiego i szarganie pamięci o ofiarach II wojny światowej. Księży wzywano na przesłuchania i namawiano ich do sprzeciwienia się stanowisku biskupów. Zaatakowani w zasadzie nie mieli szans na przedstawienie swojego stanowiska, ponieważ partia kontrolowała telewizję, radio i prasę. Zdezorientowane społeczeństwo nie doceniło wagi gestu uczynionego przez polskich duchownych. Dopiero wiele lat później uznano go za jeden z kluczowych etapów pojednania polsko-niemieckiego.

Milenium kontra Tysiąclecie

Głównym momentem konfliktu państwa z Kościołem były obchody **Milenium Chrztu Polski**. Władze zorganizowały swoje konkurencyjne uroczystości pod nazwą **„Tysiąclecie Państwa Polskiego"**. Partia za wszelką cenę chciała odciągnąć uwagę społeczeństwa od obchodów kościelnych i w tym samym czasie organizowała państwowe

Prymas Polski kard. Stefan Wyszyński podczas obchodów milenijnych w Gdańsku, 30 maja 1966 r.

? Na podstawie fotografii oceń zainteresowanie społeczeństwa tymi uroczystościami.

Szkoła-pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego w Łodzi.
Tzw. tysiąclatki, budowane w całym kraju pod hasłem „Tysiąc szkół na tysiąclecie państwa polskiego", znacznie poprawiły warunki, w jakich uczyły się polskie dzieci.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, czy udało się wybudować tysiąc szkół.

uroczystości, a do udziału w nich zmuszała pracowników i uczniów. Prymasowi Wyszyńskiemu utrudniano odwiedzanie polskich parafii – jego samochód zatrzymywano, organizowano grupy działaczy partyjnych, które wznosiły okrzyki „nie przebaczymy", nawiązujące do propagandowej akcji władz dotyczącej listu do biskupów niemieckich.

Kulminacja obchodów kościelnych miała miejsce na Jasnej Górze 3 maja 1966 r. – czyli w dniu święta narodowego zlikwidowanego przez komunistów. Władze nie wyraziły zgody na udział w nich papieża Pawła VI. Prasa, radio i telewizja prawie nie informowały o milenijnych uroczystościach.

Obchody zostały zorganizowane m.in. w Londynie oraz w wielu miastach Ameryki Północnej. Wziął w nich udział amerykański prezydent, który ogłosił dzień 3 maja 1966 r. Dniem Polskim w Stanach Zjednoczonych. W Rzymie odbyły się uroczystości z udziałem papieża Pawła VI. Nie mógł w nich jednak uczestniczyć kardynał Stefan Wyszyński, ponieważ władze odmówiły zgody na jego wyjazd z Polski.

Obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego, zorganizowane 22 lipca 1966 r., uświetniła parada wojskowa przed Pałacem Kultury i Nauki w Warszawie. Towarzyszyło jej hasło „Polska Ludowa ukoronowaniem tysiąclecia naszego państwa".

Rozczarowanie polityką Gomułki

Na początku lat 60. władze zaostrzyły kurs zwłaszcza wobec inteligencji. Silniej niż dotychczas cenzura ingerowała w teksty publikacji. W 1964 r. grupa 34 twórców (m.in. pisarka Maria Dąbrowska, filozof Tadeusz Kotarbiński, poeta Antoni Słonimski) skrytykowała politykę władzy w skierowanym do niej krótkim liście otwartym. Nazwano go ***Listem 34***. Jego autorzy protestowali przeciwko ograniczaniu druku książek i ingerencji w nie cenzury. Podkreślali, że niesie to zagrożenie dla rozwoju narodowej kultury. Choć list nie miał charakteru publicznego, o tej inicjatywie poinformowało Radio Wolna Europa. Na wystąpienie intelektualistów władze zareagowały bardzo ostro: oskarżyły ich o szkalowanie Polski Ludowej i rozpętały kampanię propagandową.

W polskim społeczeństwie zaczęło narastać zniechęcenie wobec polityki prowadzonej przez ekipę Gomułki.

WARTO WIEDZIEĆ

Departament IV MSW

W 1962 r. powołano do życia Departament IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, który miał zająć się szczegółowym nadzorem nad związkami wyznaniowymi, a zwłaszcza nad Kościołem katolickim. Aż do 1989 r. ta komórka, będąca częścią SB, na zlecenie władz partyjnych prowadziła zakrojoną na szeroką skalę działalność skierowaną przede wszystkim przeciwko Kościołowi katolickiemu. Wykorzystywano do tego podsłuchy, nielegalnie przeglądano korespondencję, rozpowszechniano plotki i pomówienia oczerniające duchownych. W środowisku kościelnym, także wśród duchownych, starano się pozyskać tajnych współpracowników. Każdemu z księży i kleryków zakładano specjalną teczkę, w której gromadzono dokumentację dotyczącą ich życia. Księża byli jedyną grupą zawodową, którą inwigilowano w sposób całościowy.

BIOGRAM

JACEK KUROŃ

(1934–2004)

W latach 1952–1953 i 1956–1964 był członkiem PZPR – dwa razy z partii go usunięto. Początkowo był zwolennikiem marksizmu, ale stopniowo stawał się przeciwnikiem władz PRL. Zawsze identyfikował się jednak z ideami lewicowymi. Za swoją działalność wielokrotnie był aresztowany i skazywany – w sumie w więzieniach spędził niemal dziewięć lat. W 1976 r. współtworzył Komitet Obrony Robotników i stał się jednym z najbardziej znanych opozycjonistów. Od 1980 r. był doradcą Solidarności. W czasie stanu wojennego najpierw go internowano, a następnie uwięziono. Brał udział w obradach Okrągłego Stołu, w 1989 r. został posłem oraz ministrem pracy i polityki socjalnej.

Zwłaszcza młodym ludziom trudno było pogodzić się z ograniczeniami wolności słowa, swobody podróżowania, ale także ze wciąż pogarszającymi się warunkami życia codziennego. Także w samej PZPR pojawili się przeciwnicy I sekretarza KC PZPR, niezadowoleni m.in. z tego, że najważniejsze funkcje partyjne i państwowe od lat zajmowali tylko ludzie z otoczenia Gomułki. W ramach walki wewnątrzpartyjnej uaktywniła się grupa partyjnych działaczy skupiona wokół ministra spraw wewnętrznych **Mieczysława Moczara**. Nazywano ich **partyzantami**, ponieważ tworzyli ją m.in. byli żołnierze Armii Ludowej. Ta grupa posługiwała się hasłami komunistycznymi i patriotycznymi. Ich program łączył elementy antyinteligenckie, antysemickie i nacjonalistyczne.

Wewnątrz PZPR rodził się ruch zwolenników powrotu do idei marksizmu. Grupa młodych ludzi skupiona wokół **Jacka Kuronia** i **Karola Modzelewskiego** głosiła, że PZPR odeszła od szczytnych ideałów komunizmu. Stworzono państwo biurokratyczne, w którym brakuje miejsca na swobodną dyskusję i spór ideowy. Tę grupę popularnie nazywano **komandosami** – ponieważ jej członkowie pojawiali się znienacka na otwartych zebraniach partyjnych i zadawali prelegentom niewygodne pytania, np. o niezrealizowane ideały z Października ’56. Kuroń i Modzelewski zostali usunięci z PZPR, a w 1965 r. zostali skazani na 3 lata więzienia za napisanie listu otwartego do członków partii, w którym krytykowali jej władze.

Kryzys w partii

Do wewnętrznego starcia w PZPR doszło latem 1967 r. Stało się to po wojnie sześciodniowej na Bliskim Wschodzie i zerwaniu stosunków dyplomatycznych z Izraelem przez większość państw bloku wschodniego (które popierały Arabów w walce z Izraelem). Grupa Gomułki i moczarowcy, z wykorzystaniem głównie prasy, rozpętali antysemicką nagonkę skierowaną przeciwko Polakom pochodzenia żydowskiego. Na potrzeby propagandy uznano, że „syjonistą” – czyli zwolennikiem polityki Izraela – jest każdy, kto ma żydowskie korzenie. Tych ludzi zwalniano z pracy i namawiano do emigracji. Szczególnie głębokie czystki przeprowadzono w szeregach Ludowego Wojska Polskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Dyktatura ciemniaków

Stefan Kisielewski (1911–1991) był kompozytorem, jednak w okresie PRL był znany przede wszystkim jako popularny publicysta. W felietonach zamieszczanych w „Tygodniku Powszechnym” ostro krytykował władze PRL. Dość często cenzura usuwała z tych tekstów najbardziej ostre sformułowania, a czasami zakazywała publikacji całych tekstów „Kisiela” (jak podpisywał się autor). Podczas debaty w warszawskim oddziale Związku Literatów Polskich, gdzie omawiano sprawę zdjęcia z afisza *Dziadów*, Kisielewski określił ekipę rządzącą Polską mianem dyktatury ciemniaków. Za te słowa publicznie zaatakował go sam Gomułka, który opinii publicznej tłumaczył, że publicysta określił tak polskich robotników. Kisielewskiego objęto zakazem publikacji, a w marcu 1968 r. grupa „nieznanych sprawców” napadła go na ulicy i dotkliwie pobiła.

Wiec w Hucie im. Lenina w Krakowie 20 marca 1968 r., zorganizowany przez PZPR.

? Przeczytaj hasła na transparentach. Powiedz, jaki jest ich wydźwięk propagandowy. Co świadczy o tym, że transparenty nie zostały wykonane przez uczestników zgromadzenia?

Marzec 1968 r.

Do wybuchu niezadowolenia społecznego doszło w **marcu 1968 r.** Impulsem stał się, wydany przez władze w styczniu, zakaz wystawiania *Dziadów* Adama Mickiewicza w reżyserii Kazimierza Dejmka w Teatrze Narodowym w Warszawie. Przyczyną zdjęcia z afisza przedstawienia miało być entuzjastyczne oklaskiwanie przez publiczność zawartych w sztuce haseł antycarskich i przyjmowanie ich jako antysowieckich.

Przeciwko zdjęciu sztuki ze sceny i kontroli publikacji zaprotestowali przede wszystkim ludzie kultury, a także warszawscy studenci. Po ostatnim przedstawieniu grupa studentów złożyła kwiaty pod pomnikiem Mickiewicza. Zostali oni otoczeni przez milicję, 35 osób zatrzymano. Przeciwko polityce władz protestowali intelektualiści, m.in. członkowie warszawskiego oddziału Związku Literatów Polskich. W odpowiedzi represje władz dotknęły twórców, którym zakazano druku ich dzieł.

O tym, co stało się pod pomnikiem Mickiewicza, dwóch studentów Uniwersytetu Warszawskiego – Adam Michnik (związany ze środowiskiem komandosów) i Henryk Szlajfer – opowiedziało jednemu z dziennikarzy francuskich pracujących w Polsce. Zostali oni za to relegowani (usunięci) ze studiów. W obronie wyrzuconych studentów stanęli koledzy, którzy **8 marca 1968 r.** zwołali wiec na dziedzińcu Uniwersytetu Warszawskiego. Pokojowe zgromadzenie zostało rozpędzone przez **ORMO** (Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej) i milicję. Wiele osób dotkliwie pobito. Na znak solidarności z protestującymi studentami UW w kolejnych dniach na wyższych uczelniach w całej Polsce rozpoczęły się strajki. Studenci żądali zaniechania represji i przywrócenia na scenę *Dziadów*.

Protestujący domagali się także zaprzestania głoszenia kłamstw przez propagandę – w prasie, radiu i telewizji oskarżano ich o zdradę ojczyzny. Sugerowano przy tym, że za niepokoje odpowiedzialna jest niewielka grupa studentów żydowskiego pochodzenia. W całym kraju partia organizowała starannie wyreżyserowane wiece, do udziału w których przymuszano pracowników i studentów.

Student Politechniki Warszawskiej podczas strajku w marcu 1968 r. prezentuje egzemplarz jednego z najpopularniejszych ówczesnych dzienników – „Życia Warszawy".

? Omów sposób, w jaki studenci zamanifestowali swój sprzeciw wobec manipulacji władz.

Gomułce udało się zdobyć poparcie znacznej części aparatu partyjnego. Winnymi niepokojów społecznych ogłosił syjonistów oraz osoby krytykujące politykę władz, np. pisarzy.

Pomarcowe represje

Po umocnieniu władzy przez ekipę Gomułki rozpoczęły się represje. W całym kraju zatrzymano ok. 2,7 tys. osób – zarówno studentów, jak i tych robotników, którzy wspierali ich protest. Część aresztowanych skazano na grzywny i kary więzienia. Kilka tysięcy studentów – przede wszystkim w Warszawie i we Wrocławiu – usunięto z uczelni. Część mężczyzn niemal natychmiast powołano do wojska. Wprowadzono nowy system kwalifikacji na studia. Podczas rekrutacji specjalnymi dodatkowymi punktami premiowano dzieci robotników i chłopów kosztem młodzieży z domów inteligenckich. Studenci I roku swoją naukę rozpoczynali od tzw. praktyk robotniczych – czyli fizycznej pracy w zakładach przemysłowych lub Państwowych Gospodarstwach Rolnych (PGR). W ten sposób chciano im uświadomić, że bunt będzie groził usunięciem z uczelni i skierowaniem właśnie do takiej ciężkiej, fizycznej pracy. Represje dotknęły też kadrę naukową, która wsparła studentów. Wielu nauczycieli akademickich usunięto z uczelni. Na ich miejsce awansowano naukowców, których lojalność wobec PZPR nie budziła wątpliwości.

Wiele osób, przede wszystkim żydowskiego pochodzenia, zmuszono do wyjazdu z Polski. Decyzję o emigracji podjęło ponad 13 tys. osób – dużą część z nich stanowili ludzie z wyższym wykształceniem, studenci, wykwalifikowani pracownicy. Osoby, które otrzymywały zgodę na wyjazd, były pozbawiane polskiego obywatelstwa. Z partii wyrzucono kilka tysięcy działaczy oskarżonych o sprzyjanie protestującym.

Podczas wizyty w Polsce kanclerz RFN Willy Brandt złożył wieniec m.in. pod warszawskim pomnikiem Bohaterów Getta. Kanclerz ukląkł wówczas przed tym pomnikiem.

? Na całym świecie gest Brandta przyjęto jako symbol. Wyjaśnij – dlaczego.

Podpisanie układu z RFN

W polityce międzynarodowej sukcesem Gomułki było **w 1970 r.** doprowadzenie do zawarcia między PRL a RFN układu o normalizacji wzajemnych stosunków. Oba kraje nie utrzymywały do tej pory stosunków dyplomatycznych. Wizytę w Warszawie złożył kanclerz RFN Willy Brandt. W podpisanym dokumencie potwierdzono „nienaruszalność istniejących granic". Polskie społeczeństwo przyjęło ten fakt z dużym zadowoleniem i ulgą.

KALENDARIUM	
1956	powołanie SB; utworzenie ZOMO
1964	*List 34*
1965	list biskupów polskich do biskupów niemieckich
1966	obchody Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego
30 stycznia 1968	ostatni publiczny spektakl *Dziadów*
8 marca 1968	wiec studentów na Uniwersytecie Warszawskim
7 grudnia 1970	podpisanie układu o normalizacji wzajemnych stosunków między PRL a RFN

PODSUMOWANIE

Pierwsze lata rządów Gomułki charakteryzowały się odejściem od polityki represji. Ukształtował się też nowy model stosunków z ZSRS. Zrezygnowano z kolektywizacji wsi. ■ Jednocześnie Gomułka umacniał swoją pozycję w partii. ■ Na początku lat 60. komuniści ponownie podjęli walkę z Kościołem katolickim. Do kulminacji konfliktu doszło w 1966 r. podczas obchodów Milenium Chrztu Polski. Komuniści zorganizowali konkurencyjne uroczystości Tysiąclecia Państwa Polskiego. ■ W marcu 1968 r. doszło do wybuchu buntu społecznego, któremu początek dał protest studentów na Uniwersytecie Warszawskim. Władze połączyły te protesty z nagonką antysemicką. Bunt został stłumiony przez władze z pomocą milicji. ■ W grudniu 1970 r. PRL uregulowała swoje stosunki z RFN. Oznaczało to potwierdzenie przebiegu polskiej granicy zachodniej.

POLECENIA

1. Scharakteryzuj życie codzienne Polaków w okresie tzw. małej stabilizacji.
2. Opisz politykę Gomułki wobec Kościoła katolickiego i wyjaśnij, na czym polegała zmiana w stosunku do okresu stalinizmu.
3. Porównaj obchody Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego. Wskaż podobieństwa i różnice.
4. Wyjaśnij, dlaczego w marcu 1968 r. władze odwołały się do haseł antysemickich.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Broszura opublikowana w okresie kampanii propagandowej po orędziu biskupów polskich do biskupów niemieckich (fragment)

Wśród przyczyn, które zadecydowały o wydaniu „orędzia" polskiego episkopatu, należy zwrócić uwagę na antykomunistyczne zacietrzewienie części przynajmniej polskiej hierarchii kościelnej. Na przestrzeni ostatnich 20 lat sterowało ono polityką Kościoła w kierunku sprzecznym z żywotnymi interesami naszego narodu. […] Wyspecjalizowana w walce z komunizmem znaczna część hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego na przestrzeni całych dwudziestu lat Polski Ludowej nie szczędziła wysiłków zmierzających do podziału społeczeństwa na wierzących i niewierzących, do rozpalenia walk na tle religijnym, do rozdzierania społeczności polskiej konfliktami wyznaniowymi. Wbrew interesom całego narodu – który zwłaszcza w pierwszych powojennych latach, ale też i znacznie później potrzebował jedności działania, zgodnego wysiłku nad odbudową, a później rozbudową kraju – hierarchia Kościoła rzymskokatolickiego podejmowała szereg kroków zmierzających do rozbicia jedności społeczeństwa. W miarę eliminacji z powierzchni życia politycznego burżuazyjnych stronnictw i partii politycznych, wrogich socjalizmowi organizacji społecznych, hierarchia Kościoła rzymskokatolickiego stała się jedynym ośrodkiem antysocjalistycznej działalności. Poczęła ona zastępować burżuazyjne stronnictwa i partie polityczne we wrogiej wobec państwa ludowego działalności.

W. Pomykało, *U źródeł polityki „pojednania"*, Warszawa 1966, s. 102–104.

1. Wskaż elementy tekstu, które świadczą o propagandowym charakterze broszury.
2. Wymień zarzuty, które autor tekstu postawił hierarchii Kościoła katolickiego.
3. Wskaż fragment, w którym autor w zawoalowany sposób odnosi się do rozbicia PSL.

Kultura i sztuka w powojennej Polsce – część I

Od razu po zakończeniu wojny polscy twórcy przystąpili do rozrachunków z tym okresem. W 1947 r. Tadeusz Różewicz wydał tom *Niepokój*, uważany za jego oficjalny debiut poetycki. Za pomocą prostych słów i oszczędnych środków wyrazu przedstawił stan ducha młodego człowieka, który przeżył wojnę. W 1948 r. ukazały się opowiadania Tadeusza Borowskiego, byłego więźnia m.in. Auschwitz, ukazujące zdeformowaną obozową moralność. W rządzonym przez komunistów kraju nie mogły ukazać się dzieła odnoszące się do okupacji sowieckiej. Gustaw Herling-Grudziński swoje wspomnienia z łagrów pt. *Inny świat. Zapiski sowieckie* wydał na emigracji.

Po 1956 r. artyści zyskali częściową swobodę twórczą. Nie mogli otwarcie krytykować rządzących ani ustroju, władze przestały jednak ingerować w formę działalności artystycznej. Rozkwit przeżywało kino, w którym pojawił się nurt nazywany **polską szkołą filmową**. Jego twórcy inspirowali się dziełami kinematografii włoskiej i francuskiej, podejmowali wątki psychologiczne, często odwołując się do wojny, która była ich przeżyciem pokoleniowym. Kino stało się jedną z wizytówek polskiej kultury na świecie.

W 1960 r. powstała **monumentalna ekranizacja *Krzyżaków* Henryka Sienkiewicza w reżyserii Aleksandra Forda**. Film, który cieszył się ogromnym powodzeniem (w ciągu pierwszych czterech lat obejrzało go w kinach ok. 14 mln widzów), miał także znaczenie propagandowe – utrwalał w oczach Polaków negatywny stereotyp Niemca.

Wielką popularność zdobył aktor **Zbigniew Cybulski** – na zdjęciu jako Maciek Chełmicki w filmie *Popiół i diament* (1958) w reżyserii Andrzeja Wajdy. Choć podstawą scenariusza była propagandowa powieść Jerzego Andrzejewskiego, to bohater grany przez Cybulskiego stał się symbolem tragizmu młodego pokolenia Polaków u kresu wojny.

W 1957 r., na fali postalinowskiej odwilży, powstał ***Kanał* w reżyserii Andrzeja Wajdy** – jedno z pierwszych dzieł polskiej szkoły filmowej i do dziś jeden z najważniejszych filmów poświęconych powstaniu warszawskiemu. Pokazuje on dramat powstańców na dwóch poziomach – realistycznym i symbolicznym.

Przedstawienie *Kartoteki* Tadeusza Różewicza, Warszawa, 1960 r. W dramatach Różewicz posługiwał się groteską i elementami teatru absurdu, krytycznie odwoływał się do polskiej tradycji i do doświadczeń własnego pokolenia. Główny bohater *Kartoteki* (1960) nie ma imienia ani nazwiska, a jego osobowość, podobnie jak otaczająca go rzeczywistość, jest niespójna.

Muzyka jazzowa, początkowo zwalczana przez władze, rozwijała się w miarę swobodnie po 1956 r. Karierę rozpoczęli wówczas tacy artyści, jak **Krzysztof Komeda** (na zdjęciu), Tomasz Stańko, Jan „Ptaszyn" Wróblewski, Jerzy „Duduś" Matuszkiewicz. Od 1958 r. w Warszawie odbywał się festiwal Jazz Jamboree – jedna z najważniejszych tego typu imprez w Europie.

Poluzowanie ograniczeń w sferze kultury zaowocowało wysypem zespołów grających nowoczesną muzykę rozrywkową. Na zdjęciu z 1967 r. jedna z najbardziej znanych grup – **Skaldowie**.

Andrzej Wróblewski, *Kolejka trwa*, 1956 r.
Wróblewski, jeden z najwybitniejszych twórców młodego pokolenia, wypracował własny styl malarski, łączący realizm z abstrakcją i pełen symbolicznych znaczeń. Głównym tematem jego twórczości jest człowiek.

Socrealizm, zadekretowany w 1949 r., zlikwidował wolność w obszarze sztuki. Twórcy mieli w nieskomplikowany sposób przedstawiać idee komunistyczne, np. współzawodnictwo pracy, i promować władzę. Wartości artystyczne miały drugoplanowe znaczenie.

Ważną rolę w sztuce socrealizmu odgrywała **dekoracja architektoniczna**, przedstawiająca postacie tzw. ludzi pracy. Na zdjęciu płaskorzeźba zdobiąca jeden z budynków Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Warszawie.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Opisz postać przedstawioną na socrealistycznej płaskorzeźbie. Co mówią jej rysy twarzy, postura i atrybuty?
2. Sprawdź w dostępnych źródłach, jakich twórców i jakie filmy zalicza się do polskiej szkoły filmowej.
3. Popatrz na postaci na obrazie Wróblewskiego i oceń, czy zostały przedstawione w sposób realistyczny. Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Określ, co wyrażają twarze i mowa ciała ludzi na obrazie. Co może symbolizować kolejka?

Od lat 50. w Polsce rozwijało się **wzornictwo przemysłowe**. W projektowaniu mebli, tkanin, ceramiki czy szkła uczestniczyli artyści. Powstawały nowatorskie wzory, jednak tylko część z nich trafiała do produkcji. Na zdjęciu zestaw śniadaniowy z końca lat 50.

27 PRL w okresie rządów Gierka

- Kryzys 1970 – protesty robotnicze na Wybrzeżu
- Edward Gierek I sekretarzem KC PZPR
- Otwarcie na Zachód i budowa „drugiej Polski”
- Protesty robotników w Radomiu, Ursusie i Płocku

Grudzień 1970 r.

W końcu lat 60. zaczęły się pogłębiać kłopoty z zaopatrzeniem, przed sklepami rosły kolejki oczekujących na dostawy towarów. W dniu 12 grudnia 1970 r. władze ogłosiły znaczną **podwyżkę cen żywności**. Moment wprowadzenia nowych cen okazał się fatalny – zaczęły one obowiązywać kilkanaście dni przed świętami Bożego Narodzenia, a więc w okresie największego w całym roku wzmożenia zakupów.

Ta decyzja wywołała **gwałtowne protesty** – przede wszystkim na Wybrzeżu. Już 14 grudnia zastrajkowali pracownicy Stoczni Gdańskiej, a w kolejnych dniach przyłączyli się do protestu pracownicy innych zakładów pracy – m.in. Stoczni Szczecińskiej. Protestowano także w innych miejscach w kraju. Na Wybrzeżu zaczęły się wielotysięczne demonstracje uliczne. Manifestanci podpalili komitety wojewódzkie PZPR w Gdańsku i Szczecinie. Władze skierowały przeciwko protestującym milicję i wojsko. Użyto m.in. 500 czołgów i ponad 100 śmigłowców. Do protestujących otworzono ogień. Padli zabici, również przypadkowi przechodnie. Do najdramatyczniejszych wydarzeń doszło **17 grudnia 1970 r. w Gdyni**. Strzelano tam do ludzi, którzy spokojnie zmierzali do pracy. Zginęło 18 osób. Ten dzień nazwano **czarnym czwartkiem**.

W czasie pacyfikowania buntu Grudnia ’70 zginęło łącznie 45 osób. Po jego stłumieniu władze przeprowadziły zakrojoną na szeroką skalę akcję represji w stosunku do protestujących i ich rodzin. Zatrzymano ok. 4 tys. osób, z czego ponad 700 postawiono przed sądem. Ponad 1,5 tys. ludzi wyrzucono z pracy. Pogrzeby ofiar organizowano nocą i w tajemnicy. Mimo to protesty – choć na mniejszą skalę – trwały jeszcze w następnych miesiącach.

WARTO WIEDZIEĆ

Centralnie ustalane ceny

Jedną z cech funkcjonującej w PRL gospodarki centralnie zarządzanej był mechanizm centralnego wyznaczania cen. To władze decydowały, ile w sklepie będą kosztowały mięso, talerze, garnitur czy rower. Decyzje o podwyżkach cen zapadały w najwyższych gremiach partyjnych. Operacja wprowadzenia w życie nowych cenników była przygotowywana przez wiele miesięcy w głębokiej tajemnicy przed społeczeństwem. Obawiano się, że jeśli Polacy dowiedzą się o planowanej podwyżce, masowo ruszą do sklepów w celu zrobienia zapasów. Dlatego podwyżkę najczęściej ogłaszano w radiu i telewizji w sobotni wieczór, gdy sklepy były już zamknięte. W niedzielę specjalne grupy zmieniały ceny w nieczynnych tego dnia placówkach handlowych. W poniedziałkowy ranek sklepy oferowały asortyment już w nowych cenach.

Jednym z zabitych 17 grudnia w Gdyni był 18-letni Zbigniew Godlewski. Na zdjęciu koledzy niosą jego ciało na drzwiach na czele pochodu pod siedzibę władz miasta.

? Przeczytaj tekst *Ballady o Janku Wiśniewskim*, zamieszczony na s. 287, i odpowiedz na pytania.

W styczniu ponownie strajkowali stoczniowcy w Szczecinie i Gdańsku. Władze nie zdecydowały się już jednak na tłumienie ich wystąpień siłą.

Społeczeństwo oczekiwało, że winni masakry zostaną ukarani. PZPR potrzebowała szybkiej poprawy wizerunku. W związku z tym kierownictwo partii 20 grudnia 1970 r., po wcześniejszej konsultacji z Leonidem Breżniewem, odsunęło od władzy Władysława Gomułkę. Nowym I sekretarzem KC PZPR został **Edward Gierek**, a stanowisko premiera objął **Piotr Jaroszewicz**.

Dobrobyt na kredyt

Nowa ekipa rządząca Polską kładła nacisk na działania, które miały zapewnić jej przychylność społeczeństwa. Gierek krytycznie odniósł się do polityki gospodarczej poprzedniego rządu. Ogłosił, że **rozpoczyna budowę „drugiej Polski"**. Tak brzmiało używane wówczas hasło propagandowe. Oznaczało ono, że skończył się 25-letni powojenny czas wyrzeczeń oraz budowy ludowego państwa, a teraz nastąpi znacząca poprawa warunków życia Polaków.

BIOGRAM

EDWARD GIEREK

(1913–2001)

Dzieciństwo i młodość spędził za granicą – najpierw we Francji, później w Belgii. Pracował tam jako górnik i działał w partiach komunistycznych. Do Polski wrócił w 1948 r. i rozpoczął karierę działacza partyjnego w PPR, a następnie – w PZPR. Był członkiem najwyższych władz partyjnych, a w okresie 1957–1970 kierował Komitetem Wojewódzkim PZPR w Katowicach. W 1970 r. został I sekretarzem KC PZPR. Jego polityka miała zupełnie innych charakter niż rządy Gomułki. Gierek starał się akcentować, że władza znajduje się blisko obywatela. Odwiedzał zakłady pracy, inicjował duże widowiska plenerowe oraz powstanie symbolicznych inwestycji, takich jak odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie. Jako przywódca państwa nawiązał kontakty z państwami zachodnimi. Taką politykę ułatwiała mu nabyta w młodości płynna znajomość języka francuskiego. Stanowisko utracił we wrześniu 1980 r., po fali strajków, które w sierpniu ogarnęły kraj. Kilka miesięcy później usunięto go z partii i oskarżono o doprowadzenie kraju do załamania gospodarczego. W czasie stanu wojennego był internowany.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

„Pomożecie?”
Ekipa Edwarda Gierka wykorzystywała kilka propagandowych haseł w celu promowania swojej polityki. Oprócz budowania „drugiej Polski” były to: „Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej” oraz „Polak potrafi!”. Jednak z postacią Edwarda Gierka najbardziej związał się slogan „Pomożecie? Pomożemy!”

Podczas spotkania I sekretarza KC PZPR z gdańskimi stoczniowcami, 25 stycznia 1971 r., Gierek mówił: „Chciałbym zakończyć apelem o zaufanie, wiarę i pomoc, o coraz lepszą pracę. Możecie towarzysze być przekonani, że my tak samo jak wy jesteśmy ulepieni z tej samej gliny i nie mamy innego celu jak ten, który żeśmy zdeklarowali […]. Jeśli nam pomożecie, to sądzę, że ten cel uda nam się wspólnie osiągnąć. Jak – pomożecie?”. Jak zauważył historyk Jerzy Eisler:

„Powszechnie uważa się […], że odpowiedziało mu chóralne: «Pomożemy!» wypowiedziane przez stoczniowców. O tym, że nic takiego się wówczas nie wydarzyło, można się przekonać, oglądając archiwalny film z tego spotkania lub słuchając nagrania magnetofonowego. Rozległy się tylko umiarkowane oklaski, ale środki masowego przekazu niemal od razu postanowiły zdyskontować propagandowo podróż nowego I sekretarza KC na Wybrzeże”.

Na przełomie lutego i marca 1971 r. doszło do protestów pracowników przemysłu lekkiego. Strajk włókniarek w Łodzi zmusił władze w lutym 1971 r. do wycofania się z podwyżki cen, która została ogłoszona w grudniu 1970 r. i stała się przyczyną buntu społecznego. Gierek nakazał też zamrozić ceny najważniejszych artykułów konsumpcyjnych. Rolnicy zostali objęci bezpłatną opieką zdrowotną. Wprowadzono system kredytów, umożliwiający rozwój prywatnych gospodarstw rolnych. Władze miały nadzieję, że wpłynie to na zwiększenie produkcji i dostaw żywności do sklepów w miastach.

W 1. połowie lat 70. nastąpiło ożywienie gospodarcze, dzięki któremu poprawił się poziom życia społeczeństwa. Było to możliwe m.in. dzięki **kredytom**, które rząd zaciągnął głównie w krajach zachodnich. Polska zakupiła tam technologie i licencje, które pozwoliły na częściowe unowocześnienie i rozwój gospodarki. Za uzyskane środki kupowano także żywność i paszę dla zwierząt. Dzięki temu można było zwiększyć dostawy do sklepów.

Równocześnie realizowano **wiele dużych inwestycji**, co również przełożyło się na wzrost popularności władzy w społeczeństwie. Zbudowano nowe połączenia drogowe i kolejowe. Trasa szybkiego ruchu połączyła Warszawę z Katowicami, a w stolicy powstała Trasa Łazienkowska. Zaczęto budowę Centralnej Magistrali Kolejowej – ekspresowej trasy, która miała połączyć Śląsk z Wybrzeżem. W tym czasie powstały też: Dworzec Centralny w Warszawie, Port Północny i rafineria w Gdańsku czy Huta „Katowice”.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Wielka płyta

W latach 70. duży nacisk położono na budownictwo mieszkaniowe. Rozwinięto, zapoczątkowaną w schyłkowym okresie Gomułki, akcję budowy bloków z **wielkiej płyty**. Niemal przez całą dekadę rocznie oddawano do użytku ponad 200 tys. mieszkań, a w rekordowym 1978 r. oddano ponad 280 tys. Technologii budowy z wielkiej płyty zaniechano na początku lat 90. – wkrótce po upadku PRL. Zdecydowała o tym przede wszystkim niska jakość wznoszonych w ten sposób budynków. Mimo to miliony Polaków wciąż mieszkają w budynkach powstałych w latach 70. i 80. Na zdjęciu – budowa bloków na warszawskim osiedlu Chomiczówka w 1976 r.

Rozpoczęto produkcję licencyjnego włoskiego Fiata 126p – samochodu, który miał być dostępny dla każdego Polaka. Kilka lat później ruszyła produkcja polskiego samochodu marki Polonez. Jednak wiele z planowanych inwestycji nie zostało zakończonych. Zamiast autostrady łączącej granicę zachodnią i wschodnią powstał tylko kilkudziesięciokilometrowy odcinek w okolicach Konina. Centralna Magistrala Kolejowa została wybudowana jedynie w połowie.

Na półkach sklepowych pojawiły się artykuły zachodnie. Były wśród nich produkowane na licencjach towary konsumpcyjne – takie jak Coca-Cola, Pepsi-Cola czy papierosy Marlboro. Władze nie były w stanie zapełnić towarami sklepów do tego stopnia, aby starczało ich dla wszystkich chętnych. Organizowano więc alternatywne formy sprzedaży. Więcej atrakcyjnych produktów można było kupić w utworzonej wówczas sieci sklepów **Pewex**. Były tam dostępne zarówno produkty importowane z Zachodu, jak też artykuły produkcji krajowej, np. samochody. W tych sklepach nie można było płacić złotówkami, a jedynie zagranicznymi walutami lub specjalnymi bonami.

Fiat 126p stał się najpopularniejszym polskich samochodem osobowym. W latach 1973–2000 w Polsce wyprodukowano 3,3 mln egzemplarzy tego auta.

? Sprawdź, jaka była popularna nazwa tego samochodu i skąd się wzięła.

Otwarcie PRL na Zachód

Edward Gierek rozpoczął ożywioną działalność na arenie międzynarodowej. Pozostał w pełni lojalny w stosunku do Moskwy, ale nawiązał też kontakty z przywódcami państw zachodnich. Wielu z nich gościło w PRL z oficjalnymi wizytami. Przykładowo: do Polski przyjechali trzej kolejni prezydenci Stanów Zjednoczonych. Były to ważne wydarzenia, ponieważ nigdy wcześniej amerykańscy przywódcy nie odwiedzali naszego kraju.

Dzięki stopniowemu otwieraniu się na świat – m.in. poprzez telewizję, która emitowała wybrane zachodnie filmy – polskie społeczeństwo dowiadywało się, jak wygląda życie w państwach Zachodu i jak bardzo jego poziom różni się od tego w bloku wschodnim.

WARTO WIEDZIEĆ

Sukcesy sportowe

W latach 70. Polacy odnosili wiele sukcesów sportowych, które zintegrowały naród. W 1972 r. narodowa reprezentacja w piłce nożnej pod kierunkiem Kazimierza Górskiego zdobyła złoty medal na igrzyskach olimpijskich, a dwa lata później zajęła trzecie miejsce na mistrzostwach świata. Mistrzami świata w 1974 r. zostali polscy siatkarze. Sukcesy w kolarstwie odnosił Ryszard Szurkowski, a w tenisie ziemnym – Wojciech Fibak. Karierę rozpoczętą w poprzedniej dekadzie kontynuowała lekkoatletka Irena Szewińska. W 1976 r. na Igrzyskach Olimpijskich w Montrealu zdobyła złoty medal i ustanowiła rekord świata. Władze umiejętnie wykorzystywały te sukcesy w swojej propagandzie – podkreślały, że są one możliwe dzięki polityce partii i rządu.

Drużyna piłkarska Kazimierza Górskiego, lata 70.

Łatwiej też było uzyskać paszport i wyjechać za granicę. Jednak wciąż o tym, kto dostanie zgodę na zagraniczną podróż, decydowała SB.

Partia umacnia swoją władzę

Zmiany wprowadzone przez ekipę Gierka nie oznaczały osłabienia pozycji PZPR. Przeciwnie – partia powiększała swoje wpływy. W latach 70. należało do niej już 3 mln Polaków. Przeorganizowano organizacje młodzieżowe – podporządkowano je ideowo partii komunistycznej. Rozbudowywano ZOMO i ORMO. Tajne służby, na czele z SB, wciąż inwigilowały ludzi uważanych za wrogów systemu. Zacieśniano współpracę z KGB oraz – w ramach Układu Warszawskiego – z sowiecką armią.

Władze przeprowadziły także reformę administracyjną. W 1975 r. zlikwidowano powiaty, a zamiast 17 dotychczasowych województw utworzono 49 nowych. Odtąd każde województwo dzieliło się tylko na gminy. W ten sposób władze zwiększyły liczbę urzędów w całym kraju, co pozwoliło wzmocnić nadzór nad obywatelami.

W **1976 r.** sejm, na życzenie najwyższych władz partii, zmienił **konstytucję PRL**: dodano do niej zapisy gwarantujące **uprzywilejowaną pozycję PZPR i niepodważalny sojusz z ZSRS**. Zamiar zmian wywołał oburzenie części społeczeństwa, które zareagowało m.in. wysyłaniem do władz listów otwartych z protestami. Te działania okazały się bezowocne.

Duży nacisk władze położyły na tzw. **propagandę sukcesu**. Jej głównym narzędziem stała się telewizja, w której bezkrytycznie wychwalano politykę władz, a zwłaszcza samego Edwarda Gierka. Podkreślano, że to dzięki jego polityce Polska stała się dziesiątą potęgą gospodarczą świata. Pod żadnym pozorem nie dopuszczano krytyki PZPR i ZSRS.

W sierpniu 1976 r. władze wprowadziły kartki na cukier. Upoważniały one do zakupu określonej liczby kilogramów po znacznie niższej cenie. Kto chciał kupić więcej, płacił drożej.

? Wyjaśnij, w jakim celu wprowadzono kartki.

Protesty w czerwcu 1976 r.

Mimo początkowych sukcesów gospodarka **PRL szybko znalazła się na krawędzi załamania**. Większość ludzi nie zdawała sobie sprawy, że władze PRL zaciągały kredyty. Cenzura zabraniała o tym informować. Rząd nie przeprowadził reform gospodarczych. Zaczęło rosnąć zagraniczne zadłużenie PRL, na którego spłatę potrzebowano coraz więcej środków. W 1976 r. spłaty kredytów pochłaniały ok. 36 % wpływów uzyskiwanych z eksportu. Cztery lata później, w 1980 r., na spłatę rat kredytów przeznaczano już 82 % tych wpływów. Oznaczało to, że zmniejszyły się środki, które można było przeznaczyć na import mięsa czy paszy dla zwierząt. Przekładało się to na kłopoty w zaopatrzeniu sklepów.

W PRL uderzały też zasady współpracy gospodarczej z ZSRS i innymi państwami RWPG. Wschodni sąsiad importował z PRL towary po zaniżonych cenach. Problemem było oderwanie – ustalanych przez państwo – cen towarów od realnych kosztów produkcji. Tę różnicę musiał pokrywać budżet państwa.

W czerwcu 1976 r. rząd wprowadził znaczną podwyżkę cen żywności – m.in. cukru o 90 %, a mięsa o 70 %. Była to pierwsza tego typu decyzja od grudnia 1970 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Polak w kosmosie

Latem 1978 r. Mirosław Hermaszewski (na zdjęciu – z prawej) jako pierwszy (i do tej pory – jedyny) polski kosmonauta na pokładzie sowieckiego statku kosmicznego uczestniczył w locie na orbitę okołoziemską. W ten sposób PRL stała się czwartym państwem na świecie (po ZSRS, Stanach Zjednoczonych i Czechosłowacji), którego obywatel znalazł się w kosmosie. Władze wykorzystywały ten fakt propagandowo i przedstawiały jako dowód niekwestionowanej pozycji międzynarodowej PRL. Hermaszewski i sowiecki kosmonauta Piotr Klimuk (na zdjęciu – z lewej), który towarzyszył mu w locie, byli przyjmowani z najwyższymi honorami. Odwiedzali zakłady pracy i gościli na wiecach.

W rezultacie **25 czerwca 1976 r.**, dzień po zapowiedzi podniesienia cen, zastrajkowały załogi w kilkudziesięciu zakładach pracy w Polsce. Najpoważniejsze protesty odbyły się w podwarszawskim **Ursusie**, w **Płocku** oraz **Radomiu**. W tym ostatnim mieście manifestanci podpalili nawet Komitet Wojewódzki PZPR. Na bunty władze zareagowały ostro i spacyfikowały je brutalnie przy pomocy ZOMO. Wobec wielu aresztowanych stosowano metodę tzw. **ścieżek zdrowia**.

Ścieżka zdrowia – tak ironicznie nazywano tortury, którym poddawano zatrzymanych w 1976 r. Taka osoba musiała przebiec pomiędzy dwoma szeregami milicjantów, uzbrojonych w długie pałki, którymi starali się oni jak najmocniej uderzyć biegnącego.

Skala protestów przestraszyła władze, które zawiesiły wprowadzenie planowanej podwyżki cen. Jednocześnie jednak rozpętano olbrzymią kampanię propagandową przeciwko protestującym. Organizowano wiece poparcia dla PZPR i jej I sekretarza.

Schyłek epoki Gierka

Życie codzienne stawało się coraz trudniejsze. W sklepach brakowało towarów – po potrzebne artykuły trzeba było stać w kilkugodzinnych kolejkach. Rósł w siłę czarny rynek, gdzie brakujące towary można było kupić, ale za bardzo wysokie ceny. Gierek próbował ratować swoją pozycję – wskazywał, że winnym załamania gospodarczego PRL jest premier **Piotr Jaroszewicz**. W lutym 1980 r. został on odwołany z funkcji premiera. Zastąpił go bliski współpracownik Gierka – **Edward Babiuch**.

PODSUMOWANIE

W połowie grudnia 1970 r. władze ogłosiły podwyżkę cen. Wywołało to gwałtowne protesty społeczne – przede wszystkim na Wybrzeżu. Zostały one brutalnie zdławione przez wojsko i milicję. Gomułka stracił władzę, a nowym I sekretarzem KC PZPR został Edward Gierek. ■ Gierek położył nacisk na poprawę warunków życia Polaków. W tym celu zaciągał kredyty na Zachodzie. W sklepach poprawiło się zaopatrzenie. Realizowano nowe duże inwestycje. ■ Zadłużona gospodarka PRL w 2. połowie lat 70. zaczęła pogrążać się w kryzysie. ■ W czerwcu 1976 r. zapowiedź podwyżki cen żywności wywołała protesty społeczne. Największe z nich miały miejsce w Radomiu i Ursusie. Zostały stłumione siłą. ■ W latach 70. zmieniono konstytucję PRL, tak aby zagwarantować PZPR uprzywilejowaną pozycję.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List 59 polskich intelektualistów, protestujących przeciwko wpisaniu do konstytucji kierowniczej pozycji PZPR oraz żądających demokratyzacji życia politycznego (fragment)

Po konferencji w Helsinkach, na której rząd polski wraz z 34 rządami innych państw potwierdził uroczyście *Powszechną deklarację praw człowieka*, uważamy, że wprowadzenie tych podstawowych wolności stać się powinno nowym etapem w historii Narodu i życiu jednostek. Powodowani troską obywatelską[,] uważamy, że Konstytucja i oparte na niej prawodawstwo powinny zagwarantować przede wszystkim następujące wolności obywatelskie: Wolność sumienia i praktyk religijnych. […] Wolność pracy. […] Wolność słowa i informacji. […] Wolność nauki. […]

Zagwarantowanie tych podstawowych wolności nie da się pogodzić z przygotowywanym oficjalnie uznaniem kierowniczej roli jednej partii w systemie władzy państwowej. Tego rodzaju konstytucyjne stwierdzenie nadawałoby partii politycznej rolę organu władzy państwowej, nieodpowiedzialnego przed społeczeństwem i nie kontrolowanego przez społeczeństwo. W tych warunkach Sejm nie może być traktowany jako najwyższy organ władzy ustawodawczej, rząd nie jest najwyższym organem wykonawczym, a sądy nie są niezawisłe. Należy zapewnić realizację prawa wszystkich obywateli do wysuwania i wybierania swych przedstawicieli w pięcioprzymiotnikowych wyborach. Należy zapewnić niezawisłość sądów od władz wykonawczych, a Sejm uczynić rzeczywiście najwyższą władzą ustawodawczą.

Uważamy, że nierespektowanie wolności obywatelskich może doprowadzić do stopniowego pozbawiania społeczeństwa świadomości narodowej i do przerwania ciągłości narodowej tradycji. Jest to zagrożenie dla egzystencji narodu. […]

J. Kuroń, *Opozycja. Pisma polityczne 1969–1989*, Warszawa 2010, s. 82–83.

1. Powiedz, na jaki dokument i na jaką międzynarodową konferencję powołali się autorzy listu.
2. Wymień wolności, których domagali się autorzy listu.
3. Wyjaśnij, dlaczego sygnatariusze listu nie zgadzali się na wprowadzenie do konstytucji PRL zapisu o dominującej pozycji PZPR.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego w grudniu 1970 r. doszło do robotniczych protestów na Wybrzeżu. Jakie miały one konsekwencje?
2. Scharakteryzuj różnicę między polityką gospodarczą i społeczną Władysława Gomułki i Edwarda Gierka.
3. Opisz elementy polityki ekipy Edwarda Gierka, które miały mu zapewnić przychylność społeczeństwa.
4. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały protesty społeczne w czerwcu 1976 r.

KALENDARIUM	
grudzień 1970	bunt społeczny na Wybrzeżu (Grudzień '70); objęcie władzy przez Gierka
maj 1975	reforma administracyjna – nowy podział terytorialny
luty 1976	zmiana konstytucji PRL
czerwiec 1976	strajki robotników m.in. w Ursusie, Radomiu i Płocku

28 Opozycja polityczna w latach 1976–1980

- Kształtowanie się nielegalnej opozycji demokratycznej
- Wybór kard. Karola Wojtyły na papieża i pierwsza pielgrzymka do Polski
- Porozumienia sierpniowe i powstanie NSZZ „Solidarność”

Przeciwko systemowi

Po zlikwidowaniu przez władze podziemia niepodległościowego w 1. połowie lat 50. podejmowano nieliczne próby stworzenia zakonspirowanych organizacji opozycyjnych. W 1965 r. w Łodzi powstała organizacja niepodległościowa **„Ruch”**. Wśród jej działaczy byli m.in. Andrzej Czuma i Stefan Niesiołowski. Jej członkowie wydawali nielegalne pismo, kolportowali ulotki, niszczyli komunistyczne symbole. W końcu lat 60. powstała tzw. grupa **taterników**. Jej członkowie nielegalnie przekraczali granicę polsko-czechosłowacką w Tatrach. W plecakach przenosili dokumenty dotyczące antysemickiej polityki Gomułki. Ze względu na słabsze kontrole czechosłowackich służb granicznych te dokumenty łatwiej można było przewieźć na Zachód. W odwrotnym kierunku przenoszono polskie publikacje wydawane na Zachodzie, objęte w PRL przez cenzurę zakazem kolportowania. Po kilku miesiącach członkowie grupy zostali aresztowani.

W maju 1976 r. z inicjatywy m.in. Zdzisława Najdera i Jana Olszewskiego powstało **Polskie Porozumienie Niepodległościowe** (**PPN**). To ugrupowanie postulowało demokratyzację ustroju, zniesienie cenzury, całkowite uniezależnienie się od Związku Sowieckiego oraz wyjście Polski z Układu Warszawskiego.

Komitet Obrony Robotników

Wydarzeniem, które zintegrowało niewielkie i rozproszone środowiska opozycyjne, były represje po stłumieniu buntu społecznego w czerwcu 1976 r. Dotknęły one przede wszystkim protestujących robotników w Ursusie i Radomiu. Trafiali oni do więzień lub tracili pracę, a ich rodziny pozostawały bez środków do życia. Działacze, którzy nieśli im pomoc, powołali we wrześniu 1976 r. – działający nielegalnie, lecz jawnie – **Komitet Obrony Robotników** (KOR). Jego członkami byli m.in. Jacek Kuroń, Bogdan Borusewicz, Mirosław Chojecki, Anka Kowalska, Jan Józef Lipski, Antoni Macierewicz, Adam Michnik, Zbigniew Romaszewski.

Zebranie KSS KOR w mieszkaniu Jacka Kuronia (z prawej), obok Antoni Macierewicz.

? Wyjaśnij, dlaczego spotkanie organizacji odbywa się w prywatnym mieszkaniu.

KOR organizował i koordynował różne akcje pomocowe, dzięki którym m.in. rodziny aresztowanych otrzymywały środki do życia oraz mogły konsultować się z prawnikami. Działacze KOR jeździli jako obserwatorzy na procesy represjonowanych za udział w protestach w czerwcu 1976 r. Wszystkie przypadki łamania praw człowieka opisywali, a informacje o nich przekazywali na Zachód. Za pośrednictwem Radia Wolna Europa nagłaśniano łamanie praw obywatelskich i ograniczanie wolności w Polsce.

Po roku działalności KOR i zakończeniu poczerwcowych represji członkowie Komitetu zdecydowali o kontynuowaniu działalności. Od tej pory występowali oni pod szyldem Komitetu Samoobrony Społecznej KOR. Oznaczało to rozszerzenie dotychczasowej działalności. Ugrupowanie wyrosło na najbardziej prężny ruch opozycyjny w kraju od 1947 r.

Aktywizacja opozycji

W 1977 r. władze PRL ratyfikowały *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych*, przyjęty przez ONZ w 1966 r. Środowisko opozycyjne odwołało się do tego dokumentu i powołało do życia **Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela** (**ROPCiO**). Z tego środowiska w 1979 r. wyłoniły się dwie grupy: gdański **Ruch Młodej Polski** – środowisko odwołujące się do ideałów prawicowych i akcentujące konieczność walki o niepodległość – oraz **Konfederacja Polski Niepodległej** (**KPN**), która za cel postawiła sobie przede wszystkim odsunięcie PZPR od władzy. Na czele KPN stanął Leszek Moczulski.

W maju 1977 r. powstał w Krakowie **Studencki Komitet Solidarności**. Powołano go po tajemniczej śmierci studenta i współpracownika KOR Stanisława Pyjasa, którego – jak twierdzili jego przyjaciele – śmiertelnie pobiła SB. Kolejne SKS powstały w Warszawie, Poznaniu, Gdańsku i Wrocławiu. Rok później na Śląsku i Wybrzeżu powstały nielegalne **Wolne Związki Zawodowe** (**WZZ**). Chodziło o stworzenie w zakładach pracy związków niezależnych od władz i walczących o prawa robotników. Pierwsze WZZ powołał na Śląsku Kazimierz Świtoń. Szerszą aktywność przejawiały jednak WZZ Wybrzeża. Wśród ich działaczy byli m.in. Andrzej Gwiazda, Joanna Duda-Gwiazda, Anna Walentynowicz i Lech Wałęsa.

Aktywność opozycji koncentrowała się w dużych miastach. Jednak także na wsi zaczęły powstawać zalążki organizacji sprzeciwiających się władzy. Na południowym Mazowszu, Lubelszczyźnie i Rzeszowszczyźnie powstały niezależne **Komitety Samoobrony Chłopskiej**.

Działalność opozycji i represje

Jedną z ważnych inicjatyw środowisk opozycyjnych była **działalność kształceniowa**. Prowadziło ją nieformalne Towarzystwo Kursów Naukowych, związane z KOR, a przybrała ona formę tzw. **uniwersytetów latających**. Słuchacze i wykładowcy spotykali się na wykładach w prywatnych mieszkaniach. Dużą popularnością cieszyły się wykłady dotyczące wydarzeń z historii Polski, o których władze zakazały nauczać w szkole (np. agresja ZSRS na Polskę 17 września i zbrodnia katyńska). Organizowano zajęcia z prawa pracy lub wyjaśniające, jaką postawę zachowywać w momencie aresztowania przez SB i w razie próby nakłonienia do nawiązania z nią tajnej współpracy.

Opozycjoniści organizowali także **wiece** i **manifestacje**, które stawały się okazją do wysuwania żądań swobód demokratycznych. Odbywały się one w dni świąt narodowych zlikwidowanych przez komunistów, m.in. 11 listopada – w dniu Święta Niepodległości. Z okazji rocznic wydarzeń historycznych, takich jak wybuch powstania warszawskiego, celebrowano uroczyste msze.

Kilkukrotnie członkowie grup opozycyjnych sięgali do radykalnych form protestu, jakimi były **publiczne głodówki**, np. w maju 1977 r. w warszawskim kościele św. Marcina grupa członków i współpracowników KOR domagała się w ten sposób zwolnienia z więzień uczestników protestów z czerwca 1976 r.

SB śledziła środowiska opozycyjne, wprowadzała też do nich swoich **tajnych współpracowników**. Działaczy opozycyjnych pod byle pozorem zatrzymywano w areszcie, rewidowano. Niektórych skazywano na kary więzienia. Dochodziło także do pobić i porwań, brutalnych przesłuchań, prób zastraszania opozycjonistów i ich rodzin. Niektóre represje miały pozornie niewielki, ale uciążliwy charakter, np. odebranie prawa do wyjazdu za granicę, zakaz druku tekstów w prasie, odcięcie telefonu w mieszkaniu, wyrzucenie z pracy.

Podziemny ruch wydawniczy

Jednym z najważniejszych zadań dla opozycji było złamanie monopolu informacyjnego państwa. Zorganizowano sieć zakonspirowanych wydawnictw, drukujących książki i czasopisma poza kontrolą cenzury rządowej.

Tajny współpracownik (TW) – osoba niejawnie współpracująca z SB, dostarczająca jej informacji na temat osób ze swojego otoczenia oraz wykonująca zadania zlecone przez funkcjonariuszy.

Tajna drukarnia Niezależnej Oficyny Wydawniczej NOWA. Oficyna powstała w 1977 r. Drukowała publikacje nieocenzurowane lub zakazane w PRL. Takie niezależne wydawnictwa nazywano publikacjami drugiego obiegu lub potocznie – bibułą.

? Wyjaśnij, dlaczego osoby widoczne na zdjęciu mają zasłonięte twarze.

Liczni współpracownicy rozprowadzali je wśród społeczeństwa. Cieszyły się one ogromną popularnością. W ten sposób do obywateli trafiały publikacje, które nie mogły być wydane legalnie ze względu na krytyczne stanowisko ich autorów wobec władz komunistycznych. Należały do nich m.in. tomiki poezji Czesława Miłosza, który w 1980 r. otrzymał Literacką Nagrodę Nobla, powieści Witolda Gombrowicza czy Tadeusza Konwickiego. Ta część działalności opozycji odbywała się w **całkowitej konspiracji**. Komuniści z zaciętością tropili i likwidowali podziemne drukarnie, ponieważ uważali, że utrata kontroli nad źródłami informacji z czasem doprowadzi także do utraty kontroli władz nad obywatelami.

Papież Polak

W dniu **16 października 1978 r.** na papieża wybrano Polaka, kardynała Karola Wojtyłę, arcybiskupa krakowskiego. Był to silny cios w politykę ograniczania wpływów i roli Kościoła, prowadzoną przez komunistów. Dlatego Jan Paweł II – takie imię przybrał nowy papież – stał się wsparciem w walce o wolność dla Polaków i innych narodów Europy Środkowej i Wschodniej. Głośnym echem odbiła się jego podróż do Polski w czerwcu 1979 r. Była to pierwsza wizyta głowy Kościoła katolickiego w komunistycznym państwie. Do historii przeszło kazanie wygłoszone przez Jana Pawła II na warszawskim placu Zwycięstwa. Padły wówczas słowa: **„Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi”**.

WARTO WIEDZIEĆ

Bibuła

Publikacje, które wydawano nielegalnie, poza kontrolą cenzury, potocznie nazywano bibułą. Nazwa wywodzi się jeszcze z XIX w. Wówczas drukowano tego typu wydawnictwa na cienkiej bibule, aby ułatwić ukrycie takiego druku pod ubraniem. Nielegalne publikacje w latach 70. i 80. określano też jako wydawane w drugim obiegu (publikacje drugoobiegowe), w odróżnieniu od tych wydawanych oficjalnie, czyli w pierwszym obiegu. Równolegle używano też określenia „wydawnictwa bezdebitowe”, czyli wydane bez pozwolenia (debitu) władz. W obiegu była również nazwa „wydawnictwa niezależne” – odróżniająca publikacje ukazujące się poza kontrolą od tych w pełni zależnych od władz.

BIOGRAM

KAROL WOJTYŁA
(1920–2005)

Jako młody człowiek chciał zostać aktorem. W czasie II wojny światowej zdecydował się jednak wstąpić do konspiracyjnego seminarium duchownego w Krakowie. Księdzem został w 1945 r., po czym wyjechał na studia do Rzymu. Po powrocie pracę duszpasterską wiązał z pracą naukową na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W 1963 r. został arcybiskupem krakowskim, a cztery lata później – kardynałem. Stał się – obok kard. Stefana Wyszyńskiego – najważniejszą postacią polskiego Kościoła. Zdobył także duży autorytet za granicą. W 1978 r. został papieżem.

Wizyta Jana Pawła II w Polsce w czerwcu 1979 r. Spotkanie z wiernymi w Nowym Targu.

? Na podstawie zdjęcia oceń, czy władzom udało się zniechęcić Polaków do udziału w spotkaniach z papieżem.

Władze wobec wizyty Jana Pawła II

Rządzący, choć niechętnie, byli zmuszeni zgodzić się na wizytę papieża w ojczyźnie. Starano się jednak ograniczyć jej zasięg. Transmisję telewizyjną prowadzono tylko z części uroczystości, a operatorzy kamer musieli tak pokazywać ich uczestników, aby na ekranie dominowały osoby starsze lub duchowni. Polacy mieszkający blisko granicy z Czechosłowacją i NRD i tak nie mogli oglądać transmisji – rządy tych państw poprosiły Polskę o czasowe wyłączenie przygranicznych nadajników telewizyjnych. Nie chciano, aby obywatele innych państw bloku wschodniego oglądali religijne uroczystości.

Sierpień 1980 r.

Polityka ekipy Edwarda Gierka pogrążała gospodarkę w coraz poważniejszych kłopotach. Kolejki, braki towarów na półkach sklepowych, rozrost czarnego rynku budziły powszechną frustrację ludzi. Władza nie potrafiła sobie z tymi problemami poradzić, a jednocześnie nie miała pomysłu na kompleksową reformę gospodarki. Na początku **lipca 1980 r.** po raz kolejny próbowano **wprowadzić podwyżki cen mięsa** – tym razem w zakładowych kioskach spożywczych i stołówkach. Ludzie, zmęczeni codziennością, przyjęli ten krok jako kolejną szykanę. W wielu zakładach pracy w Polsce wybuchły strajki.

Najpoważniejsza fala protestów rozpoczęła się **14 sierpnia 1980 r.**, kiedy zastrajkowała **Stocznia Gdańska im. Lenina**. Protest zorganizowali działacze WZZ Wybrzeża. Zażądali oni m.in. przywrócenia do pracy Anny Walentynowicz, zwolnionej właśnie za działalność związkową. Zorganizowano Komitet Strajkowy, na którego czele stanął inny działacz WZZ – Lech Wałęsa. Niemal natychmiast do stoczni przyłączyły się inne zakłady pracy na Wybrzeżu. Władze chciały protest zdusić – zaoferowały strajkującym podwyżki płac i zgodziły się na powrót Anny Walentynowicz do pracy. Choć początkowo Wałęsa chciał przystać na te warunki, ostatecznie zdecydowano się, że strajk będzie kontynuowany aż do spełnienia postulatów innych strajkujących zakładów pracy.

W Stoczni Gdańskiej powołano **Międzyzakładowy Komitet Strajkowy**, w którego skład weszli przedstawiciele strajkujących zakładów. Na czele MKS stanął Lech Wałęsa.

BIOGRAM

LECH WAŁĘSA

(ur. 1943)

W 1967 r. rozpoczął pracę jako elektryk w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. W czasie strajku w grudniu 1970 r. był członkiem komitetu strajkowego w tej stoczni, na krótko został zatrzymany. Po tych wydarzeniach podjął tajną współpracę z SB, którą po kilku latach porzucił. W 1978 r. zaangażował się w działalność w WZZ Wybrzeża. Gdy w sierpniu 1980 r. wybuchł strajk, Wałęsa stanął na czele powołanego wówczas Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego. Po powstaniu NSZZ „Solidarność" stanął na czele związku jako przewodniczący KKP. Na I Krajowym Zjeździe Delegatów NSZZ „Solidarność" został wybrany na przewodniczącego Komisji Krajowej Związku. Był wówczas, obok Jana Pawła II, najbardziej znanym Polakiem na świecie, symbolem pokojowej walki o wolność i niepodległość. W grudniu 1981 r. został internowany przez władze PRL. Jego działalność na rzecz pokojowych metod walki politycznej przyniosła mu w 1983 r. Pokojową Nagrodę Nobla. Po strajkach w 1988 r. Wałęsa rozpoczął rozmowy z władzami PRL, które ostatecznie doprowadziły do obrad Okrągłego Stołu w 1989 r. W 1990 r. został pierwszym w historii Polski prezydentem wybranym w wyborach powszechnych.

Strajkujących wsparli przedstawiciele organizacji opozycyjnych, intelektualiści i duchowni. Podobne MKS tworzono też w innych ośrodkach strajkowych – w **Szczecinie**, **Wrocławiu**, **Jastrzębiu** oraz w **Hucie „Katowice"**. Spośród nich największe znaczenie miał MKS w Stoczni Szczecińskiej – na jego czele stanął Marian Jurczyk.

Strajkujący w Gdańsku sformułowali **21 postulatów** (patrz: s. 290), w których postawili władzy konkretne żądania, m.in. stworzenia legalnych, niezależnych od władz związków zawodowych, zaprzestania represji ze względów politycznych, zwolnienia ludzi więzionych za działalność opozycyjną, ograniczenia cenzury, podwyżki płac i wprowadzenia wolnych sobót. Podobne postulaty zgłaszali strajkujący w innych miastach, w których powstały międzyzakładowe komitety strajkowe. Strajkujących szybko wsparła grupa intelektualistów, która dotarła do strajkującej stoczni. W grupie doradców. MKS znaleźli się m.in. Tadeusz Mazowiecki i Bronisław Geremek.

Władze komunistyczne nie potrafiły poradzić sobie z protestem rozlewającym się po kraju. W rezultacie **30 sierpnia w Szczecinie** podpisano porozumienie z tamtejszym MKS. Dzień później, **31 sierpnia**, podobne porozumienie komisja rządowa zawarła ze strajkującymi w **Gdańsku**, **3 września** – w **Jastrzębiu**, a **9 września** – w **Hucie „Katowice"**. Postulaty protestujących zostały przyjęte przez władze.

BIOGRAM

ANNA WALENTYNOWICZ

(1929–2010)

Urodziła się na Wołyniu w rodzinie ukraińskiej. Po zakończeniu wojny trafiła do Gdańska. Pracowała w Stoczni Gdańskiej jako spawaczka, a następnie – suwnicowa. W 2. połowie lat 70. zaangażowała się w działalność w WZZ, za co została dyscyplinarnie zwolniona z pracy pięć miesięcy przed uzyskaniem prawa do emerytury. W czasie strajku w Stoczni Gdańskiej była członkiem MKS, jednak krótko po powstaniu NSZZ „Solidarność" doszło do jej konfliktu z Lechem Wałęsą i do marginalizacji jej roli w związku. Po wprowadzeniu stanu wojennego uczestniczyła w strajku w Stoczni Gdańskiej. Została internowana, a następnie kilkukrotnie była aresztowana. Mimo to przez całe lata 80. była zaangażowana w działalność konspiracyjną. Po 1989 r. kontestowała porozumienie Okrągłego Stołu. Zginęła w katastrofie samolotu prezydenckiego pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010 r.

NSZZ „Solidarność"

Strajkujący w sierpniu 1980 r. początkowo zaczęli tworzyć wiele niezależnych od siebie organizacji związkowych. Jednak 17 września 1980 r. w Gdańsku zdecydowano o powołaniu jednej organizacji – **Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego** (NSZZ) **„Solidarność"**. Na jego czele, jako przewodniczący Krajowej Komisji Porozumiewawczej, stanął Lech Wałęsa, wcześniej przywódca gdańskiego MKS. Jednym z wiceprzewodniczących został Andrzej Gwiazda. Główną siedzibą władz związku stał się Gdańsk. Do Solidarności wkrótce wstąpiło prawie **10 mln** Polaków – czyli trzykrotnie więcej niż liczyła PZPR. Związek zawodowy pośredniczył między pracownikami a pracodawcami, ale stał się także ruchem społecznym, który reprezentował obywateli wobec komunistycznego państwa i walczył o ich interesy. Władze zezwoliły na wydawanie przez NSZZ „Solidarność" ogólnopolskiego pisma – **„Tygodnika Solidarność"**, kierowanego przez Tadeusza Mazowieckiego. Rolnicy zrzeszyli się w **Niezależnym Samorządnym Związku Zawodowym Rolników Indywidualnych „Solidarność"**. Studentów reprezentowało nowo powstałe **Niezależne Zrzeszenie Studentów** (NZS).

Ważnym wydarzeniem dla związku stał się **I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność"**, który obradował w Gdańsku we wrześniu i październiku 1981 r. Związek przeprowadził wcześniej demokratyczne wybory delegatów na to spotkanie. Od czasu likwidacji PSL w latach 40. było to wydarzenie bez precedensu. Zjazd wybrał Wałęsę na przywódcę związku. Wystosował też ***Posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej***. Delegaci wyrażali w nim przekonanie, że także w innych krajach bloku wschodniego powstaną niezależne związki zawodowe. Podczas zjazdu ogłoszono także samorozwiązanie KSS KOR – jego działacze uznali, że formuła Komitetu wyczerpała się po powstaniu Solidarności.

Znak przyjęty przez NSZZ „Solidarność". Napis zaprojektował podczas strajku w Stoczni Gdańskiej Jerzy Janiszewski (na zdjęciu). Litery symbolizują wspierających się ludzi, a biało-czerwona flaga, która powiewa nad jedną z nich, nawiązuje do niepodległości Polski. Ten znak stał się jednym z symboli walki o wolność.

Arcybiskup Józef Glemp (1929–2013). W 1981 r. po śmierci kard. Wyszyńskiego, został nowym prymasem Polski. W latach 80. starał się kontynuować politykę poprzednika i nie doprowadzić do otwartego konfliktu władz i Kościoła. Jednak po wprowadzeniu stanu wojennego duchowni wspierali konspiracyjną Solidarność i nieśli pomoc prześladowanym oraz ich rodzinom.

PODSUMOWANIE

We wrześniu 1976 r. powstał Komitet Obrony Robotników (KOR), którego celem było niesienie pomocy represjonowanym po protestach w czerwcu 1976 r. ■ Wkrótce zaczęły powstawać koleje organizacje opozycyjne – m.in. Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Studencki Komitet Solidarności, Konfederacja Polski Niepodległej, Ruch Młodej Polski oraz Wolne Związki Zawodowe. ■ Ważnym wydarzeniem dla Polaków był wybór kard. Karola Wojtyły na papieża w październiku 1978 r. ■ Latem 1980 r. Polskę ogarnęła fala strajków. W Gdańsku i innych miejscach powołano do życia MKS. Władze ugięły się pod naciskiem strajkujących i zgodziły się na ich postulaty. ■ We wrześniu 1980 r. powstał NSZZ „Solidarność", który wkrótce liczył ok. 10 mln członków.

POLECENIA

1. Opisz proces formowania się opozycji demokratycznej w latach 70.
2. Scharakteryzuj przyczyny i konsekwencje wybuchu społecznego latem 1980 r.
3. Sprawdź, jakim świętem państwowym upamiętniono zakończenie strajku w Stoczni Gdańskiej w 1980 r.
4. Opisz cele i formy działania NSZZ „Solidarność".

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Apel do społeczeństwa i władz PRL (fragmenty)

Robotniczy protest przeciwko wygórowanym podwyżkom, który był wyrazem postawy niemal całego społeczeństwa, pociągnął za sobą brutalne prześladowania. W Ursusie, Radomiu i innych miastach bito, kopano i masowo aresztowano demonstrantów. Najszerszy zasięg miało wyrzucanie z pracy, co obok aresztowań szczególnie uderzyło w rodziny represjonowanych.

Stosowanie represji z reguły związane było z łamaniem prawa przez organa władzy. Sądy wydawały orzeczenia bez materiału dowodowego, z pracy wyrzucano, naruszając przepisy k. p. [kodeksu pracy]. Nie cofnięto się przed wymuszaniem przemocą zeznań. […] Od dawna jednak represje nie były tak brutalne i masowe jak ostatnio. Po raz pierwszy od wielu lat aresztowaniom i przesłuchiwaniom towarzyszył terror fizyczny.

Ofiary obecnych represji nie mogą liczyć na żadną pomoc i obronę ze strony instytucji do tego powołanych, np. związków zawodowych, których rola jest żałosna. Pomocy odmawiają też agendy opieki społecznej. W tej sytuacji rolę tę musi wziąć na siebie społeczeństwo, w interesie którego wystąpili prześladowani. Społeczeństwo bowiem nie ma innych metod obrony przed bezprawiem jak solidarność i wzajemna pomoc.

Dlatego niżej podpisani zawiązują Komitet Obrony Robotników w celu zainicjowania wszechstronnych form obrony i pomocy. Niezbędna jest pomoc prawna, finansowa i lekarska. Nie mniej istotna jest pełna informacja o prześladowaniach. Jesteśmy przekonani, że jedynie publiczne ujawnianie poczynań władzy może być skuteczną obroną. Dlatego m.in. prosimy wszystkich, którzy podlegali prześladowaniom lub wiedzą o nich, o przekazywanie członkom Komitetu wiadomości na ten temat. […]

Jan Józef Lipski, *KOR*, Londyn 1983, s. 393.

1. Wskaż przytoczone w dokumencie przykłady represji, które spotkały protestujących w czerwcu 1976 r.
2. Wyjaśnij, w jakim celu sygnatariusze apelu powołali do życia KOR.
3. Wytłumacz, o co KOR prosił poszkodowanych przez władze.

KALENDARIUM	
1976	powstanie KOR
1978	powstanie Wolnych Związków Zawodowych
16 października 1978	wybór kard. Karola Wojtyły na papieża
czerwiec 1979	wizyta Jana Pawła II w Polsce
sierpień 1980	fala strajków; podpisanie porozumień sierpniowych
wrzesień 1980	powstanie NSZZ „Solidarność"

29 Czas stanu wojennego

- Przyczyny wprowadzenia stanu wojennego
- Kryzys gospodarczy
- Polityczne i społeczne skutki stanu wojennego
- Postawy Polaków wobec stanu wojennego

PZPR wobec Solidarności

Uznanie postulatów strajkujących w sierpniu 1980 r. i podpisanie z nimi porozumień oznaczało klęskę polityki dotychczasowych przywódców. W konsekwencji walk wewnątrzpartyjnych we wrześniu ze stanowiska I sekretarza został usunięty Edward Gierek – obarczony odpowiedzialnością za doprowadzenie do gospodarczej katastrofy. Zastąpił go na tym stanowisku **Stanisław Kania**. Z PZPR odchodzili członkowie, wielu z nich zapisywało się też do Solidarności.

Jednak część radykalnych działaczy, których określano mianem betonu partyjnego, postulowała stłumienie ruchu Solidarności siłą. Na likwidację Solidarności nacisk też przywódca ZSRS – Leonid Breżniew. W grudniu 1980 r. rozważał on nawet interwencję wojsk Układu Warszawskiego w Polsce. Informacja o takim zagrożeniu trafiła do Stanów Zjednoczonych dzięki **Ryszardowi Kuklińskiemu** – polskiemu oficerowi, który współpracował z amerykańskim wywiadem.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Zdrajca czy bohater?

Przez wiele lat postać płk. Ryszarda Kuklińskiego wzbudzała liczne kontrowersje i spory. Niektórzy przyjmowali opinię upowszechnianą przez PRL-owską propagandę. Głosiła ona, że Kukliński był zdrajcą, który za dolary sprzedał ojczyznę. Inni podkreślali, że misję pułkownika należy traktować jako działalność przeciwko wrogom Polski. Ryszard Kukliński, oficer Sztabu Generalnego LWP, tajną współpracę z amerykańską CIA podjął w 1970 r. Skłoniła go do tego obawa, że ewentualna wojna między Zachodem a Sowietami rozegra się na ziemiach Polski, co doprowadzi do jej zagłady. Wierzył, że jeżeli osłabi potencjał militarny Układu Warszawskiego, odsunie groźbę wybuchu wojny. Przez następną dekadę Kukliński przekazał Amerykanom dziesiątki tysięcy stron tajnych materiałów dotyczących strategii Układu Warszawskiego. Pułkownika i jego rodzinę Amerykanie ewakuowali z PRL w listopadzie 1981 r., gdy wojskowe służby specjalne były już na jego tropie. W maju 1984 r. Kukliński zaocznie został skazany na karę śmierci za zdradę. W 1990 r., a więc po upadku komunizmu, ten wyrok zamieniono na 25 lat więzienia. Utrzymano w ten sposób opinię o zdradzie Kuklińskiego. Pięć lat później wyrok jednak uchylono i ponownie skierowano sprawę do prokuratury wojskowej. Dopiero we wrześniu 1997 r. umorzyła ona śledztwo przeciwko Ryszardowi Kuklińskiemu. Uznano, że gdy podejmował on współpracę z Amerykanami, działał na rzecz Polski w stanie „wyższej konieczności".

W lutym 1981 r. na stanowisko premiera powołano gen. **Wojciecha Jaruzelskiego**, który jednocześnie zachował stanowisko ministra obrony narodowej. Jesienią 1981 r. powierzono mu też stanowisko I sekretarza PZPR. Najbliższym współpracownikiem Jaruzelskiego został nowy szef MSW – gen. **Czesław Kiszczak**.

Wydarzeniom w Polsce z niepokojem przyglądał się ZSRS. Na terenie Polski przeprowadzono manewry wojsk Układu Warszawskiego i koncentrowano wojska w pobliżu granicy. Rządzący starali się ograniczyć wpływ Solidarności na społeczeństwo. Utrudniano związkowcom dostęp do radia i telewizji. Zarzucano im awanturnictwo. Z kolei Solidarność oskarżała rząd o łamanie wcześniejszych ustaleń. Wybuchały strajki i dochodziło do demonstracji. Widocznymi znakami radykalnego zaostrzenia polityki władz były m.in. pobicie w Bydgoszczy w marcu 1981 r. jednego z liderów Solidarności – Jana Rulewskiego oraz pacyfikacja strajku studentów w Wyższej Oficerskiej Szkole Pożarniczej w Warszawie: 2 grudnia na oczach przechodniów ZOMO i milicyjna jednostka antyterrorystyczna przeprowadziły desant ze śmigłowców i w ciągu 40 minut opanowały budynek uczelni.

Gospodarka w kryzysie

Wiele spośród postulatów protestujących w sierpniu 1980 r. dotyczyło poprawy sytuacji gospodarczej. Domagano się nie tylko wyższych płac, lecz także poprawy zaopatrzenia w sklepach i przeprowadzenia systemowych zmian w gospodarce. Władze PRL nie były w stanie zrealizować tych żądań. Pogłębiający się kryzys gospodarki spowodował, że przed sklepami rosły kolejki oczekujących na dostawy żywności i innych artykułów pierwszej potrzeby. Brakowało dosłownie wszystkiego – mięsa, ziemniaków, słodyczy, ryżu, jaj oraz całej gamy artykułów przemysłowych. Kiedy towar pojawiał się w sklepach, natychmiast wszystko wykupywano.

Sytuacji gospodarczej nie poprawiło nawet wprowadzenie w 1981 r. kolejnych kartek żywnościowych – na mięso, masło, makarony, mąkę, słodycze, alkohol i wiele innych towarów, np. buty. Sklepy wciąż były puste. Społeczeństwo było coraz bardziej zmęczone sytuacją.

Stan wojenny

Pierwsze przygotowania do siłowego zdławienia Solidarności władze komunistyczne rozpoczęły już jesienią 1980 r. – krótko po powstaniu związku. Od tego czasu w najgłębszej tajemnicy przygotowywano całą operację – m.in. sporządzano listy osób, które miały zostać internowane. Akcję wprowadzania stanu wojennego zaczęto przed północą 12 grudnia 1981 r. Były to działania bezprawne, gdyż decyzji o wprowadzeniu stanu wojennego formalnie jeszcze nie wydano.

Stan wojenny – stan nadzwyczajny, który może zostać wprowadzony ze względu na zagrożenie państwa. Podczas jego obowiązywania możliwe jest ograniczenie przez władze praw i swobód obywatelskich.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Czy wprowadzenie stanu wojennego było konieczne?
Wojciech Jaruzelski do końca życia bronił decyzji o wprowadzeniu stanu wojennego. Często do tego celu używał określenia „mniejsze zło". Miało ono sugerować, że gdyby nie doszło do siłowego zdławienia Solidarności, Polsce groziła interwencja sowiecka na kształt tych, jakie miały miejsce na Węgrzech w 1956 r. i w Czechosłowacji w 1968 r. Oznaczałoby to śmierć wielu ludzi. Materiały archiwalne, jakimi współcześnie dysponują historycy, nie potwierdzają jednak groźby sowieckiej interwencji w grudniu 1981 r. Przeciwnie – wszystko wskazuje na to, że to sam generał zabiegał o możliwość wsparcia swojej akcji przez armię sowiecką. Decyzja Jaruzelskiego zapobiegła przede wszystkim utracie władzy przez PZPR oraz niego samego. Była też całkowicie w interesie ZSRS, gdyż oddaliła groźbę dezintegracji obozu wschodniego.

Gen. Wojciech Jaruzelski ogłasza wprowadzenie stanu wojennego.

Uczyniła to Rada Państwa dopiero po godz. 1 w nocy 13 grudnia 1981 r., gdy cała akcja już trwała. Dlatego – wbrew prawu – dekret Rady Państwa o stanie wojennym **antydatowano**, czyli opatrzono datą wcześniejszą – 12 grudnia.

Większość Polaków o stanie nadzwyczajnym dowiedziała się w niedzielny poranek **13 grudnia 1981 r.** Radio i telewizja wielokrotnie emitowały przemówienie gen. Wojciecha Jaruzelskiego, który informował o wprowadzeniu stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa. Podkreślał, że państwu grożą chaos, demoralizacja, przestępczość gospodarcza. Winą za to obarczał Solidarność. Jednocześnie ogłaszał, że władzę w kraju przejęła **Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego**, na której czele sam stanął. Członkami WRON było 23 wojskowych, w tym 17 generałów.

Na ulice wyjechały czołgi, wozy bojowe i patrole milicji. Wyłączono telefony, częściowo przestały nadawać telewizja i radio. Wszystko to miało służyć zbudowaniu nastroju zagrożenia wśród społeczeństwa, jego zastraszeniu i zniechęceniu do oporu.

Dekret o stanie wojennym **nakładał na obywateli PRL wiele ograniczeń i obowiązków**. Wprowadzono **godzinę milicyjną** – nie wolno było poruszać się nocą po ulicach. Nawet do jednorazowego przekroczenia granicy województwa potrzebna była specjalna przepustka. Zniesiono tajemnicę korespondencji, a po przywróceniu łączności – także rozmów telefonicznych (początkowo zablokowanych). Zamknięto szkoły i uczelnie wyższe. Część zakładów pracy została zmilitaryzowana – to znaczy, że ich pracownicy byli traktowani jak żołnierze. Strajkowanie w takim zakładzie pracy groziło wyrokiem 10 lat więzienia. Zakazano działalności wszystkich organizacji społecznych i związków zawodowych. W czasie stanu wojennego internowano ok. 10 tys. członków Solidarności, w tym Lecha Wałęsę. **Związek „Solidarność" został zawieszony, a następnie – zlikwidowany.** Podobnie stało się z NSZZ RI „Solidarność" i NZS.

Po kilku tygodniach obowiązywania stanu wojennego i zduszeniu strajków władza rozpoczęła zakrojoną na szeroką skalę rozprawę ze zwolennikami Solidarności. Zaczęto tzw. weryfikację, czyli ocenę pracowników pod kątem ich przychylności dla związku. Uznanych za jego zwolenników, pozbawiano zatrudnienia. Pracę stracili liczni dziennikarze, nauczyciele, wojewodowie, prezydenci miast, rektorzy uczelni. Zdarzało się, że zwalniano nawet działaczy partyjnych. SB **inwigilowała** opozycjonistów i ich rodziny, zbierała obciążające ich materiały, a w mieszkaniach zakładała podsłuchy.

Opór społeczny

Wprowadzenie stanu wojennego było dużym zaskoczeniem dla społeczeństwa. Solidarność, choć osłabiona przez internowanie najważniejszych działaczy, odpowiedziała na działania władz strajkami. Protesty zorganizowano m.in. w Stoczni Gdańskiej, Hucie im. Lenina w Krakowie, Porcie Gdańskim, Stoczni Szczecińskiej, zakładach „Ursus" w Warszawie oraz kopalniach „Wujek" w Katowicach i „Manifest Lipcowy" w Jastrzębiu-Zdroju. Kilkadziesiąt protestów zostało zdławionych siłą przez wojsko i milicję. Krwawy przebieg miało brutalne przerwanie strajku górników na Śląsku – 16 grudnia 1981 r. wojsko i milicja zaatakowały pracowników **kopalni „Wujek"**. Od kul milicjantów zginęło wówczas dziewięciu górników. Bezwzględność rządzących oraz groźby z ich strony sprawiły, że strajki wygasały. Jako ostatni swój protest zakończyli górnicy z kopalni „Piast" w Bieruniu, którzy do 28 grudnia 1981 r. protestowali 650 metrów pod ziemią. Część z organizatorów i uczestników strajków została internowana lub aresztowana i skazana na kary więzienia.

Choć większość władz Solidarności internowano, kilku liderom udało się uniknąć zatrzymania. Starali się oni odbudować struktury związku. W kwietniu 1982 r. w konspiracji powstała **Tymczasowa Komisja Koordynacyjna NSZZ „Solidarność"**. W jej skład weszli m.in. Zbigniew Bujak i Władysław Frasyniuk.

Wojsko blokujące ulice Warszawy w grudniu 1981 r.

? Wyjaśnij, w jakim celu władze wyprowadziły na ulice czołgi i wozy bojowe, choć nie toczyły się walki, a członkowie Solidarności nie byli uzbrojeni.

Inwigilacja – tajne obserwowanie człowieka w celu zbierania informacji na jego temat.

Manifestacja na placu Zamkowym 3 maja 1982 r., w rocznicę uchwalenia *Konstytucji 3 maja*. Jedną z form oporu społecznego stały się manifestacje organizowane z okazji rocznic ważnych wydarzeń.

? Powiedz, w jaki sposób ZOMO potraktowało uczestników manifestacji.

Obok TKK działały jednak także inne ośrodki koordynujące konspirację w ramach Solidarności. Równolegle powstawały też inne organizacje konspiracyjne. We Wrocławiu w 1982 r. Kornel Morawiecki założył **Solidarność Walczącą** – organizację zakładającą bezwzględną konieczność odsunięcia komunistów od władzy. Wśród organizacji młodzieżowych dużą popularność zdobyły założona w 1984 r. **Federacja Młodzieży Walczącej** oraz powstały w 1985 r. pacyfistyczny **Ruch „Wolność i Pokój"**.

W całym kraju wychodziły liczne czasopisma podziemnej Solidarności. W niektórych miastach krótkie audycje nadawało też stworzone w konspiracji Radio „Solidarność". Opozycja nawoływała społeczeństwo w całym kraju do licznego udziału w demonstracjach antyrządowych i strajkach. Władze używały przeciwko manifestantom broni – wiele osób zostało rannych, były też ofiary śmiertelne.

Opór przeciwko władzy przybierał różne formy. Liczni aktorzy odmawiali występowania w rządowej telewizji. W zamian za to organizowano przedstawienia w kościołach lub domach prywatnych. Na murach miast pojawiały się antykomunistyczne napisy, a na ulicach rozrzucano ulotki zachęcające do oporu wobec władz.

Wprowadzenie stanu wojennego było też szokiem dla części działaczy PZPR – prawie 100 tys. członków partii komunistycznej zdecydowało się na opuszczenie jej szeregów.

Manifestanci w Lubinie niosą rannego Michała Adamowicza, który zmarł po przewiezieniu do szpitala. W wielu miastach Polski odbyły się 31 sierpnia 1982 r. manifestacje zwolenników Solidarności. Władze rozpędzały je przy użyciu siły i ostrej amunicji.

? Wyjaśnij, dlaczego manifestację zwolenników Solidarności zorganizowano właśnie 31 sierpnia.

WARTO WIEDZIEĆ

Rozmowa kontrolowana

Łączność telefoniczną w czasie stanu wojennego przywracano stopniowo. Najpierw – w styczniu 1982 r. – zaczęły działać telefony lokalne. Po dwóch miesiącach przywrócono także połączenia międzymiastowe. Przed rozpoczęciem połączenia w słuchawkach było jednak słychać ostrzeżenie „rozmowa kontrolowana". Był to kolejny element zastraszania społeczeństwa, tak aby było ono przekonane, że władza wszystko kontroluje. W rzeczywistości służby nie miały możliwości podsłuchiwania jednocześnie setek tysięcy połączeń wykonywanych w kraju.

Wsparcie dla opozycji i represjonowanych

Wsparciem dla opozycji był Kościół katolicki. Skupiono się na pomocy prześladowanym, na wezwaniach do zwolnienia internowanych oraz do poszanowania ich praw. Organizowano pomoc dla internowanych i ich najbliższych. Już 17 grudnia z inicjatywy kard. Józefa Glempa powstał **Prymasowski Komitet Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom**. Duchowni docierali do ośrodków internowania. Nie tylko pełnili tam posługę religijną, lecz także dostarczali uwięzionym paczki, a czasami przemycali listy. W wielu świątyniach odprawiano cykliczne msze za ojczyznę, przy okazji których mogły się spotykać i integrować środowiska opozycyjne. Działaczy podziemnej Solidarności na duchu podniosła w 1983 r. druga pielgrzymka do Polski Jana Pawła II.

Duża część społeczeństw państw zachodnich pomagała polskiej opozycji. Rządy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych wprowadziły **sankcje gospodarcze** wymierzone w PRL. W wielu miastach – Paryżu, Londynie, Sztokholmie – organizowano manifestacje wyrażające poparcie dla Solidarności. Prowadzono zbiórki żywności i leków, które wysyłano do Polski, pogrążonej w kryzysie. W RFN zniesiono nawet opłaty za paczki wysyłane z pomocą do Polski. Najczęściej docierały one do parafii i klasztorów – bo tylko Kościół cieszył się zaufaniem. Na zachodzie przyjmowano politycznych emigrantów z Polski. Wyrazem międzynarodowego poparcia dla Solidarności i jej działań było przyznanie w 1983 r. **Lechowi Wałęsie Pokojowej Nagrody Nobla**.

Gospodarka

Propaganda starała się ukrywać, że stan wojenny służył przede wszystkim obronie władzy PZPR. Generała Jaruzelskiego przedstawiano przede wszystkim jako żołnierza, który radykalnymi metodami uchronił państwo od upadku. Winę za kryzys gospodarczy zrzucano nie tylko na Solidarność, lecz także na ekipę rządzącą w latach 70.

Jednocześnie władze chciały udowodnić, że wprowadzenie stanu wojennego przyniosło pozytywne efekty. Dowodem na to miała być poprawa sytuacji gospodarczej. Od **1 stycznia 1982 r.** rozpoczęto **wprowadzanie reformy gospodarczej**. Nazwano ją reformą trzech „S", ponieważ w jej wyniku przedsiębiorstwa miały stać się samodzielne, samorządne i samofinansujące się. Miało to doprowadzić do zwiększenia produkcji towarów poszukiwanych przez klientów. Rząd wprowadził duże podwyżki cen – niektóre towary żywnościowe zdrożały nawet o ponad 200 %. W tym samym czasie Jaruzelski zapowiedział realizację dużych inwestycji, które miały stać się symbolem nowej epoki. Wśród nich były elektrownia jądrowa w Żarnowcu i metro w Warszawie.

W lipcu 1982 r. utworzono **Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego** (**PRON**), który miał popierać działania generała. Była to organizacja niemająca żadnego realnego znaczenia, utworzona przez działaczy PZPR oraz stronnictw czy ruchów przez nich kontrolowanych.

Telewizja kłamie

Szczególną niechęć Polacy żywili do propagandowego *Dziennika TV* – głównego telewizyjnego programu informacyjnego. W programie tym bezpardonowo i kłamliwie oskarżano opozycję o działanie przeciwko Polsce. Często używano argumentów, że za pieniądze działa ona na rzecz Stanów Zjednoczonych i RFN. Protestem przeciwko tym kłamstwom były masowe spacery, zapoczątkowane w lutym 1982 r. w Świdniku. Organizowano je ok. 19.30 – czyli w porze nadawania *Dziennika TV*. W ten sposób ludzie pokazywali, że nie oglądają tego propagandowego programu. Twarzą propagandy tego okresu był rzecznik rządu Jerzy Urban, który bezwzględnie atakował opozycję.

Sankcje gospodarcze – ograniczenie handlu z krajem uznanym za winnego naruszenia przepisów prawa międzynarodowego lub łamania praw człowieka.

Bezkarność władzy

W sytuacji przejęcia całkowitej kontroli nad społeczeństwem władza czuła się w zasadzie bezkarna. Widoczne to było w maju 1983 r., kiedy milicjanci śmiertelnie pobili warszawskiego maturzystę **Grzegorza Przemyka**. Na polecenie ministra spraw wewnętrznych gen. Czesława Kiszczaka sprawców jego śmierci otoczono ochroną, a całą winą obarczono niewinnych pracowników pogotowia ratunkowego.

Zdarzało się, że bezpieka porywała opozycjonistów i poddawała ich torturom. Tak stało się m.in. z Antonim Mężydłą czy Januszem Krupskim. W październiku 1984 r. funkcjonariusze SB porwali i bestialsko zamordowali jednego z najbardziej znanych kapelanów Solidarności – księdza **Jerzego Popiełuszkę**. I choć tym razem nie udało się ukryć sprawców i trafili oni do więzienia, wyroki szybko złagodzono i niektórzy już po kilku latach wyszli na wolność.

Odpowiedzialność za stan wojenny

Po 1989 r. podejmowano próby osądzenia osób odpowiedzialnych za wprowadzenie stanu wojennego i przestępstwa wówczas popełnione. W 2008 r. członkowie WRON zostali postawieni przed sądem pod zarzutem kierowania związkiem przestępczym o charakterze zbrojnym. Na skutek stanu zdrowia oskarżonych i śmierci części z nich ostatecznie prawomocnie skazano w 2015 r. tylko Czesława Kiszczaka. Otrzymał on karę 2 lat więzienia w zawieszeniu na 5 lat. Równolegle toczyły się procesy oskarżonych o spowodowanie śmierci górników z kopalni „Wujek", Grzegorza Przemyka, odpowiedzialnych za nielegalne zatrzymania działaczy opozycji i inne przestępstwa. Tylko część z nich zakończyła się prawomocnymi wyrokami skazującymi.

Koniec stanu wojennego

Stan wojenny został zawieszony z końcem 1982 r., a formalnie zniesiono go 22 lipca 1983 r. Wówczas rozwiązała się też WRON. Ogłoszono amnestię dla części więźniów politycznych. Według oficjalnych zestawień stan wojenny kosztował życie niespełna 60 osób. Jednak do tego bilansu należy doliczyć nieznaną liczbę tych, którzy zmarli w wyniku konsekwencji wyłączenia telefonów czy blokady transportu. Stan wojenny przede wszystkim złamał nadzieję pokolenia Polaków na zmiany w kraju. Zakonserwował rządy PZPR na niemal dekadę, a kraj pozostawił w zapaści ekonomicznej i społecznej.

Organizacje powstałe w wyniku strajków sierpnia 1980 r. – takie jak NSZZ Solidarność czy NZS – miały zakaz funkcjonowania i musiały prowadzić działalność konspiracyjną. Osobom ją prowadzącym groziły represje, w tym kary więzienia. Co prawda, w grudniu 1982 r. zamknięto ośrodki internowania i zwolniono przetrzymywanych tam działaczy „Solidarności", jednak kilkunastu najważniejszych natychmiast aresztowano – m.in. Jacka Kuronia, Adama Michnika, Zbigniewa Romaszewskiego, Andrzeja Gwiazdę. Opozycjonistów zwalnianych z internowania i więzień władze namawiały do emigracji na Zachód. Lech Wałęsa zdecydował, że nie odbierze osobiście Nagrody Nobla. Obawiał się, że władze PRL uniemożliwią mu później powrót do kraju.

BIOGRAM

KS. JERZY POPIEŁUSZKO

(1947–1984)

W 1980 r. zaangażował się w pomoc duchową dla strajkujących warszawskich hutników, a następnie został ich kapelanem. Po wprowadzeniu stanu wojennego organizował pomoc dla internowanych i ich rodzin. W 1982 r. zainaugurował w żoliborskim kościele św. Stanisława Kostki comiesięczne msze za ojczyznę, na które ściągali sympatycy Solidarności z całej Polski. Homilie głoszone przez ks. Popiełuszkę odbijały się szerokim echem, co ściągało na niego represje ze stron władz komunistycznych. 19 października 1984 r. Popiełuszko został uprowadzony, a następnie zamordowany przez funkcjonariuszy SB. Jego grób przy kościele św. Stanisława Kostki stał się celem pielgrzymek z całego świata, a on sam został uznany za patrona Solidarności. W 2010 r. ks. Popiełuszkę ogłoszono błogosławionym.

Od 2018 r. dzień 19 października – czyli dzień zamordowania ks. Jerzego Popiełuszki – obchodzony jest jako Narodowy Dzień Pamięci Duchownych Niezłomnych. Jest to święto państwowe.

PODSUMOWANIE

We wrześniu 1980 r. Edwarda Gierka na stanowisku I sekretarza KC PZPR zastąpił Stanisław Kania. W lutym 1981 r. na stanowisko premiera został powołany gen. Wojciech Jaruzelski, a jesienią objął on stanowisko I sekretarza KC PZPR. ■ Na polecenie Jaruzelskiego Rada Państwa 13 grudnia 1981 r. wprowadziła stan wojenny. Władzę w kraju przejęła Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego. ■ Internowano działaczy Solidarności, sam związek zawieszono, a kilka miesięcy później zdelegalizowano. Społeczeństwo zostało zastraszone. Siłą zduszono strajki, które wybuchły w proteście przeciwko polityce władz. ■ Mimo represji działacze Solidarności podjęli działalność w konspiracji. Wkrótce pojawiły się inne organizacje antykomunistyczne – m.in. Solidarność Walcząca. ■ Stan wojenny zniesiono 22 lipca 1983 r., ale polityka represji wobec opozycji została utrzymana.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jakim celu i przy użyciu jakich środków wprowadzono stan wojenny.
2. Wymień formy oporu, jakie stosowały organizacje konspiracyjne po wprowadzeniu stanu wojennego.
3. Sprawdź, kiedy jest obchodzony Dzień Pamięci Ofiar Stanu Wojennego. Dlaczego wybrano właśnie ten dzień?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wypracowanie szkolne z 1983 r. 12-letniego Mariusza Feszlera, syna działacza Solidarności, opisujące moment internowania jego ojca Lecha Feszlera (fragment)

Najbardziej przykrym wydarzeniem w moim życiu był wypadek, który zdarzył się w nocy 13 grudnia 1981 r., a było to internowanie mojego taty. Do czasu tego zdarzenia nie wiedziałem, że milicja jest aż tak brutalna i okrutna, żeby o drugiej w nocy, przed ogłoszeniem stanu wojennego, podstępnie i brutalnie wedrzeć się do czyjegoś domu.

Podstęp ich polegał na tym, że jeden z nich zadzwonił do domu i podał się za listonosza, który niby przyniósł depeszę, trzymał on bowiem w ręku kopertę. Pozostali zaś byli ukryci tak, aby nie można ich było zobaczyć przez judasza ani po uchyleniu drzwi.

Gdy tatuś uchylił drzwi na łańcuszku (bo po co otwierać całe drzwi, gdy list można przyjąć przez szparę), pozostali wyszli z ukrycia i zaczęli je pchać. Rodzice prosili, żeby przestali, gdyż dopiero wtedy można zdjąć łańcuch. Jednak oni postawili na swoim i posunęli się do tego, że łomem wyłamali futrynę i weszli przez tak wyłamane drzwi.

Po wdarciu się w ten sposób do mieszkania, z pistoletami wycelowanymi w moich bezbronnych rodziców, krzyczano i straszono ich. Chcieli zabrać mojego tatę w piżamie, jednak później pozwolono mu się, tylko szybko, ubrać. Tata pożegnał się ze mną i czterech milicjantów wyprowadziło go do samochodu przed blokiem.

O stanie wojennym dowiedziałem się dopiero o szóstej rano, gdyż całą noc nie mogłem już zasnąć i było mi bardzo źle.

„Małkowszczak" 1996, nr 8, s. 4.

1. Omów sposób, w jaki milicjanci chcieli się dostać do zamkniętego mieszkania.
2. Opisz zachowanie milicjantów po wejściu do mieszkania. Jak myślisz, czy wyłamanie futryny i celowanie do mieszkańców z pistoletów było konieczne? Czemu te działania miały służyć?

Przemówienie o wprowadzeniu stanu wojennego wygłoszone przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego 13 grudnia 1981 r.

Obywatelki i obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej!
Zwracam się dziś do Was jako żołnierz i jako szef rządu polskiego. Zwracam się do Was w sprawach wagi najwyższej. Ojczyzna nasza znalazła się nad przepaścią. Dorobek wielu pokoleń, wzniesiony z popiołów polski dom ulega ruinie. Struktury państwa przestają działać. Gasnącej gospodarce zadawane są codziennie nowe ciosy. Warunki życia przytłaczają ludzi coraz większym ciężarem.

[…]

Trzeba zapobiec, zagrodzić drogę konfrontacji, którą zapowiedzieli otwarcie przywódcy „Solidarności". Musimy to oznajmić właśnie dziś, kiedy znana jest bliska data masowych politycznych demonstracji, w tym również w centrum Warszawy, zwołanych w związku z rocznicą wydarzeń grudniowych. Tamta tragedia powtórzyć się nie może. Nie wolno, nie mamy prawa dopuścić, aby zapowiedziane demonstracje stały się iskrą, od której zapłonąć może cały kraj. Instynkt samozachowawczy narodu musi dojść do głosu. Awanturnikom trzeba skrępować ręce, zanim wtrącą ojczyznę w otchłań bratobójczej walki.

Obywatelki i obywatele!
Wielki jest ciężar odpowiedzialności, jaka spada na mnie w tym dramatycznym momencie polskiej historii. Obowiązkiem moim jest wziąć tę odpowiedzialność – chodzi o przyszłość Polski, o którą moje pokolenie walczyło na wszystkich frontach wojny i której oddało najlepsze lata swego życia. Ogłaszam, że w dniu dzisiejszym ukonstytuowała się Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego. Rada Państwa, w zgodzie z postanowieniami Konstytucji, wprowadziła dziś o północy stan wojenny na obszarze całego kraju.

„Trybuna Ludu", 14 grudnia 1981, s. 1.

1. Wyjaśnij, czym generał uzasadnia konieczność wprowadzenia stanu wojennego. O jakich wydarzeniach grudniowych wspomina?
2. Powiedz, na kogo Jaruzelski zrzuca odpowiedzialność za niespokojną sytuację w kraju.

KALENDARIUM

13 grudnia 1981	wprowadzenie stanu wojennego
16 grudnia 1981	pacyfikacja kopalni „Wujek" w Katowicach
23 grudnia 1981	ogłoszenie sankcji ekonomicznych wobec PRL przez Stany Zjednoczone
31 grudnia 1982	zawieszenie stanu wojennego
16–23 czerwca 1983	wizyta Jana Pawła II w Polsce
22 lipca 1983	zniesienie stanu wojennego
5 października 1983	przyznanie Pokojowej Nagrody Nobla Lechowi Wałęsie
19 października 1984	zamordowanie ks. Jerzego Popiełuszki

Kultura i sztuka w powojennej Polsce – część II

Krystyna Janda w filmie *Przesłuchanie* w reżyserii Ryszarda Bugajskiego. Obraz zrealizowany w latach 1981–1982, opowiadający o bezwzględności UB, trafił do kin dopiero w 1989 r. Filmy, które zamiast na ekrany trafiały na półki w magazynie, nazywano półkownikami.

Stanisław Lem zyskał międzynarodową sławę jako autor powieści i opowiadań fantastycznonaukowych, w których zawarł rozważania dotyczące perspektyw rozwoju ludzkości oraz przyszłości nauki i technologii. Utwory Lema zalicza się do klasyki fantastyki naukowej na świecie.

Kadr z filmu *Potop* w reżyserii Jerzego Hoffmana z 1974 r. W 2. połowie XX w. ekranizacje klasycznych dzieł literatury kształtowały wyobrażenie Polaków o historii, podobnie jak na przełomie XIX i XX w. – powieści Kraszewskiego i Sienkiewicza.

Tadeusz Kantor (po prawej) podczas spektaklu *Umarła klasa* w teatrze Cricot 2, 1983 r.
Kantor, malarz, scenograf, reżyser, twórca happeningów, był jednym z najbardziej rozpoznawalnych na świecie polskich twórców. W 1955 r. wraz z Marią Jaremą założył w Krakowie awangardowy teatr Cricot 2, którym kierował do śmierci w 1990 r. Od lat 70. wystawiał w nim autorskie przedstawienia, w których sam uczestniczył. W *Umarłej klasie* obok aktorów „grały" także manekiny uosabiające przeszłość.

W latach 80. rozkwit przeżywała muzyka rockowa. Na **festiwalu w Jarocinie** występowali twórcy reprezentujący różne odmiany rocka. Wielu z nich, ze względu na radykalnie antysystemowy przekaz, nie mogło liczyć na zaistnienie w państwowych mediach ani na wydanie płyty. Festiwal stał się strefą wolności i miejscem spotkań młodzieży należącej do subkultur.

W latach 80. dużą popularność zdobyły działania nieformalnego środowiska młodzieżowo-artystycznego działającego pod nazwą **„Pomarańczowa Alternatywa”**. Jego twórcy organizowali uliczne happeningi, podczas których wykpiwali PRL-owską rzeczywistość.

Ważnym elementem kultury młodzieżowej stała się muzyka. Dzięki upowszechnieniu **magnetofonów kasetowych** w latach 80. możliwe stało się samodzielne kopiowanie nagrań.

Po odejściu od socrealizmu w Polsce rozwijała się **architektura modernistyczna**. W budownictwie mieszkaniowym królowały pojemne bloki mieszkalne o bardzo prostych formach. Powstały jednak także ciekawe, oryginalne budynki użyteczności publicznej, jak np. **Spodek, hala widowiskowo-sportowa w Katowicach, otwarta w 1971 r.** Budowla przypominająca pojazd kosmitów stała się symbolem miasta.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Poszukaj informacji o Teatrze Laboratorium Jerzego Grotowskiego, o Scenie Plastycznej KUL Leszka Mądzika oraz o Stowarzyszeniu Teatralnym „Gardzienice”. Czym wyróżniają się te inicjatywy? Czy reprezentują tradycyjnie pojmowany teatr?
2. Sprawdź, jakie polskie filmy uzyskały nominację do Oscara. W jakim okresie było ich najwięcej?
3. Dowiedz się, jakie dzieła polskiej literatury przeniesiono na ekran w okresie PRL. Sprawdź, która część *Trylogii* Sienkiewicza nie doczekała się wówczas ekranizacji. Jak myślisz – dlaczego?
4. Poszukaj informacji o happeningach Pomarańczowej Alternatywy. Wyjaśnij, jak tego typu akcje artystyczne mogły wpływać na nastroje i postawy ludzi.

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA

ODWILŻ W PRL

Po śmierci Stalina rozpoczął się w PRL **okres politycznej odwilży**. Był on wywołany narastającym niezadowoleniem społeczeństwa z prowadzonej dotychczas polityki represji oraz ze złych warunków codziennego życia. Przejawem odwilży były osłabienie działalności bezpieki i zastąpienie MBP Komitetem ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Stopniowo zaczęto uwalniać więźniów politycznych. W kulturze zrezygnowano z socrealizmu, a w prasie pojawiły się liczne artykuły krytykujące dotychczasową politykę władz. Zmiany przyśpieszyła śmierć Bolesława Bieruta, który zmarł w marcu 1956 r. Nowym I sekretarzem KC PZPR został **Edward Ochab**.

W **czerwcu 1956 r.** doszło w Poznaniu do wystąpienia robotników. Protestujący domagali się poprawy warunków ekonomicznych i wolności. Władze bunt zdławiły siłą – zginęło ponad 50 osób, kilkaset zostało rannych.

Do ostatecznej rozgrywki o władzę w partii doszło w październiku 1956 r. Nowym I sekretarzem PZPR został **Władysław Gomułka**. Uznał on, że stalinizm doprowadził do wypaczenia idei socjalizmu. Nowe władze podjęły wiele decyzji świadczących o zmianie linii partii. Wśród nich były m.in. uwolnienie większości więźniów politycznych i przeprowadzenie rehabilitacji wielu ofiar terroru komunistycznego, uwolnienie z internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego, dymisja ze stanowiska ministra obrony narodowej Konstantego Rokossowskiego, rezygnacja z przymusowej kolektywizacji na wsi i akceptacja rolnictwa indywidualnego.

Jednocześnie Gomułka umacniał swoją władzę: do życia powołano m.in. Służbę Bezpieczeństwa (SB) i Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej (ZOMO). Nowy I sekretarz ukształtował też nowy model zależności PRL od ZSRS.

POLSKA

▼ **grudzień 1954** – likwidacji MBP

▼ **czerwiec 1956** – strajki robotnicze w Poznaniu

▼ **październik 1956** – Władysław Gomułka zostaje I sekretarzem KC PZPR

1965 – list biskupów polskich do biskupów niemieckich ▼

1966 – obchody Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego ▼

marzec 1968 – strajki studenckie w obronie wolności słowa ▼

ŚWIAT

▼ **marzec 1953** – śmierć Stalina

▼ **luty 1956** – potępienie kultu Stalina na XX Zjeździe KPZR

▼ **październik–listopad 1956** – powstanie węgierskie

▼ **1957** – utworzenie EWG

▼ **czerwiec 1953** – powstanie w NRD

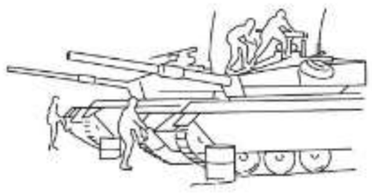

▼ **1961** – budowa muru berlińskiego

▼ **1962** – kryzys kubański

1965–1973 – amerykańska interwencja w Wietnamie ▼

1967 – wojna sześciodniowa między Izraelem a państwami arabskimi ▼

XX

1953 r. 1955 r. 1960 r. 1965 r. 1968 r.

Od tego czasu Związek Sowiecki nie wysyłał już do Polski osób zajmujących kierownicze stanowiska w aparacie państwowym i wojskowym, lecz kontaktował się bezpośrednio z przedstawicielami rządzącej PZPR.

MAŁA STABILIZACJA

Gomułka szybko umocnił swoją władzę i w PRL rozpoczął się okres tzw. **małej stabilizacji**. Charakteryzował się on odejściem od polityki represji w zamian za spokój społeczny. Nadal jednak pełnia władzy znajdowała się w rękach PZPR.

Na początku lat 60. władze ponownie rozpoczęły rozbudowę przemysłu ciężkiego, co negatywnie odbiło się na warunkach życia Polaków. W tym samym czasie partia ponownie podjęła **walkę z Kościołem katolickim**. W 1965 r. biskupi polscy wystosowali do biskupów niemieckich list z wezwaniem do wzajemnego pojednania. Władze PRL wykorzystały ten fakt do politycznego ataku na polskich biskupów i zarzuciły im sprzyjanie antypolskiej polityce RFN. Do kulminacji konfliktu doszło w 1966 r. Kościół organizował wówczas obchody Milenium Chrztu Polski, na co władza odpowiedziała konkurencyjnymi uroczystościami Tysiąclecia Państwa Polskiego.

MARZEC '68

W 2. połowie lat 60. zaczął narastać konflikt wewnątrz PZPR. W celu obrony swojej pozycji Władysław Gomułka rozpętał w 1967 r. nagonkę antysemicką, polegającą na obarczaniu Żydów winą za niepowodzenia władz PRL. W **marcu 1968 r.** doszło do wybuchu buntu społecznego, któremu początek dał protest studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Rozszerzył się on na pozostałe uczelnie w kraju. Władze odpowiedziały na nie kolejnym atakiem propagandowym – zarzuciły protestującym uleganie zagranicznym wpływom politycznym. Bunt stłumiono z pomocą milicji, wiele osób aresztowano, usunięto ze studiów lub zwolniono z pracy. Wiele osób pochodzenia żydowskiego zmuszono do wyjazdu z Polski.

Gomułka utrzymał władzę. W grudniu 1970 r. odniósł swój największy sukces w polityce zagranicznej – **PRL uregulowała swoje stosunki z RFN**. Oznaczało to potwierdzenie przebiegu polskiej granicy zachodniej.

▼ **grudzień 1970** – bunt społeczny na Wybrzeżu (Grudzień '70)

czerwiec 1976 – strajki robotników m.in. w Ursusie, Radomiu i Płocku ▼

1976 – utworzenie KOR ▼

1978 – utworzenie Wolnych Związków Zawodowych ▼

16 października 1978 – wybór kard. Karola Wojtyły na papieża ▼

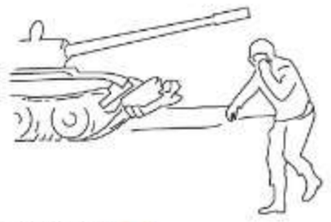

sierpień 1980 – strajki; podpisanie porozumień sierpniowych; utworzenie NSZZ „Solidarność" ▼

13 grudnia 1981 – wprowadzenie stanu wojennego ▼

22 lipca 1983 – zniesienie stanu wojennego ▼

▼ **1968** – Praska Wiosna; wystąpienia studentów na Zachodzie

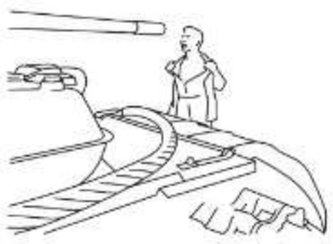

▼ **1975** – podpisanie *Aktu końcowego KBWE*

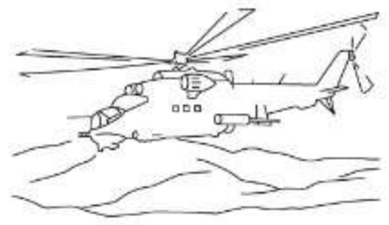

▼ **1979** – wkroczenie wojsk sowieckich do Afganistanu (patrz: s. 293)

XX

1968 r. 1970 r. 1975 r. 1980 r. 1983 r.

POLSKA GIERKA

Podwyżki cen, ogłoszone **w połowie grudnia 1970 r.** przez rząd, poskutkowały gwałtownymi protestami społecznymi – przede wszystkim na Wybrzeżu. Na polecenie Władysława Gomułki zostały one brutalnie zdławione przez wojsko i milicję – zginęło ponad 40 osób. Gomułka stracił władzę, a nowym I sekretarzem KC PZPR został **Edward Gierek**. Stanowisko premiera objął Piotr Jaroszewicz. Nowa ekipa rozpoczęła politykę, która miała jej zjednać poparcie społeczne. Za kredyty uzyskane na Zachodzie realizowano duże inwestycje, poprawiło się zaopatrzenie w sklepach (kupowano m.in. licencje na produkcję towarów konsumpcyjnych). Polakom ułatwiono wyjazdy zagraniczne. Jednocześnie jednak umacniano władzę PZPR – jej dominującą pozycję w państwie wpisano w 1976 r. do konstytucji.

W czerwcu 1976 r. władze PRL zapowiedziały podwyżkę cen żywności. Wywołało to protesty społeczne – największe z nich miały miejsce w Radomiu i Ursusie. Zostały one brutalnie stłumione, ale zmusiły władze do wycofania się z podwyżki. Gospodarka PRL zaczęła pogrążać się w kryzysie. W sklepach brakowało towarów, na które oczekiwano w długich kolejkach. W 1976 r. wprowadzono nawet kartki na cukier. Gierek usiłował odpowiedzialnością za kryzys obarczyć premiera Piotra Jaroszewicza. Jego miejsce zajął Edward Babiuch.

NARODZINY OPOZYCJI POLITYCZNEJ

Po stłumieniu buntu społecznego z czerwca 1976 r. represje władz spadły na aktywnych uczestników protestów. Część z nich trafiła do aresztów lub straciła pracę. Pomoc dla represjonowanych zaczęła płynąć ze strony **Komitetu Obrony Robotników** (**KOR**), powołanego we wrześniu 1976 r. Była to organizacja jawna, ale nielegalna – władze nie chciały się zgodzić na jej działalność. Wkrótce zaczęły powstawać koleje organizacje opozycyjne – m.in. **ROPCiO**, **SKS**, **KPN**, **RMP** oraz **WZZ**. Istotną rolę w działalności tych organizacji odgrywał podziemny ruch wydawniczy, łamiący monopol państwa w dziedzinie informacji.

Ważnym wydarzeniem dla Polaków był **wybór kard. Karola Wojtyły na papieża** w październiku 1978 r.

Pogarszające się warunki życia Polaków oraz podwyżki cen, wprowadzone przez władze, wywołały latem 1980 r. **falę strajków**. W Gdańsku i innych miejscach powołano do życia MKS. Władze ugięły się pod naciskiem strajkujących i zgodziły się na ich postulaty – m.in. powołanie niezależnych związków zawodowych. We wrześniu 1980 r. **powstał NSZZ „Solidarność”**, który wkrótce liczył ok. 10 mln członków. Na jego czele stanął Lech Wałęsa.

STAN WOJENNY

We wrześniu 1980 r. doszło do zmiany na stanowisku I sekretarza KC PZPR. Miejsce Edwarda Gierka zajął Stanisław Kania. W tym czasie pogarszała się sytuacja gospodarcza – na kolejne towary wprowadzano kartki, a przed pustymi sklepami stały długie kolejki. Partia słabła – wielu członków odeszło, a inni zaczęli wspierać Solidarność. Byli jednak też tacy, którzy domagali się siłowej rozprawy ze związkiem. Na likwidację Solidarności naciskali też przywódcy ZSRS. W lutym na stanowisko premiera został powołany gen. **Wojciech Jaruzelski**, a jesienią zastąpił on Stanisława Kanię na stanowisku I sekretarza KC PZPR. Na polecenie Jaruzelskiego Rada Państwa **13 grudnia 1981 r.** wprowadziła **stan wojenny**. Władzę w kraju przejęła Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego.

Internowano działaczy Solidarności, sam związek zawieszono, a kilka miesięcy później – zdelegalizowano. Społeczeństwo zostało zastraszone: wprowadzono godzinę milicyjną, wyłączono telefony, na ulicach pojawiło się wojsko. Siłą zduszono strajki, które wybuchły w proteście przeciwko polityce władz. Zdarzało się, że używano do tego broni – wówczas padali zabici. W kopalni „Wujek” zabito dziewięć osób. Także w kolejnych latach z rąk milicjantów i SB ginęli ludzie – w 1984 r. został zamordowany ks. Jerzy Popiełuszko, kapelan Solidarności. Mimo represji działacze Solidarności podjęli działalność w konspiracji. Wkrótce pojawiły się inne organizacje antykomunistyczne – m.in. Solidarność Walcząca. Stan wojenny zniesiono **22 lipca 1983 r.**, ale polityka represji wobec opozycji została utrzymana.

WARTO PRZECZYTAĆ

E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.
J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993.
G. Majchrzak, *Tajemnice stanu wojennego*, Warszawa 2016.
J. Olaszek, *Rewolucja powielaczy, Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015.
M. Paziewski, *Grudzień 1970 w Szczecinie*, Szczecin 2013.
P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza – przebieg – konsekwencje*, Warszawa 2006.

Bunt społeczny Czerwca ’56 został upamiętniony pomnikiem. Odsłonięto go w czerwcu 1981 r. Na pierwszym z krzyży znajduje się data: 1956, a na drugim: 1968, 1970, 1976 i 1980. Po upadku komunizmu dopisano jeszcze jedną datę – rok 1981.

1. Wyjaśnij, dlaczego na pomniku pojawiły się te daty.
2. Powiedz, co symbolizuje kształt pomnika.

Krzysztof Dowgiałło
***Ballada o Janku Wiśniewskim*[1]**
(fragment)

Krzysztof Dowgiałło (tekst)
Andrzej Korzyński (muzyka)

Chłopcy z Grabówka, chłopcy z Chyloni
Dzisiaj milicja użyła broni,
Dzielnieśmy stali i celnie rzucali.
Janek Wiśniewski padł.

Na drzwiach ponieśli go Świętojańską
Naprzeciw glinom, naprzeciw tankom[2].
Chłopcy stoczniowcy, pomścijcie druha,
Janek Wiśniewski padł.

Huczą petardy, ścielą się gazy,
Na robotników sypią się razy,
Padają dzieci, starcy, kobiety,
Janek Wiśniewski padł.

Jeden zraniony, drugi zabity,
Krwi się zachciało słupskim bandytom[3],
To partia strzela do robotników,
Janek Wiśniewski padł.

[…]
Nie płaczcie matki, to nie na darmo
Nad stocznią sztandar z czarną kokardą
Za chleb i wolność, i nową Polskę
Janek Wiśniewski padł.

P. Brzeziński, *Ballada o Janku Wiśniewskim*, „Biuletyn IPN” nr 12/2010, s. 75.

[1] Tekst odnosi się do śmierci Zbigniewa Godlewskiego, autor nie znał jednak prawdziwego imienia i nazwiska zabitego robotnika.
[2] Tanki – czołgi.
[3] Chodzi o oddziały MO ze Słupska, które brały udział w tłumieniu protestów.

1. Wyjaśnij, do jakich wydarzeń odwołał się autor tekstu.
2. Powiedz, w jaki sposób zostali w tekście przedstawieni protestujący, a w jaki – przedstawiciele aparatu państwa.
3. Odszukaj w tekście informację o celach, jakie przyświecały protestującym robotnikom.

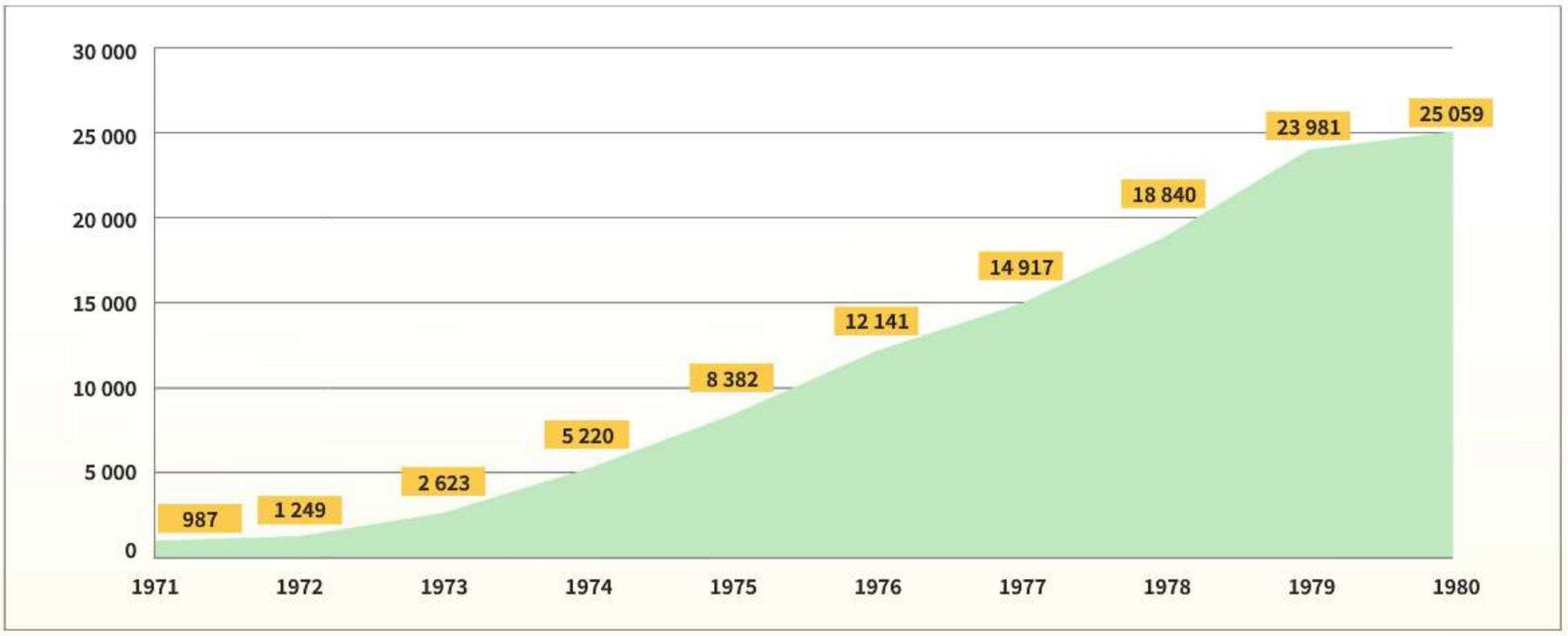

Źródło: W. Morawski, *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa 2011, s. 299.

Wzrost zadłużenia zagranicznego w epoce Edwarda Gierka (w mln dolarów USA).

1. Oblicz w przybliżeniu, ile razy wzrosło zadłużenie Polski między rokiem 1971 a 1980. Wyjaśnij przyczynę tego stanu rzeczy.

Fragment relacji Jana Ludwiczaka, przewodniczącego KZ NSZZ „Solidarność" KWK „Wujek" w Katowicach

O godzinie 23.30 usłyszałem dzwonek do drzwi. Wyszedłem zaspany do przedpokoju i zapytałem, kto tam. „Niech pan otworzy, bo okradli drukarnię, niech pan idzie sprawdzić…". Otwieram drzwi, patrzę, stoi milicjant i dwóch po cywilnemu, i szybko zamknąłem drzwi. Znowu pukają, dzwonią i słyszę: „Niech pan otworzy, bo jak nie, to rozwalimy drzwi". Zadzwoniłem z telefonu górniczego na kopalnię, do kolegów z mojego oddziału i powiedziałem, co się stało. Koledzy obiecali, że zaraz przyjdą. Przeskoczyli przez płot i przybiegli do mnie do bloku. W tym momencie ten milicjant z cywilami wychodzili z klatki i wszyscy spotkali się na dole przy drzwiach. Koledzy weszli do windy i wjechali na szóste piętro. Powiedziałem im, co się stało. Więc była obawa, że mogą chcieć mnie porwać, dlatego koledzy kazali mi iść spać, a oni obiecali, że zostaną na klatce, pod drzwiami. Jeszcze nie zdążyłem się położyć, a córka patrzy przez okno i mówi: „Tata, jadą, konwój milicji". Zomowcy wyskoczyli i wpadli do bloku. Za chwilę już byli przy naszych drzwiach. Ten kolega, który stał przy drzwiach, zaraz dostał pałą w głowę. Rozbili mu ją, krew leciała na wszystkie strony. Tych dwóch pozostałych górników również dostało. Potem zaczęli rozbijać drzwi. Jeszcze raz zadzwoniłem na kopalnię i powiedziałem, co się dzieje, i zabarykadowałem drzwi stolikiem „jamnikiem", który stał w przedpokoju. Chwilę się męczyli, nie umieli sobie poradzić, ale w końcu weszli. Wpadło ich z dziewiętnastu, pełny pokój ludzi. Aż tylu na jednego człowieka? […] Butów nawet nie zawiązałem, bałem się schylić, bo wokół tylu z pałami. Trzeba przyznać, że nikt mnie nie pobił ani mnie nie skuli kajdankami. Tylko złapali pod ręce i wyprowadzili na dół po schodach. Wtedy stwierdziłem, że czuć od nich wódką. Wyszliśmy z klatki, a z góry ludzie zaczęli zrzucać doniczki z kwiatami. Wsadzili mnie do samochodu i zawieźli na komendę milicji przy ulicy Kilińskiego.

Śląskie Centrum Wolności i Solidarności.

1. O której godzinie milicja przyszła internować Jana Ludwiczaka? Czy stan wojenny już był wprowadzony?
2. Opisz, jak wyglądało aresztowanie Ludwiczaka.
3. Oceń siły milicyjne użyte w celu zatrzymania jednego działacza Solidarności.

Karykatura wydrukowana w drugoobiegowej broszurze *Stan wojenny jest stanem antywojennym*. Nawiązuje ona do piosenki śpiewanej w czasie okupacji niemieckiej: „Dnia 1 września roku pamiętnego wróg napadł na Polskę z kraju sąsiedniego".

1. Autor karykatury posłużył się symbolami i skojarzeniami związanymi ze stanem wojennym. Spróbuj je wskazać i wyjaśnić ich znaczenie.

Pomnik Poległych Stoczniowców 1970. Został odsłonięty w grudniu 1980 r. przed bramą nr 2 Stoczni Gdańskiej. Szybko stał się jednym z najbardziej rozpoznawalnych polskich pomników.

1. Przypomnij, co symbolizuje kotwica. Jak rozumiesz symbolikę tego pomnika?
2. Wyjaśnij, dlaczego pomnik powstał właśnie w 1980 r. Dlaczego wcześniej nie było to możliwe?

Plakat pt. *Kardiogram* Czesław Bielecki stworzył jesienią 1980 r.

1. Wyjaśnij, co to jest kardiogram. Dlaczego autor plakatu połączył go z napisem „Solidarność"?
2. Wymień wydarzenia historyczne, do których nawiązuje plakat. Co je łączy?

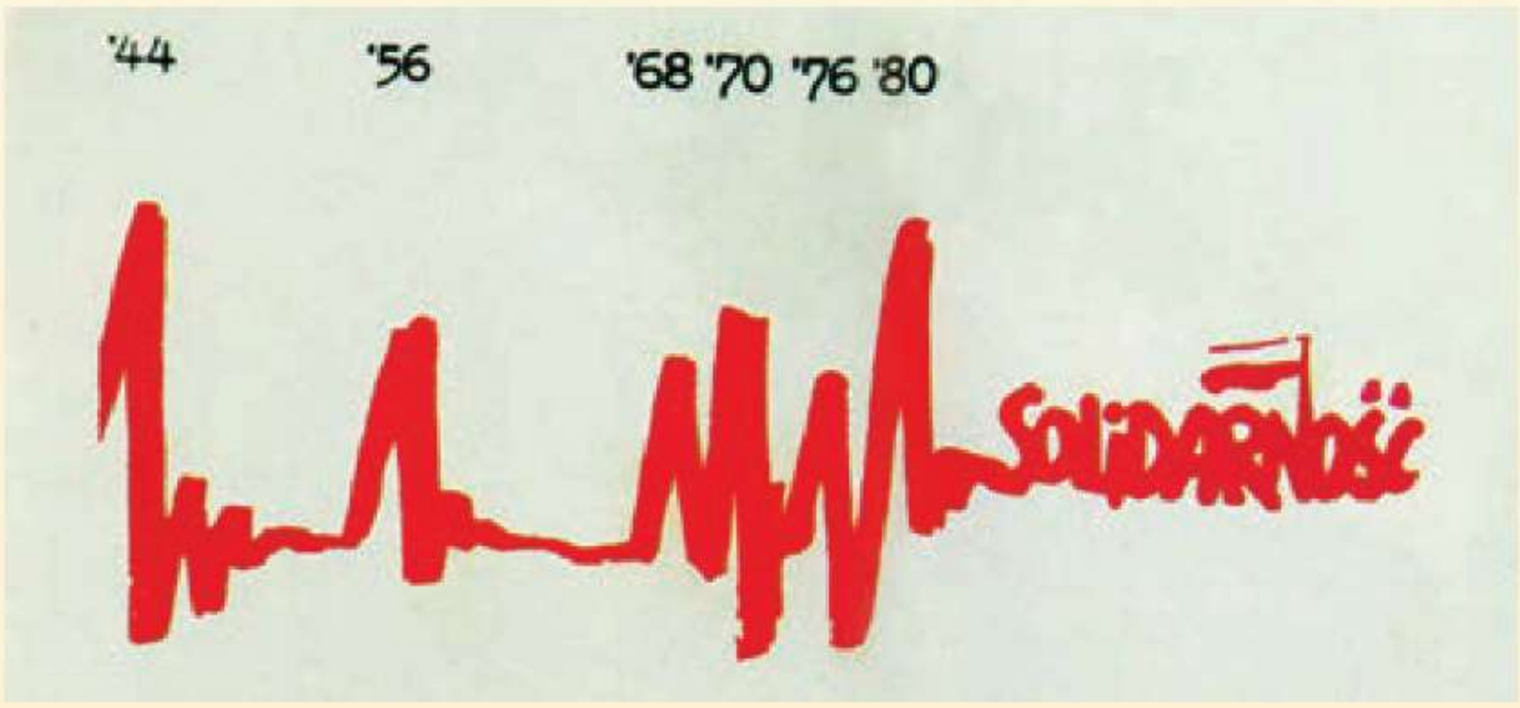

21 postulatów Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego w Gdańsku, 1980 r. (fragment)

Międzyzakładowy Komitet Strajkowy reprezentuje również załogi zakładów pracy i instytucji, których funkcjonowanie jest niezbędne społecznie. Komitet ów ma na celu doprowadzić do rozmów, które spełnią oczekiwania strajkujących załóg. Jednym z pierwszych warunków rozpoczęcia rozmów jest odblokowanie wszystkich telefonów.

Żądania strajkujących załóg reprezentowanych przez Międzyzakładowy Komitet Strajkowy są następujące:

1. Akceptacja niezależnych od partii i pracodawców wolnych związków zawodowych […].
2. Zagwarantowanie prawa do strajku oraz bezpieczeństwa strajkującym i osobom wspomagającym.
3. Przestrzegać zagwarantowaną w Konstytucji PRL wolność słowa, druku, publikacji, a tym samym nie represjonować niezależnych wydawnictw oraz udostępnić środki masowego przekazu dla przedstawicieli wszystkich wyznań.
4. a) przywrócić do poprzednich praw:
   – ludzi zwolnionych z pracy po strajkach w 1970 i 1976 r.,
   – studentów wydalonych z uczelni za przekonania,
   b) zwolnić wszystkich więźniów politycznych […],
   c) znieść represje za przekonania.
5. Podać w środkach masowego przekazu informację o utworzeniu Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego oraz publikować jego żądania.
6. Podjąć realne działania mające na celu wyprowadzenie kraju z sytuacji kryzysowej poprzez:
   a) podawanie do publicznej wiadomości pełnej informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej,
   b) umożliwienie wszystkim środowiskom i warstwom społecznym uczestniczenie w dyskusji nad programem reform.

[…]

10. Realizować pełne zaopatrzenie rynku wewnętrznego w artykuły żywnościowe, a eksportować tylko i wyłącznie nadwyżki.
11. Wprowadzić na mięso i przetwory kartki – bony żywnościowe (do czasu opanowania sytuacji na rynku).
12. Znieść ceny komercyjne i sprzedaż za dewizy w tzw. eksporcie wewnętrznym.
13. Wprowadzić zasady doboru kadry kierowniczej na zasadach kwalifikacji, a nie przynależności partyjnej, oraz znieść przywileje MO, SB i aparatu partyjnego poprzez: zrównanie zasiłków rodzinnych, zlikwidowanie specjalnej sprzedaży itp.

[…]

17. Zapewnić odpowiednią ilość miejsc w żłobkach i przedszkolach dla dzieci kobiet pracujących.
18. Wprowadzić urlop macierzyński płatny przez okres trzech lat na wychowanie dziecka.
19. Skrócić czas oczekiwania na mieszkanie.
20. Podnieść diety z 40 zł do 100 zł i dodatek za rozłąkę.
21. Wprowadzić wszystkie soboty wolne od pracy. […]

1. Wskaż postulaty, które mają tylko charakter socjalny.

2. Które z postulatów odnoszą się wprost do wcześniejszych protestów społecznych?

3. Powiedz, w którym z postulatów strajkujący upomnieli się o wydawnictwa bezdebitowe (tzw. wydawnictwa podziemne).

4. Sprawdź, gdzie są przechowywane oryginalne tablice z 21 postulatami.

POLECENIA

1. Wyjaśnij genezę i następstwa kryzysów społecznych w latach 1968, 1970 i 1976.

2. Opisz formy walki społeczeństwa polskiego o poszerzenie zakresu swobód demokratycznych i o poprawę sytuacji ekonomicznej.

3. Wyjaśnij społeczno-polityczną rolę Kościoła katolickiego w PRL.

4. Przypomnij okoliczności i przyczyny wprowadzenia w Polsce stanu wojennego.

VI. POLSKA I ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

- Kryzys i upadek ZSRS
- Koniec PRL i początek III RP
- Jesień Narodów
- Integracja Polski z NATO i UE

***W samo południe*, plakat autorstwa Tomasza Sarneckiego, nawołujący do udziału w wyborach w 1989 r.**
Powstał na podstawie fotosu z westernu pod tym samym tytułem.

? Dowiedz się, jaka jest fabuła filmu, i wyjaśnij, dlaczego polski artysta połączył znak Solidarności z postacią szeryfa.

? Znajdź na plakacie szczegół, który wskazuje, że odnosi się on do głosowania.

30 Kryzys w ZSRS

- Gospodarka w kryzysie
- Wojna w Afganistanie
- Pieriestrojka i głasnost

Przyczyny i przejawy kryzysu w ZSRS

Na przełomie lat 70. i 80. XX w. wydawało się, że ZSRS jest u szczytu potęgi. W czasach Breżniewa w gospodarce sowieckiej wprowadzono tzw. model surowcowy. Eksport surowców energetycznych – **ropy naftowej** i **gazu ziemnego** – zaczął w tym czasie przynosić ZSRS coraz więcej dochodów. Jednak coraz bardziej wyraźne stawały się objawy narastającego kryzysu. Gospodarka sowiecka – centralnie kierowana, upaństwowiona, nastawiona na realizację planów odgórnie określonych przez władze – pogrążała się w coraz głębszej stagnacji. W ZSRS dominował przemysł ciężki, zwłaszcza zbrojeniowy. Wytwórczość była mało efektywna i niekonkurencyjna względem gospodarki świata zachodniego. Produkowano drogo, ponieważ opierano się na przestarzałych, energochłonnych technologiach. Kierownictwo przedsiębiorstw ponosiło odpowiedzialność nie za wypracowanie zysków, ale za realizację planów narzuconych odgórnie. Aby wykazać się ich realizacją, masowo fałszowano statystyki.

Źródłem permanentnych kłopotów ekonomicznych było **nieefektywne skolektywizowane rolnictwo**, które nie było w stanie zaspokoić potrzeb żywnościowych mieszkańców, choć dysponowało ogromnymi, urodzajnymi terenami rolnymi (np. na Ukrainie). System kołchozów był tak bardzo niewydolny, że trzeba było importować żywność. Problem stanowiło gigantyczne marnotrawstwo. Podczas transportu i magazynowania zniszczeniu ulegało 20 % zbiorów pszenicy. **Rabunkowa polityka gospodarcza** państwa przyczyniła się do klęsk ekologicznych, np. do wysychania Jeziora Aralskiego.

Dysydent – osoba przeciwstawiająca się władzy i prześladowana przez nią z tego powodu.

WARTO WIEDZIEĆ

Opozycja w ZSRS

W ZSRS była niewielka grupa **dysydentów**. Prześladowana przez organy państwa, nie była w stanie dotrzeć ze swymi poglądami do szerszej opinii publicznej. Wśród dysydentów wybijał się fizyk jądrowy i współtwórca sowieckiej bomby atomowej – Andriej Sacharow (1921–1989). W 1970 r. założył on Komitet Obrony Praw Człowieka i nagłaśniał przypadki łamania praw człowieka w ZSRS – informował o tym zachodnich dziennikarzy i dyplomatów. Z kolei pisarz Aleksander Sołżenicyn (1918–2008) opublikował na Zachodzie *Archipelag GUŁag*, opisujący system łagrów. Z tego powodu w 1974 r. został wydalony z kraju. Wobec nielicznych opozycjonistów sowieckie służby specjalne stosowały m.in. tortury psychiczne. Lekarze psychiatrzy, posłuszni władzom, wymyślili nieistniejącą chorobę – schizofrenię bezobjawową – i po takiej diagnozie osadzali opozycjonistów w specjalnych szpitalach wśród osób rzeczywiście chorych psychicznie.

BIOGRAM

RONALD REAGAN

(1911–2004)

W młodości komentator sportowy i aktor, znany głównie z ról w westernach (zagrał w ponad 50 filmach). Na początku lat 60. XX w. zaangażował się w politykę i został wybrany na gubernatora Kalifornii. Słynął ze zdolności oratorskich i z antykomunistycznych poglądów. Jako prezydent prowadził twardą politykę wobec ZSRS: publicznie nazywał ten kraj imperium zła. Pomagał wielu antykomunistycznym ruchom na świecie, m.in. Solidarności w Polsce czy mudżahedinom w Afganistanie. Narzucił ZSRS nowy wyścig zbrojeń, tzw. **gwiezdne wojny**, gdyż liczył, że władze w Moskwie nie będą w stanie wytrzymać go pod względem finansowym. Swoją bezkompromisową postawą przyczynił się do zwycięstwa Zachodu w zimnej wojnie i do upadku komunizmu.

Z drugiej strony, tzw. **działki przyzagrodowe** – niewielkie skrawki ziemi uprawiane przez kołchoźników na własny użytek, obejmujące zaledwie kilka procent ziemi – dostarczały ponad ¼ produkcji rolnej ZSRS. Władza nie była w stanie zaspokoić potrzeb mieszkańców w zakresie dóbr konsumpcyjnych – żywności, ubrań, mebli, telewizorów, samochodów. Aby kupić artykuły niezbędne do przeżycia, trzeba było codziennie stać w wielogodzinnych kolejkach. Marnie opłacani pracownicy nie przykładali się do wykonywania swych obowiązków i pracowali mało wydajnie. Olbrzymi problem społeczny stanowił alkoholizm, a wśród młodszych zaczęła szerzyć się narkomania.

Spadkowi produkcji i wydajności pracy towarzyszyły narastające problemy finansowe państwa – na rynkach międzynarodowych spadały ceny ropy naftowej i gazu. Budżet ratowała wyprzedaż rezerw złota i diamentów. Olbrzymich sum wymagały zbrojenia, na które ZSRS przeznaczało nawet do 25 % swego budżetu. Na początku lat 80. XX w. dodatkowe koszty pociągały za sobą interwencja w Afganistanie i nasilenie wyścigu zbrojeń, który w latach 80. rozpoczął prezydent Stanów Zjednoczonych **Ronald Reagan** (czytaj: regan). W sowiecką gospodarkę uderzyły też sankcje gospodarcze, wprowadzone przez kraje zachodnie po agresji na Afganistan oraz po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce. Duże kwoty ZSRS przeznaczał na wspieranie ruchów komunistycznych w Ameryce Południowej, Afryce i Azji. Nie przynosiło to jakichkolwiek wymiernych zysków.

Interwencja sowiecka w Afganistanie

Do pogłębienia się kryzysu w ZSRS przyczyniła się w latach 80. XX w. **wojna w Afganistanie**. W tym zacofanym kraju, leżącym w Azji Centralnej, w 1973 r. obalono monarchię. Po kilku kolejnych latach i przewrotach władzę przejęli komuniści. Ich radykalne reformy, np. równouprawnienie kobiet, ograniczenie praw duchowieństwa, zakaz kupowania żon, parcelacja większych majątków ziemskich, realizowane pod okiem doradców z ZSRS, wywoływały opór w konserwatywnym, chłopskim społeczeństwie, przywiązanym do wartości muzułmańskich. Przeciwników zmian brutalnie represjonowano. W końcu doprowadziło to do wybuchu powstania antykomunistycznego. Aby nie dopuścić do upadku prosowieckiego rządu, w grudniu 1979 r. Breżniew postanowił wspomóc zbrojnie afgańskie władze. Do Afganistanu skierowano jednostki armii sowieckiej, gdyż liczono, że szybko stłumią one rebelię. Stało się jednak inaczej.

Żołnierze sowieccy w Afganistanie.

? Opisz warunki terenowe, w jakich walczyli Sowieci w Afganistanie. Sprawdź, jaki odsetek kraju stanowią góry. Oceń, czy takie ukształtowanie terenu sprzyja użyciu ciężkiego sprzętu.

Oddział mudżahedinów w Afganistanie. Bojownicy byli wspierani m.in. przez Stany Zjednoczone, Egipt, Izrael. Państwa te dostarczały im broń.

? Wyjaśnij, jakie okoliczności – poza dostawami broni – działały na korzyść partyzantów.

Społeczeństwo afgańskie, wspierane przez Stany Zjednoczone i państwa islamskie (z których przysyłano uzbrojenie, pieniądze i napływali ochotnicy), stawiło skuteczny opór sowieckim agresorom. Na długie lata Armia Czerwona utknęła w Afganistanie i ponosiła w walce z **mudżahedinami**, czyli miejscowymi partyzantami, dotkliwe straty. Większość Afgańczyków traktowała sowieckich żołnierzy jak okupantów.

Wojna w tym górskim, półpustynnym kraju, która poza ogromnymi pieniędzmi kosztowała życie sowieckich żołnierzy – łącznie zginęło ich tam blisko 15 tys. – budziła coraz większy opór społeczeństwa ZSRS. Poległych starano się chować po cichu – opinii publicznej nie informowano o terminach pogrzebów. Ze względów prestiżowych ZSRS nie mógł przyznać się do porażki i pozwolić, aby w Afganistanie formalnie obalono komunizm. Brutalna wojna, która trwała w latach **1979–1989**, była tragedią głównie dla Afgańczyków. Ponad 5 mln ludzi uciekło z kraju do obozów dla uchodźców w Pakistanie i Iranie.

Epoka Gorbaczowa – pieriestrojka

Oficjalna propaganda niezmiennie przedstawiała nieprawdziwy, wyidealizowany obraz rzeczywistości – wychwalała sukcesy partii. Wszelkie przejawy niezadowolenia tłumiła policja polityczna. Filarami władzy były partia komunistyczna, od 1952 r. nosząca nazwę **KPZR** (Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego), wojsko i KGB. Kierownictwo partii, złożone w dużej mierze z ludzi w podeszłym wieku, nie rozumiało konieczności zmian. Jego członkowie dbali głównie o zachowanie swoich stanowisk i przywilejów z tym związanych. Pozostawali oderwani od problemów zwykłych obywateli sowieckich i nie rozumieli współczesnego świata. Odrzucali wszelkie postulaty reform.

Od końca lat 70. XX w. w społeczeństwie sowieckim narastało poczucie, że kierownictwo partii i państwa nie panuje nad sytuacją, nie ma wizji rozwoju kraju i poprawy warunków życia milionów jego mieszkańców. Po śmierci Breżniewa (1982) władzę w Związku Sowieckim sprawowali – kolejno – Jurij Andropow i Konstantin Czernienko. Istotnego przełomu w polityce wewnętrznej i międzynarodowej dokonał **Michaił Gorbaczow**, który w 1985 r. objął funkcję sekretarza generalnego KPZR.

BIOGRAM

MICHAIŁ GORBACZOW

(ur. 1931)

Sowiecki polityk komunistyczny, który piął się po szczeblach kariery partyjnej i państwowej, by w 1985 r. stanąć na czele państwa pogrążonego w głębokim kryzysie. Reformy zainicjowane przez niego miały na celu unowocześnienie państwa i ożywienie gospodarki. Uruchomiły jednak procesy społeczne, których Gorbaczow nie był w stanie kontrolować i które ostatecznie doprowadziły – wbrew jego woli – do rozpadu ZSRS. Pod koniec swych rządów (z władzy zrezygnował w grudniu 1991 r.), ze względu na zakończenie zimnej wojny, wycofanie wojsk sowieckich z Afganistanu, zgodę na demokratyzację państw bloku wschodniego i redukcję zbrojeń, Gorbaczow cieszył się większą popularnością na Zachodzie niż we własnym kraju. Miliony obywateli ZSRS obwiniało go za narastającą biedę, pogłębiający się kryzys gospodarczy i postępujący proces rozpadu państwa.

Był o pokolenie młodszy od trzech poprzednich przywódców i zdawał sobie sprawę, że rywalizacja z Zachodem wymaga znacznej modernizacji gospodarki ZSRS i pewnych zmian politycznych. Gorbaczow i jego współpracownicy **zapoczątkowali reformy**, których celem miało być wyjście z długotrwałego kryzysu poprzez zwiększenie produkcji i wydajności pracy oraz podniesienie jakości wyrobów i większą innowacyjność. W osiągnięciu celów miały pomóc m.in. decentralizacja zarządzania gospodarką i wprowadzenie do niej elementów wolnej konkurencji pod nadzorem partii komunistycznej, ograniczenie marnotrawstwa materiałów i energii, zwiększenie dyscypliny pracy, powiązanie wysokości płacy z jej efektywnością oraz cen towarów z popytem na nie.

Program zmian, poszerzony w 1987 r. o reformy polityczne, określono mianem **pieriestrojki** (ros. przebudowa). Elementem zmian politycznych była **głasnost** (ros. jawność), czyli polityka stopniowego wprowadzania wolności słowa i ograniczania cenzury. Media mogły mówić i pisać o zbrodniach stalinowskich czy krytykować lokalne władze za popełnione błędy. Nowością było wprowadzenie audycji telewizyjnych czy radiowych, w których politycy musieli na żywo odpowiadać na niewygodne pytania, a nie – tylko odczytywać wcześniej przygotowane przemówienia.

Głasnost poszerzyła znacznie obszar wolności. Doszło do ożywienia życia politycznego. W 1986 r. Sacharowa zwolniono z zesłania, a trzy lata później przywrócono sowieckie obywatelstwo Sołżenicynowi. Państwo zrezygnowało z prześladowania religii i w 1988 r. zezwoliło na obchody milenium chrztu Rusi. W 1989 r. zniesiono monopol partii komunistycznej na władzę, a rok później Gorbaczow został wybrany na nowo utworzone stanowisko prezydenta ZSRS. Przeprowadzono także po części demokratyczne wybory do parlamentu.

Polityka zagraniczna w dobie pieriestrojki

Gorbaczow zmienił kurs sowieckiej polityki zagranicznej. Od 1986 r. podejmował kolejne próby **porozumienia z państwami zachodnimi** i **ograniczenia wyścigu zbrojeń**. Zdawał sobie sprawę, że sukces jego reform jest uzależniony od zredukowania wydatków na wojsko. Z tego względu ZSRS zmniejszył też swą aktywność w krajach Trzeciego Świata, przestał aktywnie wspierać pozaeuropejskie rządy komunistyczne. W 1989 r. wycofał swoje wojska z Afganistanu i powstrzymał się od interwencji w Europie Środkowo-Wschodniej podczas Jesieni Narodów (patrz: s. 306), co pozwoliło na demokratyzację regionu i wyjście tamtejszych państw z sowieckiej strefy wpływów. Na przełomie lat 80. i 90. ZSRS i Stany Zjednoczone zawarły również wiele porozumień ograniczających zbrojenia.

Tę zmianę w polityce zagranicznej ZSRS oraz liberalizację polityki wewnętrznej powitano z zadowoleniem na Zachodzie. Gorbaczow i jego minister spraw zagranicznych – Eduard Szewardnadze – byli tam bardzo popularni i chętnie przyjmowani. Widziano w nich przywódców nowego typu – polityków, z którymi można się porozumieć i współpracować.

W grudniu 1987 r. w Waszyngtonie Michaił Gorbaczow i Ronald Reagan podpisali traktat o całkowitej likwidacji pocisków średniego zasięgu. Zakazane zostało używanie, produkowanie i przechowywanie tej broni. Umowa ta została uznana za jeden z symbolicznych aktów kończących zimną wojnę.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, kiedy i z jakiego powodu traktat przestał obowiązywać.

Narastanie kryzysu państwa

W społeczeństwie sowieckim zmiany przyjmowano z dużymi oporami. Większość ludzi nie rozumiała, że państwo, które dotąd o wszystkim za nich decydowało, teraz każe brać odpowiedzialność za własne czyny. Reformy bojkotowała przede wszystkim rozbudowana biurokracja. Wraz z załamywaniem się gospodarki, słabnięciem struktur państwa i pogłębianiem chaosu narastała korupcja i rodziła się zorganizowana przestępczość. Lokalni urzędnicy na własną rękę, pod pozorem prywatyzacji, rozkradali państwowe mienie: kupowali majątek państwowy za ułamek jego rzeczywistej wartości. Gorbaczow był coraz bardziej izolowany i krytykowany przez niemal wszystkie środowiska polityczne. Olbrzymim ciosem dla jego wiarygodności była **katastrofa elektrowni jądrowej w Czarnobylu**, gdzie **w 1986 r.** w wyniku karygodnego niedbalstwa personelu doszło do eksplozji, a w rezultacie – do radioaktywnego skażenia znacznej części Europy. Prestiż państwa sowieckiego na arenie międzynarodowej podkopała także klęska interwencji w Afganistanie.

Narastanie problemów narodowościowych

Propaganda sowiecka głosiła, że wszystkie narody zamieszkujące ZSRS żyją z sobą w harmonii i przyjaźni. Kilkadziesiąt lat komunistycznej indoktrynacji dało jednak powierzchowne efekty. Chociaż w ZSRS dominowali liczebnie Rosjanie (w 1979 r. stanowili 52,4 % ogółu ludności), to zamieszkiwało go kilkadziesiąt narodów i grup etnicznych, które uważały Rosjan za niesprawiedliwie uprzywilejowanych i sprzeciwiały się postępującej rusyfikacji. Wraz z wprowadzeniem wolności słowa w ZSRS **zaczęły budzić się tłumione dotąd siłą uczucia narodowe**. W republikach środkowoazjatyckich ujawniła się niechęć do mieszkających tam Rosjan, których uważano za kolonizatorów.

W 2. połowie lat 80. przedstawiciele nierosyjskich narodów zaczęli zakładać organizacje stawiające sobie za cel ochronę i rozwój swojego języka, własnej kultury i tradycji. Po kilku latach te organizacje, jak litewski Sajudis, przekształciły się w partie polityczne i zażądały faktycznego równouprawnienia, a potem – prawa do samostanowienia i opuszczenia ZSRS.

Coraz wyraźniej ujawniały się **waśnie na tle etnicznym**, co prowadziło do zamieszek, a nawet do krwawych pogromów. W grudniu 1986 r. doszło do zamieszek narodowościowych w Ałma Acie w Kazachstanie. W styczniu 1990 r. w kilkudniowym pogromie ludności ormiańskiej w Baku zginęło kilkadziesiąt osób, a kolejnych kilkaset zostało rannych. Było to głównie wynikiem sporu ormiańsko-azerskiego o Górski Karabach. W tej prowincji, zamieszkałej głównie przez Ormian, ale będącej formalnie częścią Azerskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, doszło w 1988 r. do regularnej wojny. Konflikt o Górski Karabach trwa zresztą do dziś.

WARTO WIEDZIEĆ

Czarnobyl

Początkowo Gorbaczow chciał zachować w tajemnicy informację o wybuchu w elektrowni w Czarnobylu, mimo że narażało to życie setek tysięcy osób żyjących w otoczeniu elektrowni. Pyły radioaktywne, niesione przez wiatr, skaziły znaczne obszary Europy, w tym Polskę. Dopiero wówczas, gdy sprawę nagłośniono na Zachodzie, władze sowieckie zdecydowały się ujawnić pełną skalę katastrofy. W wyniku chorób nowotworowych, wywołanych napromieniowaniem, w kolejnych latach i dekadach umarło tysiące osób. Tysiące dzieci urodziło się z poważnymi wadami genetycznymi. Skutki eksplozji na obszarze Ukrainy i Białorusi są odczuwalne do dziś. Nieudolna i kłamliwa reakcja władz sowieckich na katastrofę w dużym stopniu przyczyniła się do obalenia mitu o potędze ZSRS.

Zniszczony reaktor elektrowni w Czarnobylu.

PODSUMOWANIE

ZSRS w latach 70. i 80. XX w. pogrążał się w kryzysie gospodarczym. ■ W 1979 r. Armia Czerwona interweniowała w Afganistanie, aby pomóc miejscowemu rządowi komunistycznemu utrzymać władzę. Wojna, która trwała do 1989 r., okazała się dla ZSRS bardzo kosztowna i krwawa. ■ W 1985 r. władzę w ZSRS objął Michaił Gorbaczow. Rozpoczął reformy znane jako pieriestrojka i głasnost. Miały one na celu unowocześnienie państwa i poprawę warunków bytowych ludności. ■ Reformy jednak przyśpieszyły rozkład państwa. ■ Wiele narodów zamieszkujących ZSRS zaczęło dążyć do uzyskania niepodległości.

POLECENIA

1. Wskaż przyczyny i przejawy kryzysu systemu komunistycznego w ZSRS.
2. Wyjaśnij terminy „pieriestrojka" oraz „głasnost".
3. Oceń, na ile interwencja w Afganistanie przyczyniła się do upadku ZSRS.
4. Opisz, jak przemiany polityczne w ZSRS wpłynęły na stosunki między narodami zamieszkującymi ten kraj.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment wspomnień obywatela ZSRS z czasów pieriestrojki

Czasy Gorbaczowa… Tłumy ludzi z uszczęśliwionymi twarzami. „Wol-ność! Wol-ność!" Wszyscy tym oddychali. Gazety rozchwytywano. To był czas wielkich nadziei: jeszcze chwila i znajdziemy się w raju. Poznamy to nieznane zwierzę – demokrację. Biegaliśmy na wiece jak szaleni. Zaraz dowiemy się całej prawdy o Stalinie, o Gułagu, przeczytamy […] zakazane książki i zostaniemy demokratami! Jakże się myliliśmy! Ze wszystkich odbiorników słychać było tę prawdę… Prędzej, prędzej! Czytajcie! Słuchajcie! Nie wszyscy okazali się na to przygotowani… Większość ludzi wcale nie żywiła antyradzieckich nastrojów, chcieli tylko jednego – dobrze żyć. Żeby można było kupić dżinsy, wideo i szczyt marzeń – samochód! Wszyscy tęskniliśmy do kolorowych ubrań, smacznego jedzenia.

S. Aleksijewicz, *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*, tłum. J. Czech, Wołowiec 2015, s. 22–23.

1. Opisz atmosferę polityczną w ZSRS w okresie rządów Gorbaczowa. Wyjaśnij, z czego mogła ona wynikać.
2. Wyjaśnij, jakich zmian oczekiwali głównie zwykli obywatele ZSRS.
3. Wymień źródła, z których obywatele czerpali informacje na temat przeszłości i spraw bieżących.

KALENDARIUM	
1979–1989	interwencja sowiecka w Afganistanie
1985	objęcie przywództwa w ZSRS przez Gorbaczowa – początek pieriestrojki

31 Upadek PRL

- Kryzys gospodarczy i fale strajków
- Obrady Okrągłego Stołu
- Wybory parlamentarne i utworzenie rządu Tadeusza Mazowieckiego
- Wybór Lecha Wałęsy na prezydenta

PRL na krawędzi załamania

Stan wojenny tylko w niewielkiej części okazał się sukcesem ekipy Wojciecha Jaruzelskiego. Powiódł się plan zdelegalizowania Solidarności, ale **nie udało się całkowicie zdusić społecznego oporu**. W konspiracji działały komórki związku oraz inne liczne organizacje antykomunistyczne, popularnością cieszyły się wydawnictwa drugoobiegowe, dystrybuowane niemal w całym kraju.

Wbrew wielokrotnie składanym obietnicom, władzy nie udało się poprawić warunków życia Polaków. Przed sklepami wciąż stały kolejki, część towarów sprzedawano na kartki. Ludzie poszukiwali towarów na czarnym rynku, gdzie ceny były o wiele wyższe niż w sklepach. Złoty tracił wartość w wyniku inflacji. Wynagrodzenia Polaków były znacznie niższe niż na Zachodzie – w końcu 1988 r. w przeliczeniu na czarnorynkowy kurs amerykańskiego dolara zarabiano niecałe 20 dolarów miesięcznie. Ludzie latami czekali na przydział mieszkania, a nawet na instalację telefonu. Społeczne niezadowolenie powodowała także wszechobecna korupcja. Aby załatwić sprawę w urzędzie, często trzeba było dać łapówkę. Wszystko to sprawiało, że polskie społeczeństwo lat 80. żyło w poczuciu braku perspektyw na jakąkolwiek szybką poprawę warunków życia. Wielu ludzi, zwłaszcza młodych, nie widziało dla siebie w kraju przyszłości. W okresie 1981–1989 z Polski wyemigrowało aż ok. 1,1 mln osób.

Stosunek między czasem pracy w RFN a w Polsce w 1988 r. potrzebnym na sfinansowanie zakupu wybranych towarów

TOWAR	JEDNOSTKA	CZAS PRACY W POLSCE (RFN = 1)
wieprzowina	kg	2,0
jajka	szt.	6,6
cukier	kg	3,6
chleb	kg	0,5
mleko	l	0,7

TOWAR	JEDNOSTKA	CZAS PRACY W POLSCE (RFN = 1)
kawa	kg	17,8
herbata	kg	0,7
samochód	szt.	9,8
telewizor	szt.	13,4
benzyna	l	5,0

Źródło: J. Chumiński, *Strukturalne uwarunkowania nieefektywności gospodarki socjalistycznej* [w:] *Modernizacja czy pozorna modernizacja. Społeczno-ekonomiczny bilans PRL 1944–1989*, red. J. Chumiński, Wrocław 2010, s. 78–79.

? Wymień towary, na które przeciętny Polak musiał pracować najdłużej w porównaniu z mieszkańcem RFN. Jak myślisz, jakie mogły być przyczyny ich wysokich cen?

Polityka władz

Jaruzelski zdawał sobie sprawę, że władzę PZPR może uchronić jedynie poprawa warunków życia obywateli. Do tego były jednak niezbędne głębokie reformy gospodarcze oraz wsparcie Zachodu. To ostatnie nie było możliwe bez zakończenia represji w stosunku do opozycji. Jednak ekipie Jaruzelskiego trudno było zgodzić się na ponowną legalizację Solidarności. Dlatego próbowano innych sposobów zyskania przychylności Zachodu. W 1986 r. ogłoszono **amnestię** dla więźniów politycznych. Takie pozorne działania nie przyniosły jednak pożądanych skutków.

Nowy premier – **Zbigniew Messner** – zapowiedział drugi etap reformy gospodarczej, realizowanej od początku 1982 r. Jednym z narzędzi uzdrawiających gospodarkę miało być dostosowanie cen towarów do kosztów ich produkcji, czyli – w praktyce – podwyżka cen. Władze obawiały się, że doprowadzi to do protestów społecznych i do wzrostu popularności opozycji. Próbowały uzyskać zgodę na swoją politykę gospodarczą poprzez ogólnopolskie **referendum** w listopadzie 1987 r., które – zgodnie z radą opozycji – zostało zbojkotowane przez znaczną część Polaków.

Mimo to w lutym 1988 r. podniesiono ceny żywności w przybliżeniu o 40 %, a benzyna – wciąż sprzedawana na kartki – zdrożała o 60 %. Była to największa podwyżka od 1982 r.

Strajki w 1988 r.

Nacisk społeczny na zmiany w Polsce był ogromny, coraz mniej osób wierzyło – skompromitowanej nieudolnymi rządami – PZPR. Rosło poparcie dla Solidarności, działającej w konspiracji. Ważnym wydarzeniem była kolejna, trzecia już **wizyta Jana Pawła II** w Polsce. W czerwcu 1987 r. odwiedził on kilka miast, m.in. Gdańsk. Podczas odprawianej tam mszy, w obecności Lecha Wałęsy, mówił o wzajemnej solidarności – otwarcie nawiązywał więc do idei głoszonych przez zdelegalizowany związek.

Solidarność dała o sobie znać z nową siłą w 1988 r. Najpierw wiosną, a następnie – w sierpniu, w wielu miejscach Polski wybuchały strajki, organizowano manifestacje oraz protesty. Towarzyszyło im hasło **„Nie ma wolności bez Solidarności”**, którym nawoływano władzę do zalegalizowania działalności związku. Strajkom w zakładach pracy towarzyszyły protesty na uczelniach.

Wystąpienia wiosenne próbowano pacyfikować z użyciem siły. Jednak skala kolejnego, letniego protestu przestraszyła władze. Zaoferowały one środowisku Solidarności, skupionemu wokół Lecha Wałęsy, rozmowy przy Okrągłym Stole. Przewodniczący związku przyjął propozycję i zaapelował o zakończenie akcji protestacyjnych. Jego apel spotkał się z pozytywnym przyjęciem strajkujących. Oczekiwali oni, że opozycji uda się doprowadzić do poprawy warunków życia w kraju.

Rząd Rakowskiego

Po wygaszeniu protestów władze zaczęły jednak zwlekać z rozpoczęciem rozmów z opozycją. Równolegle doszło do zmiany rządu. Niepopularnego premiera Zbigniewa Messnera zastąpił **Mieczysław Rakowski** – dawny wieloletni redaktor naczelny tygodnika „Polityka” i były wicepremier. Zapowiedział, że jego celem jest szybka poprawa warunków życia Polaków, ale jednocześnie uznał porozumienie z opozycją za niekonieczne. W praktyce PZPR zamierzała zliberalizować gospodarkę – co dałoby możliwość bogacenia się obywatelom – i jednocześnie zachować monopol na władzę.

Rakowski powołał na stanowisko ministra przemysłu Mieczysława Wilczka. Był on członkiem PZPR, ale jednocześnie – prywatnym przedsiębiorcą. Skierował do sejmu pakiet ustaw, nazwany później **ustawami Wilczka**. Najważniejsza z nich umożliwiała działalność gospodarczą w PRL bez żadnych ograniczeń. Zezwolono na nieograniczone inwestowanie w Polsce przedsiębiorcom zagranicznym. Ułatwiono też powstawanie prywatnych banków. Zniesiono ograniczenia w podróżowaniu za granicę, a paszport mógł otrzymać na stałe każdy chętny.

Dotychczasowi działacze partyjni, urzędnicy i dyrektorzy państwowych przedsiębiorstw zakładali prywatne spółki, tzw. **spółki nomenklaturowe**, do których przenosili majątek kierowanych lub nadzorowanych przez siebie państwowych firm. W ten sposób państwowy majątek trafiał w prywatne ręce przedstawicieli dotychczasowych władz.

Jacek Kaczmarski (1957–2004), poeta i pieśniarz uważany za barda Solidarności. Śpiewana przez niego pieśń *Mury* stała się nieformalnym hymnem opozycji w latach 80.

? Posłuchaj nagrania *Murów* w wykonaniu Kaczmarskiego i zinterpretuj wymowę utworu. Wskaż fragmenty, które mogły się wydawać szczególnie bliskie ludziom domagającym się zmian.

? Poszukaj informacji o pierwowzorze tego utworu i jego autorze.

Poważnym problemem dla władz było – rosnące od lat 70. – olbrzymie zadłużenie zagraniczne. Jaruzelski i Rakowski liczyli, że po porozumieniu z opozycją państwa zachodnie zredukują znaczną jego część. Z tego powodu zdecydowali się na rozpoczęcie rozmów z częścią opozycji skupionej wokół Lecha Wałęsy. W grudniu 1988 r. zgromadził on wokół siebie grono 135 osób, głównie czołowych przedstawicieli opozycji. Utworzyły one **Komitet Obywatelski przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność”**. Zespół miał przygotować stanowisko do negocjacji z władzą.

Okrągły Stół

Obrady Okrągłego Stołu rozpoczęły się **6 lutego 1989 r.** Zasiedli do nich przedstawiciele władz, na czele z Czesławem Kiszczakiem, oraz reprezentanci Solidarności, którym przewodził Wałęsa. Wśród kilkudziesięciu obradujących byli m.in. Jacek Kuroń, Adam Michnik, Zbigniew Bujak, Władysław Frasyniuk (po stronie Solidarności) oraz Aleksander Kwaśniewski i Leszek Miller (po stronie władz). W rozmowach wzięli udział także przedstawiciele Kościoła katolickiego i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Obrady trwały przez następne dwa miesiące. Odbywały się one w trzech zespołach tematycznych: do spraw reform politycznych, do spraw gospodarki i polityki społecznej oraz do spraw pluralizmu związkowego. Dodatkowo powołano mniejsze komisje problemowe. Do najważniejszych ustaleń politycznych, które później przyjęto w dokumencie kończącym obrady Okrągłego Stołu, doszło jednak w rezultacie – toczonych w tym samym czasie – tajnych negocjacji przywódców opozycji i partii w willi należącej do MSW i zlokalizowanej w podwarszawskiej miejscowości **Magdalenka**. Rozmowy przy Okrągłym Stole zakończyły się 5 kwietnia 1989 r. **Działalność NSZZ „Solidarność” została zalegalizowana.**

Postanowiono, że jeszcze w czerwcu tego roku zostaną przeprowadzone **wybory parlamentarne**. Miejsca w sejmie podzielono na dwie części: 65 % przeznaczono tylko dla kandydatów PZPR i jej współpracowników, a o pozostałych 35 % walczyć mogli wszyscy kandydaci, w tym reprezentanci Solidarności. Wybory do przywróconego po półwiecznej przerwie senatu miały być wolne i równe dla wszystkich. Ponadto zdecydowano, że po wyborach Zgromadzenie Narodowe, czyli połączone sejm i senat, wybierze **prezydenta PRL**.

Pierwszy dzień obrad Okrągłego Stołu.

? Wytłumacz, dlaczego do rozmów władz i opozycji wykorzystano stół o takim właśnie kształcie.

W czasie kampanii wyborczej najważniejszą rolę odegrały plakaty KO „Solidarność", na których kandydaci występowali z przewodniczącym związku – Lechem Wałęsą.

? Wyjaśnij, czemu miał służyć właśnie taki sposób przedstawiania kandydatów.

Porozumienie Okrągłego Stołu było kompromisem zawartym przez kierownictwo Solidarności z PZPR. Jednak wśród opozycji przeciwne rozmowom i układom z komunistami były m.in. Solidarność Walcząca i KPN. Z Wałęsą i jego polityką pertraktacji z komunistami nie zgadzała się też grupa działaczy Solidarności, którzy tworzyli związek w 1980 r., m.in. Andrzej Gwiazda, Marian Jurczyk, Anna Walentynowicz. Przeciwnicy rozmów domagali się natychmiastowego i bezwarunkowego odsunięcia komunistów od władzy oraz rozliczenia ich ze zbrodni popełnionych w latach 1944–1989.

Wybory parlamentarne w 1989 r.

Opozycja skupiona wokół Lecha Wałęsy poszła do wyborów pod szyldem **Komitetu Obywatelskiego „Solidarność"**. Wystawiła swoich kandydatów na wszystkie miejsca w senacie oraz na 35 % miejsc w sejmie. PZPR szła do wyborów wraz z SD, ZSL i mniejszymi organizacjami. Swoich kandydatów te ugrupowania wystawiły do senatu oraz na pozostałych 65 % miejsc do sejmu.

Wybory czerwcowe poprzedziła burzliwa kampania wyborcza. Była to pierwsza tego typu kampania od czasu wyborów w styczniu 1947 r., sfałszowanych przez komunistów. Cała Polska została zalana plakatami i ulotkami Komitetu Obywatelskiego „Solidarność". Niemrawa i nieprofesjonalna kampania PZPR była niemal niewidoczna.

Wybory przeprowadzono w dwóch turach: 4 i 18 czerwca 1989 r. Frekwencja nie była jednak oszałamiająca – w pierwszej turze wzięło udział 62,7 % uprawnionych. Spośród 261 kandydatów wystawionych przez KO „Solidarność" aż 252 zwyciężyło już w pierwszej turze. Ostateczne wyniki wyborów były druzgocące dla rządzących i pokazywały brak przyzwolenia społecznego na dalsze sprawowanie przez nich władzy. **Solidarność zdobyła 161 miejsc w sejmie, czyli wszystkie dostępne dla opozycji, i 99 z dostępnych 100 miejsc w senacie.** Wybrani posłowie i senatorowie opozycji utworzyli **Obywatelski Klub Parlamentarny**, na którego czele stanął Bronisław Geremek. Mandatów parlamentarnych nie zdobyło za to wielu ważnych działaczy PZPR, w tym zwolenników porozumienia przy Okrągłym Stole, np. Aleksander Kwaśniewski czy Leszek Miller. Był to jednoznaczny sygnał, że społeczeństwo całkowicie nie ufa już partii komunistycznej.

W lipcu 1989 r. Zgromadzenie Narodowe dokonało wyboru **prezydenta Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej**. Jedynym kandydatem, zgodnie z nieformalnymi ustaleniami Okrągłego Stołu, był Wojciech Jaruzelski. Został jednak wybrany większością tylko jednego głosu.

Wyborowi na prezydenta znienawidzonego przez wielu generała towarzyszyły protesty przeciwników porozumienia z komunistami. W czasie demonstracji domagano się także opuszczenia Polski przez wojska sowieckie. Popularnymi hasłami wznoszonymi wówczas na manifestacjach były „Precz z komuną" i „Sowieci do domu".

Rząd Tadeusza Mazowieckiego

W sierpniu 1989 r. SD i ZSL zdecydowały się zerwać dotychczasową współpracę z PZPR i zawarły porozumienie z Solidarnością. Dzięki temu powstała w parlamencie koalicja mogąca utworzyć rząd. Nowym premierem został przedstawiciel Solidarności – **Tadeusz Mazowiecki**. Był to pierwszy niekomunistyczny premier we wciąż istniejącym bloku sowieckim. Nowy rząd ostatecznie powstał we wrześniu 1989 r., zasiedli w nim też członkowie PZPR. Ministrami pozostali generałowie Czesław Kiszczak i Florian Siwicki, którzy pełnili te funkcje już w poprzednich rządach. Pod ich kontrolą pozostały milicja i służby specjalne oraz wojsko.

Komuniści wykorzystali okazję i przez następne miesiące niszczyli oraz kradli tajne dokumenty stworzone w latach PRL. W ten sposób nie tylko zacierali ślady zbrodni, lecz także zyskiwali materiał, którym później mogli szantażować dawnych tajnych współpracowników bezpieki. Sam Kiszczak ukrył w domu dokumenty potwierdzające współpracę Lecha Wałęsy z SB. Na jaw wyszło to dopiero w 2016 r.

Tadeusz Mazowiecki w sejmie, we wrześniu 1989 r.

? Zwróć uwagę na gest nowego premiera. Kto i kiedy używał takiego gestu?

Protest studentów przeciwko planom wyboru na prezydenta gen. Wojciecha Jaruzelskiego, Warszawa, 30 czerwca 1989 r.

? Odczytaj hasła, pod jakimi odbywała się ta demonstracja.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Gruba kreska

Tadeusz Mazowiecki, przedstawiając sejmowi 24 sierpnia 1989 r. swój program polityczny, powiedział: „Rząd, który utworzę, nie ponosi odpowiedzialności za hipotekę, którą dziedziczy. Ma ona jednak wpływ na okoliczności, w których przychodzi nam działać. Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania". Ta wypowiedź nawiązywała do fatalnego stanu gospodarki, który był wynikiem rządów PZPR. Jednak wbrew intencjom Mazowieckiego termin „gruba linia", w zniekształconej formie – „gruba kreska", stał się symbolem braku chęci rozliczenia władz komunistycznych za zbrodnie i inne przestępstwa popełnione w powojennym 45-leciu. W latach 90. było to jedno z najważniejszych haseł odróżniających obóz polityczny skupiony wokół Tadeusza Mazowieckiego od zwolenników radykalnej dekomunizacji.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kiedy skończył się PRL?
Wyznaczenie symbolicznej daty końca PRL nie jest łatwe i stanowi kanwę sporu toczącego się od lat. Wielu historyków wskazuje na przełomowe znaczenie pierwszej tury wyborów parlamentarnych 4 czerwca 1989 r. Ogłoszona następnego dnia rano bezdyskusyjna klęska komunistów wywołała euforię. Kilka miesięcy później, podczas wywiadu telewizyjnego, znana aktorka Joanna Szczepkowska powiedziała: „Proszę państwa, 4 czerwca 89 roku skończył się w Polsce komunizm". Te słowa nabrały symbolicznego znaczenia, gdyż padły w *Dzienniku Telewizyjnym* – najbardziej propagandowym medium okresu PRL. Jednak symbolicznych wydarzeń, które mogą oznaczać kres PRL, udałoby się wyznaczyć więcej. Są wśród nich: przywrócenie historycznej nazwy państwa „Rzeczpospolita Polska" i korony na głowie orła (29 grudnia 1989), koniec misji prezydenta RP na uchodźstwie (22 grudnia 1990) czy pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne (27 października 1991).

Od PRL do III RP

Zwycięstwo wyborcze Solidarności i powstanie rządu Tadeusza Mazowieckiego rozpoczęły mozolny proces przywracania Polsce niepodległości – także w sferze symbolicznej. W końcu grudnia 1989 r. sejm przywrócił historyczną nazwę państwa – **„Rzeczpospolita Polska"**. Powszechnie używano natomiast określenia „III Rzeczpospolita", co miało wskazywać na ciągłość państwową z II Rzecząpospolitą. Wykreślono z konstytucji przewodnią rolę partii i sojusz z ZSRS. **Przywrócono też koronę na głowie orła znajdującego się w herbie państwa.** Zniesiono święto 22 Lipca, a przywrócono obchody świąt zakazanych wcześniej – np. Święta Narodowego Trzeciego Maja. Jeszcze wiosną 1989 r. przywrócono Święto Niepodległości, przypadające 11 listopada. Z przestrzeni publicznej usunięto kilka najbardziej znanych komunistycznych pomników, m.in. Feliksa Dzierżyńskiego, Włodzimierza Lenina i Bolesława Bieruta. Hutę im. Lenina w Krakowie przemianowano na Hutę im. Tadeusza Sendzimira, Stocznia Gdańska także pozbyła się patronatu Lenina, a Uniwersytet Wrocławski przestał nosić imię Bolesława Bieruta.

Obywatele odzyskali swoje podstawowe prawa – **wolność słowa, zrzeszania się i przekonań**. Zlikwidowano cenzurę. W miejsce Milicji Obywatelskiej pojawiła się policja. ORMO i ZOMO zostały rozwiązane. **Zlikwidowano Służbę Bezpieczeństwa**, a na jej miejsce powołano apolityczny **Urząd Ochrony Państwa** (**UOP**). Dawni funkcjonariusze SB, którzy chcieli przejść do pracy w UOP, musieli poddać się procesowi weryfikacji. Specjalne komisje oceniały, czy podczas pracy w komunistycznej bezpiece nie popełnili oni przestępstw. Niezmiernie ważnym wydarzeniem była odbudowa polskiego samorządu. **W maju 1990 r. przeprowadzono wybory samorządowe** na poziomie gmin, miast i województw. Były to pierwsze po wojnie całkowicie demokratyczne wybory w Polsce. Kilka tygodni później z rządu usunięto Kiszczaka i Siwickiego.

Pierwsze powszechne wybory prezydenckie

Zachodzące zmiany coraz bardziej odchodziły od ustaleń, które poczyniono przy Okrągłym Stole. Urząd prezydenta nadal sprawował jednak gen. Wojciech Jaruzelski. Wielu polityków żądało jego dymisji i przeprowadzenia demokratycznych wyborów prezydenckich. W tym czasie doszło do tzw. wojny na górze. Był to wewnętrzny konflikt w obozie Solidarności między obozem Wałęsy – przewodniczącego NSZZ „Solidarność" – a obozem zwolenników premiera Mazowieckiego.

We wrześniu 1990 r., po rezygnacji Jaruzelskiego, rozpisano powszechne wybory prezydenckie. Do walki stanęło sześciu kandydatów – wśród nich Lech Wałęsa i Tadeusz Mazowiecki. Mazowiecki przegrał rywalizację nie tylko z Wałęsą, ale także z nieznanym wcześniej szerzej polskim emigrantem z Kanady – Stanem Tymińskim, którego program polityczny skupiał się na krytyce dotychczasowych działań obozu Solidarności. Ta porażka była dla Mazowieckiego wielkim zaskoczeniem i doprowadziła do jego rezygnacji z funkcji premiera. Wybory zdecydowanie wygrał Lech Wałęsa, który objął urząd 22 grudnia 1990 r. Tego samego dnia z rąk Ryszarda Kaczorowskiego, ostatniego prezydenta RP na uchodźstwie, odebrał on insygnia prezydenckie II RP, przechowywane dotychczas w Londynie.

PODSUMOWANIE

W 1988 r. doszło do dwóch fal protestów – strajków i manifestacji. Domagano się w nich poprawy warunków życia oraz legalizacji NSZZ „Solidarność". ■ Władze, obawiające się eskalacji protestów, zaproponowały opozycji skupionej wokół Lecha Wałęsy rozmowy przy Okrągłym Stole. W ich wyniku zalegalizowano NSZZ „Solidarność", zdecydowano o przeprowadzeniu wolnych wyborów do senatu oraz wolnych jedynie w 35 % – do sejmu. ■ W wyborach triumfowała Solidarność, która utworzyła rząd z Tadeuszem Mazowieckim jako premierem. Wcześniej Zgromadzenie Narodowe wybrało na urząd prezydenta PRL Wojciecha Jaruzelskiego. ■ W końcu 1989 r. przywrócono historyczną nazwę państwa „Rzeczpospolita Polska" oraz herb z orłem w koronie. ■ W 1990 r. przeprowadzono demokratyczne wybory do reaktywowanego samorządu lokalnego, a pod koniec roku Lech Wałęsa został prezydentem RP.

POLECENIA

1. Opisz najważniejsze wydarzenia, które doprowadziły do rozpoczęcia rozmów między władzą a opozycją.
2. Wymień najważniejsze ustalenia podjęte podczas obrad przy Okrągłym Stole.
3. Wyjaśnij pojęcie „dekomunizacja".

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment przemówienia Jerzego Turowicza podczas posiedzenia inaugurującego obrady Okrągłego Stołu

Jestem świadomy wielkiej wagi naszego dzisiejszego spotkania przy Okrągłym Stole. Po raz pierwszy od długiego czasu, niemal od początku Polski Ludowej, powstaje szansa otwarcia procesu zmierzającego do sytuacji, w której Polacy […] poczuliby się gospodarzami we własnym kraju. Jako cel naszego spotkania i dalszej pracy postawiono porozumienie narodowe. Cel bardzo trudny, jeśli nie odległy, bowiem nie łatwo będzie osiągnąć owo porozumienie, po przeszło 40 latach nieporozumienia między władzą i społeczeństwem.

Pierwszym zadaniem musi być odbudowa zaufania między władzą a społeczeństwem, bowiem tego zaufania nie ma. Ilekroć w przeszłości społeczeństwo dawało władzy pewien kredyt zaufania, za każdym razem ten kredyt był nadużyty i zmarnowany. Dzisiaj czyny […] a nie słowa muszą uwiarygodnić intencje władzy zmiany i naprawy obecnej sytuacji.

Wolno sądzić, że przedstawiciele opozycji, którzy zasiedli do rozmów przy Okrągłym Stole, reprezentują bardzo znaczną część społeczeństwa, aktywnego i umiejącego myśleć w sposób krytyczny i niezależny. Natomiast jeśli opozycja stoi na gruncie poszanowania *Konstytucji PRL* i porządku prawnego oraz nie zamierza obalić ustroju, to nie znaczy bynajmniej, że owa opozycja nie domaga się bardzo gruntownej zmiany tego ustroju. […]

Owe zmiany ustrojowe to w pierwszym rzędzie sprawa roli i miejsca ciał przedstawicielskich, zwłaszcza Sejmu, ewentualnie drugiej izby, oraz ordynacji wyborczej, zapewniając realne poszerzenie reprezentatywności społeczeństwa. […]

Okrągły Stół. Obrady plenarne. Stenogram z posiedzeń plenarnych w dniach 6 lutego i 5 kwietnia 1989 r., Warszawa 1990, s. 27–28.

1. Wyjaśnij, które wydarzenia historyczne miał na myśli Jerzy Turowicz, gdy mówił o „nadużytym kredycie zaufania".
2. Jakie zmiany ustrojowe Turowicz uważał za niezbędne? Dlaczego?
3. Sprawdź, kim był Jerzy Turowicz. Czy jego doświadczenia życiowe miały wpływ na słowa wygłoszone przy Okrągłym Stole?

KALENDARIUM	
1988	dwie fale strajków
1989	**luty–kwiecień:** rozmowy Okrągłego Stołu; **4, 18 czerwca:** wybory parlamentarne; **lipiec:** Wojciech Jaruzelski prezydentem PRL; **wrzesień:** powołanie rządu Mazowieckiego
grudzień 1990	wybór Lecha Wałęsy na prezydenta

32 Jesień Narodów i rozpad ZSRS

- Przemiany w krajach bloku wschodniego
- Rozpad ZSRS
- Powstanie nowych państw

Rozwój ruchów opozycyjnych w krajach bloku wschodniego

Od końca lat 70. w krajach bloku wschodniego następowała aktywizacja środowisk opozycyjnych. Działo się tak w dużej mierze pod wpływem Polski – inspiracją dla społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej stały się m.in. KOR i Solidarność.

Do walki o prawa obywatelskie zachęcały też ustalenia przyjęte w *Akcie końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie* (patrz: s. 219). Na mocy tego dokumentu państwa sygnatariusze – w tym ZSRS i inne europejskie kraje komunistyczne – zobowiązały się do przestrzegania praw człowieka, takich jak wolność słowa, wolność zrzeszania się, wolność zgromadzeń i wolność sumienia. Opozycjoniści powoływali do życia **komitety helsińskie** (nazywane tak od miejsca podpisania *Aktu końcowego KBWE*), które zajmowały się śledzeniem przypadków naruszania praw człowieka i informowały o nich opinię publiczną na Zachodzie. Przykładowo: w Czechosłowacji taką rolę odgrywało ugrupowanie **Karta 77** (powstałe w 1977 r.), którego jednym z reprezentantów był **Václav Havel**.

Jednocześnie społeczeństwa bloku wschodniego były coraz bardziej zmęczone pogłębiającym się kryzysem gospodarki centralnie planowanej. Rosnące koszty życia, brak podstawowych artykułów w sklepach – wszystko to sprawiało, że coraz większe stawało się grono ludzi niezadowolonych i domagających się radykalnych zmian.

BIOGRAM

VÁCLAV HAVEL

(1936–2011)

Wywodził się z rodziny bogatego przedsiębiorcy, któremu komunistyczne władze po 1948 r. skonfiskowały majątek. Ze względu na swoje burżuazyjne pochodzenie miał utrudniony dostęp do edukacji. Mimo przeszkód ukończył studia, stał się cenionym poetą i dramaturgiem. W swojej twórczości analizował postawy ludzi wobec rzeczywistości niedemokratycznego państwa. Zaangażował się w ruch Praskiej Wiosny. Za działalność opozycyjną oraz udział w Karcie 77 wielokrotnie był aresztowany i więziony przez władze komunistyczne. W ramach represji w Czechosłowacji nie wydawano jego książek ani nie wystawiano jego sztuk w teatrach. W 1989 r., jako przywódca tzw. Forum Obywatelskiego, stanął na czele aksamitnej rewolucji. Był ostatnim prezydentem Czechosłowacji (1989–1992) oraz pierwszym prezydentem Republiki Czeskiej (1993–2003). Sprzeciwiał się rozpadowi Czechosłowacji.

Jesień Narodów

Władze komunistyczne stanęły przed dylematem. Mogły rozpocząć dialog z opozycją i wypracować kompromisowe rozwiązanie lub za wszelką cenę dążyć do zachowania pełni władzy. Impuls do podejmowania reform stanowiły zmiany zachodzące w Związku Sowieckim (pieriestrojka). Ogromną rolę odgrywały również wydarzenia rozgrywające się w 1989 r. w Polsce, które zachęcały społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej do wywierania nacisku na władze.

Apogeum przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej przypadło na **ostatnie miesiące 1989 r.** Za przykładem Polski wprowadzono w sąsiednich krajach reformy zmierzające do demokratyzacji ustroju i do budowy gospodarki wolnorynkowej. Na Węgrzech i w Bułgarii przeobrażenia dokonały się bez użycia siły, poprzez porozumienie części władz komunistycznych i opozycji. Natomiast w Czechosłowacji, Rumunii i NRD doszło do konfrontacji o różnym stopniu nasilenia. Czas tych zmian określa się mianem **Jesieni Ludów** (Jesieni Narodów), w nawiązaniu do Wiosny Ludów z lat 1848–1849, kiedy to narody europejskie wystąpiły przeciw monarchom, z żądaniem m.in. poszanowania swoich praw i współudziału w rządach.

Aksamitna rewolucja i aksamitny rozwód

Zainspirowani demokratycznymi przemianami w Polsce i na Węgrzech, Czesi i Słowacy w październiku i listopadzie 1989 r. zorganizowali masowe demonstracje i strajki. Pod ich wpływem władze komunistyczne ustąpiły i rozpoczęły dialog ze społeczeństwem. Po dwudziestu latach rządów ze stanowiska ustąpił Gustáv Husák (patrz: s. 197). W grudniu 1989 r. powstał nowy, koalicyjny rząd z udziałem członków opozycji, a jeden z jej liderów – **Václav Havel** – został w grudniu 1989 r. wybrany na prezydenta. Masowe protesty społeczne w Czechosłowacji, które doprowadziły do upadku komunizmu, określa się mianem **aksamitnej rewolucji**.

Po demokratyzacji i aksamitnej rewolucji Słowacy czuli się zdominowani przez Czechów, stanowiących ⅔ społeczeństwa, opowiadali się za większą decentralizacją państwa i za wolniejszymi reformami wolnorynkowymi. Z nieufnością odnosili się do władz federalnych w Pradze. W takiej sytuacji elity polityczne obu części państwa zdecydowały się na jego zgodny podział na Czechy i Słowację. Ten – jak go nazwano – **aksamitny rozwód** wszedł w życie **w 1993 r.**

Upadek muru berlińskiego

Władze NRD, na czele z Erichem Honeckerem (czytaj: honekerem), uparcie trwały przy dotychczasowym, twardym kursie politycznym – nie godziły się na najmniejsze zmiany. Wiosną i latem 1989 r. nasiliły się ucieczki obywateli NRD na Zachód (m.in. przez granicę węgiersko-austriacką oraz Polski z NRD). W październiku 1989 r. niezadowoleni obywatele NRD zaczęli organizować manifestacje. Choć demonstracje były rozpędzane przez milicję, fala protestów nie słabła.

W nocy z 8 na 9 listopada 1989 r. doszło do upadku muru berlińskiego.

? Przypomnij, od kiedy mur dzielił miasto. Na podstawie zdjęcia oceń, jaki stosunek do niego mieli mieszkańcy Berlina.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, co stało się z murem.

Europa po 1989 r.

? Wskaż państwa, które powstały po rozpadzie Jugosławii.

W listopadzie 1989 r. niektórzy członkowie władz NRD, zaniepokojeni przebiegiem wydarzeń, usunęli ze stanowiska Honeckera, przeciwnego demokratyzacji kraju. Jedną z pierwszych decyzji nowej ekipy rządzącej było otwarcie w nocy z 7 na 8 listopada 1989 r. przejść granicznych między NRD a RFN, a także w Berlinie, podzielonym murem. Te wydarzenia, nazywane **upadkiem muru berlińskiego**, stały się symbolem końca zimnej wojny i upadku systemów komunistycznych w całej Europie Środkowo-Wschodniej.

Po wygaśnięciu zimnej wojny podział na RFN i NRD stracił rację bytu. Był on także sprzeczny z wolą narodu niemieckiego. Od listopada 1989 r. toczyły się negocjacje na temat warunków zjednoczenia obu państw niemieckich. Traktat o zjednoczeniu został podpisany i ratyfikowany przez oba parlamenty w 1990 r. Za zgodą zwycięskich mocarstw z okresu II wojny światowej – Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji i ZSRS – w październiku **1990 r.** przestała istnieć Niemiecka Republika Demokratyczna, której terytorium włączono do RFN.

WARTO WIEDZIEĆ

Reżim w Rumunii

Za rządów Nicolae Ceauşescu w Rumunii ukształtował się jeden z najbardziej bezwzględnych reżimów bloku wschodniego. W latach 80. w kraju tym było siedem razy więcej więźniów politycznych niż podczas stanu wojennego w Polsce – liczącej dwa razy więcej ludności. W Rumunii prowadzono także drakońską politykę oszczędności. W ten sposób państwo zdobywało środki na spłatę zadłużenia zagranicznego. Zabroniono np. używania żarówek o mocy większej niż 40 W, a także ogrzewania zimą pomieszczeń publicznych do temperatury powyżej 16 °C (z wyłączeniem szkół i przedszkoli). Ceauşescu, który doprowadził społeczeństwo do skrajnego ubóstwa, nawet jak na warunki bloku sowieckiego, kazał tytułować siebie Słońcem Karpat, Geniuszem Karpat czy Sternikiem Narodowego Przeznaczenia.

Upadek komunizmu w Rumunii

Najbardziej dramatyczny przebieg miał proces upadku komunizmu w Rumunii. Nicolae Ceauşescu (czytaj: nikolae czauszesku), rządzący tym państwem od 1965 r., skupił pełnię władzy w rękach swoich i najbliższej rodziny. Brutalnie dławił przejawy niezadowolenia społecznego i promował kult swojej osoby. Sprzeciwiał się jakimkolwiek zmianom demokratycznym. W **grudniu 1989 r.** doszło w Rumunii do zbrojnego powstania przeciw komunistycznemu dyktatorowi. W walkach z siłami bezpieczeństwa śmierć poniosło kilkaset osób. Ceauşescu został pojmany i – po niespełna godzinnym procesie – wraz z żoną rozstrzelany. Władzę przejęli umiarkowani komuniści, dominujący w powołanym podczas rewolucji Komitecie Ocalenia Narodowego. Nowe, demokratyczne władze powstały w czerwcu 1990 r. w rezultacie wolnych wyborów parlamentarnych.

Rozpad RWPG i Układu Warszawskiego

W wyniku demokratyzacji państw Europy Środkowo-Wschodniej i nawiązania przez nie bliższych więzi z państwami Europy Zachodniej organizacje spajające kraje dawnego bloku wschodniego straciły rację bytu. W rezultacie **rozwiązano w 1991 r. RWPG i Układ Warszawski**. Proces wycofywania wojsk sowieckich (po 1991 r. – rosyjskich) z dawnych państw sojuszniczych zakończył się w 1994 r.

Od początku lat 90. państwa Europy Środkowo-Wschodniej, budujące demokratyczny ustrój i gospodarkę wolnorynkową, zaczęły dążyć do zbliżenia z NATO oraz Wspólnotami Europejskimi (od 1993 r. – Unią Europejską). W **1999 r.** do Sojuszu Północnoatlantyckiego zostały przyjęte Czechy, Polska i Węgry, a w 2004 r. – Bułgaria, Estonia, Litwa, Łotwa, Rumunia, Słowacja i Słowenia.

Rozpad ZSRS i jego następstwa

Niekonsekwentne reformy okresu pieriestrojki i głasnosti pogłębiły kryzys i chaos w gospodarce sowieckiej. Odrodziły się też separatyzmy i spory etniczne. Narody – niegdyś siłą włączone do Związku Sowieckiego – zaczęły coraz głośniej domagać się demokratyzacji i wprowadzenia rzeczywistego równouprawnienia wszystkich narodowości zamieszkujących ZSRS. Wraz ze słabnięciem państwa, niezdolnego już do siłowego opanowania sytuacji, coraz głośniej wysuwano postulaty oderwania poszczególnych republik od ZSRS i ogłoszenia przez nie niepodległości. Takie dążenia szczególnie widoczne były w republikach nadbałtyckich (Litwa, Łotwa i Estonia), a także na Zakaukaziu i w zachodniej Ukrainie.

Manifestacja na ulicach Wilna w styczniu 1991 r.

? Powiedz, na jakie prawo mogli powoływać się demonstranci domagający się niepodległości.

Jako pierwsze w **1990 r. deklaracje niepodległości ogłosiły republiki nadbałtyckie**: Litwa, Łotwa i Estonia. Sowieckie władze centralne ustanowiły ich blokadę ekonomiczną (nie dostarczano tam z głębi ZSRS żadnych produktów, m.in. gazu, ropy naftowej, surowców do fabryk), aby skłonić je do pozostania w ZSRS. Jednak te działania nie przyniosły spodziewanego rezultatu.

W styczniu **1991 r.** w republikach nadbałtyckich doszło do prób przewrotu wojskowego. Ich organizatorzy – wysocy rangą sowieccy wojskowi – chcieli na siłę, wbrew woli mieszkańców, zatrzymać te republiki w składzie ZSRS. W obronie rodzącej się niepodległości na ulice wyległy tysiące demonstrantów. W starciach z sowieckimi siłami bezpieczeństwa w Wilnie i Rydze zginęło kilkanaście osób, co nie złamało determinacji społeczeństwa. Żołnierze wrócili do koszar, a władze w Moskwie pogodziły się z suwerennością Litwy, Łotwy i Estonii, które jeszcze w 1991 r. przystąpiły do ONZ. Nawiązały także stosunki dyplomatyczne z innymi państwami i otworzyły w ich stolicach swoje ambasady.

BIOGRAM

BORYS JELCYN
(1931–2007)

Wywodził się z zachodniej Syberii, był wysoko postawionym dygnitarzem KPZR, którego Michaił Gorbaczow ściągnął do Moskwy i mianował szefem stołecznej organizacji partyjnej. Dzięki swojej postawie i domaganiu się szybszych reform zdobył popularność w społeczeństwie i stał się przeciwnikiem politycznym Gorbaczowa. W latach 1991–1999 pełnił funkcję prezydenta Rosji. Z powodu trudnej sytuacji gospodarczej poziom życia Rosjan w okresie rządów Jelcyna pozostawał bardzo niski. Ogromny problem stanowiły także zorganizowana przestępczość i korupcja.

Rozpad Związku Sowieckiego.

? Wskaż państwa, które należały do ZSRS, a nie wstąpiły do Wspólnoty Niepodległych Państw.

Wielu obywateli ZSRS, którzy czuli się sowieckimi patriotami, z przerażeniem patrzyło na proces rozpadu ich ojczyzny. W sierpniu 1991 r. w Moskwie doszło do próby zamachu stanu, którego celem było odsunięcie Gorbaczowa od władzy i niedopuszczenie do rozpadu Związku Sowieckiego. Na czele tzw. **puczu moskiewskiego** stanął wiceprezydent ZSRS Giennadij Janajew. Na przywódcę przeciwników przewrotu wyrósł natomiast **Borys Jelcyn**, wówczas już prezydent Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (RSFRS), wybrany przez obywateli w wyborach powszechnych w 1990 r. na to nowo stworzone stanowisko. Rebelię stłumiono po kilku dniach.

Klęska puczu przyśpieszyła rozpad ZSRS. W następnych tygodniach kolejne republiki sowieckie ogłaszały niepodległość. W grudniu 1991 r. przywódcy Rosji, Ukrainy i Białorusi zdecydowali o formalnym rozwiązaniu ZSRS. W jego miejsce powołali luźną konfederację pod nazwą **Wspólnota Niepodległych Państw** (**WNP**), mającą skupiać kraje powstałe w wyniku rozpadu ZSRS. W ten sposób pierwsze państwo komunistyczne przeszło do historii.

Wojny czeczeńskie

Własnego państwa coraz głośniej domagali się Czeczeni, mieszkający na północnych stokach Kaukazu i wyznający islam. Ich republika wchodziła w skład Rosji. Czeczeni ogłosili niepodległość, utworzyli własne siły zbrojne i po wycofaniu się rosyjskich garnizonów przejęli faktyczną kontrolę nad terytorium republiki. W latach 1994–1997 doszło do pierwszej wojny czeczeńskiej. W jej trakcie wojska rosyjskie najechały i zajęły Czeczenię. Czeczeni prowadzili jednak wojnę partyzancką, przeprowadzali także zamachy terrorystyczne. W 1997 r. obie strony podpisały porozumienie pokojowe. Wojska rosyjskie opuściły Czeczenię, ale w 1999 r. ponownie ją najechały. Rosji udało się w ciągu kilku lat podbić Czeczenię i osadzić w roli jej przywódcy posłusznego sobie polityka. Czeczenia otrzymała jednak bardzo szeroką autonomię w ramach Rosji.

Rozpad Jugosławii

Dramatycznie przebiegł rozpad Jugosławii. Narastały tam **kryzys gospodarczy** i **napięcia na tle etnicznym**. Zwłaszcza Chorwaci i Słoweńcy zarzucali Serbom, którzy stanowili 36 % obywateli Jugosławii, że zdominowali wspólne państwo i są w nim narodem uprzywilejowanym. W **1991 r.** Chorwacja i Słowenia ogłosiły niepodległość.

WARTO WIEDZIEĆ

Zbrodnia w Srebrenicy

W bośniackiej Srebrenicy w lipcu 1995 r. doszło do największej zbrodni wojennej popełnionej w Europie po zakończeniu II wojny światowej. Podczas wojny domowej schroniły się w tym mieście tysiące muzułmanów. ONZ ogłosił je strefą bezpieczeństwa i skierował tam holenderski batalion sił pokojowych w celu ochrony ludności i uchodźców. Siły ONZ były jednak zbyt małe (kilkuset żołnierzy) i słabo uzbrojone. Pod miasto podeszły przeważające siły Serbów bośniackich. Pod groźbą ataku Holendrzy, niemający jasnych rozkazów, wpuścili ich do Srebrenicy. W mieście i okolicach Serbowie pojmali ok. 8 tys. muzułmańskich mężczyzn i chłopców, których rozstrzelali w masowych egzekucjach.

WARTO WIEDZIEĆ

Osądzenie zbrodniarzy

Podczas wojny domowej w byłej Jugosławii dochodziło do licznych zbrodni wojennych i przypadków łamania praw człowieka, m.in. do mordowania i torturowania cywilów, czystek etnicznych, przetrzymywania osób w obozach internowania, masowych gwałtów. Do ścigania zbrodni wojennych popełnionych w b. Jugosławii Rada Bezpieczeństwa ONZ w maju 1993 r. powołała do życia Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii z siedzibą w Hadze. Trybunał działał do końca 2017 r. Postawiono przed nim wielu zbrodniarzy wojennych.

Nie uznały tego władze w Belgradzie i doszło do wybuchu walk pomiędzy armią jugosłowiańską a chorwackimi i słoweńskimi milicjami.

Walki w Słowenii zakończyły się wycofaniem wojsk wiernych rządowi, ale działania zbrojne w Chorwacji trwały do 1995 r. W tym kraju 12 % mieszkańców stanowili Serbowie, którzy nie chcieli żyć w jednym państwie z Chorwatami. Zbrojnie opanowali ok. ⅓ terytorium Chorwacji i ogłosili niepodległość. Dopiero latem 1995 r. armia chorwacka odzyskała całość swego terytorium.

Najbardziej krwawy przebieg miała **wojna domowa w Bośni i Hercegowinie** (1992–1995), republice o najbardziej zróżnicowanej strukturze narodowościowej (44 % Bośniaków wyznających islam, 32 % Serbów i 17 % Chorwatów). Dążenie do stworzenia niepodległego państwa wykazywały głównie grupy muzułmańska i chorwacka. Dzięki wsparciu armii jugosłowiańskiej Serbowie opanowali ok. 70 % terytorium kraju. ONZ wysłało tam misję pokojową, a negocjatorzy międzynarodowi usiłowali wypracować kompromisowe porozumienie. Było one jednak torpedowane głównie przez stronę serbską, która nie chciała oddać terytoriów opanowanych podczas wojny.

W 1995 r. lotnictwo NATO zaatakowało stanowiska serbskie w Bośni i Hercegowinie. W obawie przed klęską Serbowie z Bośni zgodzili się na negocjacje. Doprowadziły one w **1995 r.** do zawarcia pokoju w Dayton (czytaj: dejton) w Stanach Zjednoczonych, który kończył wojnę w Bośni i Hercegowinie. Między narodami zamieszkującymi Bośnię i Hercegowinę wciąż panuje duża nieufność.

Kosowo

W momencie rozpadu Jugosławii Kosowo należało do Serbii, choć zamieszkiwali je w większości Albańczycy. Nie chcieli oni pogodzić się z serbską dominacją i z łamaniem ich praw. W 1995 r. rozpoczęli wojnę partyzancką, z myślą o uzyskaniu niepodległości. Cztery lata później,

Misja wojsk ONZ w byłej Jugosławii.

? Znajdź informacje na temat misji pokojowej ONZ w byłej Jugosławii.

? Spróbuj wyjaśnić, dlaczego żołnierze misji pokojowej ONZ noszą błękitne hełmy, widoczne z daleka.

aby zakończyć wojnę, państwa NATO zażądały od wojsk serbskich opuszczenia prowincji, a gdy te odmówiły, rozpoczęły naloty na Jugosławię (od 1992 r. tworzyły ją Serbia i Czarnogóra). Po kilku tygodniach Serbowie ugięli się i wycofali z Kosowa. Weszły do niego siły międzynarodowe pod egidą NATO i ustanowiono tam administrację ONZ. W lutym 2008 r. Kosowo ogłosiło niepodległość, czego nie uznały serbskie władze w Belgradzie. Kosowo zostało uznane przez część państw członkowskich ONZ oraz większość krajów należących do UE i NATO.

PODSUMOWANIE

W 1989 r. doszło do demokratyzacji państw Europy Środkowo-Wschodniej, zwanej Jesienią Ludów. ■ Na Węgrzech i w Bułgarii przeobrażenia dokonywały się bez użycia siły. ■ Natomiast w Czechosłowacji, Rumunii i NRD doszło do konfrontacji władzy ze społeczeństwem. ■ Najbardziej krwawy przebieg ten proces miał w Rumunii, gdzie doszło do powstania antykomunistycznego. ■ Konflikty narodowościowe i kryzys gospodarczy doprowadziły do rozpadu ZSRS. W 1991 r. najpierw niepodległość uzyskały Litwa, Łotwa i Estonia, a potem doszło do rozwiązania ZSRS. ■ W 1991 r. nastąpił rozpad Jugosławii. W latach 1992–1995 trwała wojna domowa w Bośni i Hercegowinie.

POLECENIA

1. Wskaż przyczyny upadku systemu komunistycznego w państwach Europy Środkowo-Wschodniej.
2. Wyjaśnij terminy „aksamitna rewolucja" oraz „aksamitny rozwód".
3. Przedstaw przebieg procesu rozpadu ZSRS i jego konsekwencje.
4. Przedstaw przyczyny i przebieg procesu rozpadu Jugosławii.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment przemówienia wschodnioniemieckiego opozycjonisty i literata Stefana Heyma (1913–2001) z 4 listopada 1989 r., wygłoszonego na Alexanderplatz w Berlinie

Przyjaciele! Współobywatele!
Oto jest tak, jakby po wszystkich tych latach stagnacji duchowej, gospodarczej, politycznej, po latach duchoty i stęchlizny, pustych frazesów i biurokratycznej samowoli, urzędowej ślepoty i głuchoty – jakby ktoś po wszystkich tych latach otworzył okno na świat.

Co za odmiana! Niespełna cztery tygodnie temu tu, za rogiem, stała pięknie zmajstrowana trybuna[1], przed którą odbywał się marsz na zamówienie garstki dostojników. A dziś wy – wy, którzyście się tu zebrali z własnej i nieprzymuszonej woli w imię wolności i demokracji, i takiego socjalizmu, który jest godzien swego imienia. W okresie, który – miejmy nadzieję właśnie się kończy, jakże często przychodzili do mnie ludzie i skarżyli się: temu stała się krzywda, a ten był prześladowany i szykanowany, a wszyscy razem sfrustrowani. Mówiłem im: to zróbcie coś! A oni odpowiadali z rezygnacją: przecież nie możemy nic zrobić. I tak się toczyło w tej republice, aż wreszcie dalej już nie mogło. Aż się zebrało tyle niesprawiedliwości, tyle niezadowolenia w życiu ludzi, że część z nich uciekła, inni jednak, większość, oznajmili, i to na ulicy, publicznie: Dość tego! Czas na zmiany! Jesteśmy narodem!

[1] W październiku 1989 r. hucznie obchodzono 40 rocznicę powstania NRD.

Ch. Krockow, *Niemcy. Ostatnie sto lat*, przeł. A. Kopacki, Warszawa 1997, s. 313.

1. Powiedz, jak autor ocenia okres NRD w historii Niemiec.
2. Opisz nastroje, jakie panowały w społeczeństwie NRD przed przemianami demokratycznymi.
3. Wyjaśnij, co doprowadziło do zmian demokratycznych w NRD.

KALENDARIUM	
listopad 1989	upadek muru berlińskiego
1991	rozwiązanie RWPG i Układu Warszawskiego
grudzień 1991	rozwiązanie ZSRS, powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw
1992–1995	wojna w Bośni i Hercegowinie

33 III Rzeczpospolita

- Rozwiązanie PZPR
- Problem dekomunizacji i lustracji
- Nowa konstytucja

Likwidacja spadku po PRL

Przemiany, które zaszły w latach 1989–1990, miały charakter symboliczny i były początkiem zmian koniecznych do przeprowadzenia w Polsce.

Opornie szły rozliczenia zbrodni popełnionych w PRL ze względów politycznych. Co prawda, unieważniano wyroki i rehabilitowano skazanych, lecz przed oblicze sądu trafiali tylko nieliczni odpowiedzialni za działanie aparatu represji w PRL. Ich **procesy trwały latami** i tylko w niektórych przypadkach udawało się je doprowadzić do prawomocnego końca, np. proces Humera (patrz: s. 174), procesy oskarżonych o wydanie rozkazu strzelania do manifestujących w grudniu 1970 r., o doprowadzenie do śmierci górników w kopalni „Wujek" (1981) czy o wprowadzenie stanu wojennego. W tym ostatnim przypadku wyrok usłyszała tylko jedna osoba – Czesław Kiszczak. Rozliczenia z przeszłością utrudniali też niektórzy politycy wywodzący się z PZPR – np. uniemożliwiali postawienie przed Trybunałem Stanu wprowadzających stan wojenny.

Rozpoczęto **zwracanie majątków Kościołom** i związkom wyznaniowym. Do legalnej działalności, zabronionej w czasach komunizmu, powrócił też Kościół greckokatolicki. W 1990 r. **zlikwidowano cenzurę**, czemu towarzyszyły zmiany w polskiej kulturze, nauce i edukacji. W kraju zaczęły powstawać liczne prywatne media – najpierw gazety, następnie stacje radiowe i telewizyjne. Od początku lat 90. zakładano prywatne i społeczne przedszkola oraz szkoły, także wyższe.

Manifestacja przed Salą Kongresową Pałacu Kultury i Nauki, w której obradował ostatni zjazd PZPR. Manifestacje organizowali zwolennicy radykalnego rozliczenia komunistów. Te zgromadzenia były rozpraszane przez milicję.

? Wyjaśnij, czego domagali się manifestanci.

Rozmieszczenie jednostek i obiektów armii sowieckiej w Polsce na początku lat 90.

? Opisz rozmieszczenie wojsk sowieckich w Polsce. Wyjaśnij, co mogło wpływać na taki rozkład sił zbrojnych ZSRS w Polsce.

Ważną kwestią, która wymagała rozwiązania, była ewakuacja z naszego kraju oddziałów armii sowieckiej (od 1992 r. – rosyjskiej). Mimo upadku PRL i zmiany orientacji Polski w polityce międzynarodowej kilkadziesiąt tysięcy sowieckich żołnierzy, oficerów i członków ich rodzin wciąż było rozlokowanych na terenie Polski. Proces wycofywania wojsk rozpoczął się w 1991 r. i trwał ponad dwa lata. Budynki opuszczane przez żołnierzy sowieckich przechodziły w ręce państwa polskiego, które przejęło także kontrolę nad poligonami, a nawet całymi miejscowościami, wcześniej kontrolowanymi przez Sowietów.

Pomnik Lenina w Bornem Sulinowie. Ta miejscowość, od opuszczenia przez Niemców w 1945 r., była przez cały okres PRL zamkniętym miastem sowieckim w granicach Polski. Polskie władze przejęły je dopiero w kwietniu 1993 r., po wyjeździe Rosjan, którzy zabrali ze sobą także pomnik Lenina.

? Wyjaśnij, dlaczego Polacy nie mieli wstępu do Bornego Sulinowa.

Życie polityczne na początku lat 90.

Początek lat 90. w Polsce był okresem wzmożonego rozwoju życia politycznego. Powstawały dziesiątki nowych ugrupowań politycznych. Klęska wyborcza PZPR w 1989 r. przyśpieszyła kres tej organizacji. W styczniu 1990 r., podczas zjazdu, partia komunistyczna zakończyła swoją działalność. Dotychczasowi działacze PZPR powołali nową partię – **Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej** (**SdRP**), którą sfinansowali z majątku PZPR oraz nielegalną pożyczką od Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Na głównych polityków tego obozu wyrośli Aleksander Kwaśniewski i Leszek Miller. SdRP stworzyła wokół siebie koalicję mniejszych ugrupowań lewicowych, w efekcie czego powstał **Sojusz Lewicy Demokratycznej**. W 1999 r. ta koalicja przekształciła się w jednolitą partię SLD. Z kolei **Zjednoczone Stronnictwo Ludowe**, również wywodzące się z PRL, przyjęło nazwę **Polskie Stronnictwo Ludowe** (PSL). W ten sposób nawiązano do tradycji niezależnego ruchu ludowego z okresu przedwojennego oraz do partii Stanisława Mikołajczyka. Żadnego znaczenia nie miała trzecia z partii wywodzących się z PRL – Stronnictwo Demokratyczne.

Stopniowo rozpadał się obóz solidarnościowy. W 1990 r. podzielił się on na zwolenników Tadeusza Mazowieckiego i Lecha Wałęsy – dwóch konkurentów w wyborach prezydenckich (patrz: s. 301). Popierały ich nowe ugrupowania polityczne, Mazowieckiego – **Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna**, a Wałęsę – **Porozumienie Centrum**. Po wyborach zwolennicy przegranego Mazowieckiego powołali do życia **Unię Demokratyczną**, w skład której wszedł ROAD.

Pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne

Jesienią 1991 r. odbyły się w Polsce **pierwsze wolne wybory parlamentarne**. W ich wyniku w sejmie i senacie znaleźli się przedstawiciele aż 23 ugrupowań. Zwycięstwo odniosły partie wywodzące się z Solidarności.

Nowy rząd, na którego czele stanął **Jan Olszewski**, wyłoniły cztery partie wywodzące się z dawnego obozu solidarnościowego. Jednak gabinet nie dysponował stabilną większością parlamentarną. Ta sytuacja odbiła się negatywnie na pracach parlamentu, który był targany licznymi wewnętrznymi sporami. Na przełomie maja i czerwca 1992 r. sejm przyjął uchwałę, na mocy której miały zostać ujawnione akta komunistycznej bezpieki dotyczące najważniejszych osób w państwie, w tym parlamentarzystów i prezydenta.

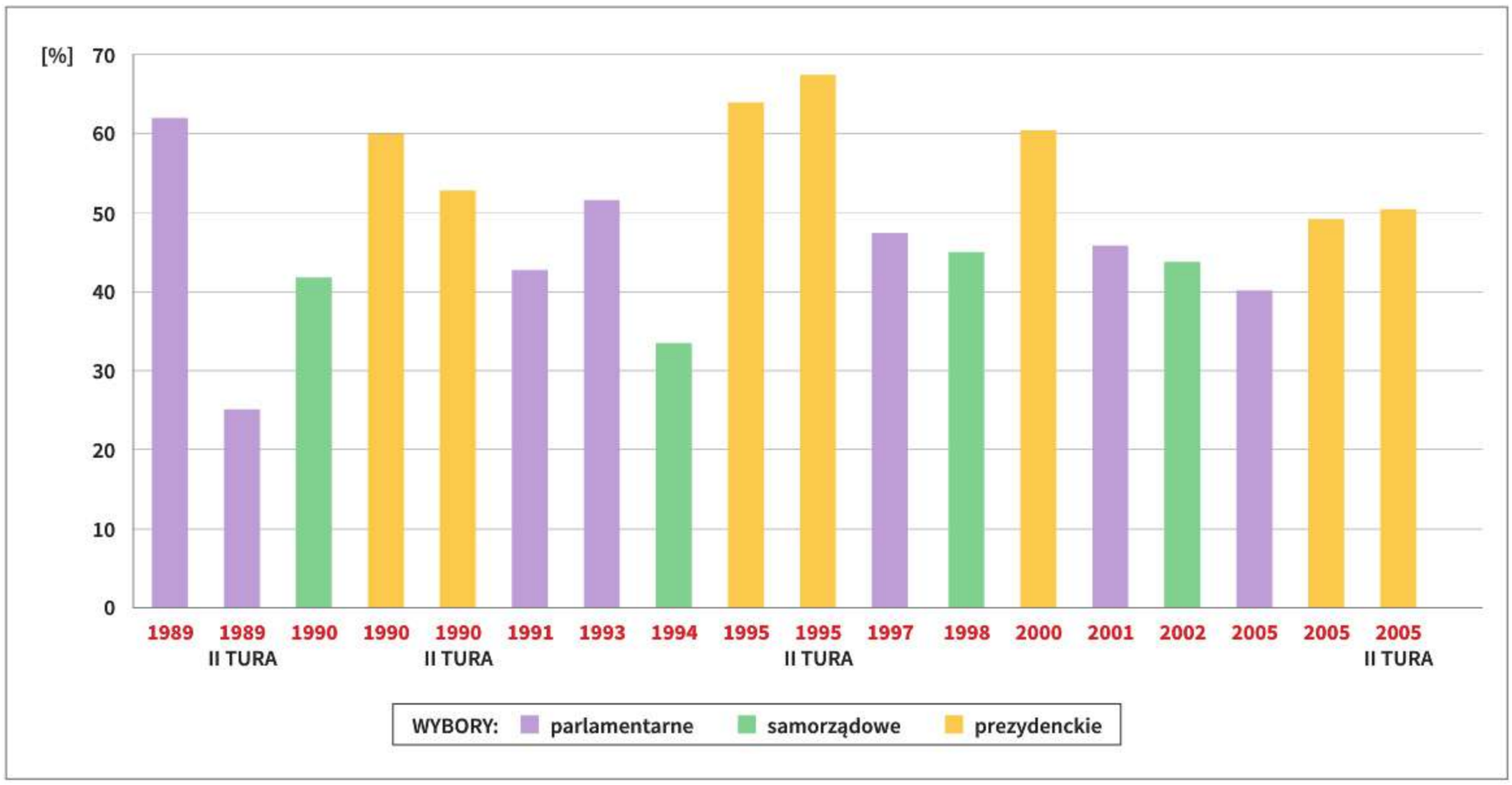

Opracowanie własne na podstawie danych Państwowej Komisji Wyborczej.

Frekwencja wyborcza podczas wyborów w latach 1989–2005.

? Zwróć uwagę, które z wyborów cieszyły się najmniejszą popularnością, a które – największą. Dlaczego tak było?

Ujawnieniu materiałów sprzeciwili się przedstawiciele części sił politycznych i prezydent Lech Wałęsa. Doprowadzili oni do upadku rządu Olszewskiego. Uchwała o ujawnieniu agentów SB nie została w pełni wykonana.

Po kilku tygodniach powstała nowa koalicja, która zakończyła kryzys. Na czele gabinetu stanęła **Hanna Suchocka** z Unii Demokratycznej. Koalicja dysponowała jednak w sejmie niestabilnym poparciem, które utraciła już w maju 1993 r. W tej sytuacji doszło do skrócenia kadencji parlamentu.

We wrześniu 1993 r. odbyły się przedterminowe wybory parlamentarne. W celu uniknięcia politycznego rozdrobnienia, które paraliżowało sejm w poprzedniej kadencji, wprowadzono **próg wyborczy**. Aby reprezentanci partii politycznej mogli zasiąść w parlamencie, musiała ona zdobyć w skali kraju przynajmniej 5 % głosów. Dla koalicji wyborczych ten próg był wyższy – 8 %. Spowodowało to, że do sejmu dostali się przedstawiciele zaledwie sześciu ugrupowań politycznych. W wyborach w 1993 r. zwyciężył – wywodzący się z PZPR – **Sojusz Lewicy Demokratycznej**. W Polsce zaczęła rządzić koalicja SLD i PSL.

Konstytucja III Rzeczypospolitej

Mimo obalenia komunizmu wciąż obowiązywała w Polsce konstytucja z 1952 r. Pracę nad nową ustawą zasadniczą trwały długo. Najpierw, w 1992 r., uchwalono tzw. **małą konstytucję**. Regulowała ona zasady działania i współdziałania władzy ustawodawczej, wykonawczej i samorządu.

Dopiero **w 1997 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło *Konstytucję RP***, którą społeczeństwo zatwierdziło w referendum i która obowiązuje do dziś. W konstytucji państwo polskie zostało określone jako „demokratyczne państwo prawa". Władza zwierzchnia należy do narodu, który sprawuje ją przez swych przedstawicieli – posłów i senatorów. Rząd jest kontrolowany przez parlament, którego kadencja trwa cztery lata. Głową państwa jest prezydent, wybierany w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję.

Wybory parlamentarne w 1997, 2001 i 2005 r.

Wybory parlamentarne w 1997 r. wygrała **Akcja Wyborcza Solidarność** (AWS) – stworzona przez przewodniczącego NSZZ „Solidarność" **Mariana Krzaklewskiego** koalicja licznych sił politycznych odwołujących się do dziedzictwa związku. AWS zawarła koalicję rządową z **Unią Wolności** – partią powstałą kilka lat wcześniej z połączenia Unii Demokratycznej i Kongresu Liberalno-Demokratycznego. Na czele UW stał **Leszek Balcerowicz**. Marian Krzaklewski uchylił się od objęcia stanowiska premiera, które zajął – wskazany przez niego – **Jerzy Buzek**. Balcerowicz objął stanowiska wicepremiera i ministra finansów.

Rząd przygotował **cztery reformy państwa**: oświaty, służby zdrowia, systemu emerytalnego oraz administracji państwowej. W ramach tej ostatniej dotychczasowych 49 województw zostało zastąpionych przez 16 nowych, przywrócono też powiaty. Ta reforma miała za zadanie wzmocnić samorząd lokalny. W wyborach parlamentarnych w 2001 r. AWS i UW poniosły jednak sromotną klęskę. Do władzy doszła ponownie koalicja SLD i PSL, która przetrwała do 2003 r. Na czele rządu stanął **Leszek Miller**. Lewica wycofała się w części z reformy służby zdrowia, wprowadzonej przez poprzedni rząd. Zlikwidowała też UOP, a na jego miejsce stworzyła dwie oddzielne struktury: Agencję Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Agencję Wywiadu.

Ten etap polskiej historii zamknęły wydarzenia ważne dla Polaków. W maju 2004 r. Polska stała się częścią Unii Europejskiej (patrz: s. 323). W kwietniu 2005 r. zmarł Jan Paweł II – jeden z największych autorytetów dla ówczesnego społeczeństwa Polski.

Śmierć Jana Pawła II w 2005 r. doprowadziła do chwilowego wygaszenia gorących sporów. **Podczas pogrzebu papieża doszło do pojednania Lecha Wałęsy (po lewej) z Aleksandrem Kwaśniewskim (po prawej; pośrodku Tadeusz Mazowiecki).** Prezydenci nie utrzymywali ze sobą kontaktów od 1995 r., kiedy Wałęsa oskarżył Kwaśniewskiego o niegodne zachowanie podczas kampanii prezydenckiej.

Na początku XXI w. obozy polityczne wywodzące się z Solidarności – PC i UD – przybrały kształt partii politycznych, odpowiednio: **Prawa i Sprawiedliwości** (**PiS**) oraz **Platformy Obywatelskiej** (**PO**). Te partie triumfowały w wyborach parlamentarnych w 2005 r. W tym samym roku w wyborach prezydenckich zwyciężył **Lech Kaczyński**. Rozpoczął się nowy rozdział w historii Rzeczypospolitej Polskiej.

Spór o lustrację

Jedną z najgłębszych linii politycznego podziału w latach 90. XX w. stał się stosunek do **lustracji** i **szerokiego otwarcia archiwów komunistycznego aparatu represji** dla badaczy i dziennikarzy. Zwolennicy tego procesu podkreślali, że tylko dzięki analizie tych dokumentów będzie można zbudować prawdziwy obraz polskich dziejów po 1939 r. Radykalni przeciwnicy PRL domagali się nie tylko lustracji, lecz także **dekomunizacji** – czyli zakazu sprawowania funkcji państwowych przez dawnych funkcjonariuszy bezpieki, ich tajnych współpracowników oraz członków partii komunistycznej. Z kolei przeciwnicy lustracji i dekomunizacji twierdzili, że III Rzeczpospolita powinna dawać równe szanse swoim obywatelom – bez względu na ich przeszłość z czasów PRL.

Spór o lustrację wygrali jej zwolennicy. W związku z polskimi aspiracjami wejścia do NATO rozpoczęto proces lustracji, który w następnych latach objął szerokie grono osób sprawujących funkcje publiczne. W 1999 r. powołano do życia Instytut Pamięci Narodowej. Umożliwiło to historykom i dziennikarzom, jak również osobom pokrzywdzonym przez komunistyczne władze, dostęp do tajnych dokumentów bezpieki. Biuro Edukacji Publicznej IPN, działające w latach 2000–2016, prowadziło na szeroką skalę działalność edukacyjną i naukową dotyczącą historii powojennej.

Prezydenci i premierzy III Rzeczypospolitej

Prezydenci w latach 1989–2010

- Wojciech Jaruzelski (1989–1990)
- Lech Wałęsa (1990–1995)
- Aleksander Kwaśniewski (1995–2005)
- Lech Kaczyński (2005–2010)

Premierzy w latach 1989–2006

- Tadeusz Mazowiecki (1989–1991)
- Jan Krzysztof Bielecki (1991)
- Jan Olszewski (1991–1992)
- Waldemar Pawlak (1992; nie utworzył rządu)
- Hanna Suchocka (1992–1993)
- Waldemar Pawlak (1993–1995)
- Józef Oleksy (1995–1996)
- Włodzimierz Cimoszewicz (1996–1997)
- Jerzy Buzek (1997–2001)
- Leszek Miller (2001–2004)
- Marek Belka (2004–2005)
- Kazimierz Marcinkiewicz (2005–2006)

Lustracja – proces sprawdzania, czy osoby sprawujące funkcje publiczne współpracowały z tajnymi służbami państwa komunistycznego.

WARTO WIEDZIEĆ

Afery gospodarcze

Na zamieszaniu towarzyszącym głębokiej przebudowie systemu gospodarczego starali się korzystać przestępcy gospodarczy. Na przełomie lat 80. i 90. krajem wstrząsnęło kilka głośnych afer. Jeszcze za czasów rządu Rakowskiego rozpoczęła się tzw. afera alkoholowa – zezwolono na nieoclony wwóz alkoholu do kraju. W 1990 r. wybuchła afera Funduszu Obsługi Zadłużenia Zagranicznego. W obu przypadkach olbrzymie straty poniósł skarb państwa. Ofiarami oszustów padali także ludzie, którzy wierzyli w możliwość nadzwyczajnego wzbogacenia się w krótkim czasie. Wpłacali oni swoje oszczędności do nowo powstałych instytucji finansowych, które później bankrutowały lub których właściciele znikali z zebranymi pieniędzmi.

PODSUMOWANIE

Od początku lat 90. trwała gruntowna przebudowa państwa, m.in. w 1997 r. przyjęto konstytucję. ■ Opornie odbywał się proces rozliczenia zbrodni komunizmu. Tylko niewielu odpowiedzialnych za nie stanęło przed sądem. ■ W 1991 r. odbyły się pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne. ■ W 1990 r. zlikwidowano PZPR. ■ Dynamicznie rozwijało się życie polityczne. Do podziału doszło wewnątrz obozu Solidarności. Ożywieniu życia politycznego towarzyszyło zmniejszające się zainteresowanie Polaków polityką, co przekładało się na niską frekwencję wyborczą.

POLECENIA

1. Omów sposób, w jaki tworzono polityczne zręby III Rzeczypospolitej.
2. Opisz proces formowania się polskiej sceny politycznej w latach 90.
3. Wyjaśnij, dlaczego istotną rolę w zerwaniu z dziedzictwem PRL odegrała lustracja.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment przemówienia marszałka seniora Aleksandra Małachowskiego (1924–2004) na inauguracyjnym posiedzeniu Sejmu I kadencji w 1991 r.

Uczestniczymy wszyscy w doniosłym zwrocie naszych dziejów. Za chwilę, jak nakazuje tradycja, trzykrotnym uderzeniem laską marszałkowską o podłogę Izby Poselskiej otworzę posiedzenie pierwszego, wybranego w wolnych wyborach po półwiekowej przerwie Sejmu Rzeczypospolitej, co widomie zaświadcza, że nie darmo Polacy walczyli, cierpieli, ginęli za ojczyznę, co widomie zaświadcza, że nie na darmo zbuntowała się Solidarność i pokonała komunistyczny totalizm. Piękny dzień nam nastał, piękny dzień wolności. Nadeszła zatem ta oczekiwana chwila. […]

Przez kilkadziesiąt lat cierpieliśmy z braku wolności, ale i korzystaliśmy z pewnego komfortu: wszystko, co złe, mogło nie być naszą winą, wszystkiemu byli winni obcy ciemiężyciele, niewierni sojusznicy, wrogowie naszej ojczyzny, wszyscy, tylko nie my, Polacy. Teraz już będzie inaczej. Zaczynamy żyć na własną odpowiedzialność. Tak, zaczynamy żyć na własną odpowiedzialność. Dotyczy to nie tylko nas w tej sali, lecz wszystkich bez wyjątku obywateli naszego kraju. A państwa posłów proszę, byśmy w trudnym dniu wyborów Prezydium Sejmu raczyli pamiętać, że te stare, piękne słowa, mówiące o tym, iż Polska wybiła się na niepodległość, znaczą dla nas przede wszystkim to, iż Polska oczekuje od nas odpowiedzialności. […]

Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia Sejmu Rzeczpospolitej Polskiej w dniach 25 i 26 listopada oraz 5 i 6 grudnia 1991, Warszawa 1991, s. 5–6.

1. Powiedz, do jakich wydarzeń historycznych odwoływał się Aleksander Małachowski.
2. Wyjaśnij, jakie najważniejsze cele widział dla posłów I kadencji Sejmu.

KALENDARIUM	
1990	likwidacja PZPR
1991	pierwsze wolne wybory parlamentarne
1992	uchwalenie tzw. małej konstytucji
1997	uchwalenie konstytucji
1999	początek czterech reform państwa; powołanie Instytutu Pamięci Narodowej

34 Polska w integrującym się świecie

- Reformy Leszka Balcerowicza
- Wstąpienie Polski do NATO i UE

Reformy gospodarki

Jednym z najpoważniejszych zadań rządów III Rzeczypospolitej stała się gruntowna przebudowa polskiej gospodarki z modelu komunistycznego, czyli nakazowo-rozdzielczego, na model rynkowy. Te prace rozpoczęły się niemal natychmiast po powołaniu rządu Tadeusza Mazowieckiego.

Program reform został opracowany przez zespół ekspertów pod kierownictwem **Leszka Balcerowicza** – stąd wzięła się jego obiegowa nazwa: plan Balcerowicza. Balcerowicz pełnił funkcję wicepremiera i ministra finansów w rządach Tadeusza Mazowieckiego, Jana Krzysztofa Bieleckiego oraz Jerzego Buzka. Głębokie zmiany, dotykające wszystkich Polaków, miały zostać przeprowadzone bardzo szybko. Za główne cele Balcerowicz przyjął stworzenie wolnego rynku, poprawę zaopatrzenia w sklepach oraz walkę z wysoką inflacją.

Galopująca inflacja bardzo niekorzystnie wpływała na życie codzienne Polaków – towary w sklepach szybko drożały, oszczędności topniały, a pensje stawały się realnie mniejsze. W poważnych kłopotach znaleźli się kredytobiorcy – banki, aby uniknąć strat związanych ze spadkiem wartości pieniądza, zwiększały oprocentowanie zaciągniętych kredytów. Wielu pożyczkobiorców wpadło w ten sposób w spiralę zadłużenia, z której nie byli w stanie się wydostać.

Na zdjęciu z 1993 r. jeden z największych ówczesnych bazarów w Polsce – „Jarmark Europa". Zorganizowano go na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie. W każdym polskim mieście pojawiły się bazary i targowiska, na których wielu ludzi starało się zarabiać na życie handlem. Zjeżdżali się na nie także mieszkańcy dawnego Związku Sowieckiego.

? Sprawdź, co dzisiaj znajduje się w miejscu „Jarmarku Europa".

Inflację udało się stopniowo opanować. Pamiątką po niej pozostały wysokie, nawet milionowe, nominały banknotów. Posługiwanie się tak dużymi kwotami było bardzo niewygodne. W 1995 r. rząd przeprowadził **denominację** polskiej waluty. Wprowadzono wówczas do obiegu nowe monety i banknoty (obowiązujące do dzisiaj). Nowy 1 zł był równy dawnym 10 tys. zł. Według takiego wzoru przeliczono ceny, oszczędności i płace.

Gospodarka odziedziczona po PRL należała do przestarzałych i energochłonnych. Polskie towary były niskiej jakości, a ich produkcja kosztowała znacznie drożej niż podobnych na Zachodzie. Ludzie woleli więc kupować lepsze i często tańsze produkty z zagranicy, co doprowadziło wiele polskich firm do bankructwa. Z tego powodu konieczna była szybka restrukturyzacja przemysłu. Miała ona polegać na zakupie nowoczesnych urządzeń i technologii, nowej organizacji pracy. Wiązało się to, niestety, często z koniecznością zwolnienia wielu pracowników i pozyskania funduszy na przeprowadzenie zmian. Władze sprzedawały majątek państwowy prywatnym inwestorom. Ten proces nazwano **prywatyzacją**. Kupującymi były duże zagraniczne firmy, rzadziej – firmy polskie, ponieważ Polakom brakowało na to pieniędzy. W prywatyzacji pomagała warszawska **Giełda Papierów Wartościowych**, która rozpoczęła działalność w kwietniu 1991 r.

Koszty społeczne reform

Negatywnym skutkiem zmian w gospodarce było gwałtowane załamanie się produkcji przemysłowej. Sytuację pogarszały zmiany na arenie międzynarodowej – szybki rozpad RWPG zamknął niektóre rynki zbytu oraz utrudniał import surowców. Zrywano powiązania handlowe, istniejące od dziesięcioleci. Budowa powiązań gospodarczych z Zachodem wymagała wiele czasu.

WARTO WIEDZIEĆ

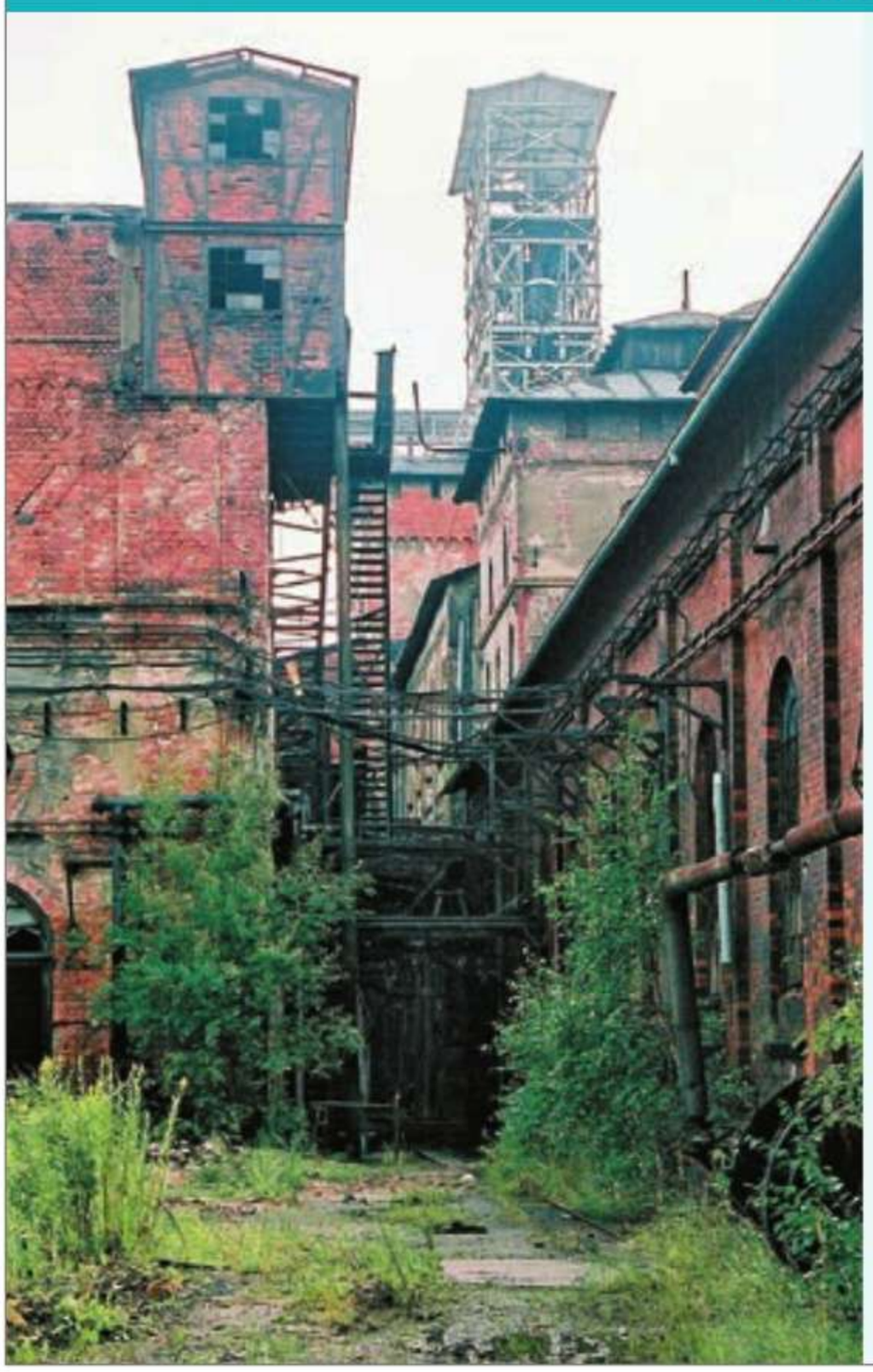

Problem bezrobocia

W latach PRL bezrobocie praktycznie nie istniało. Socjalistyczna gospodarka charakteryzowała się wielkim marnotrawstwem, a finansowanie jej z budżetu państwa wykluczało możliwość upadku przedsiębiorstwa i zwolnienia jego pracowników. Z chwilą wprowadzania rozwiązań rynkowych pojawiły się problemy z zatrudnieniem. W niektórych ośrodkach miejskich zamknięto największe zakłady pracy, przez co pojawiło się tam wysokie bezrobocie. W regionach silnie uprzemysłowionych pojawiło się bezrobocie strukturalne, dotykające większych grup pracowników o określonych kwalifikacjach zawodowych. Na początku XXI w. stopa bezrobocia w Polsce przekroczyła 20 %. Największym problemem było tzw. bezrobocie długookresowe, czyli zjawisko pozostawania bez pracy przez czas dłuższy niż 12 miesięcy.

Opuszczona kopalnia „Julia" (dawniej „Thorez") w Wałbrzychu, zamknięta w 1996 r. W III RP rozpoczęto proces ograniczania wydobycia węgla, co skutkowało likwidacją kopalń. Wszystkie tego typu zakłady na Dolnym Śląsku zakończyły działalność w latach 90.

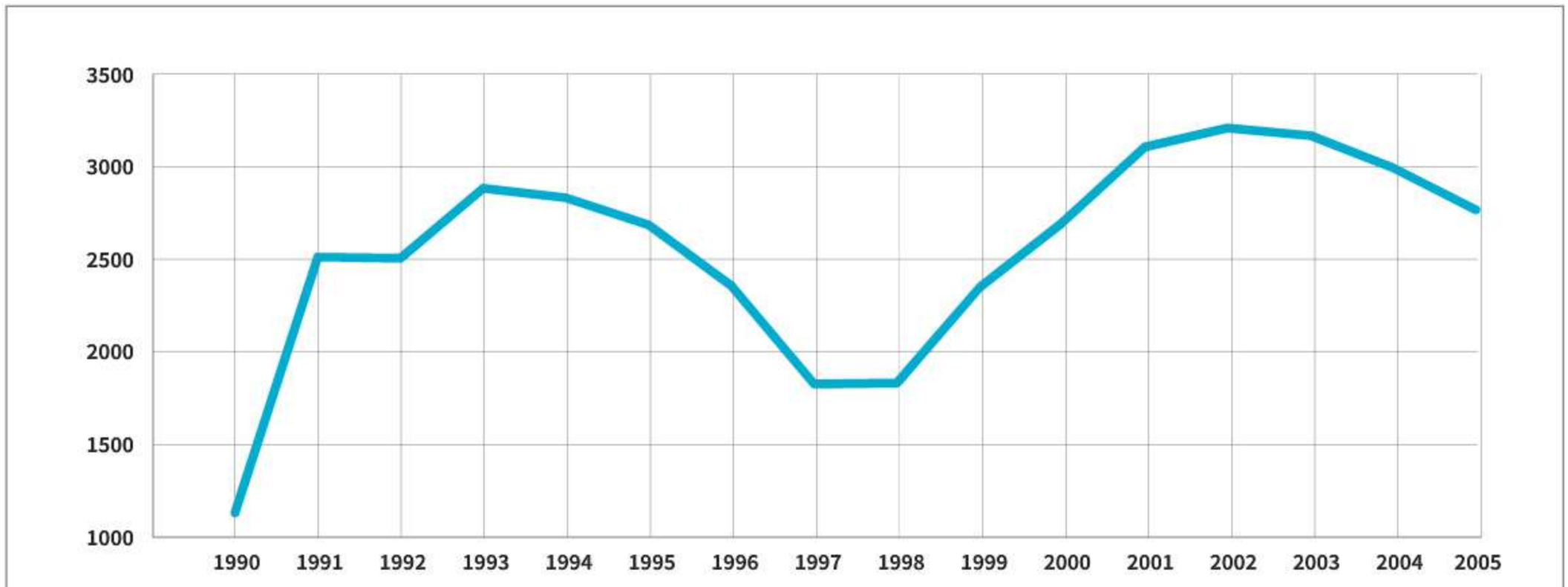

Opracowanie własne na podstawie: *Polska 1989–2014*, GUS, Warszawa 2014, s. 14–15.

Zmiany liczby osób bezrobotnych w Polsce w latach 1990–2005 (w tys.).

? Wskaż rok, w którym nastąpił największy wzrost bezrobocia. Kiedy najwięcej osób pozostawało bez pracy?

Upadki przedsiębiorstw i ich restrukturyzacja doprowadziły do pojawienia się **bezrobocia**. Szczególnie mocno załamanie na rynku pracy odczuły osoby w regionach, w których dominowały państwowe gospodarstwa rolne (PGR). Ponieważ pozbawiono je dotacji państwowych, w większości zbankrutowały. Ich pracownicy, mieszkańcy małych miejscowości, w których często PGR był jedynym miejscem pracy, pozostali bez szans na znalezienie zatrudnienia.

Budżet państwa nie był w stanie dotować na dotychczasowym poziomie sprzedaży surowców energetycznych. Pociągnęło to za sobą podwyżki cen. Realne płace znacząco spadły. Choć początkowo społeczeństwo z nadzieją przyjmowało radykalne rozwiązania w gospodarce, z czasem niezadowolenie społeczne zaczęło narastać. Już w połowie 1990 r. rozpoczęły się protesty, strajki oraz blokady dróg.

Sukcesy reform gospodarczych

Szokowa terapia polskiej gospodarki z czasem przyniosła pożądane skutki. Inflacja znacznie zmalała, sklepy zapełniły się towarami. Wzrósł poziom produkcji. Stopniowo zwiększał się eksport. Sektor prywatny zaczął odgrywać coraz większą rolę. Polacy stawali się zamożniejsi, poprawiły się warunki ich życia. Niestety, nie odbywało się to równomiernie – o pracę łatwiej było w dużych miastach niż poza nimi. Nadal utrzymywało się wysokie bezrobocie. Zatrudnienie tracili m.in. pracownicy bankrutujących dużych zakładów przemysłowych, takich jak Stocznia Gdańska, którzy w latach 80. strajkami przyczynili się do upadku rządów komunistycznych. Kłopoty ze znalezieniem pracy oraz niskie zarobki były przyczyną emigracji zarobkowej, zwłaszcza ludzi młodych. Zjawisko to nasiliło się po wejściu Polski do Unii Europejskiej.

Sytuację budżetu państwa poprawiło też uporanie się z zadłużeniem zaciągniętym w czasach Edwarda Gierka. Państwa zachodnie oraz komercyjne banki zgodziły się, aby część polskiego zadłużenia została zredukowana niemal o połowę. Część kwot spłacanych przez nasz kraj miała zostać przeznaczona na inwestycje proekologiczne w Polsce. Pozostałą część zadłużenia Polska spłacała aż do jesieni 2012 r.

W latach 90. prace modernizacyjne prowadzono stopniowo, w miarę zdobywania środków finansowych – pojawiły się m.in. fundusze europejskie. Połączenia drogowe powoli modernizowano, zaczęto też tworzyć sieć autostrad i dróg szybkiego ruchu.

Do Polski zawitały nowoczesne technologie. Na ulicach zaczęły się pojawiać pierwsze bankomaty, a w portfelach – pierwsze karty płatnicze. W 1991 r. do Polski dotarł internet. W 1992 r. rozpoczęła działalność pierwsza sieć telefonii komórkowej. W pierwszych latach XXI w. telefony komórkowe stały się powszechne i zaczęły wypierać z rynku telefonię stacjonarną.

W listopadzie 1989 r. kanclerz RFN Helmut Kohl (po prawej) składał wizytę w Polsce. W Krzyżowej na Dolnym Śląsku wraz z premierem Tadeuszem Mazowieckim wziął udział w mszy św. Uścisk obu szefów rządu stał się symbolem nowego otwarcia w stosunkach polsko-niemieckich.

? Sprawdź, dlaczego msza odbyła się właśnie w Krzyżowej.

Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej

W latach 90. ważną kwestią było budowanie pozycji Polski na arenie międzynarodowej. Już w 1989 r. Polska i Watykan nawiązały formalnie stosunki dyplomatyczne, a w Warszawie zaczął urzędować nuncjusz apostolski, czyli ambasador Stolicy Apostolskiej. Ukoronowaniem tych działań było podpisanie w lipcu 1993 r. **konkordatu** między Stolicą Apostolską a Rzecząpospolitą Polską. Ważnym gestem było też wznowienie w 1990 r. polsko-izraelskich stosunków dyplomatycznych, zerwanych przez rząd PRL w 1967 r. Podobnie były odbierane decyzje kolejnych państw zachodnich, stopniowo znoszących obowiązek posiadania wiz wjazdowych dla Polaków.

Niezmiernie ważne było ułożenie dobrych stosunków z sąsiadami. W chwili upadku PRL Polska graniczyła na lądzie z trzema krajami: Niemiecką Republiką Demokratyczną, Czechosłowacją i ZSRS. Cztery lata później miała już siedmiu sąsiadów: **Republikę Federalną Niemiec**, **Czechy**, **Słowację**, **Ukrainę**, **Białoruś**, **Litwę** i **Rosję**.

Kolejne polskie rządy dużą wagę przywiązywały do dobrych stosunków ze zjednoczonymi Niemcami. W 1990 r. Polska została dopuszczona do końcowej fazy negocjacji międzynarodowych dotyczących przyszłości zjednoczonych Niemiec. Wkrótce po zjednoczeniu państw niemieckich Polska zawarła w 1990 r. z RFN układ graniczny, a w 1991 r. – traktat o dobrym sąsiedztwie. Niemcy uznały ostatecznie powojenną granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej. Oba państwa nawiązały przyjazne stosunki. W tym samym czasie Niemcy, Polska i Francja utworzyły **Trójkąt Weimarski** (czytaj: waimarski). Porozumienie podpisano w niemieckim mieście Weimar – stąd jego nazwa. Ta organizacja miała na celu wspomaganie integracji Europy Środkowej i Zachodniej.

Podobne cele przyświecały współpracy z południowymi sąsiadami. Polska i Czechosłowacja oraz Węgry, najbardziej zaawansowane w przemianach, w 1991 r. podpisały deklarację o współpracy, która zapoczątkowała **Trójkąt Wyszehradzki**. Po rozpadzie Czechosłowacji funkcjonuje on pod nazwą **Grupy Wyszehradzkiej**. Polska wspierała dążenia niepodległościowe Białorusinów, Litwinów i Ukraińców. Stosunki z niepodległą Białorusią osłabły jednak po 1994 r., kiedy władzę w Mińsku przejął postsowiecki prezydent Aleksander Łukaszenka.

Zmienne były losy **stosunków polsko-rosyjskich**. Po upadku Związku Sowieckiego Polska i rządzona przez Borysa Jelcyna Rosja nawiązały dość dobre kontakty. Ich przejawem było przekazanie przez Rosję kopii dokumentów sowieckich dotyczących zbrodni katyńskiej. W 1993 r. Jelcyn podczas wizyty w Warszawie złożył wieniec przed pomnikiem katyńskim. Rosjanie umożliwili prace ekshumacyjne w Katyniu i Miednoje oraz wybudowanie tam polskich cmentarzy wojennych. Poważne napięcia we wzajemnych stosunkach pojawiły w połowie lat 90., gdy Polska zintensyfikowała starania o przyjęcie do NATO.

Prezydent Stanów Zjednoczonych Bill Clinton przemawia na placu Zamkowym w Warszawie w lipcu 1997 r. Podczas tej wizyty w Warszawie oficjalnie zaprosił Polskę oraz Czechy i Węgry do Sojuszu Północnoatlantyckiego. „Nic o was bez was" – powiedział wówczas po polsku amerykański prezydent.

Rosjanie byli stanowczo przeciwni rozszerzaniu Sojuszu na wschód. Społeczeństwo polskie sympatyzowało też z Czeczenami, którzy toczyli z Rosją wojnę o niepodległość (patrz: s. 310).

W latach 90. Polska zgłaszała akces do organizacji międzynarodowych, do których wcześniej nie mogła należeć ze względu na sprzeciw Związku Sowieckiego. W 1991 r. Rzeczpospolita stała się członkiem Rady Europy, organizacji działającej na rzecz demokracji i praw człowieka. W 1996 r. Polska została przyjęta do OECD (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju) – organizacji skupiającej demokratyczne i rozwinięte ekonomicznie państwa świata.

Polska droga do NATO

Jednym z podstawowych celów polityki zagranicznej kolejnych rządów była **integracja Polski z NATO** i **Unią Europejską**. Zwolennicy integracji z zachodnimi strukturami podkreślali, że zapewnią one krajowi bezpieczeństwo, stabilność i rozwój gospodarczy. Starania o przyjęcie do Sojuszu Północnoatlantyckiego podjęto w 1991 r. Przed przyjęciem do NATO Polska musiała spełnić wiele wymagań: zmodernizować sprzęt, wdrożyć nowoczesny i bezpieczny system przekazywania informacji. Główną przeszkodą było stanowisko Rosji, która sprzeciwiała się rozszerzaniu granic Sojuszu na Wschód. Z tego powodu Amerykanie też nie należeli do zwolenników tej koncepcji. Po zakończeniu zimnej wojny chcieli oni zachowywać dobre stosunki z Moskwą. Ważną rolę w przekonaniu Stanów Zjednoczonych do rozszerzenia NATO odegrali **Jan Nowak-Jeziorański** i **Zbigniew Brzeziński**,

W 1990 r. powołano do życia jednostkę wojsk specjalnych GROM. Wkrótce stała się ona jedną z najbardziej znanych polskich jednostek wojskowych.

? Sprawdź, w jakich misjach zagranicznych brali udział żołnierze GROM.

Uroczystość złożenia dokumentów potwierdzających akcesję Polski, Czech i Węgier do NATO. Podpis składa szef polskiej dyplomacji Bronisław Geremek. Stoją od lewej: sekretarz stanu Stanów Zjednoczonych Madeleine Albright (czytaj: madlen olbrajt) oraz ministrowie spraw zagranicznych Czech i Węgier. Stany Zjednoczone, 12 marca 1999 r.

? Przypomnij, kiedy i w jakim celu powstało NATO. Wyjaśnij, dlaczego dla Polski ważne było przystąpienie do tego Sojuszu.

polsko-amerykański politolog, jeden z doradców amerykańskiego prezydenta Jimmy'ego Cartera. W 1999 r. Polska została pełnoprawnym członkiem Sojuszu Północnoatlantyckiego.

Jako sojusznik państw zachodnich Wojsko Polskie brało udział w międzynarodowych operacjach wojskowych. Po upadku Saddama Husajna żołnierze RP pełnili w Iraku misję szkoleniową i stabilizacyjną. Polska objęła też dowództwo nad jedną z czterech stref w tym kraju. W ramach NATO Wojsko Polskie w latach 2002–2014 uczestniczyło w operacji militarnej w Afganistanie.

Polska w Unii Europejskiej

Dłuższy i trudniejszy był proces integracji Polski z **Unią Europejską**. Gospodarka i struktury państwa wymagały naprawy, przebudowy i unowocześnienia. W dodatku część państw unijnych nie była przychylna przyjmowaniu kolejnych członków z uboższej części ówczesnej Europy, ponieważ w kandydatach widziano potencjalnych konkurentów do unijnych funduszy. W grudniu 1991 r. Polska podpisała układ stowarzyszeniowy ze Wspólnotami Europejskimi, a trzy lata później złożyła formalny wniosek o przyjęcie do Unii. Jednak dopiero w 1997 r. Rada Europejska podjęła decyzję o rozpoczęciu negocjacji z sześcioma krajami aspirującymi do UE, w tym z Polską.

Przeciwnicy wejścia Polski do UE stanowili zauważalną mniejszość. Przekonywali, że spowoduje ono upadek polskiego przemysłu i eksploatację gospodarczą kraju.

? Zwróć uwagę na hasło trzymane przez przeciwnika integracji Polski z UE. Do jakich faktów historycznych ono się odwołuje? Dlaczego używano takiego porównania?

Mieszkańcy Warszawy w nocy z 30 kwietnia na 1 maja 2004 r. świętują wejście Polski do Unii Europejskiej.

? Zwróć uwagę na napis znajdujący się na fladze. Do jakiego wydarzenia się on odnosi? Do jakiego znaku nawiązuje litera „N" z polską flagą?

O ile wszystkie najważniejsze partie polityczne były zgodne w kwestii wejścia Polski do NATO, to w sprawie integracji europejskiej już takiej zgody nie było. W latach 90. do poparcia wejścia Polski do UE nawoływali przywódcy wszystkich liczących się partii politycznych. Jednak po wyborach 2001 r. do parlamentu weszły dwie partie sprzeciwiające się wejściu Polski do UE.

Polskie negocjacje akcesyjne trwały ponad cztery lata i zakończyły się w grudniu 2002 r. W kwietniu 2003 r. w Atenach podpisano traktat akcesyjny, rozszerzający Unię m.in. o Polskę. W tym samym roku w Polsce odbyło się ogólnonarodowe referendum, w którym społeczeństwo miało wyrazić zgodę na warunki wejścia do UE. Za przystąpieniem do Unii opowiedziało się 77 % głosujących. W rezultacie **1 maja 2004 r. Rzeczpospolita Polska została członkiem Unii Europejskiej**. W grudniu 2007 r. nasz kraj stał się członkiem układu z Schengen. Dzięki temu zniesiono kontrole na granicach z innymi państwami UE i możliwe stało się swobodne podróżowanie w obrębie strefy.

PODSUMOWANIE

Początek lat 90. przyniósł gruntowne reformy gospodarki (tzw. plan Balcerowicza). Zduszono inflację oraz prywatyzowano państwowe zakłady. ■ Jednak wiele zakładów przemysłowych upadło, a w Polsce pojawiło się bezrobocie. ■ W latach 90. rozpoczął się proces integracji III Rzeczypospolitej z zachodnimi strukturami wojskowymi i politycznymi. Do NATO Polska dołączyła w 1999 r., a do Unii Europejskiej – w 2004 r.

POLECENIA

1. Opisz pozytywne i negatywne aspekty przemian gospodarczych w III Rzeczypospolitej.
2. Scharakteryzuj kierunki polityki zagranicznej Polski po 1990 r.
3. Wskaż argumenty zwolenników i przeciwników integracji Polski z Unią Europejską.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment sejmowego wystąpienia premiera Jerzego Buzka w czasie debaty nad ratyfikacją *Traktatu północnoatlantyckiego*, 17 lutego 1999 r.

Wchodząc do NATO, realizujemy testament polityczny naszych ojców i dziadów. Znajdziemy się w gronie państw najbardziej rozwiniętych i bezpiecznych we współczesnym świecie. Zagwarantujemy Polsce to miejsce w europejskiej i światowej polityce, o którego odzyskanie zabiegała bezskutecznie od trzech stuleci.

Mamy szansę przypieczętować zmiany w naszej historii. Zakorzenienie geopolityczne Polski w gronie demokratycznych państw Zachodu będzie wykonaniem woli tych, którzy bohatersko stanęli w obronie wolnej Polski w latach II wojny światowej, i tych, którzy stawili czoła totalitarnemu, narzuconemu systemowi w najtrudniejszych powojennych latach, będzie wykonaniem woli uczestników polskich zrywów niepodległościowych od 1956 r. aż po lata osiemdziesiąte i woli tych, którzy głosowali za wolnością w wyborach czerwcowych 1989 r.

Zwracamy się dzisiaj do was, sojusznicy na Zachodzie oraz partnerzy i przyjaciele na Wschodzie. Geografia łączy Europejczyków. Polityka wielokroć nas dzieliła. My, Polacy, doświadczaliśmy tego wielokrotnie. Ziemie polskie z zachodu na wschód i ze wschodu na zachód przemierzały obce armie. Podział Europy zawsze nas osłabiał. Jedność kontynentu była naszą siłą. Polska w NATO, bezpieczna i stabilna, zakorzeniona w zachodniej tradycji i rozumiejąca problemy Wschodu, będzie krajem zabiegającym w sposób szczególny o jedność i pomyślność całej Europy.

Panie Posłanki! Panowie Posłowie! Nasze wejście do NATO jest jednak przede wszystkim decyzją ściśle współczesną. Wysiłkiem wszystkich Polaków udowodniliśmy naszym sojusznikom, że Rzeczpospolita będzie niezawodnym i trwałym ogniwem północnoatlantyckiej wspólnoty. 16 państw członkowskich Sojuszu ratyfikowało rozszerzenie NATO. Otrzymaliśmy oficjalne zaproszenie do najpotężniejszej organizacji obronnej w historii. Jest to najbardziej oczywiste i bezpośrednie uznanie dla osiągnięć naszego kraju i naszego narodu. […]

Pragnę jasno powiedzieć, że nie wstępujemy do NATO w obawie przed kimkolwiek. Nie chcemy też tworzyć nowych linii podziału. Stajemy się członkiem Sojuszu, aby chronić pokój i dążyć do rozszerzania obszaru stabilności i bezpieczeństwa. Jesteśmy przekonani, że państwa odchodzące od totalitarnej utopii ku demokracji i gospodarce rynkowej podzielają te wartości. Polska w NATO to więcej bezpieczeństwa i więcej stabilności w Europie Środkowej. Polska w NATO to obliczalny i przyjazny partner dla Federacji Rosyjskiej i Białorusi. Polska w NATO będzie adwokatem interesów Słowacji i państw bałtyckich oraz naszych strategicznych partnerów z Ukrainy.

Sprawozdanie stenograficzne z 44 posiedzenia Sejmu Rzeczpospolitej Polskiej w dniach 17 i 18 lutego 1999 r., Warszawa 1999, s. 37.

1. Wskaż cele, które według premiera towarzyszyły polskim staraniom o wejście do NATO.
2. Wymień wydarzenia historyczne z dziejów Polski, do których odwołał się Jerzy Buzek.
3. Wyjaśnij, jaką rolę, zdaniem premiera, miała odegrać Polska wobec swoich sąsiadów.

KALENDARIUM	
1990	początek realizacji planu Balcerowicza; układ graniczny z RFN
1991	powstanie Trójkąta Wyszehradzkiego (obecnie – Grupa Wyszehradzka); powstanie Trójkąta Weimarskiego
1993	podpisanie konkordatu pomiędzy Polską a Stolicą Apostolską
1999	wejście Polski do NATO
2004	wejście Polski do Unii Europejskiej

POLSKA I ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

KRYZYS W ZSRS

ZSRS w latach 70. i 80. XX w. pogrążał się w kryzysie wewnętrznym. Spadały produkcja i wydajność pracy. Na rynku brakowało artykułów codziennego użytku. Starzejący się przywódcy partii i państwa nie byli w stanie podjąć reform mogących uzdrowić sytuację w kraju. Na budżecie ZSRS negatywnie odbiły się spadek cen ropy naftowej i ogromne koszty zbrojeń. Interwencja zbrojna w Afganistanie w latach 1979–1989 okazała się porażką Armii Czerwonej.

W 1985 r. do władzy doszedł **Michaił Gorbaczow**. Postanowił on zreformować ZSRS pod hasłem **pieriestrojki** (przebudowy) i **głasnosti** (jawności). Pieriestrojka zakładała wprowadzenie do gospodarki komunistycznej elementów gospodarki wolnorynkowej, a głasnost – wprowadzenie częściowej wolności słowa. Połowiczne i niekonsekwentne reformy ujawniły tylko ogromną skalę zapaści ZSRS i przyśpieszyły jego upadek. Pod wpływem głasnosti ujawniły się tendencje niepodległościowe wśród narodów ZSRS. W Górskim Karabachu wybuchły walki Ormian z Azerami. Na arenie międzynarodowej ZSRS zrezygnował z prowadzenia ekspansjonistycznej polityki i wspierania reżimów komunistycznych. Nie sprzeciwiał się demokratyzacji państw Europy Środkowo-Wschodniej. Doprowadziło to do zakończenia zimnej wojny. W 1990 r. Gorbaczow został wybrany na pierwszego prezydenta ZSRS, tracił jednak autorytet i poparcie w kraju. W 1991 r. ZSRS został rozwiązany.

UPADEK PRL

Latem 1988 r. PRL była w głębokim kryzysie. W fatalnym stanie znajdowała się gospodarka. W sklepach brakowało wielu towarów, a część z nich sprzedawano na kartki. Olbrzymie zadłużenie państwa uniemożliwiało zakup towarów za granicą. Władze komunistyczne nie były w stanie poprawić tej sytuacji.

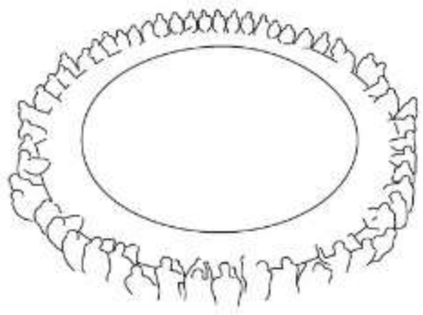

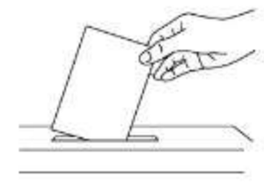

POLSKA

1988 – dwie fale strajków ▼
luty–kwiecień 1989 – rozmowy Okrągłego Stołu ▼
4, 18 czerwca 1989 – wybory parlamentarne ▼
lipiec 1989 – Wojciech Jaruzelski prezydentem PRL ▼
wrzesień 1989 – powołanie rządu Mazowieckiego ▼
1990 – likwidacja PZPR; początek realizacji planu Balcerowicza; układ graniczny z RFN ▼
grudzień 1990 – wybór Lecha Wałęsy na prezydenta ▼
1991 – pierwsze wolne wybory parlamentarne; powstanie Trójkąta Wyszehradzkiego (obecnie – Grupa Wyszehradzka); powstanie Trójkąta Weimarskiego ▼

ŚWIAT

▼ **1979–1989** – interwencja sowiecka w Afganistanie

▼ **1985** – objęcie przywództwa w ZSRS przez Gorbaczowa – początek pieriestrojki
listopad 1989 – upadek muru berlińskiego ▼
1991 – rozwiązanie RWPG i Układu Warszawskiego ▼
grudzień 1991 – rozwiązanie ZSRS, powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw ▼

XX

1979 r. 1980 r. 1985 r. 1990 r. 1992 r.

W siłę rosła opozycja – działająca nielegalnie NSZZ „Solidarność" oraz inne organizacje antykomunistyczne cieszyły się szerokim poparciem społecznym. W 1988 r. doszło do dwóch fal protestów – strajków i manifestacji. Ich uczestnicy domagali się w nich poprawy warunków życia oraz legalizacji NSZZ „Solidarność".

Władze, w obawie przed eskalacją protestów, zaproponowały opozycji skupionej wokół Lecha Wałęsy **rozmowy przy Okrągłym Stole**. Prowadzono je **od lutego do kwietnia 1989 r.** W ich wyniku zalegalizowano NSZZ „Solidarność", zdecydowano o przeprowadzeniu wolnych wyborów do senatu oraz wolnych jedynie w 35 % – do sejmu. W wyborach triumfowała Solidarność, która utworzyła rząd z **Tadeuszem Mazowieckim jako premierem**. Wcześniej Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta PRL Wojciecha Jaruzelskiego.

Wydarzenia roku 1989 uruchomiły proces szybkich zmian – m.in. przywrócono historyczną nazwę państwa „Rzeczpospolita Polska" oraz herb z orłem w koronie. Wiosną 1990 r. przeprowadzono demokratyczne wybory do reaktywowanego samorządu lokalnego. W 2. połowie roku miały miejsce wybory prezydenckie, w których rywalizowali m.in. Lech Wałęsa i Tadeusz Mazowiecki. **Wałęsa został prezydentem**, a Mazowiecki zrezygnował z funkcji premiera.

JESIEŃ NARODÓW

W latach 80. XX w. narastało niezadowolenie wśród obywateli państw komunistycznych. Wynikało to z pogarszających się warunków życia i braku wolności obywatelskich. Niewielkie początkowo grupy opozycyjne, sprzeciwiające się władzy komunistycznej, zyskiwały coraz większą popularność w społeczeństwie. Do przełomu doszło w 1989 r. Na Węgrzech i w Bułgarii proces demokratyzacji przebiegł pokojowo, natomiast w NRD i Czechosłowacji władza komunistyczna usiłowała początkowo tłumić prodemokratyczne demonstracje, ale po kilku tygodniach zdecydowała się na ustępstwa i negocjacje z opozycją. Wydarzenia w Czechosłowacji jesienią 1989 r. noszą nazwę **aksamitnej rewolucji**. Demokratyzację państw Europy Środkowo-Wschodniej określa się mianem Jesieni Ludów. Jednym z jej symboli stało się zburzenie muru berlińskiego w listopadzie 1989 r.

Najbardziej dramatyczny przebieg miały wydarzenia w Rumunii, gdzie w grudniu 1989 r. został obalony dyktator Nicolae Ceauşescu.

ROZPAD ZSRS

Problemy gospodarcze oraz wprowadzenie wolności słowa doprowadziły do ożywienia konfliktów narodowościowych w ZSRS.

▼ **1993** – podpisanie konkordatu pomiędzy Polską a Stolicą Apostolską

▼ **1997** – uchwalenie konstytucji

▼ **1999** – wejście Polski do NATO

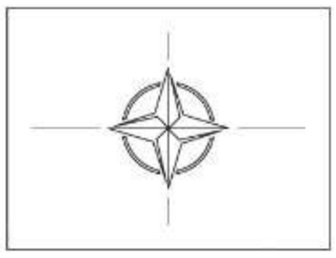

2004 – wejście Polski do Unii Europejskiej ▼

XX XXI

1992 r. 1995 r. 2000 r. 2005 r.

Największe tendencje niepodległościowe występowały w republikach nadbałtyckich – Litwie, Łotwie, Estonii. W styczniu 1991 r. doszło tam do nieudanych prób puczu wojskowego, mających na celu powstrzymanie procesu rozpadu ZSRS. Dzięki determinacji tysięcy demonstrantów wkrótce potem te państwa odzyskały niepodległość. Przywódcą rosyjskiej republiki wchodzącej w skład ZSRS został Borys Jelcyn, który zaczął podważać przywództwo słabnącego Gorbaczowa. W sierpniu 1991 r. przeciwnicy rozpadu ZSRS przeprowadzili nieudany zamach stanu. Jego fiasko oraz rosnące problemy ekonomiczne przyśpieszyły dezintegrację państwa. W grudniu 1991 r. przywódcy Rosji, Białorusi i Ukrainy ogłosili rozwiązanie ZSRS i powołanie w jego miejsce Wspólnoty Niepodległych Państw.

Również Czeczeni w latach 90. XX w. i na początku XXI w. bezskutecznie usiłowali oderwać się od Rosji. Doprowadziło to do dwóch wojen, w wyniku których zyskali autonomię.

AKSAMITNY ROZWÓD W CZECHOSŁOWACJI I ROZPAD JUGOSŁAWII

W 1993 r. doszło po pokojowego rozpadu Czechosłowacji na dwa państwa: Czechy i Słowację (tzw. aksamitny rozwód).

W 1991 r. rozpoczął się proces rozpadu Jugosławii. Najsilniejsze tendencje separatystyczne w tym wielonarodowym państwie zdominowanym przez Serbów wykazywali Słoweńcy i Chorwaci. Obie zamieszkane przez nich republiki w 1991 r. ogłosiły niepodległość, co doprowadziło do walk z armią jugosłowiańską. W latach 1992–1995 trwała krwawa wojna domowa w Bośni i Hercegowinie. Zakończył ją wynegocjowany przez kilka państw (m.in. Stany Zjednoczone) pokój w Dayton z 1995 r., przekształcający Bośnię i Hercegowinę w luźny związek części serbskiej i muzułmańsko-chorwackiej.

III RZECZPOSPOLITA

Od początku lat 90. trwała **gruntowna przebudowa państwa**. Zlikwidowano cenzurę, zaczęły powstawać niezależne media. Do 1993 r. z Polski wyjechali sowieccy żołnierze. W 1999 r. wprowadzono cztery reformy państwa – m.in. edukacji i administracji. Bardzo opornie odbywał się proces rozliczenia zbrodni komunizmu. Tylko niewielu odpowiedzialnych za nie stanęło przed sądem. W 1991 r. odbyły się pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne. W 1992 r. uchwalono małą konstytucję, a w **1997 r.** parlament przyjął ***Konstytucję RP***. Równolegle dynamicznie rozwijało się życie polityczne. W styczniu 1990 r. rozwiązano PZPR, a jej działacze powołali do życia Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej. Stworzyła ona koalicję wyborczą – Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD), który następnie przekształcił się w partię polityczną. Do podziału doszło wewnątrz obozu Solidarności, w którym swoje ugrupowania powołali zwolennicy Lecha Wałęsy (Porozumienie Centrum) oraz Tadeusza Mazowieckiego (Unia Demokratyczna).

W kolejnych latach te obozy polityczne ewoluowały i na początku XXI w. przybrały kształt partii politycznych – odpowiednio: Prawa i Sprawiedliwości (PiS) oraz Platformy Obywatelskiej (PO). Ożywieniu życia politycznego towarzyszyło zmniejszające się zainteresowanie Polaków polityką – co przekładało się na niską frekwencję wyborczą.

WARTO PRZECZYTAĆ

R. Braithwaite, *Afgańcy. Ostatnia wojna imperium*, Kraków 2012.
P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012.
A. Domagała, *Integracja Polski z Unią Europejską*, Warszawa 2011.
A. Dudek, *Od Mazowieckiego do Suchockiej. Polskie rządy w latach 1989–1993*, Kraków 2019.
Dziesięciolecie Polski Niepodległej 1989–1999, red. W. Kuczyński, Warszawa 2001.
A. Nyzio, *Rakowiecka w remoncie. Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993*, Kraków 2020.
R.G. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*, Warszawa 2011.
W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1980–2002*, Warszawa 2003.
A. Stępień-Kuczyńska, *Gorbaczow. Pieriestrojka i rozpad imperium*, Łódź 2020.

Fragment wywiadu z ukraińską pisarką Oksaną Zabużko

Pierwsze publiczne demonstracje rozpoczęły się niedługo po katastrofie w Czarnobylu. Zapoczątkował je tzw. czarnobylski wiec w obronie ekologii na Ukrainie. Wkrótce pojawiły się manifestacje organizowane przez szybko powstające organizacje społeczne, wśród nich Związek Matek Żołnierzy Ukrainy. […] Organizację tę stworzyły przede wszystkim matki żołnierzy walczących w Afganistanie. Domagały się one, aby ich synowie odbywali służbę wojskową tylko na terytorium Ukrainy. W praktyce tak sformułowane żądanie podkopywało główną doktrynę, na której wspierał się ZSRR: państwo, które miało być wspólne dla różnych narodowości. […] Najważniejszym wydarzeniem stał się w 1989 roku pogrzeb Wasyla Stusa i jego dwóch towarzyszy, ukraińskich decydentów, Ołeksy Tychego i Jurija Łytwyna, zmarłych tragicznie w łagrze, których ciała zostały wówczas ekshumowane i przewiezione do Kijowa. Ich pogrzeb stał się pierwszą niepodległościową manifestacją tysięcy ludzi w Kijowie. Podczas tego pogrzebu pierwszy raz padły publicznie żądania niepodległości dla Ukrainy. Na mityngach ekologicznych, „czarnobylskich", oraz tych organizowanych przez matki żołnierzy ukraińskich nie domagano się bezpośrednio niepodległości, tworzyły one jedynie odpowiedni klimat do tego, aby w przyszłości Ukraina mogła odzyskać niezależność. Dopiero podczas tego pogrzebu ludzie nieśli przez całą drogę żółto-niebieskie sztandary, jakie wcześniej pojawiały się na manifestacjach sporadycznie, a protestujący patrzyli na nie z niepokojem, bojąc się, że może to być prowokacja, pretekst do rozpędzenia demonstracji przez służby bezpieczeństwa.

Ukraiński palimpsest. Oksana Zabużko w rozmowie z Izą Chruślińską, Wrocław 2013, s. 86, 88–89.

1. Wskaż moment, od którego Ukraińcy przestali obawiać się demonstrowania pod flagami narodowymi.
2. Wymień środowiska, które w połowie lat 80. XX w. protestowały na sowieckiej Ukrainie.
3. Znajdź informacje na temat jednego z dysydentów wymienionych w tekście.
4. Wyjaśnij, czego domagała się organizacja Związek Matek Żołnierzy Ukrainy.
5. Wskaż wydarzenia, które zapoczątkowały protesty społeczne na sowieckiej Ukrainie.

Fragment listu otwartego Václava Havla do sekretarza generalnego czechosłowackiej partii komunistycznej Gustáva Husáka z kwietnia 1975 r.

Główne pytanie, które trzeba tu zadać, brzmi: dlaczego właściwie ludzie zachowują się tak, jak się zachowują; dlaczego robią to wszystko, co w sumie stwarza to imponujące wrażenie społeczeństwa w pełni jednolitego, w pełni popierającego swój rząd? Myślę, że dla każdego bezstronnego obserwatora odpowiedź jest jedna: pcha ich do tego strach.

Ze strachu przed utratą posady nauczyciel uczy w szkole rzeczy, w które nie wierzy; ze strachu o swą przyszłość uczeń je za nim powtarza; ze strachu, że nie będzie mógł kontynuować nauki, młody człowiek zapisuje się do Związku Młodzieży i robi w nim wszystko co trzeba […]. Ze strachu chodzą ludzie na różne oficjalne akademie, manifestacje i pochody. Ze strachu, że uniemożliwi się im dalszą pracę, liczni uczeni i artyści opowiadają się za ideami, w które w rzeczywistości nie wierzą, piszą rzeczy, których nie myślą albo o których wiedzą, że są niezgodne z prawdą […]. Ludzi szczerze wierzących we wszystko, co głosi oficjalna propaganda, i bezinteresownie popierających panującą władzę jest dzisiaj mniej niż kiedykolwiek dotychczas. Coraz więcej jest za to hipokrytów – do pewnego stopnia właściwie każdy obywatel zmuszony jest do hipokryzji. […] Myśl sobie, co chcesz, bylebyś tylko na zewnątrz zgadzał się, bylebyś nie stawiał przeszkód, byleś przestał dążyć do prawdy i zdławił swe sumienie – a wszystkie drzwi staną przed tobą otworem.

V. Havel, *Siła bezsilnych i inne eseje*, przeł. P. Godlewski, Warszawa 2011, s. 58, 61–62.

1. Wyjaśnij, jak Havel ocenia skuteczność oficjalnej propagandy komunistycznej.
2. Podaj główny czynnik decydujący o posłuszeństwie społeczeństwa Czechosłowacji wobec komunistycznych władz.
3. Powiedz, od czego zależała możliwość zrobienia kariery w komunistycznej Czechosłowacji.
4. Przypomnij, kim był autor tego tekstu i jaką rolę odegrał w historii Czechosłowacji.

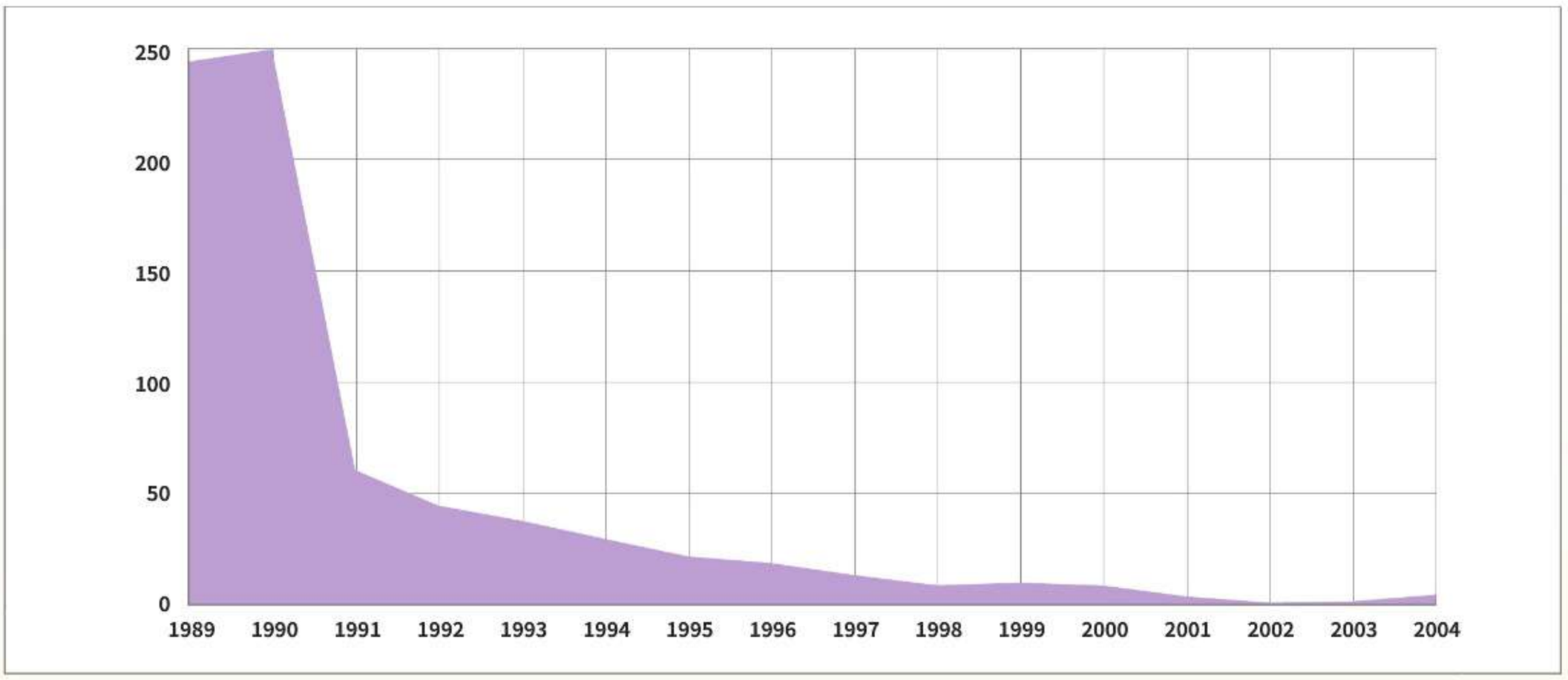

Źródło: W. Morawski, *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa 2011, s. 310.

Roczna stopa inflacji w Polsce w latach 1989–2004.

1. Wskaż maksymalną wartość, jaką osiągnęła inflacja w III RP. W którym roku to nastąpiło?
2. Przypomnij, kiedy rozpoczęła się realizacja planu Balcerowicza. Oceń, czy miała ona związek ze zmniejszeniem inflacji.

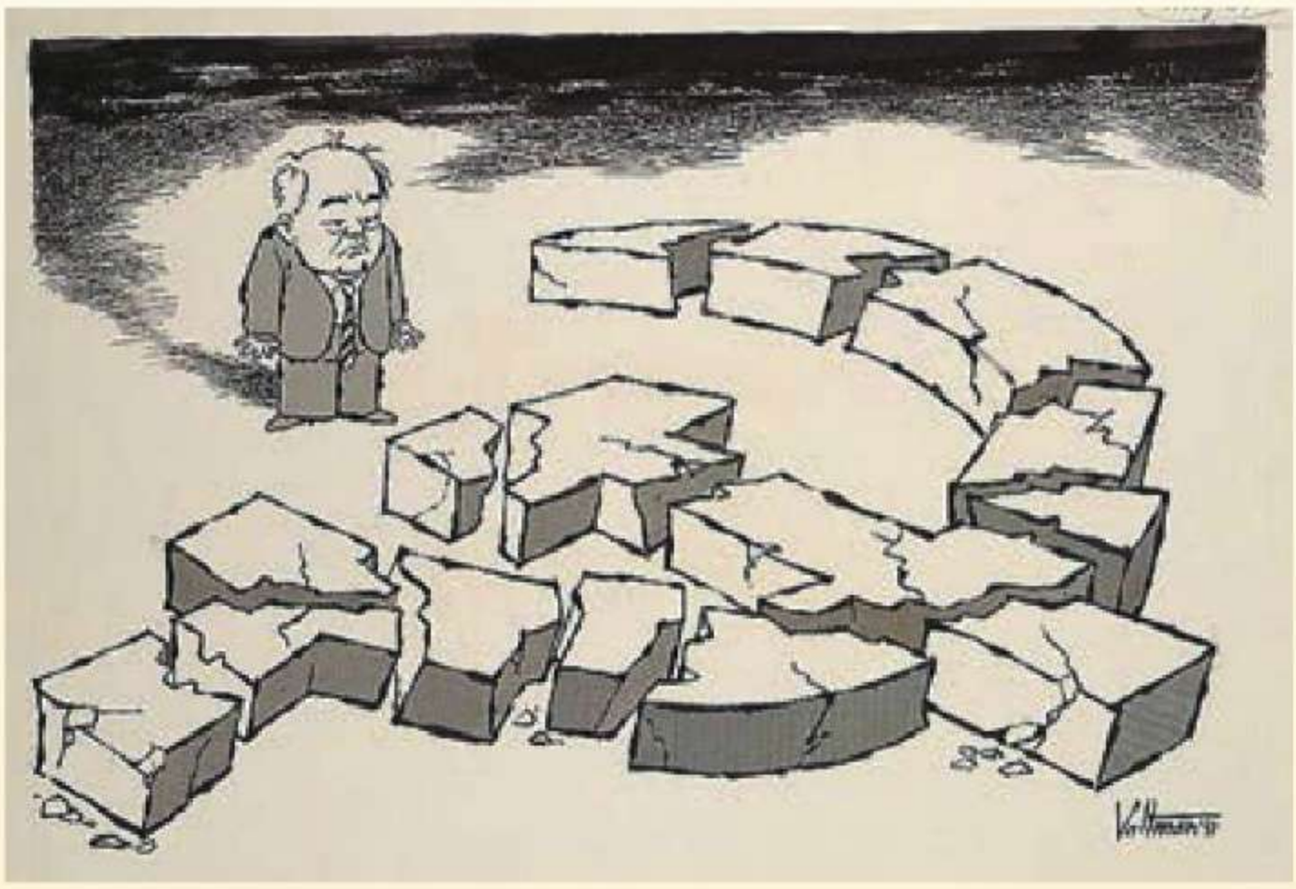

Michaił Gorbaczow na karykaturze z 1991 r.

1. Powiedz, do jakich wydarzeń odwołuje się autor karykatury. Co chciał w ten sposób podkreślić?

POLECENIA

1. Przypomnij przyczyny i następstwa wydarzeń Jesieni Narodów dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej.
2. Przedstaw proces rozpadu Układu Warszawskiego i jego konsekwencje.
3. Opisz najważniejsze przemiany ustrojowe w Polsce w latach 1989–1997, z uwzględnieniem uwarunkowań międzynarodowych.
4. Scharakteryzuj politykę zagraniczną III RP.

Indeks ważniejszych pojęć

A

Afrykański Kongres Narodowy 203
ajatollah 212
AK, zob. Armia Krajowa (AK)
„akcja AB" 69
akcja „Burza" 116
akcja pod Arsenałem 94
aksamitna rewolucja 306
aksamitny rozwód 306
AL, zob. Armia Ludowa (AL)
amerykanizacja kultury 230
amnestia 168, 170, 194, 245
analfabetyzm 157
apartheid 202–203
armia Andersa 100–101
armia Berlinga 104–105
Armia Krajowa (AK) 91, 168
Armia Ludowa (AL) 110
Armia Polska w ZSRS
autonomia Palestyńska 210

B

bezpieka 163
bezrobocie 320
bibuła 269
bierny opór 96
bitwa graniczna 10
bitwa nad Bzurą 11
bitwa o Anglię 21–22
bitwa o Atlantyk 22
bitwa o Bredę 103
bitwa o Kołobrzeg 106
bitwa o handel 165
bitwa o Midway 45
bitwa o Narwik 19, 99
bitwa o Stalingrad 39
bitwa pod El-Alamejn 43
bitwa pod Falaise 49
bitwa pod Kockiem 14
bitwa pod Kurskiem 39
bitwa pod Monte Cassino 43, 102
bitwa pod Stalingradem 38
blitzkrieg zob. wojna błyskawiczna
blokada Berlina 145–146
Brygada Świętokrzyska NSZ 169

C

cenzura 176
cichociemni 92
czarny rynek 68
częściowo wolne wybory
4 czerwca 1989 r. 301

D

Deklaracja Narodów Zjednoczonych 38
dekolonizacja 200–204
dekomunizacja 317
Delegatura Rządu na Kraj 95
denominacja 320
deportacja 76–77
desant 21
destalinizacja 194
doktryna Breżniewa 198
doktryna Trumana 145
drugi front 46, 49
dyskryminacja 32
dysydent 292
dywersja 36
dywizjon 303 100
dziwna wojna 19

E

Einsatzgruppen 30
eksterminacja 35, 69
Europejski Trybunał Sprawiedliwości 224
Europejska Wspólnota Energii Atomowej (Euroatom) 221
Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG) 221
Europejska Wspólnota Węgla i Stali (EWWiS) 221

F

Federacja Młodzieży Walczącej 277
fundamentalizm 211
fundamentalizm islamski 211
folkslista, zob. niemiecka lista narodowa

G

Generalne Gubernatorstwo (GG) 67–68
Generalny Plan Wschodni 30
gestapo 66
getto 32
GG, zob. Generalne Gubernatorstwo (GG)
głasnost 295
godzina milicyjna 276
gospodarka planowana 166, 168
granatowa policja 68
Grupa Wyszehradzka 322

H

hipisi 231
Holokaust 32, 35, 86

I

indoktrynacja 176
Indyjski Kongres Narodowy 200
internowanie 83
inwigilacja 276

J

Jesień Narodów 306

K

kamikadze 46
Karta atlantycka 38, 85
Karta 77, 305
kłamstwo katyńskie 80–81
kolaboracja 29
kolektywizacja rolnictwa 181
„komandosi" 254
Komitet Obrony Robotników (KOR) 267–268
Komitet Obywatelski „Solidarność" 301
Konfederacja Polski Niepodległej (KPN) 268
Komitet Wolnej Francji 21
konferencja w Jałcie 54
konferencja w Poczdamie 54
konferencja w Teheranie 46–47
konferencja w Wannsee 35
kontrwywiad 92
kontyngent 69
konwencja genewska 15
kopalnia Wujek 276
KOR, zob. Komitet Obrony Robotników (KOR)

KPN, zob. Konfederacja Polski Niepodległej (KPN)
Krajowa Rada Narodowa (KRN) 111
kultura masowa 229
kryzys kubański 214
kryzys sueski 208

L

laicyzacja 234
lądowanie człowieka na Księżycu 219
Lend-Lease Act 38
linia Maginota 18, 20
List 34, 253
list otwarty do biskupów niemieckich 252
ludobójstwo 108
Ludowe Wojsko Polskie (LWP) 175
lustracja 317
lotniskowiec 44

Ł

ład jałtański 52
łagry 76–77
łapanka 70

M

manifest PKWN 111–112
mała konstytucja 165
mała stabilizacja 251
mały kodeks karny 163
marzec 1968 r. 255
MBP, zob. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP)
migracje 135–136
Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS)
Milenium Chrztu Polski 253
Milicja Obywatelska (MO) 163
Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) 163
MKS, zob. Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS)
MO, zob. Milicja Obywatelska (MO)
mudżahedini 294
mur berliński 216

N

nacjonalizacja 165
Naczelny Wódz 8
nalot dywanowy 46, 53
natolińczycy 245
Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) 91, 169
Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW) 169
NATO, zob. Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO)
niemiecka lista narodowa (folkslista) 66
Niezależne Zrzeszenie Studentów (NZS) 272
Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność" (NSZZ „Solidarność") 272, 276

O

obrona Poczty Polskiej w Gdańsku 15
obrona Tobruku 24, 99
obrona Warszawy 13
obrona Westerplatte 7, 9
oblężenie Leningradu 26
obława augustowska 163
obóz koncentracyjny 31
obóz zagłady 35
Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej (ORMO) 255
odwilż w ZSRS 195
odwilż popaździernikowa 248
Okrągły Stół 300–301
ONZ, zob. Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ)
operacja „Market Garden" 51, 103
Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) 54, 140–141
Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) 147
Organizacja Wyzwolenia Palestyny (OWP) 210
ORMO, zob. Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej
„ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej" 35
ORP 98

P

pakt Ribbentrop–Mołotow 8
pakt trzech 24
państwa Osi 24
państwo opiekuńcze 228
Parlament Europejski 222
„partyzanci" 254
Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego (PRON) 278
PC, zob. Porozumienie Centrum (PC)
pierestrojka 295
PKWN, zob. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)
„plan Barbarossa" 24–25
plan Marshalla 145
plan sześcioletni 180
Platforma Obywatelska (PO) 317
PO, zob. Platforma Obywatelska (PO)
pogrom 73
Polska Lubelska 113
Polska Partia Robotnicza (PPR) 110
Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) 165
Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) 111–113
Polskie Państwo Podziemne (PPP) 90–96
Polskie Siły Zbrojne (PSZ) 99, 157
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 164, 315
Porozumienie Centrum (PC) 315
porozumienia sierpniowe 271
postulaty sierpniowe 271, 290
powstanie czerwcowe w NRD 195
powstanie na Węgrzech 196
powstanie warszawskie 117–123
powstanie w getcie warszawskim 94
PPP, zob. Polskie Państwo Podziemne (PPP)
PPR, zob. Polska Partia Robotnicza (PPR)
Praska Wiosna 197
Prawo i Sprawiedliwość (PiS) 317
proces norymberski 138
proces pokazowy 176
proces szesnastu 161–162
propaganda 176, 184–185
Prymasowski Komitet Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzin 278
prywatyzacja 320
przyczółek 49
PSL, zob. Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)
pucz moskiewski 310
puławianie 245
PZPR, zob. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR)

R

Rada Europejska 223
Rada Europy 224
Rada Jedności Narodowej (RJN) 95, 111
Rada Pomocy Żydom „Żegota" 71
Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) 145

Radio Wolna Europa 159
RAF (*Royal Air Force*) 22
referendum 164
reforma rolna 165
rehabilitacje 248
repatriacja 154
rewolucja obyczajowa 231
RJN, zob. Rada Jedności Narodowej (RJN)
roboty przymusowe 30, 62
rozpad Jugosławii 310–311
Ruch Młodej Polski 268
Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO) 268
Ruch Oporu bez Wojny i Dywersji „Wolność i Niezawisłość" (WiN) 168–169
Ruch Wolność i Pokój 277
RWPG, zob. Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG)
rząd na uchodźstwie 84–85
rzeź Woli 119

S

sabotaż 36
Samodzielna Brygada Spadochronowa 100, 103
Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich 99
Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich 99
sankcje gospodarcze 278
SB, zob. Służba Bezpieczeństwa (SB)
Służba Bezpieczeństwa (SB) 249
Służba Zwycięstwu Polski (SZP) 90
Sobór Watykański II 234
socrealizm 259
Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) 315
„Solidarność Walcząca" 277
sowietyzacja 143
społeczeństwo konsumpcyjne 229
spółki nomenklaturowe 299
Sprawiedliwi 72
spółdzielnie produkcyjne 181
stalinizm 175
stan wojenny 275–276
Stowarzyszenie „PAX" 182
Studencki Komitet Solidarność 268
stygmatyzacja 32
szaber 155
Szare Szeregi 93
szmalcownik 71
SZP, zob. Służba Zwycięstwu Polski (SZP)

T

tajne nauczanie 96
tajny referat Chruszczowa 194
Tajny współpracownik (TW) 268
„taternicy" 267
TRJN, zob. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN)
Trójkąt Weimarski 322
Tymczasowa Komisja Koordynacyjna NSZZ „Solidarność" 276
Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN) 113, 162
Tysiąclecie Państwa Polskiego 252–253

U

UB, zob. Urząd Bezpieczeństwa (UB)
ubek 163
U-boot 23
uchodźstwo 84
UE, zob. Unia Europejska (UE)
układ Sikorski–Majski 85
Układ Warszawski 147–148
układ z Schengen 226
Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) 108
Unia Demokratyczna 315
Unia Europejska (UE) 224–226, 324
Unia Francuska 202
uniwersytet latający 268
Urząd Bezpieczeństwa (UB) 163
Urząd Ochrony Państwa (UOP) 303

V

Vietkong 217

W

Wielka Koalicja 38
wielka trójka 46–47
WiN, zob. Ruch Oporu bez Wojny i Dywersji „Wolność i Niezawisłość" (WiN)
wojna błyskawiczna 9
wojna Jom Kipur 209
wojna koreańska 148–149
wojna w Afganistanie 293–294
wojna w Wietnamie 217–218
wojna totalna 14
wojna zimowa 19
wojny czeczeńskie 310
Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON) 276, 278
Wojskowa Służba Wewnętrzna (WSW) 249
Wolne Związki Zawodowe (WZZ) 268
WRON, zob. Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON)
współzawodnictwo pracy 181
wydarzenia grudniowe 1970 r. 260
wydarzenia październikowe 1956 r. 246–247
wydarzenia w Poznaniu 1956 r. 246
wywiad 36

Z

zamach na Kutscherę 92
zbrodnia katyńska 78–79
zbrodnie wojenne 15
zbrodnia wołyńska 108–109
Ziemie Odzyskane 152
zimna wojna 144–145
zjednoczenie Niemiec 306–307
Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej (ZOMO) 249
ZMP, zob. Związek Młodzieży Polskiej (ZMP)
ZOMO, zob. Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej (ZOMO)
ZPP, zob. Związek Patriotów Polskich (ZPP)
Związek Młodzieży Polskiej (ZMP) 177
Związek Patriotów Polskich (ZPP) 111
Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) 90–91

Ż

„Żegota" zob. Rada Pomocy Żydom „Żegota"
żelazna kurtyna 144
żołnierze niezłomni 172
żołnierze wyklęci 172

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: (kosmonauta) NASA Photo/Alamy Stock Photo/BE&W

Tekst główny: s. 3 (Sherman Firefly) narvikk/Getty Images, (orzeł PSZ na Zachodzie) Muzeum Wojska Polskiego/East News, (plakat) reprodukcja, (Castro) Julio Etchart/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 4 (Gierek) ullstein bild Dtl./GettyImages, (flaga Polski) gashgeron/Shutterstock.com, (Flaga NATO) railway fx/Shutterstock.com; s. 6 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 7 (Schleswig--Holstein) ullstein bild/BE&W; s. 9 (rysunki) Marek Szyszko; s. 10 (płonący Zamek Królewski) PAP/CAF; s. 12 (Raginis) reprodukcja, (defilada) Laski Diffusion/East News, (plakat) reprodukcja; s. 13 (cywilna obrona Warszawy) PAP/CAF Bryan; s. 14 (Wieluń) RSW/Forum; (Hubal) PAP/CAF; s. 15 (aresztowani Polacy z Bydgoszczy) reprodukcja, s. 16 (niemiecka defilada) akg-images/BE&W; s. 18 (linia Maginota, rekonstrukcja 3D) Paweł Moszczyński; s. 19 (fińscy żołnierze) Keystone/Hulton Archive/Getty Images; s. 20 (rozmowy w 1940 r.) akg-images/BE&W, (ewakuacja spod Dunkierki) Imperial War Museums/Wikipedia [public domain]; s. 21 (de Gaulle) Office of War Information/Library of Congress, (parada wojska niemieckich w Paryżu) Shawshots/Alamy Stock Photo/BE&W, s. 22 (Churchill) Fotosearch/Archive Photos/Getty Images, (londyńska ulica po nalotach) J. A. Hampton/Hulton Archive/Getty Images; s. 23 (U-boot – zdjęcie) Bettmann/Getty Images, (U-boot – rekonstrukcja 3D) Stefan Dramiński/WSiP; s. 24 (obrona Tobruku) Smith, N (Lt), No 1 Army Film & Photographic Unit/IWM/Wikipedia [public domain]; s. 26 (blokada Leningradu) Sovfoto/Universal Images Group Editorial/Getty Images, s. 27 (sowieccy jeńcy) Photo 12/Universal Images Group Editorial/Getty Images; s. 30 (akcja niemiecka na Wschodzie) Sovfoto/Universal Images Group Editorial/Getty Images, (maskara w Kragujevac) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 31 (brama Auschwitz) Jon Chica/Shutterstock.com, (więźniowie Buchenwaldu) H. Miller/US DoD, (dzieci za drutami) Laski Diffusion/East News; s. 32 (budowa muru wokół getta) Everett Historical/Shutterstock.com, (plakat) Polona; s. 33 (dzieci żebrzące w getcie warszawskim) Galerie Bilderwelt/Hulton Archive/Getty Images; s. 35 (Marsz Żywych) PAP/Stanisław Rozpędzik; s. 39 (plakat) Shawshots/Alamy Stock Photo/BE&W, s. 40–41 (czołg Sherman) Jean-Michel Girard/Shutterstock.com, (czołg T-34) PavelSh /Shutterstock.com, (Pz VI Tiger I) Panaristi/Turbosquid.com, (czołg Cromwell) Jean-Michel Girard/Shutterstock.com, (Panzer IV H) Hunor Olah/Shutterstock.com, (czołg Panther) Jean--Michel Girard/Shutterstock.com, (czołg T-34 3D) Panaristi/Turbosquid.com; s. 43 (Pearl Harbor) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 44 (lotniskowiec) U.S. Navy Naval History and Heritage Command; s. 46 (Iwo Jima) Joe Rosenthal (1911–2006)/Wikipedia [public domain], (bomba Ohma) Stefan Dramiński/WSiP; s. 47 (Wielka Trójka) Fremantle/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 49 (Eisenhower) IanDagnall Computing/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 50 (lądowanie w Normandii) MGPhoto76/Alamy Stock Photo/BE&W, (Paryżanie wiwatujących) akg-images/BE&W; s. 51 (spadochroniarz) Marek Szyszko, (spadochroniarzy z akcji Market Garden) The U.S. National Archives/Wikipedia [public domain], (Montgomery) IWM/Getty Images, s. 52 (zatknięcie flagi sowieckiej na Reichstagu) Shawshots/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 53 (Hiroshima) Smith Collection/Gado/Archive Photos/Getty Images, (podpisanie aktu kapitulacji Japonii) Roger Viollet/Getty Images; s. 54 (Wielka Trójka) ClassicStock/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 55 (Drezno po nalotach) akg-images/BE&W; s. 63 (plakat z kobietą) reprodukcja, (plakat antybolszewicki) Biblioteka Jagiellońska; s. 65 (plakat) Ben Uri Gallery and Museum; s. 68 (dzieci Zamojszczyzny) NAC; s. 69 (tramwaj) FLHC 114A/Alamy Stock Photo/BE&W, (Dziennik Radomski) Miejska Biblioteka Publiczna w Radomiu; s. 70 (Bursche) NAC, (Kusociński) NAC, (Cmentarz w Palmirach) tkemot/Shutterstock.com, (zbiorowa egzekucja) Lech Charewicz/East News; s. 71 (O. M.M. Kolbe) Krzysztof Chojnacki/East News, (W. Zacharewicz) NAC, (W. Zacharewicz zdjęcie obozowe) Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu; s. 72 (kartki 1) ESB Professional/Shutterstock.com, (kartki 2) Picsfive/Shutterstock.com, (Irena Sendler) Alamy Stock Photo/BE&W, (Antonina i Jan Żabińscy) PAP/CAF/Stanisław Dąbrowiecki, (budynek w ZOO w Warszawie) Daniel Gnap/East News; (rodzina Ulmów) https://rafael.pl, (siostra Matylda Getter) Archiwum IPN, (odznaczenie „Sprawiedliwy wśród narodów świata") ŻIH, (Szewach Weiss) Marek Maliszewski/REPORTER; s. 75 (plakat) East News; s. 76 (E. Bodo) NAC, (E. Bodo w więzieniu NKWD) Wikipedia [public domain], (M. Begin) Wikipedia [public domain], (praca w łagrze) NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Halina Karny; s. 78 (cmentarz w Miednoje) Roman Koszowski/Gość Niedzielny/Forum, (ekshumacja w lesie katyńskim w 1943 r.) Fototeca Gilardi/akg-images/BE&W; s. 80–81 (las w Katyniu) Marko Kukic/Shutterstock.com, (pamiątki z Katynia) Tomasz Jastrzebowski/REPORTER, (mur z polską flagą) helloRuby/Shutterstock.com, (czarna plama) FL Wong/Shutterstock.com, (Stalin, Sikorski, Mołotow) PAP, (blok w Warszawie, kwiecień 1987) kolekcję Grup Oporu „Solidarni" udostępnił Krzysztof Frydrych/Fundacja Ośrodka Karta, (pierwszy Pomnik Katyński w Polsce) WOJTEK LASKI/East News; s. 83 (W. Raczkiewicz) Photo12/Universal Images Group/Getty Images; s. 84 (W. Sikorski) NAC, s. 86 (J. Karski) kolekcja Stanisława Jankowskiego/East News, (S. Zygielbojm) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 87 (K. Sosnkowski) NAC; s. 88 (T. Arciszewski) Archive PL/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 91 (S. Rowecki) East News; s. 92 (partyzanci) Fundacja Ośrodka Karta; s. 93 (swastyka na szubienicy) MAREK BAZAK/East News, (warszawski pomnik lotnika ze znakiem Polski Walczącej) PAP/CAF/Stefan Bałuk; s. 94 (powstanie w getcie) Laski Diffusion/East News; s. 95 (schemat PPP) reprodukcja; s. 96 (karykatura) reprodukcja; s. 99 (ORP Grom – zdjęcie) East News, (ORP Grom – model 3D) Stefan Dramiński, (formowanie polskiego wojska na Zachodzie) Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie/Fundacja Ośrodka Karta; s. 100 (dywizjon 303) Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie/Fundacja Ośrodka Karta, (Dywizjon 303 – książka) reprodukcja; s. 101 (ćwiczenia wojskowe w Tockoje) reprodukcja, (W. Anders) NAC; s. 102 (walki na Monte Cassino) Leemage/AFP/East News, (cmentarz na Monte Cassino)

MAREK BAZAK/East News, (powitanie gen. K. Rudnickiego) Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie/Fundacja Ośrodka Karta; s. 103 (orzełek LWP) Kerim44/Wikipedia [public domain], (orzeł PSZ na Zachodzie) Muzeum Wojska Polskiego/East News; (napis ustawiony w Bredzie) Jan Sianos, Fundacja Ośrodka KARTA, udostępnili Scholastyka i Jerzy Królowie; s. 105 (gen. Z. Berling) SPUTNIK/EAST NEWS, (symboliczny akt zaślubin Polski z morzem) PAP/CAF; s. 106 (żołnierze z polską flagę) PAP/CAF; s. 109 (zamordowani na Wołyniu) Marek Skorupski/Forum; s. 111 (W. Wasilewska) Wikipedia [public domain], (manifest PKWN) reprodukcja; s. 112 (banknot) reprodukcja; s. 113 (M. Rola-Żymierski) NAC; s. 117 (Antoni Chruściel „Monter") Studium Polski Podziemnej w Londynie/Fundacja Ośrodka KARTA, (rozkaz „Montera") MPW; s. 119 (powstańcze opaska) Tomasz Wierzejski/FOTONOVA, (powstańcy) Joachim Joachimczyk „Joachim"/MPW, (fragment ekspozycji) Albin Marciniak/East News; s. 120 (patrol powstańczy) Stefan Bałuk „Kubuś"/MPW, (Maria Cetys) MPW; s. 121 (grupa harcerzy) Eugeniusz Lokajski „Brok"/MPW, (sanitariuszki) Eugeniusz Lokajski „Brok"/Muzeum Powstania Warszawskiego, (kuchnia na ulicy) Imago History Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 122 (upadek powstania warszawskiego) Laski Diffusion/East News, (mur z napisem Dulag 121 w Pruszkowie) A. Zawistowski; s. 123 (ludność opuszcza Warszawę) fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA (udostępnił Władysław Bartoszewski); s. 130 (obwieszenie) Biblioteka Narodowa [public domain]; s. 131 (fragment planu śródmieścia Krakowa) reprodukcja; s. 132 (plakat) reprodukcja; s. 133 (plakat) reprodukcja; s. 135 (Coventry po nalotach) Fox Photos/Hulton Archive/Getty Images, (odpowiedź z PCK) Wirtualne Muzeum Łomianek, (wysiedlanie Niemców) PAP/CTK; s. 138 (R. Lemkin) The New York Public Library, (proces w Norymberdze) akg-images/BE&W; s. 139 (*Smoke*, obraz S. Baka) Smoke (Cemetery), Samuel Bak, 1977. Image Courtesy of Pucker Gallery; s. 141 (plakat autorstwa Henry Eveleigh) Henry Eveleigh/Wikipedia [public domain]; s. 143 (Stalin w witrynie sklepu) Corbis Historical/Getty Images; s. 144 (H. Truman) NARA/Wikipedia [public domain]; s. 145 (sowiecka karykatura na Plan Marshalla. Grupa artystyczna Kukryniksy) Fine Art/BE&W (c) VG-Bild-Kunst Bonn; s. 146 (samolot lądujący w Berlinie Zachodnim – blokada Berlina) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 149 (polski plakat) Laski Diffusion/East News, (amerykańskie plakat) CPA Media Pte Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 152 (Ziemie Odzyskane) Biblioteka Narodowa [public domain]; s. 153 (pomnik A. Fredry) Rafal JABLONSKI/East News; s. 155 (Pałac Saski w czasie okupacji) MPW, (Pałac Saski po wojnie) Zbigniew Grochowski/Muzeum Powstania Warszawskiego, (Gdańsk – zniszczenia wojenne) MSF/REPORTER; s. 156 (Warszawa 1945) PAP/CAF/Karol Szczeciński; s. 157 (Walka z analfabetyzmem) PAP/CAF; s. 158–159 (J. Nowak-Jeziorański) East News, (J. Giedroyć) Ireneusz Sobieszczuk/Forum, (wręczenie Nobla Miłoszowi) BERTIL ERICSON/TT news-agency/Forum, (manifestacja harcerzy w Londynie) Polska Misja Katolicka/Fundacja Ośrodka KARTA, (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie) Ireneusz Sobieszczuk/Forum, (Cmentarz Obrońców Lwowa 1939) Zbiory D.B. Lomaczewska/East News, (Cmentarz Obrońców Lwowa lata 70.) Zbiory D.B. Lomaczewska/East News, (karteczka wąska) Robbi/Shutterstock.com, (karta stara) FabrikaSimf/Shutterstock.com; s. 161 (L. Okulicki) Studium Polski Podziemnej w Londynie/Fundacja Ośrodka KARTA; s. 162 (proces szesnastu) Studium Polski Podziemnej w Londynie/Fundacja Ośrodka KARTA, (S. Mikołajczyk) NAC; s. 163 (J. Rodowicz) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 164 (plakat) reprodukcja; s. 165 (plakat) Archiwum IPN; s. 166 (junak) Marek Szyszko; s. 169 (oddziałów AK-DSZ-WiN mjr. Hieronima Dekutowskiego) Archiwum IPN, (żołnierz podziemia niepodległościowego) Marek Szyszko; s. 170 (gen. A.E. Fieldorf) Archiwum IPN; s. 171 (W. Pilecki) PAP/Stanisław Dąbrowiecki, (Łukasz Ciepliński) Archiwum IPN; s. 172 (plakat) reprodukcja, (pomnik) LESZEK LOZYNSKI/REPORTER; s. 175 (Dom Partii) Lech Charewicz/East News; s. 176 (Zbigniew Herbert) PAP/CAF/Marek Langda, (Władysław Strzemiński) Laski Diffusion/East News; s. 177 (Wyścig Pokoju) PAP/CAF; s. 178 (PKiN) trabantos/Shutterstock.com; s. 179 (Uniwersytet Moskiewski) Denis Larkin/Shutterstock.com; s. 180 (pochód pierwszomajowy) PAP/CAF; s. 181 (plakat) RFE/East News; s. 182 (kard. S. Wyszyński) AFP/EAST NEWS; s. 184–185 (plakat odnoszący się do amerykańskiego wsparcia dla powstającej RFN) reprodukcja, (Trybuna Ludu) Rafał BARSZCZEWSKI/East News, (plakat z 1953 r. „Bądź czujny" autorstwa Tadeusza Trepkowskiego) reprodukcja, (kadr z filmu „Przygoda na Mariensztacie") Sprudin Dymitr/Filmoteka Narodowa – Instytut Audiowizualny/WFDIF, (fragment taśmy filmowej) 3d imagination/Shutterstock.com, (plakat Witolda Chmielewskiego promujący kolektywizację) reprodukcja, (stonka) Biblioteka Narodowa [public domain]; s. 189 (*Podaj cegłę* obraz A. Kobzdeja) Muzeum Narodowe we Wrocławiu; s. 190 (parada zwycięstwa w Londynie) Associated Press/AP/East News; s. 193 (powstańcy na Węgrzech) Sovfoto/BE&W; s. 194 (Chruszczow) Keystone-France/Gamma-Rapho/Getty Images; s. 195 (spotkanie Chruszczowa z Eisenhowerem) Corbis Historical/Getty Images; s. 196 (wystąpienia w Berlinie w 1953 r.) akg-images/BE&W, (flaga powstańców) The American Hungarian Federation/Wikipedia; s. 197 (wysadzenie pomnika Stalina w Budapeszcie) Popperfoto/Getty Images, (napisy po inwazji Układu Warszawskiego) Hilmar Pabel/ bpk; s. 198 (czołgi Układu Warszawskiego na ulicy w Pradze w 1968 r.) Mondadori Collection/UIG/BE&W; s. 201 (Mahatma Gandhi) Dinodia Photos/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 202 (kolejka do lokali wyborczych w RPA) Brooks Kraft LLC/Sygma/Getty Images; s. 203 (N. Mandela) Georges De Keerle/Hulton Archive/Getty Images; s. 204 (masakra Tutsi) Sophie Elbaz/Sygma/Getty Images; s. 207 (D. Ben Gurion) KEYSTONE-FRANCE/Gamma-Rapho/Getty Images; s. 208 (dziewczyn w mundurach armii izraelskiej) SVEN NACKSTRAND/AFP/East News; s. 209 (terrorysta palestyński) Keystone/Getty Images; s. 210 (J. Arafat) Cynthia Johnson/Getty Images, (podpisanie porozumień) Mark Reinstein/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 211 (mur bezpieczeństwa w Izraelu) Ryan Rodrick Beiler/Shutterstock.com; s. 214 (Castro z Chruszczowem) ADN-Bildarchiv/ullstein bild/Getty Images, s. 216 (mur Berliński) Hubertus Blume/ullstein bild/Getty Images, (mur berliński – rekonstrukcja 3D) Paweł Moszczyński; s. 218 (ewakuacja ambasady amerykańskiej w Sajgonie) Getty Images; s. 219 (członek załogi Apollo 11 na Księżycu) PAP/EPA/NASA; s. 223 (sala obrad Parlamentu Europejskiego) PAP/Wiktor Dąbkowski, (K. Adenauer) aisa/BE&W; s. 224 (flaga UE) Nicolas Economou/NurPhoto/Getty Images; s. 230 („The Beatles") Central Press/Hulton Archive/Getty Images; s. 231 (manifestacja hipisów) Ken Hawkins/

Alamy Stock Photo/BE&W; s. 232 (budynek w Marsylii Le Corbusiera) dmund Sumner-VIEW/Alamy Stock Photo/BE&W, (E. Worhol) Walter Mori/Mondadori/Getty Images; s. 233 (rezydencja wg projektu Niemeyera) galit seligmann/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 234 (sobór watykański II) AISA/BE&W; s. 239 (rzeźba Canhavato) Michael Stephens/PA Images/East News; s. 240 (powstanie węgierskie) Mario De Biasi/Mondadori/Getty Images; s. 241 (mural) Milosz Maslanka/Shutterstock.com; s. 243 (*Czas Apokalipsy*) Chris Niedenthal/Forum; s. 245 (festiwal) Zbyszko Siemaszko/NAC; s. 246 (protestujący w Poznaniu w 1956 r.) Archiwum IPN; s. 247 (Gomułka) PAP/Jerzy Baranowski, (zbiórka pieniędzy) PAP/Bolesław Miedza; s. 248 (L. Goździk) PAP/Henryk Grzęda; s. 249 (ZOMO) WOJTEK LASKI/East News; s. 252 (obchody milenijne) PAP/Janusz Uklejewski; s. 253 (Tysiąclatka) PAP/Eugeniusz Hannemann; s. 254 (J. Kuroń) Fundacja Ośrodka KARTA (z archiwum rodzinnego Jacka Kuronia); s. 255 (wiec w Hucie im. Lenina) PAP/Stanisław Gawliński, (student PW) Fundacja Ośrodka KARTA; s. 256 (Willi Brandt w Warszawie) PAP/Janusz Rosikoń; s. 258–259 (fragment taśmy filmowej) 3d imagination/Shutterstock.com, (Z. Cybulski) Zespol Filmowy ‚Kadr'/Collection Christophel/East News, (kadr z „Kanału" Wajdy) Filmoteka Narodowa Gronau Andrzej/Filmoteka Narodowa – Instytut Audiowizualny/WFDIF, (kadr z filmu „Krzyżacy") East News, (przedstawienie „Kartoteki" Różewicza) Franciszek Myszkowski/Instytut Teatralny, (K. Komeda) Marek Karewicz/East News, (rzeźba z PKiN) Marek Karewicz/East News, (*Kolejka trwa* A. Wróblewskiego) Fundacja Andrzeja Wróblewskiego / www.andrzejwroblewski.pl; Dzięki uprzejmości Fundacji Andrzeja Wróblewskiego, (Skaldowie) PAP/Marek Karewicz, (porcelana) Zbiory Muzeum Slaskiego w Katowicach/East News; s. 261 (Z. Godlewski) IPN/East News, (E. Gierek) Wojtek Laski/East News; s. 262 (wielka płyta) Wojciech Druszcz/Fundacja Ośrodka KARTA; s. 263 (Fiat 126p) PAP/Adam Urbanek, (drużyna piłkarska K. Górskiego) FRINKE/Imago Sport and News/EAST NEWS; s. 264 (kartki na cukier) PAP; s. 265 (kosmonauci) Laski Diffusion/East News; s. 267 (zebranie KSS KOR) Michalak/FOTONOVA; s. 269 (tajna drukarnia) Tomasz Michalak/FOTONOVA, (Karol Wojtyła) PAP/DPA; s. 270 (wizyta Jana Pawła II w Polsce w czerwcu 1979 r.) Rosikon/FOTONOVA; s. 271 (L. Wałęsa) BJOERN ELGSTRAND/AP Photo/Reportagebild/East News, (A. Walentynowicz) LOOR/SIPA/East News; s. 272 (znak NSZZ „Solidarność") PAP/CAF/Janusz Uklejewski, (J. Glemp) Joseph P. Czarnecki/East News; s. 275 (W. Jaruzelski) LASKI DIFFUSION/East News; s. 276 (wojsko na ulicy Warszawy) Wojtek Laski/East News; s. 277 (manifestacja na Placu Zamkowym 3 maja 1982 r.) Chris Niedenthal/FORUM, (manifestanci niosą pobitego) Krzysztof Raczkowiak/FOTONOVA; s. 279 (ks. Jerzy Popiełuszko) Wojtek Laski/East News; s. 282–283 (fragment taśmy filmowej) 3d imagination/Shutterstock.com, (S. Lem) Lucjan Fogiel/East News, (Kantor i „Umarła klasa") Wojciech Krynski/Forum, (kadr z filmu „Przesłuchanie") INPLUS/East News, (kadr z „Potopu") Kadziolka Franciszek/Filmoteka Narodowa – Instytut Audiowizualny, (*Siekiera* w Jarocinie 1984) Jan HAUSBRANDT/East News, (magnetofon) Marek Zajdler/East News, (happening Pomarańczowej Alternatywy) Mieczysław Michalak/Fundacja Ośrodka KARTA, (Spodek w Katowicach) Zbyszko Siemaszko/RSW/Forum; s. 287 (pomnik czerwca 1956) Alizada Studios/Shutterstock.com; s. 289 (Pomnik Poległych Stoczniowców 1970 r.) Robson90/Shutterstock.com, (Kardiogram Solidarności) Czesław Bielecki, (WRONa z jajka) Archiwum IPN; s. 291 (*W samo południe*, plakat autorstwa Tomasza Sarneckiego), Tomasz Sarnecki; s. 293 (R. Reagan) U.S. Department of Defense, (żołnierze sowieccy w Afganistanie) SOLOMONOV/RIA NOVOSTI/EAST NEWS; s. 294 (mudżahedini) Robert Nickelsberg/Hulton Archive/Getty Images, (M. Gorbaczow) jeremy sutton-hibbert/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 295 (Gorbaczow i Reagan) White House Photographic Office/Wikipedia [public domain]; s. 296 (Czarnobyl) PAP/CAF; s. 299 (J. Kaczmarski) GRAZYNA WOJCIK/East News; s. 300 (Okrągły Stół) Krzysztof Pawela/Forum; s. 301 (plakaty wyborcze Komitetu Obywatelskiego Solidarność) Tomasz Wierzejski/FOTONOVA; s. 302 (T. Mazowiecki) Chris Niedenthal/Forum, (protest studentów) DRUSZCZ WOJTEIC/AFP/East News; s. 305 (V. Havel) Unkel/ullstein bild/Getty Images; s. 306 (upadek muru berlińskiego) Norbert Michalke/BE&W; s. 308 (manifestacja w Wilnie w 1991 r.) Wojtek Laski/East News; s. 309 (B. Jelcyn) POOL/Dmitry SOKOLOV; s. 310 (pochówku ofiar zbrodnia w Srebrenicy) Arne Hodalic/Getty Images; s. 311 (misja wojsk ONZ w byłej Jugosławii) Roger Hutchings/Corbis/Getty Images; s. 313 (manifestacja przed Salą Kongresową) PAP/Cezary Słomiński; s. 314 (pomnik) Pniewski/REPORTER; s. 316 (Wałęsa, Mazowiecki, Kwaśniewski) ELIZA RADZIKOWSKA/East News; s. 319 (Stadion Dziesięciolecia) ANNA ABAKO/East News; s. 320 (opuszczona kopalnia w Wałbrzychu) Wojciech SZARLINSKI/East News; s. 322 (Kohl i Mazowiecki) PAP/ADAM HAWAŁEJ, (Clinton w Warszawie) Sławomir Kamiński/Agencja Wyborcza.pl; s. 323 (Polska w NATO) JOHN RUTHROFF/East News, (GROM) Bartosz Krupa/East News; s. 324 (przeciwnicy UE) Michal Kolyga/REPORTER, (zwolennicy UE) Pempel/REPORTER; s. 330 (karykatura) Edmund Valtman/Library of Congress.

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły staranie mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów praw autorskich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 27^1 ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.